

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՒՍԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

10

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Գ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
Պ. ԶՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ, Է. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-րդ ԴԱՍԱՐԱՆ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2 0 0 9

ՀՏԴ 373.167.1: 941(479.25)(075)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72
Հ 282

**Գլխավոր խմբագիրներ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼ-ԲՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ**

Խմբագիր՝ ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պարունագիրության թեկնածու

**Հեղինակներ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼ-ԲՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՄ թղթակից անդամ
(Ներածություն)**

**ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
Պարունագիրության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 1, Բաժին 4. Թեմա 1)**

**ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Պարունագիրության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Ա. Բաժին 2, Բաժին 3. Թեմա 1, 2, Բաժին 4. Թեմա 2)**

**ՊԵՏԻՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Պարունագիրության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Ա. Բաժին 3. Թեմա 3, Թեմա 4. § 1)**

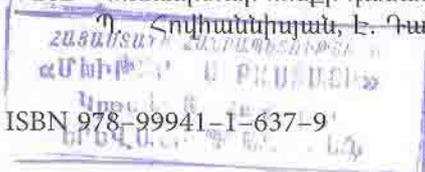
**ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
Պարունագիրության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 3. Թեմա 4, §§ 1-3
Մաս Բ. Ներածություն, Բաժին 1, 2)**

**Մեթոդական մասի
հեղինակներ՝**

**ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պարանարան, մանկավարժ
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պարանարան, մանկավարժ**

Հայոց պատմություն: 10-րդ դաս.

Հ 282 Հումանիտար հոսքի դասագիրք: /Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան,
Պ. Հովհաննիսյան, Է. Դանիելյան- Եր.: «Զանգակ-97», 2009.- 256 էջ:

ISBN 978-99941-1-637-9

ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72

- © Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան,
Պ. Հովհաննիսյան, Է. Դանիելյան, 2009 թ.
- © «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2009 թ.

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի՝ հազարամյակների հարուստ պատմության, համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ ունեցած ծանրակշիռ տեղի ու դերի մասին գրվել են բազմաթիվ հետազոտություններ, հարյուրավոր դասագրքեր ու ձեռնարկներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է նպաստել աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի պատմական անցյալը հանրությանը ծանոթացնելու գործին:

Հայոց պատմությանը նվիրված հին և միջնադարյան հայ ու օտար հեղինակների ուսումնասիրությունների մեջ իր նշանակությամբ անգերազանցելի է մնացել համաշխարհային պատմագրության հսկաներից մեկի՝ V դարի հեղինակ **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»** մեծարժեք երկը: Դրեր շարունակ որպես անփոխարինելի դասագիրք ծառայած այդ աշխատությունը բազմաթիվ հայ սերունդների կրթել ու դաստիարակել է հայրենասիրության ոգով, հայրենիքի նկատմամբ անսահման սիրո ու նվիրումի զգացումներով, ժամանակների արհավիրքներին ու մարտահրավերներին դիմակայելու կարողությամբ և իրենց ապագան կերտելու պատրաստակամությամբ:

Հայ պատմագիտության զարգացման համար մի նոր խթան է դարձել XVIII դարի նշանավոր պատմաբան Միքայել Չամչյանի եռահատր «Հայոց պատմություն» աշխատությունը, որը Մովսես Խորենացու երկից հետո հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը գրելու երկրորդ հաջողված փորձն էր:

XIX դարը դարձել է ինչպես ամբողջ հայագիտության, այնպես էլ պատմական գիտության աննախադեպ առաջընթացի դարաշրջան: Այդ ժամանակ հայոց պատմության բազմապիսի հիմնահարցեր բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են ոչ միայն հայ, այլև օտար, հատկապես եվրոպացի հայագետների կողմից:

Առանձնապես կարևոր էին օտար հեղինակների՝ հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի ունեցած տեղի մասին ուսումնասիրությունները:

Սակայն, ցավոք, նույն ժամանակ ծնվեցին ոչ միայն սխալ, այլև հակազիտական ու հակահայկական առանձին տեսակետներ, որոնք հետագայում քաղաքական դրդապատճառներով օգտագործվեցին հայոց պատմության հանգուցային մի շարք խնդիրներ խեղաթյուրելու նպատակով: Մասնավորապես առաջ քաշվեց Հայկական լեռնաշխարհում հայերի եկվորության տեսակետը, կասկածի տակ դրվեց միջնադարյան հայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, մատենագիրների գործած ժամանակի և ընդգրկման հարցը և այլն: Այդուհանդերձ, նույն ժամանակ հայ պատմագրությունն ունեցավ նոր ձեռքբերումներ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հայ պատմագիտությունը հայրենիքում հայտնվեց քաղաքական և գաղափարախոսական կապանքների մեջ: Սակայն շատ պատմաբաններ կարողացան այդ պայմաններում իսկ առաջին անգամ լուսարանել հայոց պատմության մի շարք հանգուցային հիմնախնդիրներ, տալ դրանց հայեցակարգային լուծումները, նոր բարձրության հասցնել պատմական գիտությունը:

1991 թ.՝ անկախության վերականգնումից հետո, հայ պատմագիտությունը դուրս եկավ նախկին կաղապարներից: Հայ պատմաբանները ձեռնամուխ եղան անաչառ պատմության ստեղծմանը: Ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ հայագիտության մյուս բնագավառների զարգացումը դարձավ առաջնակարգ խնդիր հայոց պետականության ամրապնդման ու հայ ազգի կենսական շահերի պաշտպանության ընդհանուր ռազմավարական հիմնախնդիրների շրջայի մեջ: Հետ-

խորհրդային առաջին տարիներին հաջողվեց լույս ընծայել դպրոցական նոր դասագրքեր, որոնք, մեկուկես տասնամյակ լինելով շրջանառության մեջ, մեծ նշանակություն ունեցան նորանկախ հանրապետության պատանիներին պատմական գիտելիքներով զինելու և դաստիարակելու հարցում:

Հայաստանում գործող կրթական համակարգը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու բարեփոխումների ճանապարհին կրկին ծագեց դասագրքերի վերանայման ու հրատարակման խնդիրը: Միջին դպրոցի համար ստեղծվեցին հայոց ամբողջական պատմության դասընթացն ընդգրկող նոր դասագրքեր: Բնականաբար, ծառայելով նաև ավագ դպրոցի ինչպես հումանիտար, այնպես էլ ընդհանուր ու բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար դասագրքեր ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

Ավագ դպրոցի «Հայոց պատմության» հումանիտար հոսքի ծրագրի հիման վրա գրված երեք դասագրքերը նպատակ ունեն միջին դպրոցի ծրագրի շրջանակներում աշակերտի ուսումնասիրած ու յուրացրած նյութի իմացությունը մտաճանաչողական ավելի բարձր մակարդակի վրա խորացնելու նոր հարցադրումներով: Կարևոր նպատակներից է սովորողների մոտ ձևավորել հայեցակարգային մոտեցումներ ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ աշխարհըմբռնման հանգուցային հարցերում: Այսպիսով՝ ավագ դպրոցում ապահովվում է պատմական կրթության շարունակականությունն ու հաջորդականությունը:

10–12–րդ դասարանների դասագրքերի բովանդակության ձևավորման համար հիմնական չափանիշ է ընտրվել պատմության մեկնաբանման և արժևորման քաղաքակրթական սկզբունքը՝ այն զուգորդելով պատմական դարաշրջանների հաջորդականության տեսության հետ: Ուստի ծրագրի բովանդակության հիմքում գլխավորապես դրված են հիմնախնդիրների ժամանակագրական և թեմատիկ ուսուցման մոտեցումները:

Ծրագիրը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է հայկական քաղաքակրթության ամբողջական պատմությունը՝ նրա ակունքներից մինչև արդի հասարակության ժամա-

նակաշրջանը: Հատկանշական է, որ **հայ ժողովրդի փառահեղ պատմական ուղին համաբայլ է եղել մարդկային հասարակության անցած քաղաքակրթական ընթացքին:** Հին աշխարհի առաջին զարգացած հասարակությունները վաղնջական ժամանակներից սերտ փոխառնչությունների մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների հետ և փաստորեն կազմել են մեկ ընդհանուր պատմամշակութային տարածք:

Պատահական չէ, որ մարդկային հասարակության վաղքաղաքակրթական դրսևորումների զգալի մասը բաժին է ընկնում բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններ ունեցող, միմյանց սահմանակից և գերազանցապես արիական–հնդեվրոպական ժողովուրդներով բնակեցված նույն տարածաշրջանին՝ Հյուսիսային Միջագետքին, Փոքր Ասիային, Իրանական բարձրավանդակին և Հայկական լեռնաշխարհին: Դրանց վկայություններն են վաղերկրագործական մշակույթի բազմաթիվ քաղաղրիչները, քաղաքաշինական, հատկապես ամրոցաշինական ու տաճարաշինական արվեստի նմուշները, տոմարագիտական ու տիեզերագիտական գիտելիքների բարձր մակարդակը, ձիաբուծության, մետաղամշակության, գինագործության, գինեգործության զարգացման աստիճանը:

Հայաստանը, հին ժամանակներից լինելով քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը, եղել է եվրոպական ու արևելյան քաղաքակրթությունների շփման, փոխհաղորդակցության և փոխազդեցության կենտրոնում: Հայ ժողովուրդը, շփվելով և փոխազդեցությունների մեջ լինելով տարբեր քաղաքակրթությունների հետ, պահպանել ու զարգացրել է իր ինքնատիպ մշակույթը, ազգային նկարագիրն ու գոյակերպը: Դրա շնորհիվ հայությունը հազարամյակների միջով հասել է մարդկության պատմության արդի փուլին: Ահա թե ինչու հայկական մշակութային հարուստ ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրումը կազմել է դասագրքերի բովանդակային կարևոր ուղղություններից մեկը:

Հայոց պատմության բովանդակային առանցքը կազմել է նաև հայկական պետականության պատմությունը, որը սերտորեն կապվում է նույն քաղաքակրթական խնդիր-

ների հետ: Ք. ա. III հազարամյակում երկրագործական մշակույթի հետագա զարգացումը, տոհմացեղային կարգերի անկումը, ռազմական ավազանու դիրքերի ամրապնդումը, քաղաքային կյանքի ձևավորման իրողությունը հետզհետե հանգեցնում են Հայկական լեռնաշխարհում առաջին պետական կազմավորումների սաղմնավորմանը: Հնդեվրոպական մայր ժողովրդից անջատված հայալեզու ցեղամիավորումների հենքի վրա այդ կազմավորումները միավորվում են, և Ք.ա. I հազարամյակի սկզբին հանդես է գալիս համահայկական առաջին պետությունը՝ Վանի կամ Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու): Այս ամենը հաստատվում է հնագիտական, լեզվաբանական, սեպագրական, բանահյուսական ազգագրական, մարդաբանական և այլ աղբյուրներով: Վանի թագավորության գոյության ընթացքում (Ք.ա. IX–VI դդ.) Հայաստանում ստեղծվում է Հին աշխարհի՝ պետական մակարդակի հասցված քաղաքակրթական հզոր մի հենք, որի վրա հետագայում առաջանում են հին հայկական մյուս թագավորությունները՝ **Հակագուն–Երվանդյան, Արտաշեսյան և Արշակունյաց:**

Դասագրքերի ժամանակագրական կառուցվածքը տրված է ըստ հայոց պատմության պարբերացման, որը գրեթե առանց էական տարբերությունների նույնանում է համաշխարհային պատմության համապատասխան դարաշրջանների հետ: Հին շրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև ավատատիրական կարգերի հաստատման և պետականորեն քրիստոնեության ընդունման ժամանակաշրջանը՝ III դարի վերջը, միջնադարը՝ IV դարից մինչև XVII դարի կեսերը, նոր պատմությունը՝ XVII դարի կեսերից մինչև 1918 թ., և նորագույն շրջանը՝ 1918 թ. մինչև մեր օրերը: Յուրաքանչյուր դարաշրջան իր հերթին տրոհվում է մի քանի փուլերի:

Ավագ դարոցի 10–րդ դասարանի սույն դասագիրքն ընդգրկում է հին շրջանը (հայկական քաղաքակրթության ակունքներից մինչև III դարի վերջը) և վաղ միջնադարը (IV դարից մինչև IX դարի կեսեր):

Հայոց պատմության առանցքը կազմող՝

ազատության և անկախության պահպանման կամ վերականգնման համար մղված դարավոր պայքարի, դրանում Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցած քացառիկ դերի, համահայկական պետության քացակայության պայմաններում պետականության հիմնական հատկանիշներով (իշխանության մարմիններ, զինված ուժեր և այլն) օժտված զանազան կազմավորումների (իշխանավետություններ, մելիքություններ, սղնախներ, լեռնային կիսանկախ համայնքներ և այլն), Հայկական հարցի և այլ հիմնահարցերի քննությունը ներկայացված է II–րդ դասարանի դասագրքում (885–1918 թթ.):

Եվ վերջապես՝ 12–րդ դասարանի դասագիրքն ընդգրկում է հայոց պետականության վերջին՝ ավելի քան 90–ամյա պատմության ընթացքը՝ 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության, Խորհրդային Հայաստանի (1920–1991 թթ.) և նորանկախ երրորդ հանրապետության (1991 թ. մինչև մեր օրերը) պատմական կարևոր իրադարձություններն ու արդյունքները:

Դասընթացի գլխավոր նպատակն է սովորողներին հիմնարար գիտելիքներ տալ հայկական քաղաքակրթության պատմական զարգացման ընթացքի հիմնական օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների վերաբերյալ, նպաստել նրանց՝ պատմական կարևոր իրադարձությունները և երևույթները ուսումնասիրելու, հասկանալու, վերլուծելու, համեմատելու, համադրելու, ինքնուրույն եզրահանգումներ կատարելու, հայկական պատմամշակութային ժառանգությունն արժևորելու կարողությունների զարգացմանը: Ավագ դպրոցում հատկապես կարևորվում է սովորողների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, ազգային արժեքային համակարգի, նրանց աշխարհայացքի ամբողջական ձևավորման խնդրի լուծումը: Առաջնային խնդիր է նաև ուսումնական այնպիսի գործընթացի ապահովումը, որը հիմնարար գիտելիքների հենքի վրա սովորողներին հնարավորություն կտա զարգացնելու իրենց ճանաչողական, տրամաբանական, ստեղծագործական կարողություններն ու հմտությունները, **իմաստավորելու և յուրացնելու ազգային արժեհամակարգի տարրերը:**

Հայոց պատմական փորձի տեսական յուրացումը կնպաստի, որ Հայաստանի Հանրապետության յուրաքանչյուր երիտասարդ քաղաքացի լիովին նվիրվի իր անկախությունը վերականգնած Հայաստանի շենացման և հզորացման նվիրական գործին: Ավագ դպրոցում հայրենական պատմության իմացության խորացումն ու ամրապնդումը սովորողների համար ճանապարհի կհարթեն

ղեյի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և գիտության բարձունքներ:

Դասագրքերի հեղինակներն օգտագործել են հրապարակում եղած մասնագիտական գրականությունը, բուհական դասագրքերը, ինչպես նաև վերջին տարիներին հրատարակված ձեռնարկների նյութերը, վիճահարույց հիմնախնդիրների վերաբերյալ պատմագիտության ձեռքբերումները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱՆՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը

Բազմադարյան հարուստ մշակույթ ու պատմություն ունեցող հայ ժողովրդի հայրենիքը *Հայկական լեռնաշխարհն է*: Այն իր բարձր դիրքի պատճառով հայտնի է եղել նաև *Հայկական բարձրախանդակ, Լեռնային երկիր* կամ *Լեռնային կղզի* անուններով: Հայկական լեռնաշխարհը հյուսիսից եզերվում է Կուր գետով, հարավից՝ *Հայկական Տավրոսի* լեռնաշղթայով և Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրով, հյուսիս-արևմուտքից՝ *Պոնտոսի* լեռներով: Մեր հայրենիքը արևելքից սահմանակից է *Կասպից ծովին, Իրանական բարձրախանդակին և Ուրմիա լճին*, արևմուտքից՝ *Փոքրասիական սարահարթին*: Այդ սահմանների միջև ընկած կենտրոնական ու ամենաբարեբեր տարածքը հաճախ անվանվել է *Միջնաշխարհ*:

Հայկական լեռնաշխարհը գործունե երկրաշարժային գոտի է, որտեղ այսօր էլ շարունակվում են լեռնակազմական գործընթացները: Այնտեղ է Մերձավոր Արևելքի միակ գործող հրաբխային գագաթը՝ *Թոնդուրենկը*, որի խառնարանից այժմ էլ ժայթքում են հրաբխային բեկորներ, տաք գոլորշի և գեյզերներ: Առաջին խոշոր երկրաշարժի մասին տվյալները վերաբերում են Ք.հ. 341 թ.: Հայտնի են 893 թ. Դվինի, 1319 թ. Անիի, 1679 թ. Գառնիի, 1840 թ. Արոտի, 1926 թ. Լենինականի, 1931 թ. Ջանգեզուրի, 1937 թ. Երևանի, 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժերը:

Հայկական լեռնաշխարհում կան բազմաթիվ խոշոր լեռնաշղթաներ: Հյուսիսում՝

Արագած լեռան խառնարանը և հյուսիսային գագաթը

արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք ուղղությամբ, վեր են խոյանում *Ջալալաբի, Գուգարքի, Գեղամա, Արցախի* լեռները: Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ամենաբարձր լեռը *Արագածն է* (բարձրությունը՝ 4096 մ): Բարձրությամբ ՀՀ երկրորդ գագաթը *Կասպուր ջուղն է* (3906 մ): Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում ձգվում է երկրորդ լեռնաշղթան՝ *Հայկական Պարթ*, որը սկսվում է լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթից՝ Արարատից (*Մեծ Մասիս՝ 5165 մ, Փոքր Մասիս՝ 3925 մ*): Հարավում երրորդ լեռնաշղթան *Հայկական Տավրոսն է*:

Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթը *Սիսիանն է* (4434 մ), որն ընկած է Վանա լճից (հնում՝ *Բզնունյաց ծով*) հյուսիս: Հայկական լեռնաշխարհի երեք խոշոր լճերն են *Սևանը, Վանը և Ուրմիան*: Սևանը հայտնի է նաև *Գեղամա ծով* անունով: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1916 մ: Հայտնի է երա

Մեծ ու Փոքր Մասիսները և Արաքս գետը

իշխան ձուկը: Սևանի ջուրը քաղցրահամ է: Նրա մեջ թափվում են շուրջ 30 գետակներ, իսկ լճից դուրս է հոսում միայն **Հրազդան** գետը: **Վանա լիճը** (քարձրությունը ծովի մակերևույթից՝ 1720 մ) ունի չորս կղզի՝ **Աղթամար**, **Կորուց**, **Լիմ** և **Արսեր**: Միակ ձկնատեսակը տառեխն է, ջուրն աղի է: **Կապույտանը** (**Ուրմիա**) ծանծաղ լիճ է, աղիության պատճառով չունի կենդանական աշխարհ: Կան նաև այլ փոքրիկ լճեր՝ **Ծովակ** **Հյուսիս** (Ցելի, Չղըրը), **Արձակ**, **Նագիկ**, **Փարվանա**, **Գայլապու** և այլն: Վճիտ ջրեր ունեն Արագածի վրայի **Քարի լիճը** և **Նեմրոթի** խառնարանային լիճը: Հայաստանում կան մի քանի գեղատեսիլ ջրվեժներ (**Բերկրի**, **Թորթում** և **այլն**):

Խոշոր գետերը

Հայկական լեռնաշխարհից են սկզբնավորվում տարածաշրջանի մի քանի խոշոր գետեր:

Եփրատը գետն ունի երկու ձյուղ՝ Արևմտյան Եփրատ (սկզբնավորվում է Էրզրումից հյուսիս

Նեմրոթ լեռան խառնարանային լիճը

Բերկրիի ջրվեժը

ընկած **Ծաղկափեղ** լեռներից) և Արևելյան Եփրատ՝ **Արածանի** (սկիզբ է առնում **Ծաղկանց** լեռներից): Երկուսն էլ հոսում են արևելքից արևմուտք և **Այն** քաղաքի մոտ միախառնվում են: Հարավում Եփրատը միանում է Տիգրիսին, լցվում Պարսից ծոցը: Հայաստանի մասում Եփրատն ունի 500 կմ երկարություն: Մյուս գետը **Ճորոխն** է՝ 345 կմ երկարությամբ: Այն սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս՝ Խաչափայտի լեռներից, հոսում արևմուտք, ապա՝ հյուսիս-արևելք և Բաթում քաղաքի մոտ լցվում Սև ծովը: **Տիգրիսը**, որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում է, Հայաստանով անցնում է մոտ 400 կմ և նույնպես ունի երկու ձյուղ՝ **Արևմտյան** և **Արևելյան**: Առաջինը սկիզբ է առնում **Ծովք** լճից, երկրորդը՝ Հայկական Տավրոսից: Տիգրիսը Եփրատի հետ թափվում է Պարսից ծոց: **Կուր** գետը, որի երկարությունը 113 կմ է, սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհում և Արաքսի հետ թափվում Կասպից ծովը:

Արաքսը (հնում՝ **Երասխ**)՝ հայոց մայր գետը, սկիզբ է առնում **Բյուրակնյան** (**Սրմանց**) լեռներից, հոսելով արևելք՝ խառնվում է **Կուր** գետին, լցվում Կասպից ծովը: Ունի մոտ հազար կմ երկարություն և ամբողջապես հոսում է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքով:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնի գետերից են **Հրազդանը**, **Աղսրենը**, **Դեբեղը**, **Ախուրյանը**, **Որոտանը**, **Արփան**, **Ողջին** և այլն:

Մեր հայրենիքի նշանավոր դաշտերն են **Արարատյան**, **Շիրակի**, **Մշո**, **Կարնո** (**Էրզրումի**), **Երզնկայի**, **Արաշկերտի** և այլն:

Բնակլիմայական պայմանները և օգրակար համաձոները

Ըստ բնակլիմայական պայմանների՝ Հայկական լեռնաշխարհը բաժանվում է երեք գոտու: **Յածրադիր** գոտում, որն ունի ծովի մակերևույթից 350–1000 մ բարձրություն, աճում են խաղող, բամբակ, ծիրան, լոռ, դեղձ և այլն: Հայաստանում աճող ծիրանը Հին աշխարհում հայտնի էր **արմենիկա** անունով: **Նախալեռնային** գոտին (բարձրությունը՝ 1000–1500 մ) հայտնի է հացահատիկով, գարիով, մրգատու այգիներով և խաղողով: **Լեռնային** գոտին տարածվում է 1500–2000 մ և ավելի բարձրության վրա: Այստեղ աճում են հացահատիկի և գարու ավելի ցրտադիմացկուն տեսակներ, կան հարուստ ալպյան մարգագետիններ, որոնք նպաստավոր են անասնապահության զարգացման համար:

Հայկական լեռնաշխարհի անտառները հիմնականում Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում և Տայքում են: Կենդանիներից տարածված են եղել վարազը, աղվեսը, գայլը, առյուծը, արջը, բորենին, նապաստակը, քարայծր (մուֆլոն), եղջերուն: Հայաստանը հռչակված էր որդան կարմիր ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող կարմրատրոդից:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է օգտակար հանածոներով, օրինակ՝ աղով (Նախիջևան, Կողբ, Կաղզվան), պղնձով (Ջանգեզուր, Լոռի), նավթով (Կարին), երկաթով (Վանա լճի հարավային շրջաններ), ոսկով (Սպեր, Սողք), շինաքարով (Շիրակ), հանքային բուժիչ ջրերով (Ջերմուկ, Արզնի, Բջնի) և այլն:

Հայաստանը, գտնվելով միջազգային տարանցիկ առևտրական ուղիների, այդ թվում՝ Արևելքը Արևմուտքին կապող Մետաքսի ճանապարհի վրա, տնտեսական մեծ զարգացում է ապրել: Սակայն Հայաստանի չտիպազանց բարենպաստ դիրքը և պատմաաշխարհագրական պայմաններն անցյալում և նորագույն շրջանում առաջացրել են ժողովուրդների, պետությունների և քոչվոր ցեղերի հետաքրքրությունը:

Վարչական բաժանումը

Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից գոյություն են ունեցել հայկական երկու պետություններ՝ **Մեծ Հայքը** (օտար հեղինակների կողմից հիշատակվող **Արմենիա մայորը**) և **Փոքր Հայքը** (**Արմենիա մինորը**): Երբեմն Մեծ Հայքի աշխարհներից **Մոփքը**, ինչպես և վերջինիս սահմանակից **Կոննազենեն** առանձնացել ու դարձել են առանձին թագավորություններ:

Հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ դերը կատարել է Մեծ Հայքը, որը, ըստ V–VII դարերի «Աշխարհացոյցի», բաժանվել է 15 խոշոր նահանգների, որոնք իրենց ընդարձակ տարածքի պատճառով հաճախ անվանվել են աշխարհներ: Դրանք են **Գուգարքը**, **Տայքը**, **Բարձր Հայքը** (**Կարնո աշխարհ**), **Մոփքը** (**Չորրորդ Հայք**), **Աղձնիքը**, **Տարոն–Տուրուբերանը**, **Կորդսքը** (**Կորձայք**), **Մոկքը** (**Մոկա**), **Վասպուրականը**, **Պարսկահայքը**, **Փայրակարանը**, **Ուրիքը**, **Արցախը**, **Սյունիքը** և **Այրարատը**:

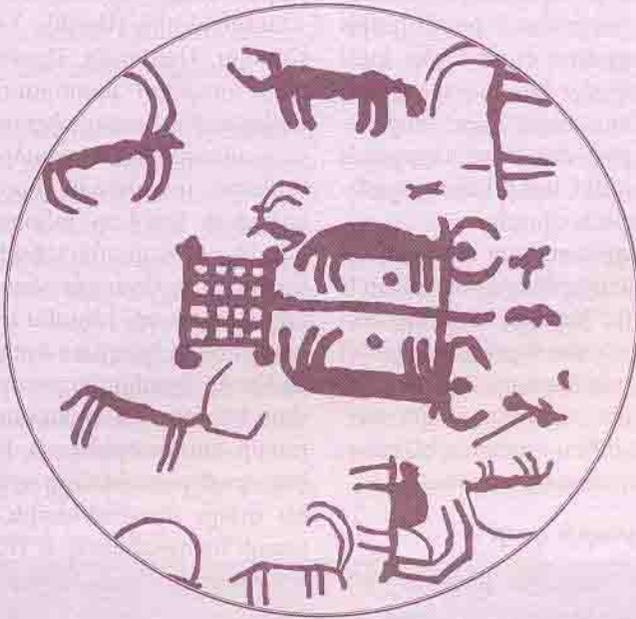
Մեծ Հայքի տարածքը 311 հազ. քառ. կմ է, Փոքր Հայքինը՝ մոտ 80 հազ. քառ. կմ: Մեծ Հայքի բոլոր 15 աշխարհները միասին ունեն 191 գավառ, որից 37–ը՝ Վասպուրականում, 20–ը՝ Այրարատում: Ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհն Այրարատն է: Բավական է նշել, որ հայոց մայրաքաղաքների մեծ մասը (Երևան, Անի, Արտաշատ, Դվին, Արմավիր, Կարս, Երազգավորս, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ, Բագարան) եղել է Այրարատում:

Հայաստանի Հանրապետությունը, որն ունի 29,8 հազ. քառ. կմ տարածք, ամբողջությամբ իր մեջ չի ընդգրկում Մեծ Հայքի ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում ամենաշատ գավառներ մտնում են Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարք և Ուտիք աշխարհներից:

Հայկական երկրորդ պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք աշխարհներից: Հայերը միջնադարում ուժեղ պետություն են ստեղծել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս–արևելքում ընկած **Կիլիկիայում**, որն ունեցել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք: Նշանակում է՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը և Կիլիկիան միասին կազմել են մոտ կես միլիոն քառ. կմ տարածք:

Ա

Ս Ս Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՌԵՍԱ 1. ԶԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԶԱՂԱԶԿՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՎՈՒՆՔՆԵՐ

§ 1. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵՆԱՐԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Համաձայն ժամանակակից պատկերացումների՝ երկրագնդի վրա մարդը հանդես է եկել մոտ 3 մլն տարի առաջ:

Հայկական լեռնաշխարհը հնագույն մարդու նախնական բնակեցման այն տարածքներից է, որը հարուստ է քարի դարի բոլոր փուլերն ընդգրկող (*պալեոլիթ* կամ *հին քարի դար*, *մեզոլիթ* կամ *միջին քարի դար*, *նեոլիթ* կամ *նոր քարի դար*) հուշարձաններով: Պալեոլիթի ժամանակաշրջանն իր հերթին բաժանվում է երեք ենթաշրջանների՝ ստորին, միջին և վերին:

Տաք ու խոնավ կլիմայական պայմանները, ջրային առատ պաշարները, բուսական և կենդանական սննդի, ինչպես նաև պատուպարվելու համար անհրաժեշտ քարայրերի ու ժայռածածկերի առկայությունը աշխատանքային գործիքներ պատրաստելու համար պիտանի հումքի հետ ստեղծել են բնակության համար բարենպաստ միջավայր:

Ստորին հին քարի դար

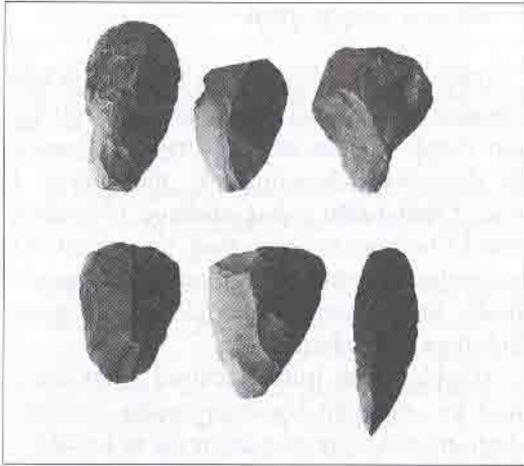
Նախնադարյան հասարակության հին քարի դարի առաջին ենթափուլը՝ *ստորին հին քարի դարը*, Հայաստանի տարածքում սկսվել է *մոտ 2 միլիոն տարի* առաջ և ավարտվել *մոտ 100 հազար տարի* առաջ: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են այս ժամանակաշրջանի մի քանի բացօթյա հնավայրեր, կայաններ և քարայրային տիպի հուշարձաններ: Մեր հայրենիքի բնակեցման սկզբնակետերից մեկն այսօր, ըստ վերջին տվյալների, կարելի է համարել *Գուգարքում* հայտնաբերված հինքարիդարյան *կայանը*: Այս հնավայրի տարիքը *մոտ 1,8 միլիոն տարի է*: Այն Արևմտյան Եվրասիայի՝ մարդու մինչև այժմ հայտնի հնագույն կայանն է:

Հնագույն ժամանակների մասին հարուստ տեղեկություններ են պարունակում հատկապես *Ազոխի* քարայրն Արցախում, *Արտին լեռան* շրջակայքը և մի քանի հուշարձաններ Արևմտյան Հայաստանում: Հնավայրերից (Արզնի, Նուռնուս, Ջրաբեր, Հատիս, Ապարան, Արտենի և այլն) պեղված նյութերը պատրաստված են գերազանցապես բազալտից ու վանակասից:

Հայաստանի տարածքի հնագույն բնակիչներն աստիճանաբար ձեռք են բերել այնպիսի կարևոր հմտություններ, ինչպիսիք են քարայրային տիպի ապաստանների ավելի վաղ օգտագործումը և կրակի լայն կիրառությունը, ինչպես նաև հեռու տարածություններ հաղթահարելու ունակությունը: Օրինակ՝ կրակի արդյունավետ օգտագործման հետքեր են փաստագրվել Ազոխի քարայրի նստվածքներում, իսկ լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչները ոչ միայն հարմարվել են տեղի պայմաններին, այլև նրանց մի մասը հաղթահարել է Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան և անցել Հյուսիսային Կովկաս:

Միջին հին քարի դար

Միջին հին քարի դարն ընդգրկում է *մոտ 100 հազարից մինչև 40 հազար թվականներն* ընկած ժամանակաշրջանը: Հինքարիդարյան այս ենթափուլին բնորոշ են քարե գործիքների զանգվածային պատրաստումը և բազմազան քարե արտադրահամալիրները: Այդ ժամանակի գործիքների հիմնական տեսակներն են սրածայրերը, քերթիչները և տարատեսակ ատամնավոր-փոսիկավոր գործիքները: Դրանք քարի մշակման Էսկան առաջընթացի լավագույն վկայություններ են:

Շնագույն մարդկանց գործիքներ վանակատից

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է ավելի քան 150 միջին հինքարիդարյան հուշարձան՝ քարայր-կացարաններ, բացօթյա կայաններ և հնավայրեր: Ուսումնասիրվել են *Ապարանի զոգավորության, Արամուտի, Արզնիի, Արտնիի, Հարիսի, Դաշպատենի* և այլ հնավայրերը: Դրանցում մեծ թիվ են կազմում հնավայր-արհեստանոցները, որտեղ իրականացվել է քարե հումքի պարզ մշակում, գործիքների առանձին տեսակների պատրաստում:

Այս ժամանակաշրջանի մարդիկ ապրել

են ոչ մեծ խմբերով՝ համայնքներով: Քարայր-կացարանների ընդհանուր «քնակելի մակերեսը» վկայում է, որ այդպիսի մեկ համայնքի անդամների թիվը չէր կարող գերազանցել 20-ը:

Վերին հին քարի դար

Վերին հին քարի դարն ընդգրկում է մոտ 40000-14000 թվականներն ընկած ժամանակաշրջանը: Մեզանից 40-35 հազար տարի առաջ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի հինքարիդարյան մշակույթներում տեղի է ունենում զգալի առաջընթաց: Այն կապված էր մարդկային հասարակության համար շրջադարձային իրադարձության՝ երկրագնդի վրա բանական մարդու (*Homo sapiens*) և նրա մշակույթի տարածման հետ: Մարդկանց գործիքային կազմն ընդլայնվել է. պատրաստվել են տարատեսակ քերիչներ, սրածայրեր, կտրիչներ, կացնաձև և դրաձև գործիքներ, դանակներ, ծակիչներ և այլն:

Հայաստանի տարածքում հայտնի է վերին հինքարիդարյան շուրջ 60 հուշարձան: Դրանց հիմնական մասը լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան, հարավային և հարավարևմտյան մասերում է՝ Եփրատի ավազա-

Շնագույն մարդու քարայր-կացարան. Բերձոր

նում, Կորդվաց աշխարհում, Տիգրիսի ավազանում և այլուր:

Այս ժամանակաշրջանի մարդկանց *հիմնական գրադմունքը մնում էր որսորդությունը*: Համայնքները բնակեցնում էին քարայրեր, ժայռածածկեր, գետերի դարավանդներ, լճերի ափամերձ հատվածներ:

Վերին հինքարիդարյան ժամանակի բնակչությունը ձգտել է առավելագույնս մոտ ապրել իր համար անհրաժեշտ կենսապահովման պաշարներին: Նախկին՝ համեմատաբար խոշոր չափեր ունեցող կաթնատունների փոխարեն ավելի փոքր չափերի և ավելի արագավազ կենդանիների որսը փոխեց իրականացվող որսի ծավալները՝ հարմարվելով բնական նոր պայմաններին: Այս փուլի ավարտին սկսել է ձևավորվել կենսապահովման մի նոր ճյուղ՝ *ձկնորսությունը*:

Ջարգացման համեմատաբար քարձր աստիճան ունեցող նյութական մշակույթը հանգեցնում է նաև հասարակության հոգևոր կյանքի հարստացմանը: Այս ժամանակաշրջանում արդեն առկա էր, օրինակ՝ բազմակողմանի թաղման ծեսը:

Մշակույթում առանձնակի տեղ էր գրավում *արվեստը*: Այն հիմնականում բաժանվում է երկու խմբի՝ քարանձավային արվեստի՝ քարայրերի պատերին պահպանված գծանկարներ, և փոքր չափերի արվեստի՝ արձանիկներ, տարատեսակ առարկաների վրա փորագրված և ներկանյութով պատված զարդեր, պատկերաքանդակներ:

Հայկական լեռնաշխարհի վերին հին քարի դարի մշակույթը, չնայած իր տեղական առանձնահատկություններին, ընդհանրություններ ունի Մերձավոր Արևելքի վերին հինքարիդարյան մշակույթի հետ: Դա թույլ է տալիս Հայկական լեռնաշխարհի, Միջերկրական ծովի ափամերձ երկրների (Լեանտ) և Ջագրոսի հուշարձանները միավորել մեկ՝ այսպես կոչված *առաջավորասիական մշակութային գոյում մեջ*: Վերջինս էապես տարբերվում է աֆրիկյան, միջինասիական և հարավոտսական մշակութային գոտիներից:

Միջին քարի դար

Միջին քարի դարը, ըստ նորագույն գիտական տեսակետների, հին քարի դարից նոր քարի դարին անցման ոչ երկարատև մի ժամանակահատված է. ընդգրկում է *Ք.ա. 12000-10000 թվականները*: Մեզանից մոտ 14 հազար տարի առաջ, երբ սկսվում է համաշխարհային հետսառցային տաքացումը, երկրագնդի բնակլիմայական պայմանները փոփոխվում են:

Միջին քարի դարի փուլում շարունակվում են տարբեր նշանակության գործիքների տեսականու ընդլայնումն ու եղածների կատարելագործումը: Մարդիկ սկսում են քարե հումքի բնակտորներից պատրաստել նաև դանակաձև նուրբ, ինչպես նաև մանր շեղբեր:

Միջինքարիդարյան բնակչության տնտեսության հիմքը շարունակում են մնալ որսորդությունն ու հավաքչությունը, սակայն էականորեն փոխվում է դրանց բնույթը:

Նեպոն ու աղեղը, որ արդեն կիրառվում էին վերին հին քարի դարի վերջում, միջին քարի դարում հաստատվում են որպես որսորդական տիրապետող զենքի միջոցներ: Միջին քարի դարում ձկնորսությունը դառնում է սննդի հայթայթման հիմնական ձևերից մեկը:

Միջին քարի դարում են սկզբնավորվում նաև հասարակական առաջընթացի հաջորդ երկու նվաճումները՝ վայրի կենդանիների ընտելացումն ու բույսերի (գերազանցապես՝ հացազգիներ) մշակումը: Այս ժամանակաշրջանում արդեն լայն տարածում ունեն ընտելացված շունը: Վայրի հացազգիները ևս աստիճանաբար դառնում են սննդի հիմնական և հուսալի աղբյուր:

Միջին քարի դարում հասարակության մեջ զգալի է դառնում *ընտանիքի դերը*: Դրա հետ մեկտեղ աճում է համայնքների միավորման գործընթացն ավելի խոշոր կազմավորումների՝ ցեղերի մեջ: Միջին քարի դարի վերջում կտրուկ աճում է բնակչության թիվը:

Վերին հին քարի դարը հաճախ համարում են սնունդ հավաքողների, միջին քարի դարը՝ սնունդ պահեստավորողների, իսկ նոր քարի դարը՝ սնունդ արտադրողների ենթափուլեր:

Միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի մշակույթը

Հայկական լեռնաշխարհի միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի (Ք.ա. 10000 – 8000 թթ.) հուշարձանները առայժմ թույլ են ուսումնասիրված: Դրանց թիվը լեռնաշխարհի սահմաններում դեռևս չի անցնում 35–ից, որոնք ինչպես բացօթյա կայաններ ու հնավայրեր են, այնպես էլ քարայր–կացարաններ ու ժայռածածկեր: Այս հուշարձաններն աշխարհագրորեն միմյանցից տարանջատված են և որոշակի օրինաչափություններ չեն դրսևորում: Բացառություն են լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հատվածները, որտեղ այսօր կարելի է առանձնացնել այս փուլին պատկանող հուշարձանների երկու խումբ՝ **Թռեղքյան** (Ծալկայի սարահարթ) և **Ապարանյան** (Ապարանի գոգավորություն): Միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի հուշարձանների սահմանափակ քանակ է արձանագրված նաև Ճորոխ գետի վերին հոսանքի շրջանում, Եփրատի

և նրա վտակ Արածանիի ավազանում: Այս ժամանակաշրջանի մշակութային մի յուրօրինակ օջախ է լեռնաշխարհի հարավարևելյան մատույցներում գտնվող Տիգրիսի վտակ Մեծ Ջաբ գետի ավազանը:

Այսպիսով՝ Ք.ա. XII–VIII հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը զարգացել է յուրօրինակ ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների ազդեցության ներքո:

Որակապես նոր մակարդակի հասած ձկնորսությունը և որսորդությունը շարունակել են մնալ բնակչության սննդի հիմնական աղբյուրը: Միաժամանակ առկա է եղել բուսատեսակների ու փափկամարմինների հավաքչությունը: Սահմանափակ էր նաև ընտելացված կենդանիների՝ ոչխարի, այծի և խոզի դերը: Այս փուլում լեռնաշխարհի բնակչությունը բավական շարժուն էր, ապրում էր ոչ մեծ խմբերով: Պատահական չէ, որ միևնույն տեղում երկարատև բնակության հետքեր չեն մնացել: Մարդիկ զբաղեցրել են բարձրլեռնային շրջանները՝ սարահարթերն ու գոգավորությունները:

Մարդկանց կյանքում րեղի ունեցող որակական փոփոխությունների աստիճանական աճն ու փայրածուրը դարձան այն հիմքը, որը շուրջով Հայաստանի փայրածրում ապահովեց նորքարիդարյան հեղափոխության հարթանակը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գիտեք մարդու ծագման մասին: Հնագույն մարդու նախնական բնակեցման տարածքներից ինչո՞վ է առանձնանում Հայկական լեռնաշխարհը:
2. Որքան է տևել՝ ա) ստորին հին քարի դարը, բ) միջին հին քարի դարը, գ) վերին հին քարի դարը Հայկական լեռնաշխարհում: Ներկայացրե՞ք հին քարի դարի ենթափուլերի դրսևորումները մեր հայրենիքի տարածքում:
3. Ո՞ր փուլն է հաջորդել հին քարի դարին: Ի՞նչո՞վ է այդպես անվանվել: Ինչպե՞ս է այն դրսևորվել նյութական մշակույթի բնագավառում: Ի՞նչ նոր երևույթներ են բնորոշ այս փուլին:
4. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՞ք նախնադարի փուլերն ու ենթափուլերը, որքան է տևել, ի՞նչ տեսակի հնավայրեր են հայտնի և որտեղ են գտնվում, աշխատանքային ինչ գործիքներ ու զենքեր են օգտագործել և ինչո՞վ են զբաղվել նախնադարյան մարդիկ:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵՆԱՐԸ Բ.Ա. X-V ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Նոր քարի դար

Պատմության քարիդարյան շրջանի վերջին փուլը՝ *նոր քարի դարը*, նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, Հայաստանի տարածքում թվագրվում է *Ք.ա. X հազարամյակից մինչև VI հազարամյակի կեսերն* ընկած ժամանակաշրջանով:

Ք.ա. VIII հազարամյակի վերջերից ոչ միայն մեր հայրենիքի, այլ նաև Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններում արդեն գոյություն ունեին կայացած երկրագործական հասարակություններ: Միջերկրական ծովի, Սիրիական անապատի և Հայկական (Արևելյան) Տավրոսի միջև ընկած գետահովիտներում ու արգավանդ հողերով հարուստ տարածքներում հանդես են գալիս առաջին նստակյաց բնակատեղիները: Դրանք նեղ շերտով ձգվում են հարավից հյուսիս՝ Հորդանանի հարթավայրից, դամասկոսյան օազիսի լճերի ավերով դեպի միջին Եփրատ և Ուրֆայի (Ուռհա) շրջանից՝ Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքները: Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան և հարևան շրջաններում տեղաբաշխված մի շարք հուշարձանների վերջին տասնամյակների պեղումները հիմնովին փոխել են Արևմտյան Ասիայի նոր քարի դարի մասին եղած պատկերացումները:

«Նորքարիդարյան հեղափոխություն»

Բնակլիմայական խոշոր փոփոխությունները, որոնք ավարտվեցին շուրջ 10 հազար տարի առաջ, արմատապես փոխեցին մարդու կենսագործունեության պայմանները: Միջին քարի դարը և նոր քարի դարի սկզբնափուլը, ինչպես վերը նշվեց, նախապատրաստեցին հասարակական զարգացման կտրուկ վերընթացը նոր քարի դարի մնացած ժամանակաշրջանում: *Ք.ա. X-VIII հազարամյակներում սկզբնա-*

Տաճարային համալիր. Արևմտյան Հայաստան

վորվեցին քաղաքակրթության անցման նախադրյալները Հայաստանի տարածքում:

Հայկական լեռնաշխարհը երկրագործության սաղմնավորման խոշորագույն կենտրոն է եղել: Այստեղից երկրագործությունը և դրա հետ կապված մշակութային նորամուծությունները (բնակարանաշինություն, մետաղագործություն, խեցեգործություն, մանածագործություն և այլն) տարածվել են նաև լեռնաշխարհի հարևան շրջաններում:

Քաղաքակրթության ձևավորման տևտեսական, ընկերային, մշակութային նախադրյալների ձևավորման համար հատկապես կարևոր եղավ բնական նոր միջավայրին հարմարվելու կենսաձևը: Դրա մասին վկայող փոփոխությունները մեր տարածաշրջանում այնքան նշանակալից էին, որ անգլիացի պատմաբան-հնագետ Գ. Չայլդն այն որակեց *նորքարիդարյան (նեոլիթյան) հեղափոխություն* եզրույթով: Այս կենսաձևը աստիճանաբար տիրապետող դարձավ Առաջավոր Ասիայում և Հարավային Եվրոպայի զգալի մասում:

Դեռևս 1960-ական թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում Աղձնիքում, նոր քարի դարին բնորոշ նյութերով հնավայրի պեղումներից հետո անպատասխան էր մնում այն հարցը,

Ներքին հարդարանքի կոթող.
Արևմտյան Հայաստան

թե որտեղ պետք է փնտրել այս մշակույթի ակունքները: 1990-ական թվականների առաջին կեսին Սասնո ջուր գետի արևմտյան ափին պեղված հնավայրի տվյալները եկան փաստելու, որ այստեղ կայուն բնակատեղիներ հիմնող առաջին համայնքները հանդես են գալիս արդեն Ք.ա. X հազարամյակից:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում ակնհայտ դարձավ, որ Հայկական Տավրոսից հյուսիս ընկած շրջանների նոր քարի դարի մշակույթը տեղական արմատներ ունի: Այսօր Ուրֆայում (Եդեսիա), Աղձնիք և Ծոփք աշխարհներում հայտնի են մի շարք հուշարձաններ, որոնք ակնհայտորեն ձևավորվել են տեղական մշակութային ավանդույթների հենքի վրա:

Եփրատի և Տիգրիսի վերին հոսանքներում (այսպես կոչված՝ *ուկե եռանկյունում*) տեղաբաշխված նորքարիդարյան հուշարձանները վաղ երկրագործական հասարակությունների մասին նոր և բազմակողմանի տվյալներ են տալիս:

Գոյատևման տարրական միջոցներ ունեցող փոքր գյուղակներին փոխարինում է բավականին բարդ ընկերային կազմ և զարգացած մշակույթ ու տնտեսություն ունեցող մի հասարակություն: Որմնաքանդակներով և որմնապատկերներով զար-

դարված կոթողային կառույցները, արհեստների մասնագիտացումը, միջտարածաշրջանային արդյունավետ կապերն ու առևտուրը, ինչպես նաև մետաղագործությունը ասվածի լավագույն վկայությունն են:

Այս մշակույթը նշանավորող բնակատեղիների համար բնորոշ է ազատ կառուցապատումը: Շինությունների շուրջ եղած ազատ տարածություններն օգտագործվել են տնտեսական գործունեության համար: Բնակեցման յուրաքանչյուր փուլի շինություններն ունեն նույն հատակագիծը, կառուցվել են նույն տեխնիկայով և շինանյութով:

Նորքարիդարյան հոգևոր մշակույթը

Շատ ավելի խոսուն են պեղումների ընթացքում բացված պաշտամունքային կառույցները: Առաջինը, ինչն աչքի է զարնում նորքարիդարյան ժամանակի հուշարձաններում, բնակավայրերի առանձնացված հատվածներում կոթողային շինությունների առկայությունն է, որոնք շինարարական տեխնիկայով և կահավորանքով խիստ տարբերվում են այլ կառույցներից: Մասնավորապես *Եդեսիայի մոտ գտնվող Պոլսբաբլուր* հնավայրի արևելյան հատվածի վաղ շերտերում բացվել է 1000 քառ. մ տարածք զբաղեցնող մի հրապարակ, որի հարևանությամբ պեղվել են, այսպես կոչված, *սպե կոթողների փունջ* և *գանգերի փունջ*: Այս կառույցների ներքին հարդարանքը (պատերի տակ կառուցված երկար նստարաններ, զուգահեռ կանգնած սալե կոթողներ) վկայում են, որ դրանք նախատեսված են եղել համահամայնական արարողությունների ու հավաքների համար:

Բնակեցման ավելի ուշ փուլում հիշյալ հրապարակը որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվում: Դրա զգալի հատվածը պատվում է գլաքարերով և տափանվում: Հետագայում շուրջ 120 քառ. մ տարածքի վրա այն սալարկվում է թրծած աղյուսներով՝ ձևավորելով բոսորագույն մի նոր հրապարակ:

Այս հասարակության կյանքում մեծ տեղ են գրադեցրել հավատալիքներն ու ծեսերը, որոնք գերազանցապես կապված էին «նախնիների պաշտամունքի» և «ցլի պաշտամունքի» հետ: Հասարակական կառույցների մեջ առանձնակի դեր է ունեցել, այսպես կոչված, «խճապատ հատակով շինությունը»: Վերջինիս հատակը զարդարվել է գիպսով ամրացված և կարմիր, նարնջագույն, սպիտակ երանգների համադրություն կազմող խճաքարերով: Կառույցից գտնվել են մարդու գլխի կրաքարե քանդակ և մարդակերպ բարձրաքանդակ պատկերով հարդարված քարակոթող:

Այս գտածոների տեղն ու դերն ավելի պարզ դարձավ, երբ պեղվեց մյուս հուշարձանը, որտեղի պաշտամունքային կառույցներն արդեն իսկական տաճարներ են: Հարկ է նշել, որ *Պորպարլորում բացվել են երկիր մոլորակի վրա մինչ օրս հայրնի ամենասին պաճարները:*

Ավելի լավ պահպանված երկրորդ փուլի շինության ներսում՝ երեք պատերի տակ կառուցված նստարանների մեջ, հավասարաչափ հեռավորությամբ տեղադրվել են T-աձև քարակոթողներ: Նույն քարակոթողներից տեղադրվել են նաև շինության կենտրոնում և մուտքի մոտ: Հատկանշական է, որ այստեղ պաշտամունքային նոր շինությունը կառուցելիս նախորդ շինության քարակոթողների մնացորդները զմոսել են պատերի և նստարանների մեջ: Քարակոթողները, որպես կանոն, քանդակազարդ են: Գերակշռում են մարդակերպ և կենդանակերպ զարդաքանդակներով կոթողները: Գտնվել են մոտ 700 քարե արձանիկներ:

Մինչև 4 մ բարձրություն ունեցող քանդակազարդ կոթողներով «սրբազան շինություն» է բացվել նաև մեկ այլ հուշարձանում (այսպես կոչված «ստյունների փունջ»): Մեծ քանակությամբ քանդակազարդ կոթողների բեկորներ են գտնվել բլրի վրա: Սրանց զգալի մասն ունի 3–6 մ բարձրություն: Ամենամեծ քարակոթողի բարձրությունը հասնում է 9 մետրի և կշռում է ավել-

լի քան 50 տոննա: Քարակոթողները քանդակազարդված են մարդու, թռչնամարդու, կրիայի, առյուծի և այլ պատկերներով:

Ք.ա. VIII հազարամյակում արդեն Պորտաբլոր հնավայրում զգալի քանակությամբ պղնձի օբյեկտաքարեր՝ մալախիտ և լազուրիտ են հայտնաբերվել: Փաստագրվել են նաև պատրաստի իրեր, որոնք *երբևիցե հայրնաբերված հնագույն մեդաղե գլաժոններից են:* Այս իրերը պատրաստվել են սառը կոման եղանակով՝ մալախիտի կտորներից: Հատկանշական է, որ իրերի մեջ մեծամասնություն են կազմում զարդերը՝ ուլունքները՝ պատրաստված գերազանցապես մալախիտից, մասամբ՝ պղնձից, և կախիկները:

Վերջին տարիներին բացառիկ հետաքրքիր տվյալներ են ձեռք բերվել հացագլիների ընտելացման մասին: Պարզվել է, որ հաճարի և մշակովի կարծր ցորենի ընտելացման օջախը այս մշակույթի տարածման շրջանում է: Նորքարիդարյան հիմնական մշակաբույսերը՝ ոլոռ, սիսեռ, ոսպ, միահատիկ ցորեն, նույնպես հիշյալ տարածքում են ընտելացվել:

Պղնձի-քարի դար (Էնեոլիթ)

Վանա լճի ափամերձ գոտու, Խարբերդի հովտի հուշարձանների տվյալները ցույց են տալիս, որ հիշյալ շրջանները *Ք.ա. VI հազարամյակի երկրորդ կեսում և V հազարամյակում* ընդգրկվում են պղնձի-քարիդարյան մի ինքնատիպ մշակութային ոլորտ:

Ք.ա. VII հազարամյակի վերջերից լեռնաշխարհի մեծագույն մասում արտադրող տնտեսությունը հանդես է գալիս արդեն որպես լիովին ձևավորված համակարգ՝ հիմնված ընտելացված կենդանական և բուսական աշխարհի շահագործման վրա:

Նեոլիթ-պղնձի-քարիդարյան բնակատեղիները (Վերին Խաթունարխ, Ծաղկունք, Մասիս բլուր, Աղաբլուր, Թեղուտ) տեղաբաշխված են հարթավայրում և կապված են գետային որոշակի ցանցի հետ:

Տարածաշրջանի վաղ երկրագործական

հասարակությունների կայացման և զարգացման համապատկերը վեր հանելու համար բացառիկ տվյալներ են գրանցվել **Առաքաշեն** բլուր-բնակատեղիում (Արարատյան դաշտ): Առատաշենի ստորին շերտերը վերաբերում են նոր քարի դարին, իսկ վերին շերտը ներկայացված է պղնձի-քարի դարին բնորոշ խեցեղենով:

Նշվածներին համաժամանակյա ինքնատիպ մի հնագիտական համալիր է ձևավորվում Կուրի միջին հոսանքներում, որ հայտնի է **Շուլավերի մշակույթ** անունով: Այս մշակույթը նշանավորող հուշարձանների ավելի երիտասարդ շերտերն արդեն վերաբերում են պղնձի-քարի դարի վաղ փուլերին:

Պղնձի-քարիդարյան մշակույթը ներկայացնող հուշարձաններից կարելի է հիշատակել Արարատյան դաշտում պեղված **Աղարբուր** (հայտնի է նաև **Կոզյակ բլուր անունով**) հնավայրը:

Պղնձի-քարի դարի տարբեր ժամանակահատվածներին բնորոշ տվյալներ են փաստագրվել Արարատյան դաշտի Թեղուտ, Վայոց ձորի Արենի և Սյունիքի Ներքին Գողենձոր հնավայրերում: Վերջինս թվագրվում է Ք.ա. V հազարամյակի վերջին քառորդով:

Արաքսից հյուսիս ապրող հասարակու-

թյունների անասնապահական տնտեսությունը նոր քարի դարի և պղնձի-քարի դարի փուլերում խարսխված էր խոշոր և մանր եղջերավորների բուծման վրա: Գերակշռում էին ոչխարներն ու այծերը, չնչին քանակությամբ բուծվում էր նաև խոզ:

Մետաղե (պղինձ, կապար) առարկաների սկզբնական պատրաստումն ու օգտագործումը սկսվել են դեռևս նոր քարի դարի շրջանում: Մալախիտի և լազուրիտի չմշակված քեկորներ են գտնվել հումքի աղբյուրներից բավականին հեռու գտնվող Արարատյան դաշտի Ք.ա. VI հազարամյակի հնավայրերից՝ Առատաշենից և Ակնաշենից: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև պղնձե մանր զարդեր՝ փաթաթված թիթեղից պատրաստված գլանաձև ուլունքներ: Նման պատկեր ունենք նաև Կուրի միջին հոսանքի համաժամանակյա բնակատեղիներում: Ք.ա. V հազարամյակի վերջերից մետաղե իրերի տեսականին ընդլայնվում է:

Ք.ա. IV հազարամյակի կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի Տիգրիս-Եփրատ հատվածը սերտ փոխառնչությունների մեջ է մտնում Հարավային Միջագետքի հետ: Նույն ժամանակահատվածում լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում ձևավորվում է մշակութային բոլորովին նոր պատկեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նորքարիդարյան փուլին վերաբերող ինչ հնավայրեր են հայտնի. որտեղ են դրանք: Աշխատանքային ինչ գործիքներ և գնեքեր են օգտագործել այս փուլում: Ինչո՞վ են զբաղվել մարդիկ:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կենցաղում, և ի՞նչ հետևանքներ դրանք ունեցան:
3. Պղնձի-քարիդարյան հնավայրերից որո՞նք են ուսումնասիրվել: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին մարդկանց կենցաղում:
4. Համեմատե՛ք հինքարիդարյան, միջինքարիդարյան, նորքարիդարյան և պղնձի-քարիդարյան փուլերը: Նշե՛ք առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները, ցույց տվե՛ք փոփոխություններն ու առաջընթացը:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՈՒՄ

Վաղ բրոնզի դարաշրջան

Ք.ա. IV հազարամյակի երրորդ քառորդից հասարակական առաջընթացը Հայաստանի տարածքում մի նոր փուլ է թևակոխում: Զարգացման տարրեր մակարդակների վրա գտնվող վաղ երկրագործական հասարակություններով ներկայացված համապատկերը գլխովին փոխվում է: Լեռնաշխարհն այսուհետ ներկայանում է զարգացման նույն մակարդակի վրա գտնվող և համատեղ մշակույթով մի հասարակությամբ, որը շուրջ **հազար տարի պահպանում է մշակութային միասնությունը:**

Տարածաշրջանի հասարակական զարգացման բեկումնային համարվող այս ժամանակահատվածը հիմնականում համապատասխանում է մեր պատմության **վաղ բրոնզի դարին՝ Ք.ա. 3500–2300 թվականներին:**

Հայաստանի վաղբրոնզիդարյան ընդհանրության՝ այսօր հայտնի վաղագույն համալիրները կենտրոնացված են Կուր և Արաքս գետերի ավազաններում: Կուր–արաքսյան հուշարձանները թվագրվում են Ք.ա. IV հազարամյակի կեսերով: Նույն հազարամյակի վերջում միայն այդ մշակույթը սկսում է տարածվել Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններում, Իրանում, Հյուսիսային Կովկասում:

Կուր–արաքսյան գետահովտից և հարակից շրջաններից բնակչության հոծ զանգվածներն աստիճանական տեղաշարժերով սկսում են նոր տարածքներ յուրացնել: Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ քառորդում արդեն, այսպես կոչված, «Կուր–արաքսյան ծավալման» ալիքը հարավարևմտյան ուղղությամբ հասնում է մինչև Պաղեստինի հարավային շրջանները, հարավ–արևելքում՝ մինչև Համադան և Քերմանշահ, հյուսիսում անցնում է Կովկասյան լեռնաշղթան՝ մինչև Հյուսիսային Օսիա:

Հետագա բոլոր ժամանակաշրջաններում ոչ մի մշակույթ, որի պատմական միջուկը Հայկական լեռնաշխարհն էր, իր էական հատկանիշներով այդպիսի ընդարձակ տարածք չի ընդգրկել, ինչպես Կուր–արաքսյանը: Մշակութային այս աննախադեպ տարածումը մեկնաբանվում է որպես միգրացիայի, էթնիկական տեղաշարժերի արդյունք: Այդ համատեքստում աննախադեպ տարածում է ստանում հատկապես շենգավիթյան մշակութային համալիրը: **Շենգավիթի համալիրը** Երևանի հարավարևմտյան մասում է, Հրազդան գետի ձախափնյա բլրին (ներկայիս Երևանյան լճի շրջանում):

Հիշյալ տեղաշարժերն ընթացել են լեռնաշխարհի կենտրոնական գոտուց դեպի Արձեշ (Աննիստ)–Մուշ–Մալաթիա ուղիով: Արարատյան դաշտին և հարակից շրջաններին բնորոշ մշակութային իրողությունները տիրապետող են դառնում Բարձր Հայքում՝ ձգվելով Եփրատով դեպի հարավ՝ մինչև Մալաթիա և Խարբերդի դաշտ, Մշո դաշտում և Վանի ավազանում՝ ձգվելով դեպի արևելք՝ մինչև Ուրմիայի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ամիամերձ գոտիները: Շենգավիթյան մշակույթի արևելյան սահմաններն այսօր տեսանելի են Փոքր Կովկասի երկայնքով՝ Դեբեդի և Աղստևի հովիտներից մինչև Արաքս:

Շենգավիթ բնակավայրի ընդհանուր տեսքը, Ք.ա. IV–III հազ.

Շենգավիթ բնակավայրի ընդհանուր տեսքը, Ք.ա. IV–III հազ.

նաշխարհի մեծ մասում ասպարեզից դուրս մղվեց շենգավիթյան մշակութային համալիրը: Այստեղ տարածում է ստանում առավելապես դամբանաբլուրներով հայտնի՝ **«վաղ կուրգանների մշակույթը»:**

Լեռնաշխարհի հիմնական մասում մշակութային միջավայրի ձևափոխման անցումային այս փուլն ավարտվում է Ք.ա. XXIII–XXII դարերի սահմանագծում: Ք.ա. III հազարամյակի վերջին երկու հարյուրամյակներում արմատավորվում են, այսպես կոչված, **«Թռեղք-վանաձորյան»** մշակութային համալիրները: Դրանք ներկայացված են բացառապես դամբարաններով, իսկ մեծաքանակ բնակատեղիներ չեն փաստագրվում:

Ք.ա. XIX–XVIII դարերում՝ «Թռեղք-վանաձորյան մշակութային ընդհանրության» սահմաններն արևելքում ձգվում են Շիրվանի տափաստանից դեպի հարավ՝ մինչև Ուրմիայի արևմտյան ափամերձ շրջանները, այնուհետև Մեծ Կովկասի հարավային ստորոտից (ներառելով Արևելյան Վրաստանը, Կուր-Արաքսի ավազանը) հասնում Վանա լճի արևելյան և հյուսիսային ավազանը: Արևմտյան սահմանագոտին տեսանելի է Մուշ, Էրզրում, Արդվին գծով: Նշված տարածքները «Թռեղք-վանաձորյան մշա-

Ք.ա. III հազ. ոսկյա և արծաթյա զարդեր

Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսում հասարակական զարգացումները լեռնաշխարհում նոր բովանդակություն և որակներ են ստանում: Արմատավորում են նախորդ ժամանակաշրջանի համար ոչ բնորոշ իրողություններ: Դրանք առաջին հերթին վկայում են հնագույն հայաստանաբնակների հասարակական, տնտեսական, ընկերային կյանքում տեղ գտած ծավալուն տեղաշարժերի մասին:

Միջին բրոնզի դարաշրջան

Կուր-արաքսյան ընդհանրության կազմալուծմանը զուգընթաց Ք.ա. III հազարամյակի երրորդ քառորդի ընթացքում լեռ-

Ոսկյա գավաթ՝ առյուծի պատկերներով. Վանաձոր, Ք.ա. III հազ. վերջ

կութային ընդհանրության» ծաղկման շրջանում (Ք.ա. XXII–XIX դդ.) նորից ներկայանում են համասեռ մշակութային միջավայրով: Երկրի հարավարևմտյան շրջաններում Ք.ա. II հազարամյակի սկզբներից հանդես է գալիս տեղական՝ «*Ծովք–Մալաթիայի միջինբրոնզիդարյան մշակույթը*»:

Թռեղքի, Լոռի բերդի, Վանաձորի, Քարաշամբի «արքայական թաղումները» միանշանակ վկայում են տարածաշրջանի ընկերային միջավայրում արմատական փոփոխությունների մասին:

Նոր մշակութային ընդհանրությունների առաջացումը

Շուրջ Ք.ա. XIX դ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հյուսիս–արևելքում (Սյունիք, Արցախ, Սևանի ավազան, Աղստևի հովիտ), Թռեղք–վանաձորյան համալիրներին զուգահեռ, տարածում են ստանում, այսպես կոչված, *Սևան–արցախյան մշակույթին* բնորոշ իրողությունները: Նորահայտ այս մշակութային համալիրն արդեն առավելապես ներկայացված է բնակատեղիներով, ինչը տարածքի յուրացման և բնակեցման՝ նախորդ դարաշրջաններից տարբերվող նոր համակարգի արմատավորման մասին է վկայում:

Ք.ա. XVIII դարի վերջերից փոփոխությունների մի նոր ալիք է սկսվում: Վերը նշված շրջաններից զատ, այն տարածվում է շատ ավելի ընդարձակ սահմանների մեջ՝ ներառելով Ուրմիայի և Վանի ավազանները, Նախիջևանը, Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Կարսի սարահարթը, Արագածի փեշերը, Կոտայքը, Սևանի ավազանը: Նշված տարածքներում Թռեղք–վանաձորյան մշակութային համալիրին փոխարինելու են գալիս ոչ միայն «Սևան–արցախյան», այլև «կարմիրբերդյան», «կարմիրվանքյան», «Վան–ուրմիական» մշակույթները, որոնք միմյանցից

տարբերվում են իրենց բնորոշ գունագարդ խեցեղենով:

Համաժամանակյա այս հնագիտական մշակույթներն ունեն իրենց տարածման որոշակի սահմանները, իսկ շփման կամ հաղորդակցման գոտիներում հաճախ հանդիպում են «խառը» նյութերով համալիրներ: Ուշագրավ փոփոխություններ են կատարվում նաև Ծովքի և Մալաթիայի շրջաններում: Այստեղ տարածվում են Փոքր Ասիայի կենտրոնական (խեթական) շրջաններին բնորոշ նյութեր:

Ի տարբերություն Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսում տեղի ունեցածի՝ միջին բրոնզի դարաշրջանի ավարտը կանխանշող նորամուծությունների ու նորագոյացումների շարքում տրամագծորեն հակառակ պատկեր ենք տեսնում: Կուր–Արաքսի ավազանի՝ նախկինում բնակատեղիներից զուրկ շրջաններում ի հայտ են գալիս բնակավայրեր: Փոփոխությունների թատերաբեմ են դառնում Կուրի ավազանից, մասնավորապես Աշոցքից, Փամբակի լեռնաշղթայից հարավ ընկած շրջանները և լեռնաշխարհի արևելյան սահմանագոտին՝ մինչև Ուրմիայի ավազան: Փամբակի հովտից մինչև Կուր ընկած տարածքներում Թռեղք–վանաձորյան մշակութային համալիրը շարունակում է գոյատևել՝ վկայելով նախկին ավանդությունները շարունակող հասարակության մասին: Ք.ա. XVIII դարից սկսած, երբ Կուր–Արաքսի ավազանի կենտրոնական և հարավային շրջաններից Թռեղք–վանաձորյան համալիրը դուրս է մղվում, Կուրի ավազանի Ք.ա. XVIII–XVI դարերով թվագրվող Թռեղք–վանաձորյան համալիրներում գունագարդ խեցեղենն իսպառ վերանում է: Մշակութային միջավայրի արագահաս փոփոխություններով հագեցած այս փուլն իր ավարտին է հասնում Ք.ա. XVI դարի վերջին:

Ուշ բրոնզի դար: Երկաթի դարի սկիզբ

Ք.ա. XVI դ. վերջ – XIII դ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում հստակ ընդգծվում է **վերոհիշյալ մշակույթների խաչամերման** և «**ժողովրդագրական պայթյունի**» հետ զուգորդվող **Լճաշեն–մեծամորյան մշակույթի** ծավալման համապատկերը:

Հատկապես վերջին տարիներին Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների բազմակողմանի ուսումնասիրությունները, հայտնաբերված նյութերը և թաղման ծեսը փաստագրում են ուշ բրոնզի դարի հասարակությունների աննախադեպ վերելքի մասին: Գտածոների թվում կարելի է առանձնացնել ծիսական անոթները, սպիտակ և կարմիր ներկերով հարդարված խեցեղենը, բրոնզե դաշույնները, նետասլաքները, մեծաքանակ ուլունքները և այլ նյութեր:

Հայաստանում երկաթի դարը սկսվում է Ք.ա. II հազարամյակում: Երկաթի պաշարներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը՝

Սյունիք, Մուշ, Խնուս և այլն, **Առաջավոր Ասիայում դարձավ հումքի գլխավոր մատակարար և գերիշխող դիրք գրավեց:**

Հայաստանի երկաթիդարյան հայտնի հուշարձաններից են Մեծամորը, Շամիրամը, Դվինը, Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակավայրը, Այգեշատը, Թալինը, Լոռի բերդը և այլն: Նշված բնակավայրերից և դամբարաններից, համալիրներից հայտնաբերվել են երկաթից պատրաստված բազմաթիվ իրեր՝ զենքի տեսակներ, աշխատանքային գործիքներ, պերճանքի առարկաներ, ձիասարքի մասեր, արձանիկներ և այլն: Երկաթից գործիքները և զենքերն անհամեմատ ավելի ամուր և էժան էին, քան բրոնզից պատրաստվածները, չնայած որ երկաթի մշակման համար պահանջվում էր ջերմային ավելի բարձր ռեժիմ: Հայաստանի մի շարք հնավայրերից հայտնաբերվել են **երկաթի ձուլման հնոց-արհեստանոցներ**, որը վկայում է տնտեսության և արհեստների աննախադեպ զարգացման մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որքան է տևել բրոնզի դարը Հայկական լեռնաշխարհում և ինչ շրջափուլերի է բաժանվում: Բրոնզիդարյան ինչ հնավայրեր են հայտնի, և որտեղ են դրանք:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կենցաղում. դրանք ինչ հետևանքներ ունեցան:
3. Բրոնզիդարյան փուլը ներկայացրե՞ք աղյուսակի տեսքով: Համեմատե՞ք այն քարիդարյան և պղնձի-քարիդարյան փուլերի հետ. ցույց տվե՞ք փոփոխություններն ու առաջընթացը:
4. Ե՞րբ է սկսվել երկաթի դարը Հայկական լեռնաշխարհում և ինչ շրջափուլերի է բաժանվում: Ներկայացրե՞ք երկաթի դարին բնորոշ փոփոխությունները:

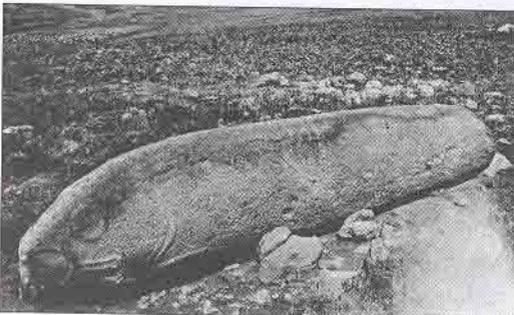
§ 4. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆ-ՔԸ: ԱՐՎԵՍԱԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵՐԸ

Պաշտամունքը

Մարդիկ հնուց ի վեր մշտապես կապված են եղել իրենց շրջապատող աշխարհին: Ուսումնասիրելով բնությունը՝ նրանք նկատում էին, որ տարվա եղանակները հաջորդում են իրար, արևը և լուսինը, քամին, անձրևը և այլ երևույթներ գոյություն ունեն իրենց կամքից անկախ: Հաճախ այս երևույթները սարսափ էին առաջացնում մարդկանց մոտ, քանի որ մնում էին անհասկանալի և անբացատրելի: Այս բոլորը նրանք սկսում են վերագրել գերբնական ուժերին՝ անտեսանելի, զորավոր ոգիներին: Մարդիկ կարծում էին, որ ոգիներին՝ բարի և չար գերբնական ուժերին, պետք է սիրաշահել ու զոհեր մատուցել, կատարել ծիսակատարություններ: Այդպես առաջացավ կրոնը: Կրոնի նախասկզբնական ձևերը բնորոշ են գրեթե բոլոր հանրություններին: Դրանք են *պոլեմիզմը, անիմիզմը, ֆեարիչիզմը, մոգությունը*:

Տոլեմիզմը հավատն է կենդանու, բույսի, բնության երևույթի հանդեպ, ըստ որի՝ տոհմային խմբի ծագումը կապվում է դրանց հետ: Տոհմը կրում էր իր տոտեմի՝ արջի, ցուլի և այլնի անունը և հավատում էր, որ տոհմի անդամները ծագում են ընդհանուր նախնուց ու նրա հետ կապված են արյունակցական սերտ կապերով: Տոտեմին համարում էին «հայր», «ավագ եղբայր» և այլն, որն օժանդակում էր տվյալ տոհմի անդամ-

Վիշապաքար

Պաշտամունքային արձան:
Կարմիր բերդ

ներին: Յուրաքանչյուր տոհմ ուներ իր սրբազան կենտրոնը: Այստեղ պահպանվում էին տոհմական մատուքները, և կատարվում էին զանազան ծիսակատարություններ: Տոլեմիզմը արտահայտում էր տոհմի անդամների և բնական միջավայրի հետ սերտ կապը:

Անիմիզմը (ոգեպաշտություն) որևէ մարմնի մեջ ամփոփված (հոգիներ) կամ ինքնուրույն գործող (ոգիներ) գերբնական էակների նկատմամբ հավատն է: Ոգեպաշտական հավատալիքների սաղմերը, որով բնության երևույթներին շնչավոր բովանդակություն էր տրվում, երևան են եկել դեռևս ամենավաղ շրջանում: Հին հանրություններն աղոտ պատկերացում ունեին կենդանի և մահացած մարդկանց հոգիների, չար ու բարի ոգիների մասին: Մարդիկ կարծում էին, որ դրանք շոշափելի առարկաներ են:

Ֆեարիչիզմը (առարկայապաշտություն) հավատն է անշունչ առարկաների՝ ծառերի, ժայռերի, բարանձավների, պաշտամունքային հատուկ պատրաստված իրերի գերբնական հատկությունների նկատմամբ: Ֆեարիչ կարող էր համարվել օրինակ՝ նիզակը կամ դաշույնը, որը մարդ-

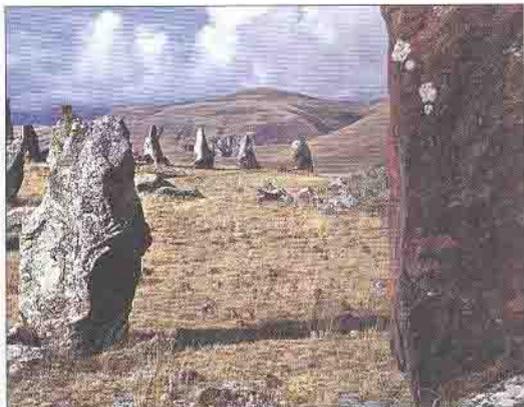
կանց համար ուներ կենսական, հրաշագործ հատկություն և նշանակություն:

Մոգությունը հավատն է այլ մարդկանց, կենդանիների, բույսերի, բնության երևույթների վրա առանձնահատուկ ձևով ներգործելու՝ մարդու ունակության նկատմամբ: Հնագույն մարդը ենթադրում էր, որ որոշակի հնարքների, գործողությունների, բառերի, երգի, պարի և այլ միջոցներով հնարավոր է անձրև բերել, քամի բարձրացնել, ապահովել բարձր բերք, ունենալ առատ որս և այլն: Մարդը մոգությամբ «բուժում էր» վերքերը և կանխում հիվանդությունները:

Տարբեր հուշարձաններից գտնված մերկ կանանց և կենդանիների արձանիկները, կավակերտ օջախները վկայում են, որ հնագույն բնակիչների կյանքում մեծ տեղ են ունեցել **ծեսերն ու պաշտամունքը**: Երկրագործ և անասնապահական համայնքներում, բնականաբար, տիրապետող էին ագրարային ծեսերը:

Պաշտամունքի գլխավոր առարկան աշխարհն արարող **մայր երկիրն** է, որի խորհրդանիշը դարձավ սերունդ տվող կինը՝ **«Մեծ մայրը»**: Համայնքների ընկերային կառուցվածքում և կենցաղում տեղ գտած փոփոխությունները ևս իրենց կնիքն էին թողնում պաշտամունքային պատկերացումների վրա:

Մեր հեռավոր նախնիները երկրային

Ձորաց դաշտի մենհիրները

կյանքը, դրա բազմազան դրսևորումները, մահը և անդրշիրիմյան կյանքը բացատրում էին ոգու ներկայությամբ կամ բացակայությամբ: Հետզհետե **սկզբնավորվում է նախնիների պաշտամունքը**, հավատը տոհմի նախորդ սերունդների անդամների ոգիների հրաշագործ զորության նկատմամբ: Տոհմի, հետագայում նաև գերդաստանի, ազգի հիմնադիր **նահապետները սրբացվում են**: Յուրաքանչյուր համայնք, ընտանիք ուներ իր հովանավոր նախնին, որից սերվել էին իրենք: Մահացած տոհմակիցներին թաղում էին քակում՝ տան շեմին կամ հատակի տակ, որպեսզի մահացած ազգականի ոգին չլքեր իրենց:

Փայտապատկեր Գեղամական-1 քարայրում

Պաշտամունքային արձան.
Կարմիր բերդ

Պեղումներից հայտնաբերված ցլագլուխ և խոյագլուխ զարդաքանդակներով ծիսական օջախները, կենդանիների և մարդկանց արձանիկները յուրաքանչյուր բնակելի համալիրի անբաժան ուղեկիցներն էին: Սրանք վկայում են, որ, իրոք, Հայաստանի տարածքում ապրած մարդկանց կյանքում կրոնական պատկերացումներն ու ծիսական արարողություններն էական դեր են խաղացել:

Արվեստը

Նախնադարյան Հայաստանի մշակույթի մասին հարուստ նյութեր են հայտնաբերվել: Դրանք հստակ պատկերացում են տալիս մեր հայրենիքի բնիկների կյանքի մասին:

Հայաստանի տարածքում (Գեղամա, Վարդենիսի, Վասպուրականի, Կորդվաց, Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթաներ, Սյունիք և այլն) հայտնաբերված **քարակոթողները**, հատկապես **Քարահունջը** և **ժայռապատկերները**, մեր հնագույն նախնիների ապրելակերպի և աշխարհըմբռնման կարևորագույն աղբյուրներ են:

Որսորդական, ծիսական տեսարանները, երկնային մարմինների երկրաչափական խորհրդանիշներն ու մարդակերպ աստվածների, երևակայական կենդանիների պատկերները վկայում են այդ ժայռապատկերների կրոնական բնույթի մասին:

Հայաստանում տարածված պաշտամունքային համակարգում այս դարաշրջանում կենտրոնական տեղ էր զբաղեցնում **արևի պաշտամունքը**: Հնավայրերում արևը պատկերող ու խորհրդանշող քաղմաթիվ բրոնզյա իրեր են հայտնաբերվել: Լայն տարածում են գտել մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկները:

Բրոնզիդարյան կիրառական արվեստում իր պատշաճ տեղն ունի նաև երկնային լուսաստուների պաշտամունքը: Իսկ ջրի **պաշտամունքի խորհրդանիշներ** են օձի կամ այծի, օձի և թռչունի, վիշապաձկների, ցուլերի պատկերները: Հնագիտական նյութերը պատկերացում են տալիս թաղման սովորույթների և հուղարկավորման ծիսակատարությունների, անդրշիրիմյան կյանքի մասին հավատալիքների վերաբերյալ:

Գիրություն պարբերի ստաշացումը

Հայաստանում գիտական իմացությունը սկիզբ է առել ու զարգացել մարդկանց առօրյա կյանքի և աշխատանքային գործունեության պահանջներին համապատասխան:

Մարդկանց անհրաժեշտ էր հաշվել հողատարածքի մակերեսը, ստացած նյութական բարիքները և այլն: Աստղերի ու մոլորակների դիրքը և շարժումը իմանալն անհրաժեշտ էր օրացույց կազմելիս, վարուցանք անելիս: Մետաղները ձուլելիս, տարբեր համաձուլվածքներ ստանալիս հարկ էր իմանալ դրանց որոշակի հատկությունները:

Մարդիկ գիտակցում էին, որ հիվանդությունները հնարավոր չէ բուժել միայն գուշակների և հեքիմների օգնությամբ: Անհրաժեշտ էր մարդու ներքին օրգանների իմացություն և հետազոտում:

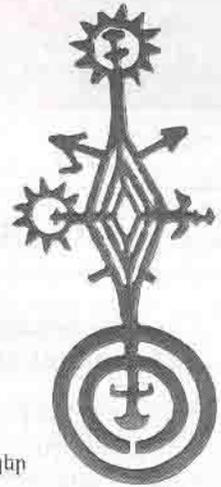
Գրերի շնորհիվ սերնդեսերունդ կուտակված փորձն ամփոփվում և պահպանվում էր հազարամյակներ: Գիր ստեղծելիս պետք է իմանալ այս կամ այն լեզվի հնչյունական կառուցվածքը:

Այսպես *աստիճանաբար առաջացան գիտության փարթեր բնագավառներին վերաբերող նախնական գիտելիքներ*: Հին ժամանակներում դրանք ունեին գործնական նշանակություն: Դրանցով զբաղվում էին թագավորները, քրմերը և այլք:

Բնագիտական գիտելիքները մարդկանց անհրաժեշտ էին ամենօրյա կյանքում: Մարդիկ իրենց իմացությունը փոխանցում էին սերունդներին: Վերջիններս ուսանում էին ժամանակի բոլոր հայտնի գիտելիքները:

Քարի դարի ավարտին և բրոնզի դարում մարդն նուազին քայլերն արեց ժամանակը չափելու ուղղությամբ: Սկզբում նա հաշվեց օրերի այն քանակը, որի ընթացքում լուսնի մահիկը, անընդհատ մեծանալով, վերածվում էր լիալուսնի և վերադառնում իր սկզբնական վիճակին: Այսպես ծագեց լուսնային ամսվա գաղափարը: Հնարավոր եղավ ժամանակը չափել ոչ միայն օրերով, այլև լուսնային ամիսներով:

Մարդկանց համար շատ դժվար էր պարզել տարվա տևողությունը, սակայն մարդն անընդհատ զարգանում էր ու առաջադիմում: Հետևելով եղանակային փոփոխություններին՝ նրանք հայտնագործեցին, որ զարնանից մինչև հաջորդ զարուն, բերքա-

Տիեզերքի պատկեր

հավաքից մինչև հաջորդ բերքահավաք մտավորապես նույն քանակությամբ օրեր են անցնում: Հետևելով երկնակամարում որոշ աստղերի շարժմանը՝ պարզեցին, որ տարին բաղկացած է 365 օրից, որով փաստորեն սկիզբ առավ **շարժական տոմարը**:

Առկա նյութը ցույց է տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը Ք.ա. III հազարամյակից հիանալի պատկերացում ուներ արեգակնային տարվա մասին:

Տարզեր և առաջադրանքներ

1. Նկարագրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների հավատալիքների սկզբնական ձևերը:
2. Ինչպե՞ս ձևավորվեցին արվեստն ու գիտության տարրերը. ի՞նչ դրսևորումներ դրանք ունեցան: Արվեստի և գիտության ի՞նչ նշանավոր հուշարձաններ և գտածոներ են հայտնաբերվել:
3. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք նախնադարյան մշակույթը, դրա նվաճումները Հայաստանի տարածքում:

ԹԵՄԱ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

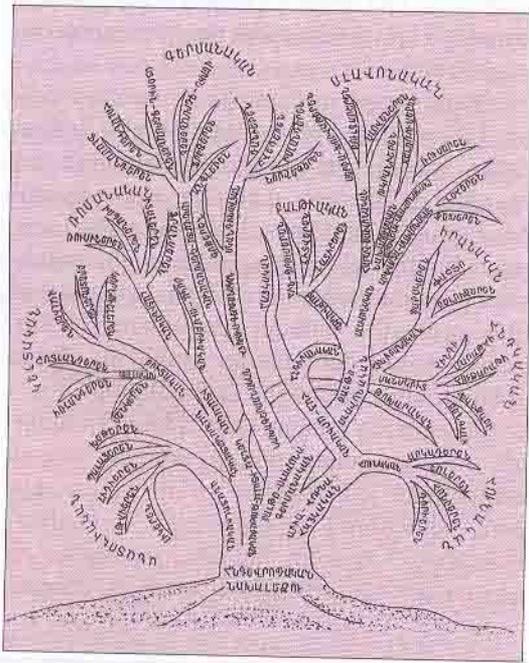
Հնդեվրոպական նախահայրենիքը

Ժողովուրդների ու լեզուների առաջացման հարցը միշտ էլ հետաքրքրել է մարդկությանը: Տարբեր ազգեր ու ազգություններ իրենց առասպելներում փորձել են յուրովի մեկնաբանել բազմաթիվ լեզուների ու ժողովուրդների առաջացումը: Այդ խնդրի նկատմամբ հետաքրքրությունը խիստ մեծացավ XVIII–XIX դարերում:

Նոր ժամանակների գիտության մեջ ծնունդ առավ **համեմատական լեզվաբանությունը**, որի շնորհիվ պարզ դարձավ, որ նախապատմական ժամանակներում ներկայիս ժողովուրդների նախնիները կազմել են մեծ ընտանիքներ, որոնք գիտության մեջ կոչվեցին «մայր ժողովուրդներ», իսկ վերջիններիս զբաղեցրած տարածքները՝ «նախահայրենիքներ»:

Հայերն ունեն հնդեվրոպական ծագում, այսինքն՝ մի շարք այլ ժողովուրդների նախնիների հետ նախապատմական ժամանակներում կազմել են մեկ ազգային ընդհանրություն (ազգակցություն), որն այսօրվա գիտության մեջ կոչվում է «հնդեվրոպական մայր ժողովուրդ» և զբաղեցրել է միևնույն տարածաշրջանը՝ «հնդեվրոպական նախահայրենիքը»: Լեզվաբնութագրի անվանակոչումը պայմանավորված է դրան պատկանող ժողովուրդների՝ Հնդկաստանից մինչև Եվրոպայի արևմուտք տարածվածությամբ:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհում էր, Փոքր Ասիայի արևելյան, Միջագետքի հյուսիսային և Իրանական սարահարթի հյուսիսարևմտյան շրջաններում:

Աշխարհի ամենաբազմաճյուղավոր լեզվաընտանիքը հնդեվրոպականն է: Հնդեվրոպական մայր լեզվից են առաջացել ռոմանական, գերմանական, սլավոնական, հնդկական, իրանական և այլ լեզվաճյուղերը, որոնք իրենց հերթին տրոհվել են ավելի փոքր լեզվաճյուղերի ու լեզուների (*լին հնդեվրոպական լեզուների փրոհման «փրոհմածառը»*): Հետաքրքրական է, որ այսօր կենդանի հնդեվրոպական լեզուներից միայն արբաներենը, հունարենն ու հայերենն են, որ ի սկզբանե եղել և առ այսօր մնում են որպես առանձին ու ինքնուրույն լեզվաճյուղեր: Հայերենի անջատվելը հնդեվրոպական ընդհանրությունից, ըստ լեզվագի-

տական նորագույն ուսումնասիրությունների, տեղի է ունեցել մոտ Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերին:

Վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրությունները գենետիկայի բնագավառում ցույց են տալիս, որ հայերի անջատվելը հնդեվրոպական ընդհանրությունից և հայերենի՝ ինքնուրույն լեզու դառնալը կարող էին տեղի ունեցած լինել շատ ավելի վաղ:

Հայերը միակ ժողովուրդն են, որի ծագումն ու կազմավորումը տեղի են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում՝ հնդեվրոպական նախահայրենիքի տարածքում: Հետևաբար հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ տերերն ու ժառանգորդներն են:

Հայոց ծագումնաբանության վերաբերյալ ավանդազրույցները

Աշխարհում քիչ են այն ժողովուրդները, որոնց ծագման մասին ավանդազրույցներ են պահպանել նաև ուրիշ ժողովուրդներ: Նման երևույթը բացատրվում է տվյալ ժողովրդի ունեցած պատմական կարևոր դերակատարումով, որի արդյունքում էլ այդ ժողովրդի նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծացել է, իսկ նրա ծագման մասին ավանդազրույցները տարածվել են տարբեր ժողովուրդների մեջ:

Հայերի ծագման մասին պատմական և առասպելական տեղեկություններ են պահպանվել ոչ միայն հայ մատենագրության էջերում, այլև հունական, հին եբրայական (հրեական), վրացական, արաբական և պարսկական գրավոր հուշարձաններում:

Հայկական ավանդազրույցը: Հայոց ծագումնաբանության մասին բնիկ հայկական ավանդազրույցը ստեղծվել է վաղնջական ժամանակներում և մեզ հասել պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» շնորհիվ: Ավանդազրույցի առանձին դրվագներ հիշատակվում են միջնադարի հայ մատենագիրների երկերում, որոնք XVIII դարում ի մի բերվեցին հայ նոր պատմագրության հայր Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմության» էջերում:

Ավանդազրույցում որոշակիորեն կարելի է առանձնացնել ժամանակագրական երկու շերտ: Առաջին՝ հնագույն շերտը ստեղծվել և գոյություն է ունեցել նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Ավանդազրույցի համաձայն՝ հայերը սերվել են դյուցազուն Հայկ նահապետից, որն առաջին և արարչագործ աստվածների հսկա որդիներից էր: Ահա թե ինչպես է ներկայացվում հայոց նախնու ծագումը Մովսես Խորենացու մատյանի սկզբում. «Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին ու երևելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պարճառ,

Միջագետքյան կնքադրոշմ
Հայա ասարծո թիկունքից բխող գեղերը խորհրդանշում էին Եփրատն ու Տիգրիսը:

աշխարհի ու բազմամարդոջան սկիզբ: Մրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Մրանցից մեկն էր և Հապերոսթյան Հայկը»...

Թե առաջին աստվածներից ում որդին է Հայկ դյուցազնը, պարզվում է Ք.ա. III հազարամյակով թվագրվող հնագույն միջագետքյան (շումերա-աքքադական) սեպագիր արձանագրությունների շնորհիվ: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ այսօր հայտնի հնագույն պետության՝ **Արաբուսայի հովանավոր աստվածը Հայկն էր՝** իմաստության և տիեզերական ջրերի **Հայ(ա)** աստծո որդին: Նրա պաշտամունքը կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքների հետ: Պատահական չէ, որ պատկերաքանդակներում նա հանդես էր գալիս որպես այդ գետերը սկզբնավորող:

Հայոց նախաքրիստոնեական ավանդազրույցի համաձայն՝ մեր ժողովուրդը համարվել է արարչագործ Հայ(ա) աստծո և նրա որդի Հայկ դյուցազնի ժառանգը՝ կրելով արարչագործ աստծո անունը:

301 թվականին քրիստոնեությունը Հայաստանում հռչակվեց պետական կրոն, իսկ քրիստոնեական միաստվածության դավանաբանությունը՝ պաշտոնական գաղափարախոսություն: Աստվածաշնչի առաջին՝ Ծննդոց գրքի համաձայն՝ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո վերացավ ողջ մարդկությունը, փրկվեց միայն Նոյ նահապետը՝ իր ընտանիքով, որի տապանը հանգրվանեց Հայկական լեռնաշխարհում՝ **«Արարաթ լեռների վրա»:** Ըստ նույն աղբյուրի՝ բոլոր ազգերն առաջացել են Նոյ նահապետի երեք որդիներից՝ Հաբեթից, Քամից և Սեմից: Այս պայմաններում հայոց ազգածագման նախաքրիստոնեական ավանդազրույցը, ըստ որի՝ հայերը ծագում են առաջին աստվածներից մեկի՝ Հայ(ա)ի որդի Հայկ դյուցազնից, պահպանվեց որպես ավանդազրույց և համապատասխանեցվեց Աստվածաշնչի պատկերացումներին:

Ձևավորվեց հայոց ծագումնաբանության նոր տեսությունը, որի համաձայն՝

Հայկ նահապետի հայրը **Թորգոմ նահապետն է՝** Նոյի Հաբեթ որդու ժառանգներից մեկը: Աստվածաշնչում Թորգոմ նահապետը համարվում է հայկական հնագույն պետական կազմավորումներից մեկի՝ **Թորգոմս ցան** (Թորգարմա կամ Թեգարամա երկրի) անվանադիր-նախնին: Թորգոմա տունը եղել է Եփրատի վերին ավազանում և հիշատակվում է դեռևս Ք.ա. XX-XVIII դդ.: Այդտեղից էլ ծագում են միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում հայերին տրվող «Հաբեթածին», «Թորգոմածին», «Թորգոմյան ազգ» անվանումները:

Հայոց ծագումնաբանության նոր՝ քրիստոնեացված ավանդազրույցում ևս հայերը ներկայանում են որպես բնիկ ժողովուրդ Հայկական լեռնաշխարհում, որն իրենց հայրենիքն է և մնացած մարդկության նախահայրենիքը:

Հայոց ազգածագման ավանդազրույցի կարևոր մասն է կազմում «Հայկ և Բել» վիպաքը, որում արտացոլվել է Հնագույն Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի դարեր տևած հակամարտությունը: Ավանդությունը պատմում է, որ Հայկը պատերազմել է միջագետքյան բռնակալ Բելի դեմ և հաղթել նրան: Ի նշանավորումն հաղթանակի՝ այդ օրվանից հայերը սկսել են հաշվել **Բուն Հայոց ցունդը:**

Հայկական ավանդության համաձայն՝ Հայկ նահապետի անունով մեր ժողովուրդը կոչվեց «հայ», և երկիրը՝ «Հայք, Հայաստան», իսկ նրա ժառանգներից Արամ նահապետի անունից առաջացան Հայաստանի «Արմենիա» և հայերի «արմեն» անվանումները:

Ըստ նույն ավանդության՝ Հայկի ու հայկազուն նահապետների անուններով կոչվեցին մեր լեռնաշխարհի բազմաթիվ տեղանուններ: Հենց իր՝ Հայկի անվամբ կոչվեց Հայկաշենը, Արամանյակի անունով՝ Արագած լեռը և Արագածոտն գավառը, Արամայիսի անվամբ՝ Արմավիր մայրաքաղաքը, Երաստից՝ Երասխ (Արաքս) գետը, Շարայից՝ Շիրակ գավառը, Ամասիայի անվամբ՝ Մասիս լեռն ու Մասյացոտն գավառը, Գե-

ղամի անունով՝ Գեղամա կամ Գեղարթուն-
յաց ծովը (Սևանա լիճը) և Գեղարթունիք
գավառը, Սիսակից՝ Սիսական (Սյունիք)
աշխարհը (նահանգը), Արա Գեղեցիկի ան-
վամբ՝ Արարատ աշխարհը և այլն:

Հունական ավանդագրույցը: Հայերի
ծագման հունական գրույցը կապվում է
Հին Հունաստանում սիրված ու տարած-
ված արգոնավորողների մասին ավանդու-
թյան հետ: Վերջինիս համաձայն՝ հերոս
Յասոնը և նրա ընկերները Արգո նավով
կատարում են հեռավոր նավարկություն
դեպի Սև ծովի արևելյան ափերը, որի
նպատակը երջանկության ու հարստու-
թյան խորհրդանիշը համարվող ոսկե գեղ-
մը ձեռք բերելն էր:

Ավանդագրույցի հնագույն գրառումնե-
րում ոսկե գեղմը *Այա* երկրում էր, որ մի
շարք գիտնականներ նույնացնում են *Հա-
յա-Հայասայի* հետ: Ավելի ուշ շրջանի գրա-
ռումներում Այա երկիրը փոխարինվեց Կոլ-
խիդայով (Կողքիս):

Յասոնի և նրա ընկերների հետ նավար-
կությանը մասնակցում էր Արմենոսը, որ
Հունաստանի Թեսալիա մարզի Արմենիոն
քաղաքից էր: Զրույցի համաձայն՝ նավար-
կությունից հետո նա չի վերադարձել Հու-
նաստան, այլ հաստատվել է Հայաստանում,
որն էլ նրա անվամբ կոչվել է «Արմենիա»:

Ավանդագրույցն առավել հանգամա-
նորեն գրի է առել հույն մատենագիր
Ստրաբոնը (Ք.ա. I – Ք.հ. I դդ.), որը նաև
հաղորդում է, թե իր տեղեկությունների
սկզբնաղբյուրները Ալեքսանդր Մակեդո-
նացու զորավարների պատմություններն
են: Դատելով փաստերից՝ հայերի ծագման
մասին գրույցը ստեղծվել և արգոնավորո-
ղների ավանդությանն է միացվել Մակեդո-
նացու արշավանքների ժամանակաշրջա-
նում: Արգոնավորողների ավանդության մա-
սին պատմող ավելի վաղ աղբյուրներում
հայերի ծագման վերաբերյալ տեղեկությու-
նը չկա: Ինչպես այս, այնպես էլ պարսիկ-
ների և մարերի (մեդացիներ) հունական
ծագման մասին գրույցները մտացածին են
և զուրկ իրական հիմքից, որոնց նպատա-

կը մակեդոնական նվաճումների արդարա-
ցումն էր:

Վրացական ավանդությունը: Վրացա-
կան ավանդությունը գրի է առնվել IX–XI դդ.
վրաց հեղինակների կողմից: Ըստ վրացա-
կան ավանդության՝ **Թորգամուսի** (Թորգո-
մի) ութ որդիներից առաջացան ութ ժողո-
վուրդներ. ավագ որդի Հայոսից՝ հայերը,
Քարթլոսից՝ վրացիները, մյուս որդինե-
րից՝ կովկասյան մի շարք ժողովուրդներ:

Հայերի ծագման մասին գրառվել են նաև
հին երրայական, արաբական և պարս-
կական ավանդագրույցներ, որոնք, իբրև
սկզբնաղբյուր, էական հավելումներ չեն բե-
րում հայոց ծագումնաբանության խնդրում:

Հայերի ծագման հարցը պատմագիտության մեջ

Սկսած V դարից մինչև XIX դարի կեսե-
րը հայերի ծագման հարցում անառարկե-
լիորեն ընդունվում էր հայկական ավան-
դագրույցը՝ ձևակերպված Մովսես Խորե-
նացու «Հայոց պատմության» էջերում:

XIX դարի երկրորդ կեսին գիտության
մեջ ի հայտ եկան նորություններ, որոնք
կասկած առաջացրին բոլոր ավանդական
աղբյուրների, այդ թվում՝ Աստվածաշնչի և
Մովսես Խորենացու տվյալների արժանա-
հավատության նկատմամբ: Հարցականի
տակ դրվեց նաև հայոց ծագումնաբանու-
թյան վերաբերյալ ազգային ավանդության
ճշմարտացիությունը: Փոխարենն առաջ
քաշվեց մի տեսակետ, ըստ որի՝ իբր հայե-
րը տեղաբնիկ չեն, այլ Հայկական լեռնաշ-
խարհ են ներգաղթել Բալկանյան թերա-
կղզուց Ք.ա. VII–VI դարերում: Որոշ ժա-
մանակ անց, երբ ակնհայտ դարձավ նման
տեսության սխալ լինելը, հայերի «եկվորու-
թյան» ենթադրյալ ժամանակը հետ տար-
վեց մինչև Ք.ա. XII դար: Սակայն որոշ ժա-
մանակ անց ցույց տրվեց նաև այս տեսու-
թյան հիմնագուրկ լինելը:

Եկվորության տեսության սնանկությունը
լիովին ակնհայտ դարձավ, երբ ապա-
ցուցվեց, որ խեթական սեպագիր բնագրե-

րում հիշատակվող *Հայաստ պետությունը* (Ք.ա. XV–XIII դդ.) եղել է վաղնջահայկական թագավորություն: Երկրանունը կազմված է «հայ» ցեղանունից և *-սա/ասա* վերջավորությունից, որը խեթերենում տեղանվանակերտ մասնիկ է: Հասկանալիորեն, Ք.ա. XV դարում Հայկական լեռնաշխարհում հզոր թագավորություն ստեղծած հայերը չէին կարող ներգաղթել որևէ այլ տեղից: Այդ տեսությունն առավել իմաստագրկվեց, երբ հայտնի դարձան Ք.ա. III հազարամյակի վաղ պետական կազմավորումները Հայաստանում (Արատտա, Արմանի և այլն):

1980-ական թվականների սկզբներից հաստատվեց, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը Ք.ա. V–IV հազարամյակներում եղել է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում, ավելի որոշակի՝ Հայկական լեռնաշխար-

հում, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում, Հյուսիսային Միջագետքում և Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում: Ինքնըստինքյան վերանում է հայերի եկվորության հարցը, քանի որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը եղել է հենց այն տարածքում, որտեղ կազմավորվել և իր պատմությունն է կերտում հայ ժողովուրդը:

Ինչպես ասվել է, հայերը Ք.ա. IV հազարամյակի վերջին առանձնացել են հնդեվրոպական ընդհանրությունից: Այդ ժամանակաշրջանից սկսվում է հայ ժողովրդի ազգային՝ ցեղային և վաղ պետական կազմավորումների ժամանակաշրջանը, իսկ ամենաուշը Ք.ա. I հազարամյակի առաջին կեսին քարձրանում է համահայկական միասնական պետությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվաընտանիքը, ո՞րն է նրա նախահայրենիքը: Ինչո՞վ են առանձնանում հայերը հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդներից: Ըստ լեզվագիտական ուսումնասիրությունների՝ նրբ է տեղի ունեցել հայերենի անջատվելը հնդեվրոպական մայր լեզվից:
2. Ինչո՞վ է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հայերի ծագման վերաբերյալ ավանդագրույցներ են պահպանել նաև ուրիշ ժողովուրդներ: Հայերի ծագման վերաբերյալ ինչ ավանդագրույցներ գիտեք: Համառոտ ներկայացրեք դրանք:
3. Հայերի ծագման վերաբերյալ պատմագիտության մեջ ինչ տեսություններ կան. ներկայացրեք դրանք: Հիմնավորեք հայերի ծագման տեղաբնիկության տեսությունը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ՀԻՇՏԱՍԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնագույն պայմանական տեղեկությունները

Այսօր հայտնի առաջին պատմական տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհի մասին պահպանվել են շումերական սեպագիր արձանագրություններում և վերաբերում են Ք.ա. XXVIII–XXVII դարերին: Այդ արձանագրություններում հիշատակվում է *Արարարս* վաղ պետական կազմավորումը: *Արարարս* անունն իրավամբ համադրվում է *Արարարի* հետ (համարվելով վերջինիս նախաձևը), ինչն առավել ակնառու է Համաշխարհային ցրիեղեղի մասին շումերական և ասովաձաշնչյան պատմությունների համեմատությունից: Դրանցում համապատասխանաբար Արատտան և Արարատն են հանդես գալիս իբրև փրկության վայր:

Հնագույն միջագետքյան սեպագրության մեջ հատուկ անունները գրվում էին երկու եղանակով՝ հնչյունային (վանկային) և մեկ ամբողջական գաղափարագիր-նշանով: Հնչյունային գրության պարագայում Արատտա երկրանունը գրվում է երեք վանկով (Ա-րատ-տա), իսկ գաղափարագիր տարբերակում՝ *Սուբուր* (*Սուբարի*, *Սուբարու*) երկրանվան գաղափարագրով: Դա նշանակում է, որ այդ երկու երկրանունները միևնույն երկրին տրված անվանումներ են: Սուբուր-Սուբարի-Սուբարտուի մասին հիշատակությունների (որոնցից հնագույնները գտնում ենք Ք.ա. XXVI դ. բնագրերում) վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում (ավելի որոշակի՝ Վանա լճի ավազանում և դեպի հարավ-արևմուտք ընկած շրջաններում):

Ք.ա. XXVI դարից սկսած՝ միջագետքյան բնագրերը հիշատակում են Հայ(ա) աստուն, նույնանուն երկիրն ու ժողովրդին: Հատկանշական է, որ շումերա-աքքադական երկլեզու արձանագրություններում շու-

մերական բաժնի Սուբուրին աքքադերեն բաժնում համապատասխանում է Հայ(ա)ն, ինչը ցույց է տալիս այդ երկրանունների՝ միևնույն երկրին վերաբերվելը: Փաստորեն, մի կողմից՝ ունենք Արատտա-Սուբուր, մյուս կողմից՝ Սուբուր-Հայ(ա) համապատասխանություն, ինչը նշանակում է, որ Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսում արդեն Հայաստանը հայտնի էր երեք համարժեք անվանումներով (Արատտա-Հայ(ա)-Սուբուր):

Ք.ա. XXIV–XXIII դարերից սկսած՝ Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվում են «Արման(ի)», «Արմի», «Արամ» և այլ երկրանունները, որոնք «Արմենիայի» նախաձևերն են: Էբլայի (Հյուսիսային Ասորիք) Ք.ա. XXIV–XXIII դարերի արձանագրություններում հիշատակվում են Արմի երկրում բնակված «Հայայի որդիները» (հայորդիները), որոնք գործուն փոխհարաբերություններ են ունեցել շրջակա երկրների հետ: Էբլայի բնագրերի «Հայայի որդիները», շումերական աղբյուրների Հայա աստվածը և երկիրը ծագումնաբանորեն կապվում են միևնույն կենտրոնին՝ Հայոց բնաշխարհին:

Այսպիսով՝ դեռևս Ք.ա. XXIV–XXIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհի առնչությամբ հիշատակվում են Հայաստանին և հայերին տրված հիմնական անվանումները՝ Արատտա, Հայա, Սուբուր և Արման(ի): Դրանցից Սուբուրը դադարում է գործածվելուց Ք.ա. I հազարամյակի առաջին կեսին, իսկ մյուսները շարունակում են կենսունակ մնալ որպես Արարատ, Հայք-Հայաստան և Արմենիա:

Հայաստանը Հին աշխարհի հոգևոր ընկալումներում

Աստվածաշնչում Հայաստանի մասին տեղեկություններն ունեն բացառիկ կարևորություն, քանի որ վերաբերում են մարդկության ամենաձակատագրական իրադարձություններին՝ արարչագործությանը և

Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո մարդկության վերածննդին:

Աստվածաշնչի առաջին՝ Ծննդոց գրքում պատմվում է, որ Աստված մարդկությանն արարեց Եդեմ-դրախտում, որից դուրս էին գալիս չորս գետեր՝ **Եփրատը, Տիգրիսը, Գեհոնը** և **Փյունը**: Գիտնականները դեռևս շարունակում են վիճել, թե որոնք են նշված վերջին երկու գետերը, որոնցից մեկն, անշուշտ, **Արաքսն** է: Սակայն աներկբա է, որ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքի շրջանը Հայկական լեռնաշխարհն է: Այսինքն՝ **Աստվածաշնչի համաձայն՝ Հայաստանն է Եդեմ-դրախտաշխարհը**, որտեղ արարվել են մարդկության առաջննկները, և որտեղ պահվում էին անմահության ու իմաստության խորհրդանշանները՝ երկու սրբազան ծառերը (Կենաց և Բարու ու չարի իմացության):

Ծննդոց գրքում պատմվում է նաև, որ ժամանակներ անց մեղսագործությունների պատճառով Աստված որոշեց ոչնչացնել մարդկությանը Համաշխարհային ջրհեղեղով, որից հետո Նոյն իր ընտանիքով հանգրվանեց «Արարատի լեռների վրա», այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Փաստորեն, **Աստվածաշնչի համաձայն՝ Հայաստանը սրբազան մի պարաձք** է, որտեղ արարվել է մարդկությունը, որտեղ պահվել են անմահության ու իմաստության խորհրդանշանները, և որն էլ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո դարձել է մարդկության վերածննդի երկիրը:

Միննույն պատկերացումները գտնում ենք նաև Հին աշխարհի գրավոր այլ սկզբնաղբյուրներում: Մասնավորապես, արդեն ասվել է, որ հնագույն միջագետքյան դիցաբանության մեջ պաշտվում էր իմաստության Հայ(ա) աստվածը, որը Մայր դիցուհու հետ միասին արարեց մարդկությանը Հայկական լեռնաշխարհում:

Շուներական դյուցազնավեպում Արատտա երկիրը մշտապես մեծարվում է **աստվածային սուրբ օրենքների երկիր և անմահների երկիր** պատվանուններով: Հատկանշական է, որ միջագետքյան դյու-

ցազնավեպում անմահություն փնտրող հերոս Գիլգամեշը բռնում է **«ճանապարհ դեպի Արապրուս»**, գնում Եփրատի հոսանքն ի վեր և ճանապարհին հաղթահարում Մաշու (Մասու) լեռները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուկամ Մասիուն լեռներն են:

Նույն պատկերացումը գտնում ենք Ալեքսանդր Մակեդոնացուն նվիրված վիպերգում, որն առաջին անգամ գրի է առնվել դեռևս Ք.ա. 240 թվականին: Ըստ այդմ՝ Ալեքսանդր Մեծը ձգտում էր անմահության և կրկնում է Հին Արևելքի ամենանշանավոր հերոս Գիլգամեշի ճանապարհը: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդրը բռնում է ճանապարհը **«դեպի Տայոց աշխարհ, որտեղ ակունքներն են Տիգրիսի ու Եփրատի»**, իսկ ճանապարհին հաղթահարում է Մասիս լեռնաշղթան: Այսինքն այնքան խորն էին Հայաստանի՝ իբրև անմահության երկրի մասին պատկերացումները Հին աշխարհում, որ անմահության որոնման աշխարհահռչակ սյուժեում Հին Արևելքի ամենահայտնի հերոս Գիլգամեշին փոխարինում է անտիկ աշխարհի ամենանշանավոր հերոս Ալեքսանդր Մեծը: Ընդ որում՝ երկուսի նպատակակետն էլ Անմահության երկիրը՝ Հայոց աշխարհն էր, ուր պահվում էր առասպելական «Անմահության ծաղիկը», որը համապատասխանում է Աստվածաշնչի Կենաց ծառին:

Աստվածաշնչյան Եդեմ-դրախտի երկրորդ՝ Բարու և չարի իմացության ծառը իմաստության խորհրդանիշն է: Որ Հայաստանը Հին Արևելքի հոգևոր ընկալումներում ներկայանում էր նաև իբրև իմաստության երկիր, նախ և առաջ ակնառու է իմաստության Հայ(ա) աստծո մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված դիցաբանական պատկերացումներից: Դրանցից բացի, հնագույն շումերական մի բնագրի համաձայն՝ **«Իմաստությունն ու արվեստը ցած են բերվել Արապրու երկրից»**:

Մի շարք ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում Հայոց լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես աստվածնե-

րի բնակատեղի, որպես սրբազնագույն մի տարածք: Նման պատկերացումները տարածված են եղել նաև լեռնաշխարհի բնիկ տերերի՝ մեր նախնիների հավատալիքներում, որոնցից առանձին քեկորներ են պահպանվել հայոց քրիստոնեական մատենագրության էջերում: Ահա թե ինչպես է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգը, որը նախաքրիստոնեական Հայաստանի գլխավոր հոգևոր կենտրոնն էր, ներկայացվում «Աշխարհացույցում». «Այս երկրամասը, իրապես, ինչպես ցույց է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մասցած մասերից, այլև ողջ աշխարհից, այդ պարճատու էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գեղեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գեղեր»: «Աշխարհի գագաթ» կոչվելը հիշողությունն է հնագույն շրջանում այդ տարածքի՝ աստվածների բնակատեղի համարվելու, իսկ այնտեղից դեպի աշխարհի չորս կողմերը հոսող չորս գետերը ակնհայտորեն հիշեցնում են աստվածաշնչյան Եղեմ-դրախտից սկիզբ առնող չորս գետերը:

Եղեմը հիշատակվում է «արևելյան կողմում», ինչն արժանի է հատուկ ուշադրության: Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Հայաստանի տարածքում մարդկության վերածննդից հետո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին Սենաարի երկիր (Շումեր) և որոշեցին կառուցել երկնահաս «Բաբելոնյան աշտարա-

կը»: Երկու դեպքում Հայաստանը ներկայացված է իբրև «արևելքի» երկիր, մինչդեռ այն Հին Կտակարանը գրի առած հրեաների երկրից դեպի հյուսիս էր: Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երրորդ անգամ է կրկնվում միևնույն պատկերացումը:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում, որոնց համաձայն՝ արեգակը ծագում էր «Արևելյան ծովից»՝ Վանա լճից: Դա լիովին համահունչ է հայկական ավանդագրույցներին, որոնց համաձայն՝ արևի ոսկյա ննջարանը Վանա լճի հատակին էր, որտեղից ամեն առավոտ ելնում և ուր ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա լուսատուն:

Վերոնշյալ բոլոր փաստերը խորհելու տեղիք են տալիս ամեն հայ մարդու: Հայաստանը արարչագործության, ջրհեղեղից հետո մարդկության վերածննդի, անմահության ու իմաստության, արևի երկիր են համարում ոչ միայն մեր նախնիները, այլև մեզ հետ անգամ հեռավոր ազգակցությունն չունեցող ժողովուրդները:

Ուրեմն վաղնջական ժամանակներում կար վերագգային, վերկրոնական սրբազան մի գաղափարախոսություն, որում առանցքային դերակատարում ուներ մեր լեռնաշխարհը: Ինչո՞ւ հենց Հայկական լեռնաշխարհը: Ո՞րն է մեր երկրի խորհուրդը, ո՞րն է մեր հայրենիքի սրբազնության գաղտնիքը...

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Այսօր հայտնի առաջին պատմական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումների մասին ո՞ր արձանագրություններում են պահպանվել և ո՞ր դարերով են թվագրվում: Միջազգևության արձանագրություններում Հայաստանն ու հայերը ի՞նչ անվանումներով են հիշատակվում, ինչպես է ապացուցվել դրանց համարժեքությունը:
2. Աստվածաշնչի ո՞ր գրքում վկայություններ կան Հայաստանի մասին, ի՞նչ է պարզվում դրանցից:
3. Ինչպես է ներկայանում Հայաստանը տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում:

**Աստվածաշունչը
Եղեմ-դրախարի մասին**

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ, Գլուխ Բ, 7. Տեր Աստված մարդուն ստեղծեց Երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդն եղավ կենդանի էակ: 8. Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմում, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: 9. Տեր Աստված Երկրից բուսցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ Կենաց ծառը՝ Բարու և չարի գիտության ծառը, տնկեց դրախտի մեջտեղում: 10. Գետ էր բխում Եդեմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում էր չորս ձյուղերի: 11. Մեկի անունը Փսոն է... 13. Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է... 14. Երրորդ գետը Տիգրիսն է... Չորրորդ գետը Եփրատն է:

**Աստվածաշունչը Համաշխարհային
ջրհեղեղի մասին**

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ, Գլուխ Է, 23. Աստված բնաջնջեց Երկրի երեսին գտնվող ամեն մի էակ՝ մարդուց մինչև անասուն, սողուններից մինչև երկնքի թռչունները: Նրանք վերացան Երկրի երեսից: Կենդանի մնաց միայն Նոյը, նաև նրանք, որ նրա հետ տապանում էին:

Գլուխ Ը, 3. Ջուրը գնալով իջնում, քաշվում էր Երկրի վրայից, և հարյուր հիսուն օր անց այն նվազեց: 4. Յոթերորդ ամսի քսանյոթին տապանը նստեց Արարատ լեռների վրա:

**«Էնմերպարը և Արարդայի
փիրակալը» շումերական բնագիրը
Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին**

Ժողովուրդն Արատտայի՝ գերադասված մյուս ժողովուրդներից,

Ժողովուրդը, որին Դումուզին (իմա՝ Հայկը) գատեց մյուս ժողովուրդներից...

Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ, Այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան...

**Մովսես Խորենացին
«արմեն» անվան մասին**

«Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»:

**Վրացական ավանդազրույցը
հայերի ծագման մասին
(ըստ Լեոնարի Մրովելիի)**

«... Հայոց և վրաց, ռանաց և մովակա-նաց, հերաց և լեզգաց, եզերաց և կովկասեցոց՝ սրանց բոլորի հայրը մեկն էր՝ Թորգամոս անվամբ: Այս Թորգամոսը Թարշի որդին էր՝ Նոյի որդի Հաբեթի թոռը...»

Իսկ երկիրն այն, որ բաժին ընկավ նրան, այսպիսի սահման ուներ. արևելքից՝ Գուրգանի (իմա՝ Կասպից) ծովը, արևմուտքից՝ ծովն Պոնտոսի (իմա՝ Սև ծովը), և հարավից՝ ծովն Օրեթի (հավանաբար՝ Վանա լիճը), իսկ հյուսիսից՝ լեռն Կովկասի (իմա՝ Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան):

Սակայն նրա որդիներից ութ մարդ հայտնի դարձան որպես հզոր ու անվանի հսկաներ, որոնց անուններն են. առաջինը կոչվում էր Հայոս, երկրորդը՝ Քարթլոս, երրորդը՝ Բարդոս, չորրորդը՝ Մովական, հինգերորդը՝ Լեկան, վեցերորդը՝ Հերոս, յոթերորդը՝ Կավկաս, ութերորդը՝ Էգրոս: Այս ութ եղբայրները հսկաներ էին: Սակայն Հայոսը ամենքից առավել հսկա էր, քանզի նրա նմանը երբեք չի եղել ո՛չ ջրհեղեղից առաջ և ո՛չ էլ հետո՝ մարմնով, ուժով ու քաջությամբ: ... Թորգամոսը բաժանեց իր երկիրը և տոհմը այս ութ հսկաների միջև. իր տոհմի կեսը և երկրի լավագույն կեսը տվեց Հայոսին, իսկ այս յոթին տվեց իրենց բաժինը՝ ըստ արժանիքների. տարավ այդ յոթին հյուսիսային կողմը և բաժանեց երկիրը՝ ըստ նրանց արժանիքների»...

ՁԵՄԱ 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

(Ք.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ–Ք.Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԻԶԲ)

§ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Հայկական լեոնաշխարհը Ք.ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև III հազարամյակի կեսերը

Երկրագնդի վրա տարբեր ժամանակներում է տեղի ունեցել նախնադարից անցումը վաղ քաղաքակրթության և վաղ պետական կազմավորումների: Հայկական լեոնաշխարհում այդ ժամանակաշրջանը վաղ բրոնզի դարն է՝ *Ք.ա. IV-III հազարամյակներ*:

Տարբեր են եղել նաև քաղաքակրթության ծագման պատճառներն ու զարգացման շարժիչ ուժերը: Օրինակ՝ Եգիպտոսում և Միջագետքում քաղաքակրթության ծագումն ու զարգացումը կապվում են մեծ գետերի (Նեղոս, Եփրատ և Տիգրիս) ավազաններում զարգացող ոռոգովի երկրագործության հետ: Ք.ա. III հազարամյակում ներկայիս Սիրիայի տարածքում բարձրացած Էբլայի քաղաքակրթության շարժիչ ուժը դարձել էր ոչ թե ոռոգովի երկրագործությունը, այլ առևտուրը և առևտրական միջազգային լայն ցանցի ստեղծումը: Այսինքն՝ քաղաքակրթության ծագման ու զարգացման շարժիչ ուժերը կարող են լինել յուրահատուկ և բազմազան:

Հայկական լեոնաշխարհը ևս ունի քաղաքակրթության ծննդի ու զարգացման իր առանձնահատկությունները: Ո՞րն է մեր լեոնաշխարհում քաղաքակրթության ծագման ու զարգացման գլխավոր մղիչ ուժը:

Հայկական լեոնաշխարհում վաղ երկրագործական մշակույթի ի հայտ գալը և դրա դրսևորումները ցույց են տալիս, որ մեր լեոնաշխարհը երկրագործական մշակույթի համաշխարհային բնօրրաններից է: Ոռոգովի երկրագործությունը մեր երկրում

վճռորոշ գործոն չի եղել, քանի որ լեոնաշխարհը խիստ հարուստ էր ջրային պաշարներով և ոռոգման մեծ ցանցեր ստեղծելու անհրաժեշտություն չկար: Առևտրափոխանակային հարաբերությունները ևս եղել են խիստ կարևոր: Սակայն մեր երկրի համար վճռական նշանակություն է ունեցել մետաղագործությունը, որի համար անհրաժեշտ հումքով՝ մետաղահանքերով, հարուստ էր Հայկական լեոնաշխարհը:

Արդեն ասվել է, որ Ք.ա. IV հազարամյակի կեսերից սկսում է շուրջ մեկ հազարամյակ տևած վաղբրոնզիդարյան ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում ողջ Հայկական լեոնաշխարհը միավորված էր մեկ մշակութային գոտու մեջ: Մասնագիտական գրականության մեջ այն հայտնի է «*Հայաստանի վաղբրոնզիդարյան*», «*Շենգավիթյան*», «*Կուր-արաքսյան*» և այլ անվանումներով:

Ողջ լեոնաշխարհի տարածքում աշխատանքի գործիքներն ու զինատեսակները միանման են: Գերիշխում է բնակարանների նույն տեսակը՝ հարակից քառակուսի շենքերով և հում աղյուսե պատերով կլոր կացարանները: Նույնատեսակ են կենցաղային իրերը (հատկապես խեցեղենը): Լայն տարածում ունեն պաշտամունքային նշանակության իրերը՝ եռոտանի պատվանդաններ, եզան ու խոյի տեսքով բազմատեսակ հենակներ, որոնք Հայկական լեոնաշխարհի մշակութային գոտուց դուրս հայտնի չեն:

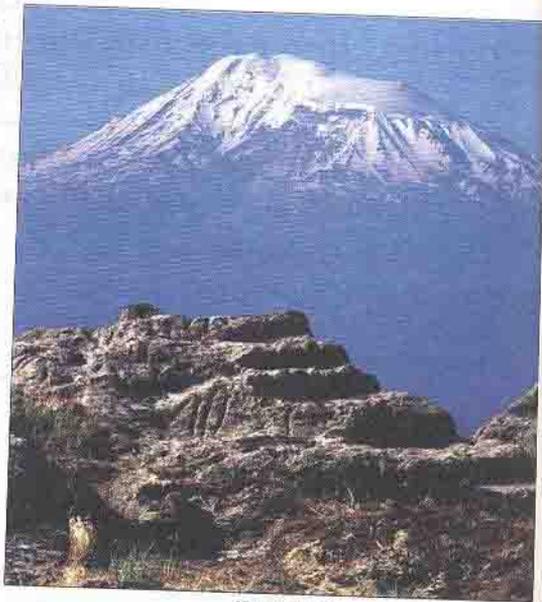
Պաշտամունքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ձարտարապետական կառույցների միակերպությունն, անշուշտ, խոսում է ոչ միայն պարզ մշակութային կապերի, այլև լեոնաշխարհի բնակիչների ազգակցության, այսինքն՝ ազգային-հոգևոր միասնության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզի դարաշրջանում արձանագրված են վաղ քաղաքակրթություններին բնորոշ հիմնական հատկանիշները: Առկա է իր ժամանակի համար բավականին զարգացած քաղաքաշինություն: Հին Արևելքում քաղաքներին բնորոշ է կանոնավոր հատակագծով կառուցապատումը, ընդ որում, որպես օրինաչափություն՝ մեջտեղում էին տաճարն ու վարչական կենտրոնը: Առկա էր ամրաշինական համակարգ՝ միջնաբերդ և բնակավայրը եզերող պարիսպ: Քաղաք-կենտրոնի շուրջ կային փոքր արբանյակ-բնակավայրեր: Այս ամենը առկա էր վաղբրոնզի դարյան Հայաստանում, մասնավորապես Շենգավիթում, Մեծամորում, Էլարում, Մոխրաբլուրում, Թագավորանիստում, Աղթամարում, Ջրահովտում, Ուրմիո լճի ավազանի, Գուգարքի, Ծոփքի, Բարձր Հայքի և այլ հնավայրերում:

Հասարակությունն ունի բարդ կառուցվածք և համայնքային-տնտեսական շերտավորում, ինչն ակնհայտ է հարուստների ու շարքային մարդկանց դամբարանների պեղումներից, նաև հարուստ և աղքատ բնակարաններից: Օրինակ՝ մի դամբարանից հայտնաբերվել է մոտ 70 կավե աման՝ լի ցորենի ու գարու պաշարներով, նաև՝ կնիք, որը ննջեցյալի հասարակական բարձր դիրքի մասին է վկայում: Մինչդեռ հասարակության շարքային անդամների դամբարաններում ննջեցյալի կողքին դրված ամանների թիվը սովորաբար չի հասնում մեկ տասնյակի: Դա նշանակում է, որ *նախնադարյան հասարակությունը, որին բնորոշ է համայնքի բոլոր անդամների հավասարությունը, սկսել էր քայքայվել՝ իր տեղը զիջելով դասային, բնկերային շերտավորում ունեցող հասարակությանը:*

Մի շարք հնավայրերից հայտնաբերվել են կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված գուրգեր, որոնք հավանաբար եղել են իշխանության խորհրդանշաններ:

Ժամանակի գիտության քաջառիկ նվաճում է Մեծամորի աստղադիտարանը, որտեղից, ըստ աստղագետների կատարած

Մեծամորի աստղադիտարանի հարթակներից մեկը.
Ք.ա. XXVIII-XXVI դդ.

հաշվումների՝ աստղային երկինքը դիտարկել են Ք.ա. 2800-2600 թվականների ընթացքում: Այդ փաստը եկավ հիմնավորելու եվրոպական աստղագետ-պատմաբանների (Վ. Օլկոպ, Կ. Տյամարիտոն և ուրիշներ)՝ դեռևս XIX դարավերջին և XX դարում կատարած եզրահանգումները, որոնց համաձայն՝ կենդանակերպի (զոդիակի) համաստեղությունների անվանակոչումը կատարվել է Հայկական լեռնաշխարհում մոտ Ք.ա. XXVIII դարում: Աստղագիտական գիտելիքներ կան արձանագրված նաև Հայաստանի ժայռապատկերներում, որոնցից մի քանիսը հասակակից են Մեծամորի աստղադիտարանին:

Գիտության և տեխնոլոգիական՝ ժամանակի համար համեմատաբար բարդ հնարքների կիրառումը ակնհայտ է բազմաթիվ մետաղաձուլարաններում, որոնց անկայությունն արդեն իսկ խոսում է տարբեր արհեստների ձևավորման և աշխատանքի բաժանման մասին:

Պետականության ցուցիչ պետք է համարել նաև այն փաստը, որ Ք.ա. III հազարամյակում մետաղագործության կարևոր

Վաղբրոնզի դարյան խեցեղենի նմուշներ

ճյուղերից է դառնում **գինազորությունը**: Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերից գտնված գինատեսակները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն Իրանի, Փոքր Ասիայի, Կովկասի և հատկապես Միջագետքի հնավայրերում: Ընդ որում՝ բացի զենքերից, Հայաստանից գտնվել են նաև դրանց ձուլման բազմաթիվ կաղապարներ, որոնք վկայում են տեղական արտադրության մասին:

Միջագային առևտրի և տարածաշրջանային կապերի մասին են վկայում ինչպես Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերված օտար ծագում ունեցող իրերը, այնպես էլ հայաստանյան նյութերի լայն տարածումը լեռնաշխարհից բավականին մեծ հեռավորությունների վրա:

Հայաստանը դառնում է սև, փայլեցրած, երկրաչափական նախշերով ու գեղազարդ ոճով խեցեղենի հայրենիքը, որը միաժամանակ հայաստանյան վաղբրոնզի դարյան մշակույթի տարբերակիչ հատկանիշն է: Այդ տեսակի խեցեղեն է հանդիպում լեռնաշխարհի բոլոր հնավայրերում, նաև այդ մշակույթի արտերկրյա տարածման բոլոր շրջաններում: Խեցեղենի վրա մեծ առատությամբ հանդիպում են **խորհրդանշան-**

ներ և գաղափարագրեր, որոնք դարձել են **հայկական մեհենագրության** հիմքը:

Հայաստանյան մշակույթի աննախադեպ պարածումը

Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ **Ք.ա. մոտ XXVIII դարում** տեղի է ունենում վաղբրոնզի դարյան մշակույթի աննախադեպ մեծ տարածում Հայկական լեռնաշխարհից: Այդ մշակույթը հյուսիսում հասնում է Հյուսիսային Կովկաս, հարավ-արևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ, հարավ-արևմուտքում՝ Սիրիա և Պաղեստին: Մշակութային այս ներթափանցումն ու տիրապետությունը շարունակվում են երկու-երեք հարյուրամյակ՝ մինչև Ք.ա. XXVI դարը, որից հետո Հայաստանի մշակութային գոտին կրկին սահմանափակվում է Հայկական լեռնաշխարհով:

Ք.ա. XXVIII-XXVI դարերի մշակութային ներթափանցման քնորոշ գծերից մեկը տարածքների մեծ մասի խաղաղ նվաճումն է. այդ իսկ պատճառով ժամանակին կարծում էին, թե դա եղել է մշակութային ազդե-

ցություն կամ քնակչության արտագաղթ: Վերջին տարիներին, սակայն, վերոնշյալ ժամանակաշրջանի մշակութային գոտու հուշարձաններում ևս գտնվել են պատերազմի, ռազմական ներխուժման հետքեր: Պատերազմի հետքերը հնագիտական պեղումների ժամանակ արտահայտվում են մոխրաշերտերով, որոնցում սովորաբար առկա են լինում ջարդված զենքերի կտորներ: Ակնհայտ է, որ նշված տարածքներում եղել է ինչպես ռազմական, այնպես էլ խաղաղ, առանց պատերազմի, մշակութային նվաճում: Սա մեզ հիշեցնում է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանը, երբ նրա ռազմական նվաճումների կողքին տեղ գտան նաև խաղաղ նվաճման բացառիկ դեպքեր (Սելևկյան տերություն, Հրեաստան):

Նման աննախադեպ մեծ ընդգրկումը ենթադրում է նոր որակի փոխադրամիջոցների ցանցի առկայություն: Եվ դա ակնհայտ է ինչպես հնագիտության տվյալներից, այնպես էլ դրանց հետ համահունչ գրավոր հիշատակարաններից: Ք.ա. XXVIII–XXVII դդ. Արատտայում, ըստ գրավոր աղբյուրների, առաջին անգամ հիշատակվում են սանձված ձիեր, որոնք ծառայել են որպես փոխադրամի-

ջոց: Մինչդեռ շրջակա աշխարհում որպես փոխադրամիջոց ծառայում էին էշերն ու եզները (շումերներն, օրինակ, իրենց հեծյալներին կոչում էին «էշերի կողերին հարվածելով թշողներ»):

Հայկական լեռնաշխարհում վաղ բրոնզի դարաշրջանում ձիու ընտելացման մասին են վկայում կենդանիների պեղածո կմախքները (սանձված ձիերի ոսկորները ենթարկվում են յուրօրինակ ձևափոխության, ինչը չի հանդիպում վայրի ձիերի մոտ), ինչպես նաև հնագույն ժայռապատկերներում առկա տեսարանները: Ի դեպ՝ ձիավոր հեծյալ ռազմիկների առկայությունը հնագույն շրջանում բնորոշ է հնդեվրոպական աշխարհին, իսկ Հայկական լեռնաշխարհը կազմել է հենց հնդեվրոպական նախահայրենիքի միջուկը:

Փաստորեն, պատմության մեջ ստեղծված *առաջին «մշակութային աշխարհակայությունն»*, իր ազդեցությամբ հանդերձ, տևեց մի քանի հարյուրամյակ՝ Ք.ա. XXVIII–XXVI դդ.: Այն մեկ մշակութային գոտու մեջ միավորեց հսկայական տարածք՝ դառնալով հայոց պատմության առաջին աշխարհակայությունը...

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցել անցում նախնադարից վաղ քաղաքակրթության և վաղ պետական կազմավորումների: Որոնք են քաղաքակրթության առաջացման պատճառներն ու զարգացնող ուժերը: Այդ առումով ինչո՞վ է առանձնանում Հայկական լեռնաշխարհը:
2. Ներկայացրե՞ք Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզիդարյան մշակույթը, նվաճումներն ու առանձնահատկությունները:
3. Ո՞րն է Ք. ա. XXVIII–XXVI դդ. մշակութային ներթափանցման բնորոշ գծերից, ինչպես է դա ապացուցվել: Ի՞նչ էր պահանջում նման աննախադեպ մշակութային ընդգրկումը: Երբ և որտեղ են առաջին անգամ հիշատակվում սանձված ձիեր, ինչպես է դա ապացուցվում: Ինչո՞վ են նշանավորվում հայոց պատմության Ք.ա. XXVIII–XXVI դարերը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ Ք.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Առաջին պետական կազմավորումը. Արարքա

Հայաստանի Ք.ա. III-II հազարամյակների պատմության լուսարանման համար անգնահատելի տեղեկություններ են հաղորդում Միջագետքի հնագույն՝ շումերական և արքադական գրավոր հուշարձանները:

Շումերները՝ աշխարհի առաջին քաղաքակրթություններից մեկի ստեղծողները, մինչև Հարավային Միջագետքը յուրացնելը քնակվել են Միջագետքի հյուսիսային և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում: Հեռանալով այնտեղից՝ նրանք երկար ժամանակ պահպանել են կայր լեռնաշխարհի հետ: Այդ իսկ պատճառով մեր լեռնաշխարհի մասին ամենավաղ հիշատակությունները գտնում ենք շումերական գրավոր հուշարձաններում: Շումերները ստեղծեցին առաջին սեպագիրը, որը Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին նրանցից փոխառեցին սեմական ծագում ունեցող արքադացիները, իսկ հետագայում այն լայն տարածում ստացավ Առաջավոր Ասիայի երկրներում, այդ թվում՝ Վանի թագավորությունում:

Շումերական բնագրերում հիշատակվում է Արատտա երկիրը: *Արարքան* Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայտնի *առաջին վաղ պետական կազմավորումն է*: Նրա մասին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերին:

Ինչ են պատմում շումերական աղբյուրներն Արատտա երկրի, նրա տեղադրության, պետական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի և այլ հարցերի մասին:

Հերոսավեպում Արատտան հիշատակվում է որպես բարձր լեռնային երկիր: Արատտայից Շումեր գնում էին «Ուրուկի» գետով: Ուրուկ քաղաքով հոսող միակ գետը Եփրատն է, որի ավազանում միակ լեռ-

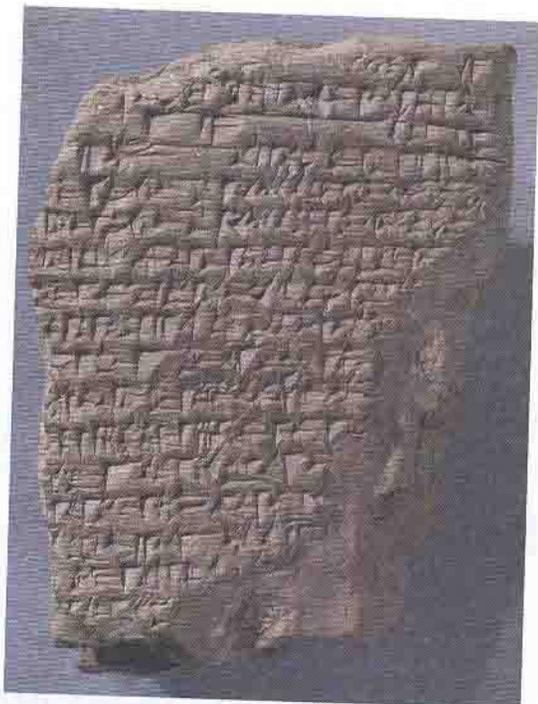
Շումերական դիցաբանական արձանիկ

նային շրջանը Հայկական լեռնաշխարհն է: Հետևաբար Արատտան, անկասկած, գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում: Այդ են վկայում նաև Շումերից Արատտա ձանապարհին հիշատակվող տեղանունները: Դրանցից է, օրինակ, Զամուա երկիրը: Վերջինս Ուրմիո լճի հարավում էր (ասորեստանյան աղբյուրներում Ուրմիո լիճը կոչվում է «Զամուա երկրի ծով»), հետևաբար շարունակելով Շումեր-Զամուա գիծը՝ անխուսափելիորեն դուրս կգանք Հայկական լեռնաշխարհ:

Արդեն նշվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հետ էր կապվում հմաստության և տիեզերական ջրերի աստված Հայ(ա)ի պաշտամունքը, որի որդի Հայկն Արատտայի հովանավոր աստվածն էր:

Արատտան եղել է *ասուրիաժապետական* (կրոնապետական կամ թեոկրատական) կարգերով երկիր: Դա պետական կառավարման այն ձևն է, որում և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր ողջ իշխանությանը տիրում էր հոգևոր դասը, որն էլ Աստծո անունից իրականացնում էր իշխանությունը: Արատտայի արքան միաժամանակ երկրի գերագույն քուրմն էր: Երկրի ձակատագրին վերաբերող կարևոր հարցերի լուծման համար

Արատտայի մասին պատմող սեպագիր արձանագրություն

խաղրամիջոց օգտագործվել են էշերը Արատտայում՝ ձիերը կիրառում տնտեսության մեջ և ռազմարվեստում քեքեց աննախադեպ առաջընթացի:

Շումերական բնագրերը տեղեկություններ են պահպանել Արատտայի բանակի պարսպապատ մայրաքաղաքի մասին: Դրանցից մեկի համաձայն՝ շումերական բանակը պաշարում է Արատտայի համանուն մայրաքաղաքը, սակայն մեկ տարի պաշարելով՝ չի կարողանում գրավել: «Քաղաքից փեղում էին նեղեր, ինչպես անձրևն ամպերից, պարսապիկների քարերն անձրևի կաթիլների պես Արատտայի պարիսպներից թափվում էին ամբողջ փարին աղմկով սուլոցով: Օրերն անցնում էին ամիսները՝ երկարում, փարին բոլորեց մի ամբողջ շրջան»...

Արատտայի մասին կարևորագույն տեղեկություններից մեկն Արատտայում սեփական գրի գործածության փաստն է, ինչն ապացուցվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված Ք.ա. III հազարամյակի մեհենագիր հուշարձաններով որոնք դեռևս վերծանված չեն:

Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերում Արատտայից Շումեր էին գնում ճարտարապետներ այնտեղ մեծ շինություններ կառուցելու նպատակով: Ք.ա. XXVI-XXV դարերով թվագրվող բնագրերում Միջագետքում բնակություն հաստատած սուրբարեցիները հիշատակվում են որպես դպիրներ, դպրապետեր, հացթուխներ, հացթուխապետեր, դարբիններ, այգեպաններ և այլն:

Տեսաբոլոր է նաև այն փաստը, որ Արատտայի հիշատակության ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը միավորված էր մեկ մշակութային գոտում, որը հնագիտական գրականության մեջ ընդունված է կոչել Հայաստանի վաղբրոնզիդարյան մշակույթ:

քրմապետ-արքան գումարում էր ավագների ժողով: Հիշատակվում է երկրի գլխավոր տնտեսական պաշտոնյան, որը կոչվում էր «կառավարիչ»: Արատտայում հիշատակվում են նաև տնտեսական ոլորտի պաշտոնյաներ՝ հարկահաններ, վերակացուներ, ինչը խոսում է երկրում արդեն որոշակի զարգացում ստացած պետական համակարգի մասին:

Մեզ են հասել տեղեկություններ նաև Արատտայի և Շումերի տնտեսական հարաբերությունների մասին: Արատտացիները հացահատիկ և այլ երկրագործական ապրանքներ են ներմուծել և փոխարենը արտահանել մետաղներ ու թանկարժեք քարեր: Բացի դրանից, հարավ են ուղարկել նաև շինարարական հումք՝ «լեռնային քարեր»: Շումերում որպես քաշող ուժ և փո-

Հին աքքադական բարձրաքանդակ

կավայրեր: Դրանցից առանձնապես կարևորվում է Արմին, որը համանուն թագավորության մայրաքաղաքն էր: Հատկանշական է, որ Ք.ա. XXIV–XXIII դարերի բնագրերում հիշատակվում են *Արմի երկրում* բնակված «Հայայի որդիները» (հայորդիները), որոնք գործուն փոխհարաբերություններ են ունեցել Էրլայի հետ:

Աքքադ և Արմաս(ում): Ք.ա. III հազարամյակի սկզբին Արաբական թերակղզուց Միջագետք ներթափանցած սեմական ցեղերը Ք.ա. XXIV դարի երկրորդ կեսին ստեղծում են պատմությանը հայտնի առաջին բռնակալությունը: Պետության հիմնադիր Սարգոնը, հաստատվելով Միջագետքի կենտրոնում՝ Աքքադ քաղաքում, ստեղծեց պատմության մեջ մինչ օրս հայտնի առաջին մասնագիտացված մշտական բանակը: Շուրջ 10 տարի տևած պատերազմների ընթացքում նա ստեղծեց նախադեպը չունեցող մի աշխարհակալություն: Նրա զորքերը հյուսիսում հասան մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային փեշերը և անհաջողություն կրեցին այնտեղ: Մեզ է հասել Սարգոն Աքքադա-

ցու տերության աշխարհագրությունը ներկայացնող մի արձանագրություն, որում առաջին անգամ ներկայացված է «Արմենիա» անվան նախաձևը՝ *Արմաս(ում)* երկրանունը՝ Հայկական Տավրոսի լեռնազանգվածի հարավային եզրաշերտով:

Սարգոն Աքքադացու տիրակալության տարիներին նվաճված երկրներում ծագեցին ապստամբություններ, որոնք շարունակվեցին նրա երկու որդիների գահակալության տարիներին: Միայն Աքքադի չորրորդ տիրակալ Նարամսինին (Նարամ-Սունեն, Ք.ա. XXIII դարի երկրորդ կես) հաջողվեց վերականգնել Աքքադական տերության հզորությունը:

Եփրատի և Տիգրիսի հոսանքներն ի վերնա ձեռնարկել է բազմաթիվ ռազմական արշավանքներ: Նարամսինը Տիգրիսի հովտով արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի հյուսիս ու Վանա և Ուրմիո լճերի միջևտարածքում հիշատակում *Արաս* երկիրը: Այդ տարածքը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում ևս շարունակվում է հիշատակվել գրեթե նույն ընդգրկումով՝ *Արասնայի, Արուսրիյի*: Հիշենք, որ ըստ Մովսես

Խորենացու՝ «արմեն» և «Արմենիա» անունների հիմքում ընկած է «Արամ» անունը:

Եփրատի հոսանքով դեպի վեր կատարված Նարամսինի մի քանի արշավանքներն ուղղված էին **Սուբուր** (Սուբարտու) երկրի դեմ, որը «Վերին ծովի ափերին» էր, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանում: Նա արշավում է Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող **Խախ(ում)** երկրի դեմ, որը՝ որպես ոսկու արդյունահանման կարևոր շրջան, հիշատակվում է ինչպես Ք.ա. III–I հազարամյակներում, այնպես էլ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի աշխատություններում: Այն Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի տարածքում էր:

Հենակետ դարձնելով Հյուսիսային Միջագետքում կառուցած ամրոցը՝ Նարամսինը կատարեց մի քանի արշավանք դեպի «սկունքը *Տիգրիսի և սկունքը Եփրատի»*, հասավ մինչև Ամիդ–Դիարբեքի շրջան, ուր թողեց իր պատկերաքանդակով և արձանագրությամբ կոթող:

Եփրատի վերին հոսանքի երկրներ արշավելու մասին է պատմում Նարամսինի ամենաձավալուն արձանագրություններից մեկը, որում Արման(ում)ը ներկայանում է իբրև մի երկիր, որը «երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել»: Նրա դեմ ձևավորվում է Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից 17 պետական կազմավորումների դաշինքը՝ Արման(ում) երկրի գլխավորությամբ:

Նարամսինի դեմ միավորված տասնյոթ երկրների դաշինքի ղեկավարումն Արման(ում)ից անցել է Ուրմիո լճի ավազանի հարավում գտնվող **Լուլլուբի** երկրին: Նարամսինը դաշնակից զորքերի դեմ է ուղարկում երեք բանակ, որոնցից «ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ»:

Տասնյոթ երկրների դաշինքի ղեկավարումը հետագայում Լուլլուբիից անցավ Կուտիական երկրին (համապատասխանում է Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհին), որն էլ վերջ դրեց Նարամսինի բռնակալական իշխանությանը:

Կուտիական (Կորդվաց) աշխարհակալությունը

Նարամսինն իրեն հռչակեց «աստված»՝ կործանելով աստվածների տաճարը և պարտադրելով պաշտել իր անձը: Շումերական քրմությունը օգնություն խնդրեց տասնյոթ երկրների դաշինքից, որի ղեկավարումը Լուլլուբիից անցել էր **Կուտիական** երկրին: Շուտով սրընթաց գրոհով Միջագետքի կենտրոն արշավեցին Հայկական լեռնաշխարհի լեռնականները, որոնց դեմ պատերազմում ինքնակոչ «աստվածը» սպանվեց...

«Աշխարհի չորս կողմերի արքա» տիտղոսը հաղթողի իրավունքով անցավ կուտիական տիրակալներին: Կուտիական աշխարհակալությունն ունեցել է տարածքային հսկայական ընդգրկում՝ Ամանոսի լեռներից ձգվելով մինչև Էլամ, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսից մինչև Պարսից ծոց:

Նրանք շուրջ մեկ դար (Ք.ա. XXII դ.) գերիշխում են Առաջավոր Ասիայի զգալի մասի վրա: Այդ ժամանակահատվածում իշխեցին 21 արքաներ, որոնք կառավարում էին որոշակի ժամկետով: Այսինքն՝ գործում էր գերագույն իշխանության ընտրովի կարգը:

Կուտիական տիրակալների օրոք վերականգնվեցին շումերական ավանդական հոգևոր և աշխարհիկ կարգերը: Վերսկսեցին գործել ավագների խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովները, որոնք ընտրում էին իշխանավորներին: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ սկսվեց «շումերական վերածնունդը»: Հարկ է նշել, որ Միջագետքում երկար պահպանվեց հիշողությունն արդարություն վերականգնած հայաստանյան արքաների մասին:

Կուտիական հաղթարշավի պատմության արձագանքը գտնում ենք «Հայկ և Բել» վիպաաբում: Այն բազմաշերտ վիպական երկ է, որի հնագույն շերտում պահպանվել է Ք.ա. III հազարամյակի պատմական դեպքերի հիշողությունը, երբ արդարության և աստվածային կարգերի պաշտպան հայոց զորքը խորտակեց իրեն

Նարամսինի կոթողը
Դիարբեքի շրջանից

«աստված» հռչակած միջագետքյան բռնակալին. վերջինիս պատմական նախատիպերից է Նարամսինը:

Կուտիական աշխարհակալության ավարտից հետո էլ Հայաստանը պահպանում է հզորությունն ու կարևոր դիրքը Հին Արևելքում: Այդ մասին տեղեկանում ենք Ք.ա. XXI դարում իշխած միջագետքյան արքա Շուլգիի նամակներից, որոնցում **Սուրուր** երկիրը ներկայանում է իբրև հզոր թագավորություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորումը: Պատմագիտական ինչ արժեք ունի շումերական դյուցազնավեպը: Արատտայի մասին շումերական աղբյուրների տեղեկություններից հատկապես ո՞րն եք կարևորում. ինչո՞ւ:
2. Հայաստանից քաղաքակրթական արժեքների տարածման վերաբերյալ ինչ տեղեկություններ են պահպանվել շումերական բնագրերում: Էբլայի բնագրերում ինչ կարևոր վկայություն է պահպանվել:
3. Ո՞րն է պատմությանը հայտնի առաջին բռնակալությունը: Ե՞րբ և ո՞ր արքաների արձանագրություններում են հիշատակություններ պահպանվել Հայկական լեռնաշխարհի մասին: Ի՞նչ տեղեկություններ են պարունակում դրանք:
4. Ի՞նչ տիտղոսի տիրացան կուտիական արքաները: Ներկայացրե՞ք կուտիական աշխարհակալությունը: Ի՞նչ դիրք ուներ Հայաստանը Հին Արևելքում կուտիական աշխարհակալության ավարտից հետո. որտե՞ղ է դա վկայված:

§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք.Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲԻՆ

**Հայկական լեռնաշխարհը
Ք.ա. XX-XVII դարերում**

Ք.ա. XX դարում Հայաստանը շարունակում էր լուրջ դերակատարում ունենալ Հին Արևելքում: Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում գործում էր մետաղի առևտրի մայրուղին, որը ձգվում էր Փոքր Ասիայի արևելքում գտնվող Քանեշ քաղաքից մինչև Աշուր: Մայրուղու հետ կապի մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի ավելի քան երեք տասնյակ բնակավայրեր, որոնցից արտահանվում էին զանազան մետաղներ՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ, անագ և այլն: Քանեշից գտնված սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են հայկական շուրջ մեկ տասնյակ իշխանություններ՝ Ծուփանա (Ծոփք), Թեգարամա (Թոգարնա, Թորգոնա րուն), Խախ(ուն) և այլն:

Ք.ա. XVIII դարում հզորության գագաթնակետին էր Հին Բաբելոնի թագավորությունը, որի տիրակալ Համմուրապիի մասին մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները, մասնավորապես *Սուբարբուն* (Սուբուր-Արմանի), *Կուրի(ուն)ը* և այլն:

Մետաղի լայն կիրառությունը խիստ կարևոր էր ինչպես տնտեսության, այնպես էլ ռազմական գործի մեջ: Ռազմարվեստում կարևոր նշանակություն ունեցավ ձիերի, հատկապես ձիերին լծված մարտակառքերի կիրառությունը:

Տնդեվրոպական ծագում ունեցող խեթերը Փոքր Ասիայում Ք.ա. XVIII դարում ստեղծում են բավականին հզոր Խեթական թագավորությունը, որը գոյություն ունեցավ մինչև Ք.ա. XII դարը՝ իր ազդեցությանը ենթարկելով նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան որոշ երկրամասեր:

Միդաննի թագավորությունը

Ք.ա. XVI դարում Հայաստանի հարավում և Միջագետքի հյուսիսում ստեղծվեց հնդեվրոպական Միտաննի թագավորությունը՝ *Վաշշուգանե* մայրաքաղաքով (Մասիոս կամ Մասիոն լեռներում): Միտաննին եգիպտական աղբյուրներում հիշատակվում է «Նահարինա» անվամբ, որը, հավանաբար, նույնանում է «Նաիրիի» հետ: Այս թագավորությունն էական դերակատարում է ունենում Առաջավոր Ասիայում՝ սկսած Ք.ա. XVI դարի վերջերից: Եգիպտական, բաբելական, խեթական տիրակալների նման, Միտաննիի արքաները կրում էին «Մեծ թագավոր» տիտղոսը:

Հատկանշական է, որ այս թագավորության տիրակալները հայոց ազգային պատմագրական ավանդույթում համարվում են բնիկ հայ արքաներ, և նրանց անունները գտնում ենք Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Հայկագուն նահապետների և արքաների ցանկում:

Միտաննին հզորացող Ասորեստանի հարվածներից անկում ապրեց Ք.ա. XIII դ.:

Հայասա թագավորությունը

Խեթական սեպագիր արձանագրություններում Ք.ա. XV-XIII դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ հիշատակվում է *Հայասա* երկիրը: Երկրանվան հիմքում հայ ժողովրդի ինքնանվանումն է: Խեթերենում -(ա)սա մասնիկով կազմվում են տեղանունները, այսինքն՝ «Հայասա» նշանակում է «Հայք, Հայաստան»:

Հայասան հիշատակվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանում: Հայասայի կարևոր կենտրոններից էր *Կունխան*՝ հետագա Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Անի-Կամախը, որտեղ էր հայոց թագավորների մեծ դամբարանը:

Ք.ա. XV դ. վերջին և Ք.ա. XIV դ. սկզբին Հայասա թագավորությունը կարձ ժամանակահատվածում տարածաշրջանում գրադեցնում է առաջնային դիրքեր:

Հայասան առաջին անգամ հիշատակում է խեթական արքա Սուպիլուլիումասը (Ք.ա. XIV դ.) իր հոր՝ Թուդխալիաս III-ի արշավանքների կապակցությամբ, որոնց ժամանակ նրա դեմ է դուրս գալիս Հայասայի Կարանի թագավորը: Որոշ ժամանակ անց Սուպիլուլիումասի և Հայասայի արքա Խուկանայի միջև կնքվում է բարեկամության և փոխօգնության պայմանագիր: Այն ամրապնդելու նպատակով Սուպիլուլիումասն իր քրոջը կնության է տալիս Խուկանային:

Կնքված դաշնագիրն ուժի մեջ մնաց մինչև Խուկանայի մահը: Նրան հաջորդած Անիա արքան (Ք.ա. XIV դ. երկրորդ կես) հարձակվում է սահմանակից խեթական տարածքների վրա, գրավում դրանք՝ բերելով մեծաթիվ գերիներ և ռազմավար:

Խեթական արքա Մուրսիլիս II-ը դեսպանություն է ուղարկում Անիայի մոտ՝ պահանջելով վերադարձնել գերիներին և ռազմավարը, սակայն մերժում է ստանում: Շուրջ երեք տարի տևած անհաջող բանակցություններից հետո՝ 1335 թ., Մուրսիլիսը պատերազմ է սկսում Հայասայի դեմ՝ գրավելով մի քանի քաղաքներ և բերդեր: Բանակցություններ են սկսվում խեթական արքայի և Հայասայի ավագների միջև: Վերջիններս վերադարձնում են իրենց մոտ եղած խեթական գերիներին:

Հայասան վերջին անգամ հիշատակվում է Ք.ա. XIII դարի վերջին: Գիտության մեջ Հայասայի պատմության ավարտի մասին կա երկու տեսակետ: Մեկի համաձայն՝ Հայասան պետք է անկում ապրած լինի Ք.ա. XIII դարավերջին: Մյուս տեսակետի կողմնակիցները կարծում են, որ այն շարունակել է իր գոյությունը, պարզապես այլևս չի հիշատակվում «Հայասա» խեթերեն անվամբ, քանի որ Ք.ա. XII դ. անկում էր ապրել խեթական տերությունը:

Հայասան ուներ իր արքունիքը, բանակը և քաղաքային կենտրոնները: Այն ուներ նաև իր դիցարանը: Դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներից՝ Հայասան ուներ արքունի դիվան՝ իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Հայասան ռազմադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառքից և 10-հազարանոց հետևազորից քաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր:

Նաիրյան երկրները

«Նաիրի» երկրանունն առաջին անգամ հիշատակված է Ք.ա. XIII դ. առաջին կեսին Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորի կողմից: Այդ անվան տակ միավորված էին Վանա լճի շրջանը և նրանից դեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ընդարձակ տարածությունները: Այստեղ ապրում էին դաշնային հիմունքներով միավորված բազմաթիվ իշխանություններ: Ասորական աղբյուրներում դրանք բոլորը կոչվում են *«երկրներ»*:

Ք.ա. XIII դ. Նաիրյան երկրների հզորության մասին է վկայում այն փաստը, որ Սալմանասար I-ը ստիպված էր սահմանամերձ մի քանի քաղաքներում նշանակել հատուկ պահակազորեր՝ Ասորեստանի տիրապետության շրջանների վրա Նաիրյան զորքերի հարձակումները կանխելու նպատակով:

Նաիրյան երկրները և դրանց 40 առաջնորդները, որոնք ասորեստանյան արձանագրություններում անվանված են «թագավորներ», հիշատակվում են Սալմանասար I-ից հետո: Թիզլաթալասար I-ի արձանագրություններում (Ք.ա. XII-XI դդ.) Նաիրին անվանվում է *«ընդարձակ, հսկայականություն չձանաչող և անձանտը երկիր»*:

Ասորեստանյան արքաների արձանագրություններում հիշատակվում են Նաիրիի «մեծամեծ քաղաքները», «նրանց հարստությունը», «բազմաթիվ ձիերի, ջորիների, երինջների երամակները և նրանց երկրա-

գործական անթիվ ունեցվածքը», որոնք խոսում են այդ շրջանում երկրի հզորության և հարստության մասին:

Երկու դար անց Ասորեստանի արքա Աշուրնաձիրապալ II թագավորի (Ք.ա. IX դ.) արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ նա չորս խոշոր արշավանք է կատարել Նաիրի երկրի դեմ, ընդ որում՝ այնտեղ ոչ թե խոսվում է մի քանի «երկրների» դաշինքի կամ համադաշնության, այլ մեկ միասնական երկիր-պետության մասին: Հիշատակվում են «Նաիրի երկրում 250 քաղաք՝ իրենց գորավոր պարիսպներով»...

Նաիրին որպես մեկ միասնական պետություն է հիշատակվում նաև նրա հաջորդի՝ Սալմանասար III-ի (Ք.ա. IX դար) արձանագրություններում: «Նաիրի» անվամբ են իրենց երկիրը կոչում Վանի թագավորության տիրակալները ասորերենով գրված իրենց արձանագրություններում:

Հայկազունների Այրարատյան թագավորությունը

Հնագիտական ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Ք.ա. XII–IX դարերում Հայկական լեռնաշխարհը թևակոխում է զարգացման նոր ժամանակաշրջան, որն ընդունված է անվանել վաղ երկաթի դար:

Ք.ա. IX դարի 80–70–ական թթ. Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվող պետական կազմավորումներից կարելի է առանձնացնել երկուսը. հարավում՝ Նաիրին, հյուսիսում՝ Ուրարտուն: «Ուրարտու» անվանումը «Ա(յ)րարատ» անվան ասորեստանյան տարբերակն է: Դա Հայաստանի հնագույն անվանումներից է: Ասուրա-բա-

բելական արձանագրություններում այն հիշատակվում է մինչև Ք.ա. IV դարի առաջին կեսը, այդ ժամանակ հայերն «ուրարտացի» անվամբ հիշատակվում են վերջին Աքեմենյանների թողած արձանագրություններում:

Ասորեստանյան աղբյուրներում Ուրարտուի՝ անվանապես հիշատակվող առաջին արքան Արամուն է (*Արամու Ուրարտացի*), որը 859–843 թթ. ընթացքում քանիցս դիմակայել է ասորեստանյան արշավանքներին: Ք.ա. III–I հազարամյակներում իշխել են Արամ անունով մի քանի հայ արքաներ, որոնք ազգային ավանդության մեջ միավորվել են և Պատմաժողովրդական մատյանում տեղ գտել Հայկյան Արամի միասնական կերպարով: Հիշենք, որ Վանա և Ուրմիո լճերի միջև Արամ անունով երկիր էր հիշատակվում դեռևս Ք.ա. XXIII դարում:

Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն՝ Արամը ոչ միայն հերոսաբար հետ է շարտել ասորեստանյան նվաճողներին, այլև հաղթական արշավանքներ է կատարել դեպի Մարաստան (Մեդիա) և Փոքր Ասիա:

Արամու Ուրարտացու գործունեության շնորհիվ Ք.ա. IX դարի առաջին կեսին Հայկազունների Այրարատյան թագավորությունը հայտնի էր դարձել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս: Քանի որ «Ուրարտու»-ն դարձել էր Հայաստանի ընդհանրական անվանումը, ասորեստանյան աղբյուրները շարունակում են այդ անունով կոչել նաև Ք.ա. 830–ական թվականներից ողջ լեռնաշխարհն աստիճանաբար իր իշխանության տակ միավորած հարավային Նաիրի թագավորությունը:

Տարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գիտեք Ք.ա. XX–XVIII դդ. մետաղի առևտրի մայրուղու մասին:
2. Ո՞ր աղբյուրներից ենք իմանում Հայաստանի մասին: Ի՞նչ տարածք էր ընդգրկում այս թագավորությունը: Ինչպիսի՞ ընթացք ունեցավ խեթերի հետ հայաստացիների հակամարտությունը:
3. Ասորեստանի ո՞ր արքաներն են արշավել Նաիրի «երկրների» դեմ: Ի՞նչ փաստեր են վկայում Նաիրի «երկրների» ուժի մասին:

4. Ո՞ր ժամանակաշրջանում է ձևավորվել Հայկագույնների Այրարատյան թագավորությունը: Ի՞նչը նպաստեց Հայկական լեռնաշխարհում համահայկական պետականությունների ձևավորմանը: Բացատրե՛ք «Ուրարտու» անվանումը:
5. Ի՞նչ տեղեկություններ կան Արամու (Արամ) թագավորի մասին:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

Հայրիսած Նարամսինի բնագրերից

Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել Արման(ում)ն ու Էրլան,

Ներգալն* (իր) գեներով ճանապարհ բացեց Նարամսինի՝ հզորի համար և տվեց նրան Արման(ում)ն ու Էրլան:

Եվ նա տվեց նրան Ամանսուր՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը...

* Ներգալը միջագետքյան դիցաբանության անդրաշխարհի աստվածն էր:

Հայրիսած խեթական արքա Մուրսիլիս II-ի պարեգրությունից Հայասա երկրի մասին

Թշնամին՝ Հայասա երկրի հետիոտն գինվորները և կառամարտիկները, «Բարձր երկրի»* կողմից Իստիտինա քաղաքը ավերել էր, իսկ Կաննուվարա քաղաքը՝ շրջապատել: Նուվանձային՝ մառանապետին, բանակի հրամանատարներով, հետիոտն գինվորներով և կառամարտիկներով հանդերձ, այնտեղ չի թողել: Նուվանձային լուր ուղարկեցի. «Ահա թշնամին՝ Հայասա երկրի բոլոր հետիոտն գինվորները և կառամարտիկները, ներս մտավ, Իստիտինա քաղաքը ավերեց, իսկ

Կաննուվարա քաղաքը շրջապատեց: Հետիոտն գինվորներով և կառամարտիկներով օգնության գնա»:

* «Բարձր երկիրը» Երզնկայի շրջանում էր, ենթադրվում է, որ համապատասխանում է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհին:

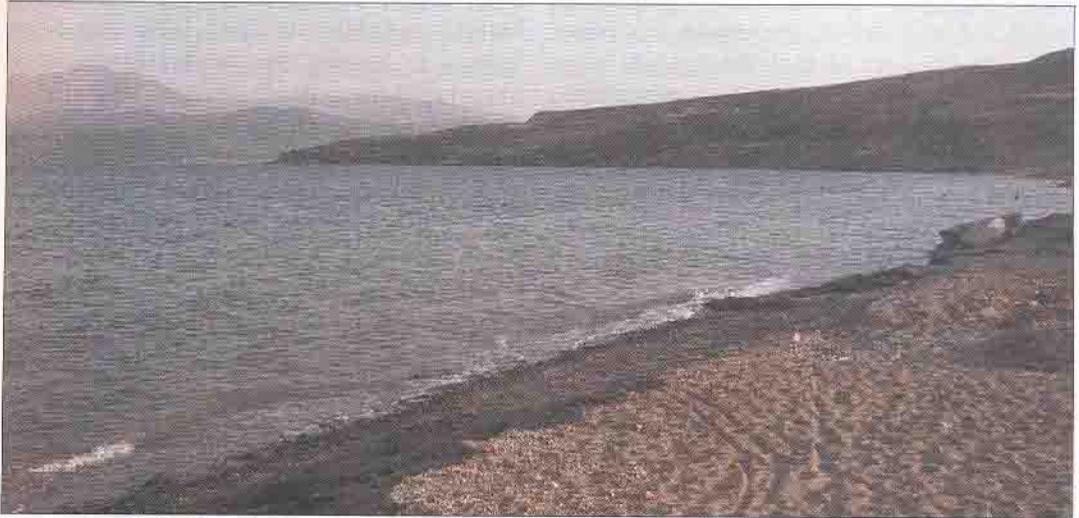
Նաիրյան 23 երկրները՝ Թ-իզարթարատար I արքայի (-Ք.ա. III4-1076 թթ.) հիշատակությամբ

... Աշուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով արշավեցի ես Նաիրի երկրների դեմ, որոնց հեռավոր արքաները Վերին ծովի* ափերին չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ շարժվեցի խորդուբորդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց Լուրյան (մասին) ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր. (դրանք) փակված արահետներ (էին և) անհայտ հեռավոր շրջաններ... Ես հատեցի ուրումու-ձառերը, որոնք աճում են լեռներում, (դրանցով) լավ կամուրջներ կառուցեցի իմ մարտակառքերի ու բանակի անցման համար (և) անցա Եփրատ գետը... Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու բանակը միավորեցին (և) շարժվեցին ընդառաջ՝ պատերազմ մղելու, պայքարելու և մարտնչելու:

* Ակատի ունի Վանա լիճը:

ԹԵՄԱ 1. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ

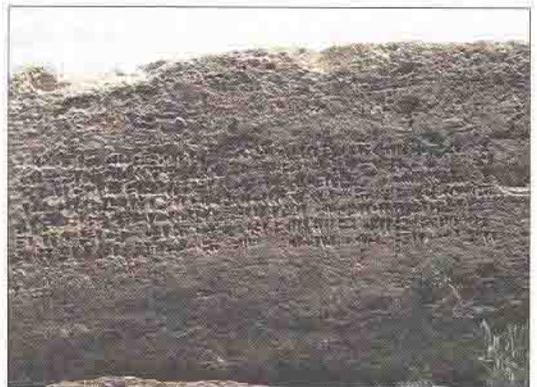
Վանա լիճ

Ք.ա. IX դ. 30–ական թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում հիշատակվում են տասնյակ իշխանություններ: Ուրվագծվում են մի քանի կարևոր կենտրոններ, որոնց շուրջ համախմբված են համադաշնություններ կազմած մանր պետական կազմավորումները:

Արարատյան դաշտում և դեպի արևմուտք՝ մինչև Տայք ընկած շրջաններում, Սևանա լճի ավազանում, Սյունիքում և հարակից շրջաններում տարածվում էր **Էթիունյան համադաշնությունը**: Վերջինիս զարգացման բարձր մակարդակի մասին են վկայում Լճաշենի (Սևանա լճի արևմտյան ափին) պեղումներից հայտնաբերված բացառիկ նյութերը (զենք ու զրահ, կենցաղի առարկաներ, արձանիկներ, զարդեր և այլն): Դա փաստորեն Հայկազունների Արարատյան թագավորությունն էր՝ իր համադաշնությամբ:

Լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան շրջաններում ուրվագծվում է **Դիսուխիի (Տայք)** շուրջ կազմավորված մյուս համադաշնությունը: Երրորդ խոշոր համադաշնությունը կազմվել էր հարավում՝ **Վանի** շուրջը, որի հիմքի վրա էլ բարձրացավ Վանի համահայկական հզոր թագավորությունը:

Տուշպա Վանի հիմնադրման արձանագրությունը

Տուշպա (Տուսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնումը

Ք.ա. IX դարի 80–70–ական թթ. Հայկական լեռնաշխարհի հարավում Նաիրյան երկրների փոխարեն հիշատակվում է մեկ միասնական Նաիրի պետական կազմավորումը: Ք.ա. մոտ 830–ական թվականներին **Տուշպա (Տուսպ, Վան)** մայրաքաղաքն է հիմնադրում **Սարգուրի I-ը (մոտ Ք.ա. 835–825 թթ.):** Ասորերեն գրված Տուշպայի հիմնադրման արձանագրություններում նա իրեն կոչում է «Նաիրի երկրի արքա» և ներկայանում «մեծ արքա, հզոր արքա, փեղեղքի արքա, արքաների արքա...» տիտղոսաշարով:

Ասորեստանյան աղբյուրներում թագավորությունը կոչվում է **Ուրարտու**, իսկ տեղական արձանագրություններում՝ **Նաիրի** և **Քիայնիլի**: Վերջինս կապվում է Վանի անվան հետ, այդ պատճառով էլ գիտության մեջ թագավորությունը հայտնի է նաև որպես Վանի թագավորություն: Աստվածաշնչում այն հիշատակվում է «Արարատյան թագավորություն» անվամբ: «Նաիրի», «Ուրարտու», «Քիայնիլի» և «Արարատ» անուններից բացի, թագավորությունը երբեմն հիշատակվում է նաև «Կուտիական երկիր» անվանումով, ինչը գալիս է Ք.ա. XXIII–XXII դարերից և կշարունակվի նաև Հայկագուն–Երվանդականների ժամանակաշրջանում:

Սարգուրի I-ը ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվում է մեկ անգամ՝ Ք.ա. 833 թվականին, Սալմանասար III-ի գորքերին դիմակայելու առնչությամբ: Այդ ժամանակ Վանի թագավորությունը տարածվում էր ոչ միայն Վանա լճի ավազանում, այլև Հայկական Տավրոսից հարավ՝ Տիգրիսի վերին հովտում:

Իշպուինիի գահակալությունը

Ք.ա. մոտ 825–810 թվականներին Տուշպա–Վանի տիրակալն էր Սարգուրի I-ի որդի **Իշպուինի** արքան: Վանի թագավո-

րության հզորացման և տարածաշրջանային տերություն դառնալու գործում կարևոր դեր էին խաղում Իշպուինիի օրոք սկսված և Մենուայի գահակալության ընթացքում շարունակված բարեփոխումները:

Իշպուինիի գահակալության առաջին շրջանում անցկացված բարեփոխումները կապված էին միայն նրա անվան հետ, իսկ երկրորդ շրջանում հեղինակակից է հանդես գալիս նրա որդի Մենուան, ինչը երևում է նրանց համատեղ արձանագրություններից: Եթե գրային բարեփոխումը՝ **փեղսկան սեպագրի պրեղծումը**, տեղի է ունեցել Իշպուինիի կառավարման սկզբնական շրջանում, ապա **կրոնական բարեփոխումը**՝ ողջ թագավորության համար **միասնական դիցարանի (պանթեոնի)** ստեղծումով, կատարվել է նրա գահակալության երկրորդ շրջանում: Դրանով է պայմանավորված, որ դիցարանի արձանագրումը «Խալդյան դարպասի» վրա, որին հետագայում մեր ժողովուրդը կոչեց **«Մհերի դուռ»**, կատարվել է երկուսի անունով: Դիցարանում միավորված էին նախկին Նաիրյան համադաշնության երկրների աստվածությունները. դա, փաստորեն, Ք.ա. IX դարավերջի հարավիայաստանյան դիցարանն էր:

Իշպուինիի օրոք սկսվեցին և Մենուայի օրոք շարունակվեցին ռազմական ոլորտի բարեփոխումները: Նախկին դաշնային աշխարհագրորդ փոխարինվեց **արհեստավարժ** (պրոֆեսիոնալ) **կանոնավոր բանակով**, որը բաժանված էր ըստ զորատեսակների: Կատարվեցին նաև բանակի վերագինում և այլ միջոցառումներ:

Դրանց շնորհիվ Իշպուինին արձանագրեց առաջին խոշոր հաջողությունները Ք.ա. 820–ական թթ. վերջին՝ Ուրմիո լճի ավազանի հարավում ընդլայնելով թագավորությունը: Նա թագավորությանը միացրեց **Արդինի–Մուսասիր** երկիրը, որի համանուն կենտրոնը դարձրեց նաև պետության հոգևոր կենտրոն: Իշպուինին այնուհետև արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Արածանիի ակունքների և

Արաքսի վերին հոսանքի շրջանները՝ քախվելով Էթիունյան համադաշնության ուժերին: Արդյունքում նա Հայկական Պար լեռնաշղթան դարձրեց թագավորության հյուսիսային սահմանը: Այնուհետև նա նվաճեց նաև Կոտուր-Վասպուրականի լեռներից մինչև Արաքս ձգվող տարածքը և Մակվի դաշտում կատարեց ամրաշինական աշխատանքներ: Դրան հաջորդեցին ռազմերթեր դեպի Սյունիք, Արաքսի հովտով դեպի արևելք, ինչպես նաև Ուրմիո լճի ավազանով դեպի հարավ՝ մինչև Պարսուա երկիրը:

Թագավորության հզորացումը Մենուայի օրոք

Մենուայի միանձնյա կառավարման շրջանում (Ք.ա. մոտ 810–786 թթ.) Վանի թագավորությունն աննախադեպ վերելք է ապրում: Երկիրը տնտեսապես հզորացնելու համար նա կատարում է բազմաթիվ գործեր, որոնցից հատկապես նշանավոր է 72 կմ երկարությամբ «Մենուայի ջրանցքի» կառուցումը. այն օգտագործվում է մինչ օրս:

Մենուայի առաջին քայլերից մեկն է լինում Հայկական Պար լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում ամրապնդվելը: Այս տարածքը զբաղեցնում էր Էրիկուախի երկիրը, որի դեմ և ուղղվում է նրա զորքի հուժկու հարվածը:

Էրիկուախի երկիրը մտնում էր Էթիունյան համադաշնության մեջ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Էրիկուախի գրավումից հետո Մենուային հարկատու է դառնում նաև **Էթիունի երկիրը**, որը համադաշնության կենտրոնն էր: Դա նշանակում է, որ Էրիկուախի տարածքում կռվել են ողջ համադաշնության զորքերը: Արարատյան դաշտում՝ Արաքսի աջ ափին, հիմնվում է ռազմավարական խոշոր հենակետ՝ **Մենուախինիին**:

Պետության հյուսիսարևմտյան սահմաններն ամրապնդելու նպատակով Մենուան արշավում է ընդդեմ **Դիսուխի** երկրի (Տայք), գրավում նրա կենտրոնական

Շաշկու քաղաքը: Դիսուխիի արքան ներկայանում է Մենուային՝ մատուցելով հարուստ ընծաներ և պարտավորվելով վճարել հարկեր ու մասնակցել նրա արշավանքներին:

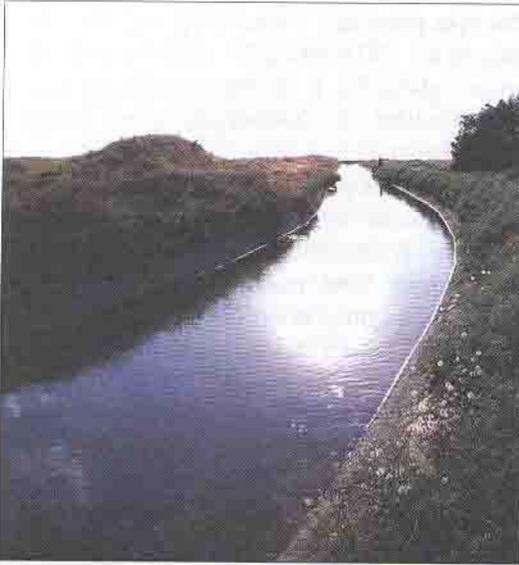
Հյուսիսում թիկունքն ամրապնդելուց հետո Մենուան աշխուժացնում է արտաքին քաղաքականությունը հարավային ուղղություններով: Նրա բանակը, հատելով Հայկական Տավրոսը, հաղթարշավով հասնում է մինչև **Կուսենու** և **Ասորեսարան**: Մեկ այլ արշավանք է իրականացնում **Ալզի (Աղձնիք)** երկրի ուղղությամբ և իր հսկողության տակ է վերցնում Հայկական Տավրոսի կենտրոնական հատվածի լեռնանցքները: Մենուան այդպիսով ընդլայնում է պետության սահմաններն ընդհուպ մինչև Արածանիի հետ Մեդրագետի միախառնման շրջան՝ ընդգրկելով ողջ Մշո դաշտը, որտեղից հայտնի են նրա մի քանի արձանագրություններ:

Արևմտյան ուղղությամբ իրականացված հաջող արշավանքով Մենուայի բանակն առաջին անգամ դուրս է գալիս Արևմտյան Եփրատի բնագիծ՝ սպառնալով անդրեփրատյան պետություններին: Դրանցից **Մեխրեայի (Մելիդ, Մարաթիա)** արքան խուսափում է առձակատուվից՝ պարտավորվելով Մենուային վճարել հարկեր:

Ք.ա. IX դարի վերջին Ուրմիո լճի ավազանում ձեռք են բերվում ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքներ: **Մանայի** թագավորությունը լիովին ընդունում է Մենուայի գերիշխանությունը:

Վանի բանակը շարունակում է հաղթարշավը Ուրմիայից հարավ-արևելք ընկած տարածքներում՝ հասնելով մինչև Դիալա գետի ավազան: Այս արշավանքներով Մենուան վերահսկողության տակ է վերցնում զագրոսյան առևտրական ուղիների զգալի մասը՝ նպատակ ունենալով կտրել Ասորեստանին Իրանական բարձրավանդակի կամ նրա միջնորդությամբ ստացվող հումքի աղբյուրներից:

Ասորեստանի փորձերը՝ ինչ-որ կերպ կասեցնելու Վանի թագավորության առաջխաղացումը Ք.ա. 791 թ., ավարտվում են

Մենուայի ջրանցքն այսօր

անհաջողությամբ: Մենուան իր նոր արշավանքով վերջնականապես նվաճում է Ազի երկիրը՝ *Կուպուան* (*Կուբու*) քաղաքով, *Շաչնու* (*Սասն*) երկիրը և միացնում Վանի թագավորությանը:

Մենուան հատուկ ուշադրություն դարձրեց ռազմական շինարարությանը. երկրի ռազմավարական ուղղություններում ստեղծվեց ամրաշինական մեծ ցանց: Պետության հյուսիսային գլխավոր հենարան Մենուախինիլիից գատ, հիմնվում են մի քանի ամրոցներ: Դրանով հսկողության տակ են վերցվում կարևոր ճանա-

պարհները, այդ թվում նաև Արաքսի ափով ձգվող առևտրական մայրուղու զգալի մի հատված:

Տասնյակ ամրոցներ են կառուցվում օր օրի ընդարձակվող պետության կենտրոնական շրջաններում: Մենուայի շինարարական գործունեության գլուխգործոցներից է *Վերին Անձալի* նշանավոր բերդաքաղաքը, որը հսկում էր Տուշպա մայրաքաղաքի մատույցները հյուսիս-արևելքից: Ուրմիո լճի ափերին հիմնվում են բազմաթիվ ամրոցներ՝ ձևավորելով ռազմական հենակետերի մի հզոր շղթա:

Այսպիսով՝ Մենուայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասը միավորվում է մեկ կենտրոնացված պետության մեջ, իսկ հյուսիսային շրջանների իշխանությունները, թեպետ չեն մտնում Վանի տերության մեջ, բայց ընդունելով նրա գերիշխանությունը՝ հարկատու են դառնում: Վանի տիրակալը ոչ միայն իր գերիշխանությունն է հաստատում Ուրմիո լճի ավազանից շատ հարավ և Եփրատից արևմուտք, այլև վերահսկողություն է սահմանում Զագրոսյան լեռներով դեպի արևելք և դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիա տանող ռազմավարական ուղիների վրա: Մենուան առաջին մարտավարական հաղթանակներն է տանում տարածաշրջանի խոշորագույն պետության՝ Ասորեստանի նկատմամբ և *Վանի թագավորությունը վերածում գերպրելության:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ խոշոր համադրաշխություններ էին ձևավորվել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Ի՞նչու են Ուրարտուն անվանում նաև Վանի թագավորություն: Ի՞նչ այլ անուններով է հիշատակվում թագավորությունը:
2. Իր կառավարման շրջանում ի՞նչ բարեփոխումներ է իրականացրել Իշպուինի արքան: Ռազմական ոլորտում ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրին Իշպուինի և Մենուա արքաները: Գնահատե՛ք այդ բարեփոխումները:
3. Ի՞նչ հաջողություններ արձանագրվեցին Մենուայի կառավարման տարիներին: Ո՞ր ուղղություններով է արշավում Մենուան և ի՞նչ հաջողությունների է հասնում: Շինարարական ի՞նչ աշխատանքներ կատարեց Մենուան:

§ 2. ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳԻՇՏԻ I-Ի ԵՎ ԱՍՐԴՈՒՐԻ II-Ի ՕՐՈՔ

Արգիշտի I

Վանի թագավորությունը հզորության գագաթնակետին է հասնում *Արգիշտի I-ի* գահակալության տարիներին (*Ք.ա. 786-764 թթ.*): Նրա գործունեությունը վերականգնվում է ձշգրիտ ժամանակագրությամբ՝ շնորհիվ Վանի ժայռի հարավարևմտյան կողմում փորագրված «*Խորխոռյան փարեգրության*» և առանձին այլ արձանագրությունների:

Արգիշտի I-ի գահակալության հենց երկրորդ տարին (*Ք.ա. 785 թ.*) խիստ հազեցած էր արտաքին ձեռնարկումներով: Նախ նա, ռազմավարական անհրաժեշտությամբ պայմանավորված, արշավում է դեպի Դիաուխի և իր պետությանն է միավորում վերջինիս մեծ մասը, որ մետաղահանքերով հարուստ շրջան էր:

Երկրորդ հարվածը հասցվում է Էթիունյան միությանը և հարևան մի քանի երկրներին, որի պատճառը նրանց ցույց տված ռազմական օգնությունն էր Դիաուխյան միությանը: Վանի տերության բանակը իր գերիշխանությունն է հաստատում այդ երկրների նկատմամբ՝ արշավանքն ավարտելով Աբունի (հետագայում՝ Հավնունիք) երկրի սահմանների մոտ:

Այնուհետև Արգիշտին հասնում է Կարսի սարահարթ, որից հետո արշավում է *Ջարախսս (Ջավախք)*՝ մինչև Հզոր Սիրիմու լեռը (հետագայում՝ Սուրամի լեռներ): Ինչպես նշվում է տարեգրության մեջ, Արգիշտին «*այս մեծագործությունները կատարեց մեկ փարուն*»:

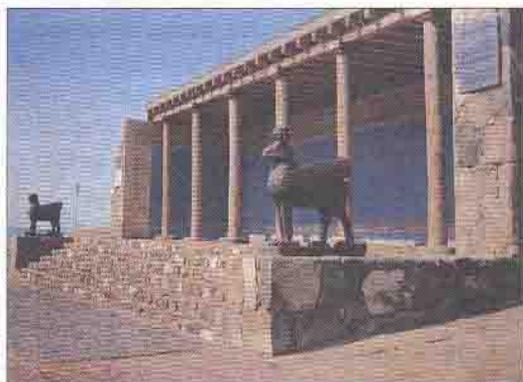
Ք.ա. 784 թվին Արգիշտի I-ի հյուսիսային արշավանքները շարունակվում են: Նա իր տերությանն է միացնում *Աբիխասի* երկիրը (հետագայի Արեղեանք գավառը), գրավում Էթիունյան միության մաս կազմող Վեդուրի-Էթիունի («*Ջրային Էթիունի*») երկրամասը Սևանա լճի ավազանում, նաև այլ փոքր իշխանություններ:

Մեկ այլ արշավանքով ամրապնդվում

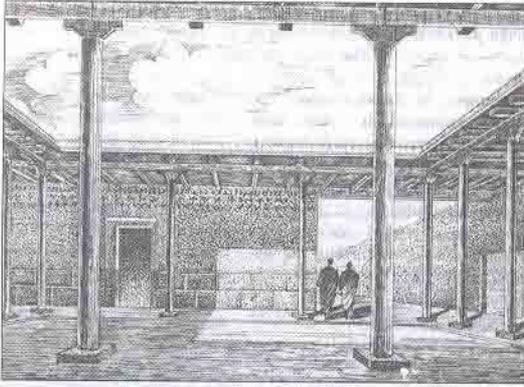
են Վանի թագավորության դիրքերը Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք՝ Մեծ Զարի միջին հոսանքի շրջանում, և վերահսկողության տակ են վերցվում Ասորեստանից դեպի մերձուրմյան ավազան և Հայկական լեռնաշխարհի տանող ճանապարհները:

Իր թագավորության չորրորդ տարում (*Ք.ա. 783 թ.*) Արգիշտին խոշոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի արևմուտք՝ *Փոքր Ասիայի* տարածք: Նա Մենուայից հետո կրկին գրավում է Մելիտեան, Խաթինիլին, Թարալը (Ասովածաշնչում՝ Թորել)՝ վերջինս անջատելով Մելիտեայի թագավորությունից: Արևմտյան արշավանքից արթան վերադառնում է տասնյակ հազարավոր ռազմագերիներով և այլ ավարով: Այս արշավանքով Ասորեստանի առջև փակվում են Փոքր Ասիայի՝ հումքի աղբյուրներ տանող ճանապարհները:

Ք.ա. 782 թ. Վանի գորքերը նախ գրավում են Էթիունյան միության մաս կազմող *Կեխունի (Գեղունի)* «ծովային գավառը» Սևանա լճի ավազանի հյուսիսում, ապա շարունակում հաղթարշավը դեպի *Ափշչուս*՝ Աղստևի հովիտ: Նույն տարում հիմնա-

Էթեբունիի միջնաբերդի մուտքի պլանատարադր. Ք.ա. 782 թ.

Էրեքունիսի սյունազարդ բակը

դրվում է *Էրեքունիսի* ամրոցը, որտեղ տեղակայվում են անդրեպիրատյան Խաթի և Ծուփանի (Ծոփք) երկրներից բերված 6600 ռազմիկներ: Այնուհետև արշավանքը շարունակվում է դեպի հյուսիս–արևելք՝ մինչև հետագա Գուգարաց աշխարհի Տաշիր գավառի տարածքը:

Վանի թագավորությունը պատրաստվում էր դեպի հարավ կայանալիք մեծ արշավանքի: Կանխելու նպատակով հայաստանյան զորքի հաջողությունը՝ Ք.ա. 781 թ. Ասորեստանը նախահարձակ է լինում: Այդ մասին վկայում են նաև ասորեստանյան սկզբնաղբյուրները: Արգիշտին ոչ միայն պարտության է մատնում ասորեստանյան զորքերին, այլև շարունակում է հակահարձակումը դեպի հարավ՝ Զագրոսյան լեռներով հասնելով մինչև *Պարսուս* (հետագայի՝ Պարսք) և *Բարեդոնիս* (քնագրում՝ Բաբիլոն երկիր), որը ձգվում էր մինչև Պարսից ծոց: Դրանով Արգիշտին շրջափակման մեջ է վերցնում Ասորեստանը երեք կողմից՝ հյուսիսից, արևելքից և հարավից: Ընդ որում՝ նա հաջորդ տարում ևս արշավում է դեպի Զագրոս՝ ամրապնդելու իր ձեռքբերումները:

Այսպիսով՝ Ք.ա. 786–781 թթ. Արգիշտի I-ի առաջնորդությամբ արեղծվում է Վանի աշխարհակալությունը, որն արևմուտքում հասել էր Փոքր Ասիա, արևելքում իր իշխա-

նությունն էր տարածել Զագրոսյան լեռնազանգվածի հյուսիսային կեսում, իսկ հարավում՝ նվաճել Բարեդոնիան:

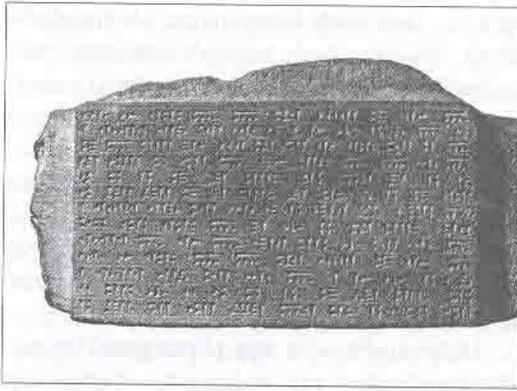
Դրանից հետո ևս շարունակվեցին Արգիշտի I-ի հաղթարշավները, որոնք ներկայացված են Խորխոռյան տարեգրության մեջ: Մասնավորապես այնտեղ պատմվում է Ք.ա. 779–777 թթ. Ուրմիո լճից հարավ տեղի ունեցած ռազմական բախումների մասին: Թագավորության ութերորդ տարում (Ք.ա. 778 թ.) տարեգրությունը պատմում է Ասորեստանի դեմ տեղի ունեցած հաղթական պատերազմի մասին: Ասորեստանյան աղբյուրներն իրենց հերթին տեղեկացնում են Ք.ա. 781–778 թթ. Ուրարտուի դեմ մղված պատերազմների մասին. Ասորեստանի ծրագրերը կատարյալ անհաջողության են մատնվում:

Ք.ա. 779 թ. Արգիշտին մի հեռավոր արշավանք է կատարում՝ հասնելով Հյուսիսային ծովակի ափագան:

Բազմաթիվ արշավանքներով ուղեկցվող գործուն արտաքին քաղաքականությունն Արգիշտին շարունակեց վարել նաև Ք.ա. 775–773 թվականներին, որոնց ընթացքում նա լիակատար կերպով ոչնչացրեց Ասորեստանի հետ համագործակցող ուժերին՝ վերջնականապես իր դիրքերը հաստատելով Ուրմիո լճից հարավ տարածվող շրջաններում: Նա կատարեց մի շարք նոր արշավանքներ դեպի հյուսիս և դեպի արևմուտք:

Այսպիսով՝ Արգիշտի I-ի օրոք Բիսյանի-Ուրարտու-Արարատի թագավորությունը հասավ աննախադեպ հաջողությունների՝ վերածվելով Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժի:

Արգիշտին որոշում է գրադվել նվաճված տարածքների յուրացմամբ, տերության ներքին հզորության ամրապնդմամբ: Զարկ տրվեց քաղաքաշինությանը. հիմնվեցին այնպիսի խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններ, ինչպիսիք էին Էրեքունիս և Ք.ա. 776 թ. Արարատյան դաշտում հիմնված *Արգիշտիիսինիլիս*: Անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, ընդլայնվեցին մշակովի հողա-

Արգիշտի I-ի՝ Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման արձանագրությունը

տարածքները, այդ միջոցառումները կոչված էին բավարարելու տերության աճող կարիքները:

Արգիշտի I-ի տերության և ազդեցության ոլորտների աշխարհագրությունը

Արգիշտի I-ի բուն թագավորությունը ձգվում էր Ուրմիայի ավազանի հարավից մինչև Ջավախք, Սևանա լճի ավազանից և Կուր գետից մինչև անդրեփրատյան աջափնյա շրջաններ (ներառյալ Մելիտեա և Թաբալ երկրները), Մափուս և Կորդվաց լեռներից մինչև Ճորոխի ավազան:

Նրա գերիշխանության սահմաններն ավելի լայնածավալ էին. դրանք ընդգրկում էին Փոքր Ասիայի արևելյան պետությունները և մերձուրմյան ավազանի մի քանի երկրներ, իսկ հարավում՝ մինչև Պարսից ծոց՝ ներառյալ Բաբելոնին:

Արգիշտի I-ի հեռավոր արշավանքներից ամենանշանավորը թերևս Բաբելոնիայի նվաճումն էր: Վանի թագավորության՝ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերությունն դառնալը փաստագրված է նաև նրա գլխավոր մրցակից Ասորեստանի գորքերի գերագույն հրամանատարի խոստովանության մեջ: Հայտնի է, որ պարտվողները հազվադեպ են խոստովա-

նում իրենց պարտությունները: Սակայն Արգիշտիի պարագայում պատկերն այլ է: Ք.ա. 780 թ. Ասորեստանի գլխավոր զորահրամանատարը գրում է. «Այդ նույն ժամանակ ուրարտացի Արգիշտին, որի անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են, որն իր ձեռքը չէր մեկնել նախորդ արքաներից և ոչ մեկին, (նա) ընդվզեց և ժողովեց մեկ-բեղ Գուրի երկրի բոլոր մարդկանց: Նա կազմակերպեց իր (ուժերը) ճակատամարտի (համար), առաջացան նրա զորքերը դեպի լեռները՝ պատերազմելու»: «Գուտի» կամ «Կուտի» երկրանունը Հայկական լեռնաշխարհին տրված ընդհանրական անվանումներից մեկն է, որը գալիս է Ք.ա. XXIII-XXII դարերից և կապվում է լեռնաշխարհի հարավային Կորդվաց աշխարհի հետ: Այդ անվամբ է Վանի թագավորությունը հիշատակվում նաև Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի արձանագրություններում:

Արգիշտի I-ի ստեղծած տերության ազդեցության ոլորտների պատկերը համալրվում է հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նյութերի շնորհիվ: Նրա անվամբ սեպագիր արձանագրությամբ ստղավարտ է գտնվել Հյուսիսային Կովկասից, որը ներկայումս պահվում է Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում: Համանման ստղավարտներ են հայտնաբերվել նաև Աբխազիայից, Օսիայից և Գուգարաց աշխարհի ամենաչիլոսիսային գավառ Թոեղքից: Հնագիտական փաստերը վկայում են Արգիշտի I-ի՝ մինչև Հյուսիսային Կովկաս տարածված ռազմաքաղաքական ազդեցության մասին:

Ամփոփելով Արգիշտի I-ի աշխարհակալության մասին տեղեկությունները՝ տեսնում ենք, որ նրա գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից շատ հեռու՝ արևմուտքում՝ մինչև Փոքր Ասիա, հարավում՝ Բաբելոնիա, իսկ քաղաքական ազդեցության և հետաքրքրությունների ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Լուրիստան

Արգիշտի I-ի բրոնզե սաղավարոք

(Արևմտյան Իրանի կենտրոնական և հարավային շրջաններ): Այսպիսին է իրական պատկերը հայոց մեծ տիրակալի ստեղծած աշխարհակալության, որի գործը շարունակեց նրա տաղանդավոր հաջորդը՝ Սարգուրի II-ը:

Սարգուրի II: Չորս ծովերի տերությունը

Վանի թագավորության հզորությունը շարունակվում է **Սարգուրի II-ի** օրոք (**Ք.ա. 764-735 թթ.**): Նրա գործերի տարեգրությունը ևս հասել է մեզ, որն այսօրվա գիտության մեջ կոչվում է «Սարգուրյան տարեգրություն»: Այն պարունակում է արքայի կառավարման շուրջ տասներկու տարիների նկարագրությունը:

Գահակալության առաջին տարիներին Սարգուրին շարունակել է երկրում սկիզբ առած լայնածավալ քաղաքաշինությունը:

Նա առաջին խոշոր արշավանքն ուղղում է Մելիտեա պետության դեմ, որի արքան ստիպված էր ներկայանալ Սարգուրիին և պարտավորվել վճարել հարկեր:

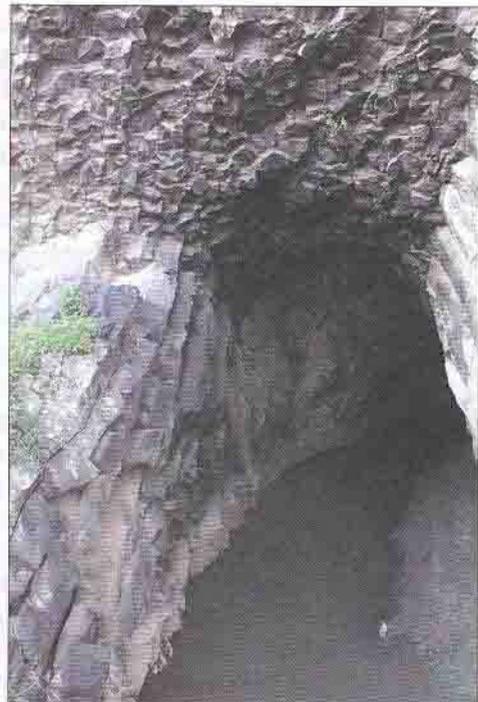
Սարգուրիի իշխանության առաջին շրջանում Ասորեստանը արտաքին, հաս-

կապես Արգիշտի I-ից ստացած հարվածների, ինչպես նաև ներքին ապստամբությունների հետևանքով ի վիճակի չէր տարածաշրջանային լուրջ դերակատարում ունենալու: Վիճակը փորձում է փոխել Աշուր-Նիրարի V թագավորը, որը գահ բարձրանալուն պես փորձում է պատակտումներ մտցնել Վանի տերության, նրա գերիշխանության տակ գտնվող և դաշնակից երկրների միջև:

Սարգուրին, որն այդ ընթացքում արշավել էր Սևանա լճի ավազան՝ **Վելիքուխի** երկրի դեմ, պատասխան քայլեր է ձեռնարկում: Զորաբանակներից մեկն արշավում է **Արմե**, որի մայրաքաղաքի մոտ ջախջախում է ասորեստանցիներին, ապա նաև ձնշում **Ռարմե** երկրում բարձրացած ելույթը:

Այնուհետև Սարգուրի II-ը նախ ձնշում է Մանա երկրի ապստամբությունը, ապա հաղթարշավը շարունակում դեպի հարավ: Սարգուրին կրկնեց հոր՝ Արգիշտի I-ի քաջառիկ արշավանքը Ասորեստանի արևել-

Արգիշտի I-ի կառուցած ջրանցքը

վերացնել կախյալ (գուցե «դաշնակից» համարվող) թագավորությունները՝ դրանք վերածելով պետության վարչական միավորների, դրանով իսկ համադաշնային կառավարման համակարգից անցում կատարելով կենտրոնացված պետության:

Նրա օրոք համահայկական թագավորության հյուսիսարևելյան սահմանն անցնում էր Կուր գետով: Դեռևս Արգիշտի I-ի օրոք այդ սահմանն ընդգրկում էր Ադասի հովիտը, իսկ Սարգուրի II-ի մեկ այլ արձանագրություն՝ թողնված Սևանա լճի հարավում

գտնվող Ծովակ գյուղում, վկայում է, որ նրա տերության մեջ է մտել նաև Արցախը՝ Ուրտեխի երկիրը, հասել Կուր գետ և Կասպից ծով:

Նրա տերությունը հյուսիսում հասնում էր Սև ծով, արևելքում՝ Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջան, հարավում՝ Բաբելոնով Պարսից ծոց և Միջերկրական ծով:

Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի օրոք Վանի տերությունը Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժն էր, միանձնյա առաջատարը, ինչը փնեց ավելի քան կես հարյուրամյակ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր արքայի օրոք է Վանի թագավորությունը հասել հզորության գագաթնակետին: Ատրեստանին հարվածելուց առաջ իր թիկունքը ամրապնդելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկեց Արգիշտի I-ը: Ինչո՞վ ավարտվեց Ք. ա. 781 թ. ասուրա-ուրարտական ընդհարումը: Արգիշտին ինչ շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց:
2. Ե՞նթե Արգիշտի I-ի օրոք Վանի տերության սահմանները: Մինչև ո՞ր էին ձգվում նրա գերիշխանության սահմանները: Ինչպե՞ս է արտահայտվել Արգիշտի I-ի մասին ասորեստանցի զորահրամանատարը:
3. Դեպի ո՞ր էր ուղղված Սարգուրի II-ի առաջին արշավանքը, ինչ հետևանք ունեցավ այն: Մինչև ո՞ր էր ձգվում Հայոց տերության հարավային սահմանը: Սարգուրին Վանի թագավորության սահմանները ո՞ր ծովերին հասցրեց:

§ 3. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք.Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք.Ա. VII ԴԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վանի թագավորությունը և Ասորեստանը

Լիակատար շրջափակումից և ոչնչացումից խուսափելու նպատակով Ասորեստանը լուրջ քայլեր ձեռնարկեց: Ք.ա. 745 թ. գահ բարձրացած **Թիգլաթպալասար III-ի** կատարած բարեփոխումները սովեցին սպասված արդյունքը: Ք.ա. 743 թ. նա կարողացավ կասեցնել Վանի տերության՝ Եփրատի հովտով դեպի Բաբելոն շարժվող զորքերը: Ասորեստանում բարեփոխումները շարունակվեցին: Ութ տարի անց՝ Ք.ա. 735 թ., Թիգլաթպալասար III-ն ի վիճակի եղավ արշավանք ձեռնարկելու դեպի Տուշպա: Մայրաքաղաքը գրավել նրան, իհարկե, չհաջողվեց, սակայն դրանով Ասորեստանը վերականգնեց իր դիրքերը՝ կրկին դառնալով Վանի տերության գլխավոր մրցակիցը Առաջավոր Ասիայում:

Սարգուրի II-ի որդի **Ռուսա I-ը** (Ք.ա. 735 - մոտ 710-ական թթ.) գահ բարձրացավ մի դժվարին շրջանում: Դատելով փաստերից՝ Թիգլաթպալասար III-ն ուշուշով հետևել էր Վանի տերության ներքին գործերին և Ք.ա. 735 թ. արշավանքից առաջ կարողացել էր ոտքի հանել Սարգուրի II-ից դժգոհ ուժերին: Արշավանքի արդյունքում աշխուժացել էին կենտրոնախոյս ուժերը, որոշ ենթակա երկրներում իշխանության էին եկել ասուրամետ կամ Վանից անկախության ձգտող ուժեր:

Այս իրադրության մեջ Ռուսա I-ը կատարեց պետական համակարգի և բանակի բարեփոխումներ: Նախկին նահանգների տրոհմամբ ձևավորվեց մարզային կառավարման մի համակարգ: Իշպուհինի և Մենուայի ստեղծած արհեստավարժ բանակի կազմում առանձնացվեց «արքայական գունդը»՝ հեծյալ զորամիավորումներից բաղկացած ընտրյալ ուժեր: Փոխվեց զորահավաքի սկզբունքը, ձևավորվեցին «մարզային զորքերը»:

Կենտրոնախոյս ուժերին դիմագրավե-

լու համար Ռուսան ձեռնարկեց արշավանքներ: Ջենքն ուղղելով Սևանա լճի ավազանում գտնվող Վեդուրի Էթիունիի դեմ՝ նա նվաճեց «լճի այս և այն ափի» 23 երկրներ՝ նվաճված տարածքները մտցնելով ուրարտական մարզային կառավարման համակարգի մեջ: Սևանա լճի ավազանում Ռուսա I-ը վերակառուցեց երկու խոշոր ամրոց՝ անվանակոչելով Խալդի և Թեյշեբա գերագույն աստվածների անուններով: Դրանից հետո Ռուսան ուշադրությունը կենտրոնացրեց մերձուրմյան ավազանին, հատկապես Արդինի-Մուսասիրին: Նա գահրնկեց արեց իշխանությանը տիրացած ասուրամետ դրածոյին և գահին վերահաստատեց իր վստահելի կառավարչին: Արդինի-Մուսասիրը Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր, նրա «սրբազան քաղաքը»:

Վերականգնվեցին Վանի տերության դիրքերը նաև Ադանիքի տարածքում:

Մերձուրմյան ավազանում իր դիրքերը վերականգնելուն ուղղված քայլերը հանգեցրին Ասորեստանի նոր արքա **Սարգոն II-ի** հետ բախմանը Ք.ա. 719 թ.: Վերջինս անհաջողություն կրեց: Ջարգացնելով հաջողությունը՝ Ռուսա I-ն արշավեց դեպի արևելք՝ նվաճելով մինչև Կասպից ծով ընկած նոր տարածքներ:

Ք.ա. 716 թ. Մանայի համար Ասորեստանի և Ուրարտուի պայքարը վերածվեց վճռական պատերազմի: Սակայն նույն տարվա աշնանը հյուսիսից անակնկալ հայտնվեցին կիմերների քոչվոր ցեղերը՝ ասպատակելով Վանի թագավորության տարածքները: Երկիրը հայտնվեց երկու ճակատով հարձակվող թշնամիների օղակում. Ռուսա I-ն անհաջողություններ կրեց:

Օգտվելով դրանից՝ Ք.ա. 714 թ. գարնանը Սարգոն II-ն արշավեց Վանի թագավորության վրա: Նա չունեցավ առանձնապես մեծ հաջողություններ, սակայն վերադարձին մտավ Արդինի-Մուսասիր և

Վանի թագավորությունը
Ք.ա. VIII դարի վերջին և
Ք.ա. VII դարի առաջին կեսին

Խալդի աստվածը այրուծի վրա,
 որմանակար, Էրբոսնի, Ք.ա. VIII դ.

թալանեց Խալդիի գլխավոր տաճարը: Իբրև հերոսություն ներկայացվող այս քայլը իրականում պարզ սրբապղծություն էր, քանի որ Արդինի-Մուսասիրը բաց սրբավայր էր, և ասորեստանցիները ևս գալիս էին այնտեղ պաշտամունքի: Սարգոնի հետագա տարիների արձանագրություններում նշվում է, որ Ք.ա. 713 թ. Ռուսա I-ը շարունակում էր թագավորել և Ասորեստանի դեմ ձևավորել է փոքրասիական երկրների դաշինք: Դատելով փաստերից՝ Ռուսա I-ին հաջողվել է հետ նվաճել նաև Արդինի-Մուսասիրը:

Ք.ա. 743-713 թթ. մղած երեսնամյա պայքարի արդյունքում Ասորեստանին հաջողվեց վերականգնել իր դիրքերը՝ կրկին դառնալով Առաջավոր Ասիայի տերություններից մեկը:

Ռուսա I-ին հաջորդում է նրա որդի **Արգիշտի II-ը**: Աղբյուրներից դատելով՝ Սարգոնի արշավանքին հաջորդող շրջանում, բացի Ուրմիո լճի հարավային հենարանից, Վանի թագավորությունը տարածքային այլ կորուստներ չէր ունեցել: Տերության դիրքերի վերականգնումը հարավային սահմանագծում իրականացվեց բավական արագ:

Վանի թագավորության համար հյուսիսում հայտնվել էր լուրջ թշնամի՝ կիմերների ցեղը, իր հերթին Ասորեստանն էլ Փոքր Ասիայում ձեռք էր բերել նոր հակառակորդ: Վտանգավոր թշնամիների հայտնվելու պատճառով մերձեցում է նկատվում Ասորեստանի և Վանի թագավորության հարաբերություններում: Բարիդրացիական էին հարաբերություններն Ասորեստանի նոր զահակալ Սինաքերիբի (Սենեքերիմի) հետ: Այս պայմաններում Արգիշտի II-ը զենքն ուղղում է արևելք՝ Արաքսի հարավով հասնելով մինչև Կասպից ծով: Վերանվաճված տարածքներում արքան հիմնադրում է երկու խոշոր ամրոց՝ Խալդի աստծո և իր անուններով:

Այս պետության վերջին ականավոր տիրակալը դարձավ **Ռուսա II-ը** (Ք.ա. մոտ 685-645 թթ.)՝ Արգիշտի II-ի որդին:

Նա շարունակեց Սարգուրի II-ի սկսած կառավարման համակարգի բարեփոխումը՝ համադաշնությունների համակարգից անցումը գերկենտրոնացված պետական կառավարման մոդելին: Ջարկ տրվեց քաղաքաշինությանը. հիմնվեցին ընդարձակ բնակելի թաղամասեր ունեցող բազմաթիվ նոր քաղաքներ: Անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, հիմնվեցին այգիներ, զարգացան արհեստներն ու առևտուրը, ծաղկում ապրեց ամբողջ տնտեսությունը:

Ռուսա II-ի արտաքին քաղաքականության մասին տեղեկանում ենք, որ իշխանության առաջին տարիներին նա արշավանք-

Ռուսա II-ի սեպագիր արձանագրություններից (Այանիս հնավայր)

ներ է կազմակերպում Եփրատից արևմուտք տարածվող մի շարք երկրների դեմ:

Ք.ա. 660-ական թթ. սկզբին կրկին սրվում են հարաբերությունները Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան մի քանի աղբյուրներ վկայում են Վանի տերությունից սպասվող սպառնալիքի մասին: Վանի տիրակալը հիշատակվում է կիմերների հետ Ասորեստանի հանդեպ թշնամական գործողություններ ծրագրելիս:

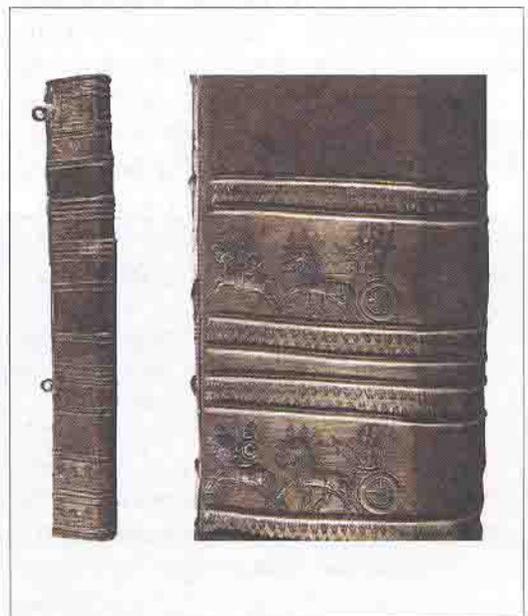
Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջաններում հաստատված կիմերները դեռևս Ք.ա. 715-714 թթ. թշնամական արշավանքներ էին ձեռնարկել Վանի տերության դեմ՝ դրանով նաև նպաստելով վերջինիս թշնամի Ասորեստանի հաջողությանը: Հատկանշական է, որ Ռուսա II-ը կիմերների դեմ ռազմական պայքար չի սկսում, այլ դիմում է դիվանագիտական հնարքի: Նրան հաջողվում է բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել կիմերների հետ և նպաստել նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն: Կիմերները հաստատվեցին **Կասպարովկիայի** տարածքում, որը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում նրանց անվամբ կոչվում է **Գամիրք**: Իսկ Փոքր Ասիայի տարած-

քից Ռուսան կարողանում է կիմերներին ուղղել Ասորեստանի դեմ:

Փաստորեն դիվանագետ արքան ոչ միայն կարողանում է կանխել կիմերների հնարավոր հարձակումներն իր երկրի դեմ, այլև կեղարյա թշնամուն դարձնում է իրեն դաշնակից և ուղղում իր հին թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ:

Ք.ա. 650-ական թթ. առաջին կեսին տեղի են ունենում ռազմական բախումներ Ասորեստանի և Վանի թագավորության միջև: Այդ ժամանակ Ուրարտու-Արարատի դեմ ռազմական գործողություններ են սկսում հյուսիսից հայտնված նոր հակառակորդները՝ այս անգամ սկյութները, ինչը չի բացառվում, որ հրահրված լինե՞ր Ասորեստանի կողմից: Ասորեստանի և Վանի թագավորության պատերազմը հավանաբար ավարտվել է նրանց միջև բարեկամություն ենթադրող խաղաղության պայմանագրով: Համենայն դեպս, Ք.ա. 652 թ. Ռուսա II-ը բարեկամական ուղերձով պատվիրակություն է ուղարկում Ասորեստանի արքայի մոտ:

Կասպար՝ ռազմական արշավանքի պատկերներով

Թագավորության անկումը

Հաջորդ տասնամյակներում Վանի թագավորության ռազմական գործողությունների մասին տեղեկություններ չունենք: Ռուսա II-ին հաջորդել են ևս մի քանի թագավորներ, որոնց ժամանակ պետությունը թուլացել էր:

Վերջին հստակ թվագրվող արքան **Սարգուրի III-ն** է, որն ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում է Ք.ա. 643 թ.:

Համեմատաբար լուսաբանված է Էրիմենայի որդի Ռուսա III-ի իշխանության շրջանը, որից մեզ հասած արձանագրությունները հայտնաբերվել են Վանա լճի արևելյան շրջանների և Արարատյան դաշտի հնավայրերից, ինչն անուղղակիորեն կարող է վկայել Ռուսա III-ի օրոք պետության սահմանների նեղացման մասին:

Վանի արքայատոհմի իշխանությունն աստիճանաբար թուլանում էր: Պետության անկմանը նպաստեցին նաև հյուսիսից ասպատակող սկյութական ցեղերը: Թե երբ է անկում ապրել Վանի թագավորությունը, ստույգ հայտնի չէ: Հիմքեր կան կարծելու, որ Վանի արքայատոհմից իշխանության անցումը հաջորդ արքայատոհմին կատարվել է Ք.ա. VII դ. վերջին՝ առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների, պալատական հեղաշրջման ճանապարհով:

Հայկական լեոնաշխարհի հարավարևմտյան մասում Ք.ա. VII դարում ձևավորվել էր նոր հայկական մեծ իշխանություն՝

Հայկագունների գլխավորությամբ: **Պարույր Հայկագունն** էլ վիճակված էր Ք.ա. 612 թ. հռչակել նոր թագավորություն:

Վանի տերությունը կարևոր դեր է խաղացել հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության մեջ: Ահա թե ինչպես է գնահատում այն մեծագույն պատմաբաններից մեկը՝ Նիկողայոս Ադոնցը. «Ինչպիսին էլ որ լինեն ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք է թաքցնել, որ Ասորեստանը զուրկ էր մարդու ունեցած արժեքի գիտակցությունից, որ այնքան էական է քաղաքակրթության համար: Աշուրի տիրակալների անգթությունը առապելական էր... Ռուս ասորագետ Նիկոլուսին, որն Ուրարտուի անցյալի առաջին հետազոտողներից մեկն է, շատ լավ նկատել ու ընդգծել է ասորական վայրենի ոգու և Ուրարտուի շատ ավելի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրությունը: Սանձահարել Ասորեստանի մոլեգնությունը և արգելել նրան ներխուժելու նաիրյան երկրները, ահա մի էպեոս ազնիվ առաքելություն, որը բաժին էր ընկել Ուրարտուին: Նա շատ արժեքավոր ծառայություն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ»...

Վանի թագավորությունը հաջորդ դարաշրջանի համար ստեղծում է հրաշալի պայմաններ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար: Այն ամուր հիմքեր է նախապատրաստում Հայկական լեոնաշխարհում հետագա միասնական պետականությունների համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ասորեստանը ինչպիսի հաղթահարեց այն ծանր վիճակը, որում հայտնվել էր Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի կատարած արշավանքների հետևանքով: Ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրեց Ռուսա I-ը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ ասորաուրարտական քախումը Ռուսա I-ի օրոք:
2. Ներկայացրե՞ք Ռուսա II-ի ձեռնարկած արշավանքների ուղղությունները: Ռուսա II-ը ինչպիսի է կարգավորում փոխհարաբերությունները կիմերների հետ:
3. Ո՞վ է Վանի թագավորության մեզ հայտնի վերջին արքան: Նշե՞ք պետության անկման պատճառները:

§ 4. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿԸ

Գյուղատնտեսությունը և արհեստները

Պետության հզորությունը և ռազմա-քաղաքական հաջողությունները մեծապես պայմանավորված էին տնտեսության զարգացման բարձր մակարդակով: Վանի թագավորությունը մեծ հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության և արհեստների զարգացման գործում: Կարևոր նվաճումներից էր ռոտզման ջրանցքաշինական ցանցի ստեղծումը, որը նպաստեց գյուղատնտեսության ծաղկմանը: Բացի Մենուայի (Շամիրամի) 72 կմ երկարություն ունեցող ջրանցքից, Տուշպա-Վան քաղաքից ոչ հեռու կառուցվել են 25 կմ երկարություն ունեցող *Ռուսայի ջրանցքը* և «*Ռուսայի ծով*» կոչված ջրամբարը: Երևանում գտնվող *Թեյշեբախի (Կարմիր բլուր)* ամրոցի մոտ մինչ օրս պահպանվել է մի ջրանցք, որը Հրազդանից թունելի միջով ջուր է մատակարարել Արարատյան դաշտին:

Լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում զարգացած էր անասնապահությունը: Զարգանում էին արհեստներն ու առևտուրը: Ծաղկում էր ապրում ամբողջ տնտեսությունը: Բնակավայրերի, ամրոցների ու դամբարանների պեղումներից հայտնաբերվել են բրոնզի, վուշից, կաշվից պատրաստված հագուստի և գորգերի մնացորդներ:

Տնտեսության վերելքը զգալիորեն խթանվեց երկրի հարուստ մետաղահանքերի բուռն շահագործմամբ և մետաղյա գործիքների լայն օգտագործմամբ: Մետաղագործության հիման վրա զարգացան դարբնությունը, զինագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը:

Առանձնահատուկ բարձունքի վրա էին քարագործությունն ու փայտամշակությունը: Կատարելագործվեց շինարարական արվեստը, որի խոսուն վկաներն են համաշխարհային նշանակություն ունեցող հարյուրավոր հուշարձաններ:

Վանի թագավորությունում լայնորեն օգտագործվում էր ստրկական ուժը, սակայն հիմնական արտադրող ուժը երկրագործ ու անասնապահ ազատ բնակչությունն էր:

Քաղաքաշինությունը

Վանի տիրակալներն առաջնահերթ տեղ էին հատկացնում ամրոցաշինությանն ու երկրի պաշտպանական համակարգի կատարելագործմանը: Մեծ թվով բերդ-քաղաքներ են կառուցվել ողջ տերության տարածքում, ինչի մեկնարկը կարելի է համարել Սարղուրի I-ի կողմից մայրաքաղաք Տուշպայի կառուցումը:

Մենուայի օրոք ավարտվում են Տուշպայի պաշտպանական կառույցները, Մասիս լեռան ստորոտում՝ Արաքսի աջ կողմում, կառուցվում է Մենուախինիլի քաղաքը, Արածանիի ափին հիմնադրվում է Ներքին հնձորի հզոր ամրոցը, Տուշպայից հյուսիս-արևելք՝ Վերին Անձալի բերդաքաղաքը, տասնյակ ամրոցներ պետության կենտրոնական շրջաններում, Ուրմիո լճի ափերին՝ ռազմական հենակետերի մի հզոր շղթա:

Արգիշտի I-ը զարկ տվեց քաղաքաշինությանը՝ ստեղծելով այնպիսի խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններ, ինչպիսիք էին Էրեբունին, Արգիշտիխինիլին՝ Արարատյան դաշտում, մեկ այլ Արգիշտիխինիլի՝ Մուշի շրջանում:

Սարղուրի II-ը շարունակեց երկրի լայնածավալ քաղաքաշինությունը՝ հիմնադրելով Տուշպայից ոչ հեռու գտնվող *Սարղուրիխինիլին (Տայկաքերդ, Ասրվաձաշեն)*, ապա և Սարղուրիխինիլի անվամբ երկու այլ քաղաքներ՝ Արձեշից հյուսիս և Աղձնիքում, կատարեց ամրաշինական աշխատանքներ Սյունյաց աշխարհի տարածքում, Շիրակում և այլուր:

Ռուսա I-ը Սևանա լճի ավազանում վերակառուցեց երկու խոշոր բերդ-ամրոց՝ դրանք անվանակոչելով Խաղի և Թեյշեբա աստվածների անուններով:

Վահան և սաղավարտ՝
Սարգիսի II-ի արձանագրություններով

Արաքսի հարավով հասնելով մինչև Կասպից ծով՝ Արգիշտի II-ն այդ տարածքում երկու խոշոր ամրոցներ կառուցեց, մեկ այլ հզոր ամրոց՝ Երզնկայի մոտ (Ոսկերյուր հնավայր), իր անունը կրող մեկ այլ քաղաք՝ Վանա լճից հյուսիս:

Ռուսա II-ն իշխանության առաջին իսկ տարում հիմնադրում է *Թեյշերսինի* քաղաքը (Կարմիր բլուր հնավայր), այնուհետև՝ «Ռուսայի փոքր քաղաքը», *Խաղդիի* քաղաքը (*Արծկե*), Ռուսասինիլի անվամբ երկու քաղաք (Թոփրակ-կալե (Հողաբերդ) և Այանիս հնավայրեր): Հիմնվում, վերակառուցվում և ընդարձակվում են բազմաթիվ ամրոցներ ու քաղաքներ:

Նվաճված երկրներում բերդաքաղաքները պետության ռազմական և տնտեսական հենակետեր էին: Այստեղ էին կուտակվում ռազմական ավարը և բնակչությունից հավաքված բնահարկը՝ հացահատիկը, պտուղը, անասունները և այլն:

Բերդ-քաղաքների բարձրադիր մասերում կառուցվում էր 2-3 շարք պարիսպներով պատված հզոր միջնաբերդ-ամրոցը: Միջնաբերդում կամ ամրոցում բնակվում էր կառավարիչը՝ իր սպասավորներով և զինվորներով: Միջնաբերդի շուրջը փոված քա-

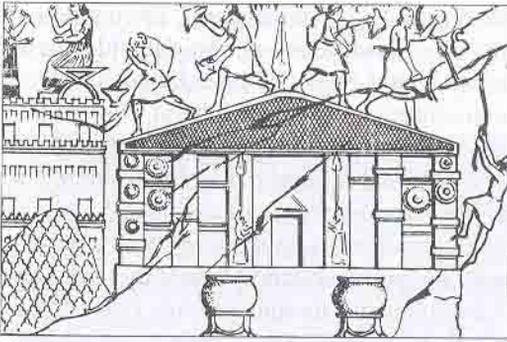
ղաքը մեծ մասամբ նույնպես պարսպապատում էին: Քաղաքները կառուցապատվում էին հատուկ նախագծով, որի արդյունքում նրանք ունեին ուղիղ և զուգահեռ փողոցներ: Այդ մասում կային նաև արհեստանոցներ ու մառաններ: Արհեստավորների մեծ մասը բնակվում էր պարսպապատ քաղաքի տարածքում: Քաղաքային բնակելի տները բազմատեսակ էին՝ սկսած խրճիթներից մինչև ընդարձակ բնակարաններից բաղկացած շենքերը: Շենքերը կառուցում էին քարից, աղյուսից և փայտից: Ծածկերն արվում էին երկար գերաններով: Կիրառվում էր նաև տաշած քարը՝ ամրոցի աշտարակների, տաճարների կառուցման համար:

Միջնաբերդում լինում էին գերագույն աստժո, նաև տեղական աստվածության տաճարը: Վանի թագավորության տաճարները մի քանի տեսակ էին: Մեկը *Արդինի-Մուսասիրի հայրնի քաճարն էր*, որի միայն պատկերն է մեզ հասել: Տաճարների այս ոճը հետագայում տարածում գտավ ամբողջ աշխարհում: Այդ ոճի հիանալի նմուշներից է Գառնիի հեթանոսական տաճարը Հայաստանում: Ուրարտական տաճարի մյուս տեսակը կոչվում է «Աստժո դարպաս»:

Պերսական կարգը: Հայկական պերսականության զարգացումը

Վանի տերությունը փաստորեն ծնունդ առավ Նաիրյան համադաշնությունից: Համադաշնությունների համակարգը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհին՝ սկսած Ք.ա. III հազարամյակից. հիշենք 17 երկրների դաշինքը Ք.ա. XXIII-XXII դդ. և Նաիրյան երկրների համադաշնությունները Ք.ա. II հազարամյակում:

Վանի թագավորությունը, ստեղծվելով որպես Հայաստանի հարավային իշխանությունների համադաշնություն, կարևորագույն դեր խաղաց հայկական պետականության պատմության մեջ: Հենց այս թագավորության ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ *դարակազմիկ փոփոխությունը*

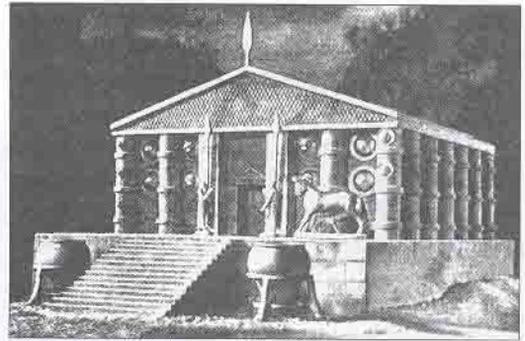
Մուսասիրի տաճարի պատկերը և վերակազմությունը

հայոց պեղարկանության պատմության մեջ՝ բազմաթիվ իշխանությունների համահաշնությունից անցումը կենտրոնացված պետության: Այս երևույթը տեղի ունեցավ **Ք.ա. VIII-VII դարերում:**

Պետության կառավարման ոլորտում շատ կարևոր այդ անցումը նկատվում է Սարգուրի II-ի կառավարման շրջանում, երբ նա սկսում է վերացնել կախյալ (ունև՝ «դաշնակից» համարվող) թագավորություններն ու իշխանությունները՝ վերածելով դրանք պետության վարչական միավորների:

Ռուսա I-ը շարունակեց քայլերը գերկենտրոնացված պետություն ստեղծելու ճանապարհին: Նա, մասնատելով նախկին նահանգները, ձևավորեց մարզային կառավարման նոր համակարգ, որում սահմանափակվեցին փոխարքաների իրավունքները: Կարևոր նորամուծություններից մեկը պետական կայուն աշխատակազմի կազմավորումն էր մայրաքաղաքում և մարզային խոշոր կենտրոններում՝ ձևավորելով կառավարման բազմաստիճան համակարգ՝ իր մեծաթիվ պաշտոնետեությամբ:

Ռուսա II-ի օրոք այս գործընթացը լիովին ավարտվեց: Նա անցկացրեց վարչական նոր փոփոխություններ, երկիրը վերստին բաժանվեց փոխարքայությունների, ընդ որում՝ պաշտոնետեության միջին և ցածր օղակներում ներգրավվեցին տեղական բնակչության ներկայացուցիչները: *Սյրեղծվեց կոտ համակարգով կենտրոնացված միավերություն, որի սկզբունքներն անընդհատ-*

րեն պահպանվեցին ավելի քան մեկ հազարամյակ՝ մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը 428 թվականին:

Վանի թագավորությունը **հինարևելյան փխայի բացարձակ միապետություն էր:** Պետության գլուխ կանգնած թագավորի իշխանությունն անսահմանափակ էր և ժառանգական՝ հորից ավագ որդուն: Նրա ձեռքում էին կենտրոնացված երկրի գերագույն իշխանությունը, դատավարությունը, զինված ուժերի հրամանատարությունը և այլն: Թագավորը համարվում էր գերագույն աստված Խալդիի ներկայացուցիչը Երկրի վրա և իր բոլոր գործերը կատարում էր նրա անունից:

Թագավորին կից գործում էր **Ավագների խորհուրդը**, որի մեջ մտնողները համարվում էին արքայի «խորհրդականներ»:

Վարչական առումով պետությունը բաժանվում էր խոշոր մարզերի, որոնք կառավարվում էին արքունի կառավարիչների կողմից: Նվաճված երկրներում իշխանությունը կարող էր թողնվել նախկին թագավորին կամ ցեղապետին, որը պարտավորվում էր հարկ վճարել և իր գործով մասնակցել Վանի տիրակալի արշավանքներին:

Արձանագրություններում հիշատակվում են մի շարք գործակալությունների անվանումներ՝ «աշխարհակալ», «գավառակալ», «սահմանապահ կուսակալ», «գորահրամանատար», «քրմապետ», արքունիքի սպասավորներ՝ «դպրապետ», «կնքապահ», «գանձապահ», «հաշվի մարդ»,

«ցանքսի մարդ», «ավագ հովիվ», «որսապետ», «հացթուխ» և այլն: Մեծ թիվ էին կազմում պետական համակարգի պաշտոնությունն ու սպասարկու անձնակազմը: Օրինակ՝ Տուշպայի մոտ գտնվող Ռուսախինիլի քաղաքի արքունի պալատը սպասարկող անձնակազմը բաղկացած էր 5507 հոգուց (նրանցից 119-ը գրագիրներ էին և ենթարկվում էին «հաշվի մարդուն»):

Բանակը

Կառավարման համակարգին զուգահեռ քարեփոխումներ իրականացվեցին նաև բանակում: Դեռևս Իշպուխինի և Մենուայի օրոք սկսվել էր դաշնային զորաջոկատների և աշխարհագորի փոխարինումն արհեստավարժ զինվորականությամբ: Նրանց ստեղծած արհեստավարժ բանակի կազմում Ռուսա I-ի օրոք առանձնացվեց «**արքայական զունդը**» (հեծյալ զորամիավորումներից բաղկացած ընտրյալ ուժեր), ձևավորվեցին «**մարզային զորքերը**»:

Զինված ուժերի կորիզը կազմում էր արքունի մշտական զորաբանակը, որը խաղաղ պայմաններում տեղակայվում էր արքունական բերդերում, ամրոցներում և սահմանային զորանցներում: Պատերազմների ժամանակ արքունի զորաբանակին միանում էին իշխանությունների զորամասերը, դաշնակից երկրների զինված ուժերը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև աշխարհագորային զնդերը:

Բանակը կազմված էր հետևակից, հեծելազորից և մարտակառքերից: Այն բաժանված էր 3-հազարանոց զնդերի, որոնք իրենց հերթին կազմված էին 50-ական զինվորից բաղկացած վաշտերից:

Տերության ամենամեծ ընդարձակման տարիներին՝ Սարգուրի II-ի օրոք, երբ սահմանները ձգվում էին չորս ծովերի միջև, «Սարգուրյան տարեգրության» համաձայն՝ զինված ուժերի ընդհանուր թիվը շուրջ **350 հազար էր**: Այս թվի մեջ ներառված են նաև նվաճված ու հարկատու երկրների զինված ուժերը:

Մարտիկները զինված էին բրոնզե և եր-

կաթե սրերով, դաշույններով, նիզակներով, տեզերով, կացիններով, գուրգերով, պարսատիկներով, լայնալիճ աղեղներով և 36 նետ տարողությամբ կապարձներով: Պեղումներից հայտնաբերված նյութերից ակնհայտ է, որ Վանի տերության ռազմիկները գրահավորվել են մետաղյա թիթեղներով ամրապատած լանջապանակներով, բրոնզյա կոնաձև սաղավարտներով և բրոնզյա լայնեզր վահաններով: Հատկանշական է, որ Սարգոն II-ի՝ Ք.ա. 714 թ. արշավանքի ժամանակ միայն Արդինի-Մուսասիրի տաճարին կից զինանոցից ասորեստանցիները թալանել են 305 հազար թուր, 25 հազար վահան, 1500 նիզակ և այլն:

Զորքի գերագույն հրամանատարն արքան էր: Պատերազմի ժամանակ նրան օգնում էին առաջին և երկրորդ սպարապետերը: Հիշատակվում են «գնդապետեր», «հարյուրապետեր», «հիսնապետեր» և «տասնապետեր»:

Հեծելազորային, հետևակային և մարտակառքային ուժերով համալրված զորաբանակը ստորաբաժանվում էր ըստ զինվածության և մարտական հմտությունների՝ սակրավորների, սուսերավորների, նիզակավորների, աղեղնավորների, հետախույզների և այլն:

Արքաների կողմից կազմակերպվում էին զինախաղեր և մրցություններ, որոնցից երկուսի մասին մեզ են հասել գրավոր վկայություններ Մենուայի և Արգիշտի II-ի թողած արձանագրություններում:

Սարգոն II-ի վկայությամբ՝ Ուրարտուի զորաբանակում օգտագործում էին երաժշտական փողային գործիքներ և թմբուկներ՝ իրենց մարտիկներին ոգևորելու և հակառակորդին ահաբեկելու նպատակով: Նույն աղբյուրի համաձայն՝ Ուրարտուի բերդապահները, խարույկ վառելով, ազդանշան էին տալիս, հեռավոր տարածություններից միմյանց հաղորդում թշնամու գորքերի տեղաշարժերի մասին:

Պատերազմը Վանի թագավորության համար ստրուկների ձեռքբերման հիմնական աղբյուրն էր: Միայն Արգիշտի I և

Սարգուրի II արքաների օրոք նվաճված երկրներից բերվել են կես միլիոնից ավելի ռազմագերի ստրուկներ: Ստրուկներն աշ-

խատում էին քաղաքների ու ամրոցների, տաճարների, ջրանցքների ու ճանապարհների կառուցման ու նորոգման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տեսնեսության ո՞ր ճյուղերը զարգացում ապրեցին Վանի համահայկական թագավորությունում: Ի՞նչն էր նպաստում տնտեսության վերելքին:
2. Պաշտպանական նպատակով ի՞նչ քաղաքներ են կառուցվել Վանի թագավորությունում. ա) Մենուայի, բ) Արգիշտի I-ի, գ) Սարգուրի II-ի, դ) Ռուսա I-ի, ե) Ռուսա II-ի օրոք: Նկարագրե՞ք ուրարտական քաղաքը:
3. Ե՞րբ հայոց պետականության պատմության մեջ տեղի ունեցավ անցումը համադաշնությունից կենտրոնացված պետության: Ներկայացրե՞ք Վանի թագավորության պետական համակարգը: Վարչական ի՞նչ բաժանման էր ենթարկված Վանի թագավորությունը: Ի՞նչ գործակալություններ են հիշատակվում արձանագրություններում:
4. Ներկայացրե՞ք ուրարտական բանակի կառուցվածքը, ի՞նչն էր կազմում դրա կորիզը: Ինչպիսի՞ն էր բանակի սպառազինությունը:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

Սարգուրի I-ի աստրերեն արձանագրությունը Տուշպա մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին

Սարգուրիի արձանագրությունը, որդու՝ Լութիպրիի, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նահիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կռվից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգուրին՝ որդին Լութիպրիի, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգուրին՝ որդին Լութիպրիի, ասում է այսպես. «Ես քարերն այս Ալիունու (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:

Մենուայի արձանագրությունը ջրանցքի կառուցման մասին

Խալդյան զորությամբ Մենուա Իշպուի-նորդին այս ջրանցքը անցկացրեց: «Մենուայի ջրանցք» (է) անունը: Խալդյան մեծությամբ Մենուան արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), տեղը Տուշպա քաղաքի:

Սարգուրի II-ի արձանագրությունը Մանայի և Բաբելոնի երկրի գրավման մասին

Խալդին արշավեց, սելիական զենքին ենթարկեց Մանա երկիրը, զգետնեց Սարգուրիի առջև Արգիշտորդու: Խալդին (իմ) գորեղ (է), խալդյան զենքն իմ գորեղ (է): Արշավեց Սարգուրի Արգիշտորդին: Սարգուրին ասում է. «Արշավեցի Բաբիլո(նի) երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլո(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա (երկիրը)»: Խալդյան մեծությամբ Սարգուրին ասում է. «Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կռվում գրավեցի: Քսաներեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին այնտեղից բշեցի: Ութ հազար հարյուր երեսունհինգ պատանի հանեցի, քսանհինգ հազար ստրուկ, վեց հազար մարդ ռազմական: Երկու հազար հինգ հարյուր ձի բշեցի, տասներկու հազար երեք հարյուր անասուն, երեսուներկու հազար հարյուր ոչխար: Սույնը արքային եկավ (= հասավ), (իսկ) թե ինչ զինվորները բշեցին՝ առանձին բշեցին, երբ երկրից հեռացա»:

**ԹԵՍԱ 2. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ–ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. VII ԴԱՐՎԱԵՐՁԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
Ք.Ա. 330–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ**

**Սկայորդի և
Պարույր Հայկազուններ**

Պատմահայր Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Ք. ա. VII դարի առաջին կեսին լեռնաշխարհի հարավ–արևմուտքում վերականգնվել էր Հայկազունների տոհմի իշխանությունը՝ *Սկայորդու* գլխավորությամբ: Նկատի ունենալով տարածքի համընկնումը՝ Սկայորդու ղեկավարած Հայկազունների իշխանապետությունը նույնացվել է սեպագիր աղբյուրներից հայտնի *Արև–Շորրիս* պետական կազմավորման հետ:

Ք.ա. 681 թ. Ատրեստանի Սենեքերիմ (Սինաքերիբ) արքայի որդիներ Սարասարը (Սանասարը) և Ադրամելեքը սպանում են իրենց հորը և փախչում Հայաստան: Պատմահոր հաղորդմամբ՝ նրանց ապստան է տալիս Սկայորդին՝ քնակեցնելով Ատրեստանի սահմանակցությամբ:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Սկայորդու որդի Պարույրը միավորեց Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած ողջ տարածքը և դաշինք կնքեց Մարաստանի (Մեդիա) ու Բաբելոնի հետ՝ ընդդեմ Ատրեստանի: **Ք.ա. 612 թ.** դաշնակից զորքերը գրավեցին Ատրեստանի մայրաքաղաք *Նինվին*, որին մասնակցելու համար *Պարույր Նահապետը* Մարաստանի արքայի կողմից թագադրվեց և ձանաչվեց **Հսլասպանի թագավոր**: Երբ Ատրեստանը վերջնականապես ոչնչացնելու նպատակով դաշնակից զորքերը Ք. ա. 609 թ. Վանի շրջանով արշավում էին դեպի Ատրեստանի վերջին հենակետ Կարթեմիշ քաղաքը, այդ ժամանակ Վանն արդեն դաշնակիցների, այսինքն՝ Պարույրի իշխանության տակ էր:

**Հայկազուն–Երվանդականների
թագավորությունը
Ք.ա. VI դարում**

Ք. ա. 580–570–ական թթ. Պարույրի հաջորդներից նշանավոր դարձավ *Երվանդ I Սակախակյացը*, որի անունով էլ Հայկազունների մի ձյուղը համարվող արքայատոհմը ստացել է *Երվանդական*, *Երվանդյան* կամ *Երվանդունի* անվանումը: Նրա օրոք հայոց թագավորությունն ուներ 40–հազարանոց հետևակ և 8 հազար հեծյալ զորք, որն այն ժամանակներում մեծ ուժ էր: Թագավորության սահմանները հյուսիս–արևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս–արևմուտքում՝ Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք: Դրանք, փաստորեն, համապատասխանում էին Վանի թագավորության սահմաններին:

Երվանդ Սակախակյացը, Մարաստանի արքա Կիաքսարի դեմ պատերազմում անհաջողություն կրելով, պահպանել էր իր թագավորությունը, սակայն ստիպված ձանաչել էր մարական գերիշխանությունը: Կարձ ժամանակ անց՝ Աժդահակի օրոք, նա ապստամբում է Մարաստանի դեմ: Ապստամբությունը ձախողվում է, և մարական արքունիքի ծուղակն է ընկնում հայոց արքայական ընտանիքը: Այն հարցին, թե որն էր նրա ապստամբության դրդապատճառը, հայոց արքան պատասխանում է. «*Ես ազգարության էի ձգբում, քանզի լավ էի համարում, որ ինքս ազար լինեմ և որդիներիս ազգարություն թողնեմ*»:

Մարաստանի գերիշխանությունը վերացվեց Ք.ա. VI դարի կեսին, երբ Երվանդ I-ի որդի *Տիգրան Երվանդյանը* պարսից արքա Կյուրոս Մեծի հետ միացյալ ուժերով ապստամբեց Մարաստանի դեմ:

Մովսես Խորենացին, ներկայացնելով Հայկազուններին ըստ մեծագործությունների, *Տիգրան Երվանդյանին* ժամանակագրական հերթականությամբ համարում է մեր պատմության երրորդ խոշորագույն դեմքը՝ Հայկից և Արամից հետո:

Տիգրանը սկզբում դաշնակցային հարաբերություններ ուներ Մարաստանի արքա Աժդահակի հետ և իր քույր Տիգրանուհուն կնության էր տվել նրան: Հետագայում, երբ պարզ է դառնում, որ Աժդահակը փորձում է այդ ամուսնությունն օգտագործել քաղաքական նկատառումներով, Տիգրանը պատերազմի է ելնում Մարաստանի դեմ՝ դաշնակից ունենալով պարսից արքա Կյուրոսին: Վերջինս ապստամբել էր Աժդահակի դեմ և ձգտում էր խորտակել մարական թագավորությունը:

Տիգրան Երվանդյանը մտերիմ հարաբերություններ ուներ պարսից արքա Կյուրոս II Մեծի հետ. նրանք որսընկերներ էին եղել դեռ պատանի հասակում: Հետագայում Տիգրանը դառնում է նրա գլխավոր զինակիցը: Նա աշակերտել էր մի իմաստասերի (փիլիսոփայի), և ինքն էլ հայտնի էր իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Մարաստանի դեմ ապստամբությունը սկսվեց Ք.ա. 553 թվին: Այն գլխավորում էր Կյուրոս Մեծը, իսկ Տիգրանը նրա գլխավոր դաշնակիցն էր, որի իշխանությունը, բուն Հայաստանից բացի, տարածվում էր նաև Կապադովկիայի, Վրաստանի և Ադվանքի վրա: Ըստ հայկական ավանդության՝ հենց Տիգրանն էլ վճռական պայքարում ապանեց Մարաստանի արքային՝ Աժդահակին:

Կյուրոս Մեծը նվաճումների շնորհիվ ստեղծեց Աքեմենյան աշխարհակալությունը, որը մինչ այդ գոյություն ունեցած աշխարհակալ տերություններից ամենամեծն էր: Վերջինիս սահմանները Միջերկրական ծովից և Եգիպտոսից ձգվում էին մինչև Հնդկաստան: Ժամանակակից սեպագիր աղբյուրներում *Հայաստանը* ավանդույթի ուժով կոչվում է *«Կուպիսկան երկիր»*, որի տիրակալը (իմա՝ Տիգրան Երվանդյանը) Կյուրոս Մեծի ամենավստահելի դաշ-

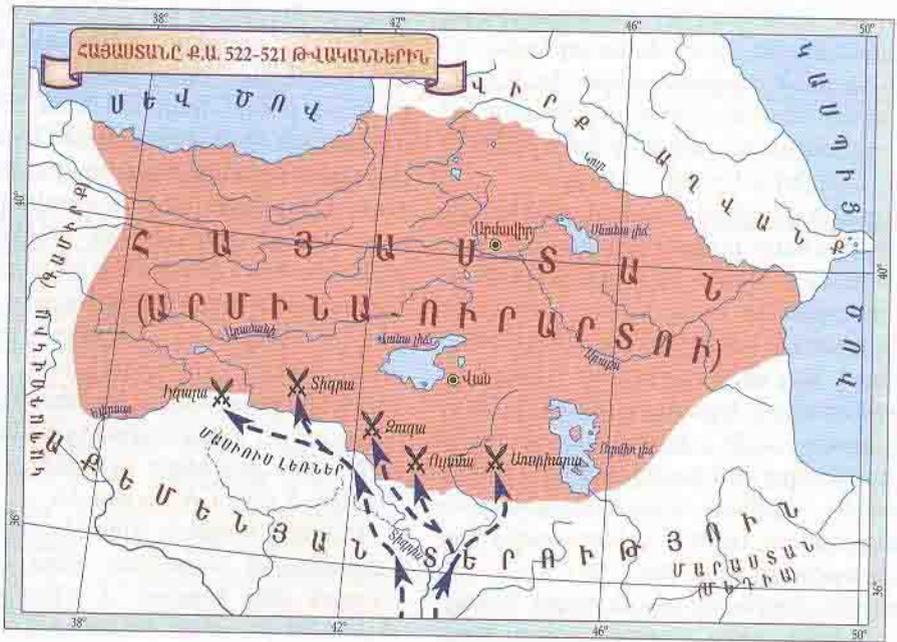
նակիցն էր: Հենց նա էր, որ Ք.ա. 538 թ. դաշնակից զորքերի գլուխ անցած՝ գրավեց Բաբելոնը, որից հետո, հայոց արքա լինելուց բացի, դարձավ նաև տերության արևմտյան կեսի փոխարքան: Մովսես Խորենացին այսպես է ընդհանրացնում Տիգրան I Երվանդյանի գահակալությունը. *«Սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և նրանց բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աշակից եղավ Մարաց իշխանությունը փապալելու... և մեր բնակչության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակչության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հեպոն եկողներին՝ ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը»:*

Որպես Կյուրոսի գլխավոր դաշնակից՝ Հայաստանն արտոնյալ դիրք ուներ տերության մեջ: Կյուրոս II Մեծը զոհվում է Ք.ա. 529 թ., որին հաջորդում է իր որդի Կամբիզը (Կամբյուսեսը): Նրա օրոք ևս պահպանվում են Հայաստանի և Աքեմենյան Պարսկաստանի դաշնակցային հարաբերությունները: Տիգրան Երվանդյանը մահանում է Ք.ա. 524 թ.: Գահին անցնում է նրա երեք որդիներից Վահագնին:

Բնիխթունյան արձանագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին

Ք.ա. 522 թ.՝ Կամբիզի անսպասելի մահվանից հետո, Աքեմենյան տերությունում սկսվում են գահակալական կռիվներ, որոնք, ի վերջո, ավարտվում են Դարեհ I-ի (Ք.ա. 522–486 թթ.) հաղթանակով: Երբ Դարեհը հաստատվում է գահին, տերության ժողովուրդներն ապստամբում են Աքեմենյանների տիրապետության դեմ: Դարեհի իշխանության իրավականությունը չի ձանաչվում Հայաստանի կողմից:

Դարեհը ստիպված իր իշխանության առաջին տարիներն անցկացնում է ապստամբություններ ձնշելով և հակառակորդներին ոչնչացնելով: Այդ իրադարձությունների մասին է պատմում նրա թողած Բե-

հիսթորիայի եռալեզու արձանագրությունը:

Արձանագրության պարսկերեն բաժնում Հայաստանը կոչվում է *Արմինա*, էլամերենում՝ *Հարմինույա*, բաբելոնյան՝ *Ուրարտու*: Ինչպես նշվել է, Հայաստանը շարունակում է Ուրարտու կոչվել նաև ավելի ուշ՝ Ք.ա. IV դարում, ինչը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ *Ուրարտուն* հայկական պետության անվանումներից մեկն էր:

Ք. ա. 522–521 թթ. Դարեհը բազմաթիվ արշավանքներ է ձեռնարկում վերանվաճելու իր իշխանությունը չրնդունող երկրները: Բեհիսթունյան արձանագրության սկզբում Հայաստանը չի հիշատակվում ապստամբած երկրների շարքում, ինչը ցույց է տալիս, որ վերջինս անկախ էր:

Ամենամեծ փորձությունները Դարեհ I-ին սպասում էին Հայաստանում: Եթե մյուս երկրները նա կարողանում էր նվաճել մեկ արշավանքով, ապա դեպի Հայաստան պահանջվում է հինգ արշավանք:

Հայաստանի դեմ արշավանքը Դարեհը նախ հանձնարարել էր իր մերձավորներից ծագումով հայ մի զորավարի՝ Դադարշի-շին, որը Հայաստանում երեք ճակատամարտ է տալիս:

Դադարշիշի երեք անհաջող արշավանքներից հետո Դարեհը Հայաստան է ուղարկում պարսիկ զորավար Վահումիսային: Նա հայերի հետ առաջին ընդհարումն ունենում է Տյուսիսային Միջագետքում: Այդ հանգամանքը հուշում է, որ հայերը նախահարձակ էին եղել՝ ռազմական գործողությունները տեղափոխելով հակառակորդի տարածք: Անհաջողության մատնված պարսիկները ստիպված էին իրենց հաջորդ՝ հինգերորդ արշավանքն իրականացնելու Հայաստանի դեմ: Եվ միայն այդ արշավանքից հետո են հայերն ընդունում Դարեհի գերիշխանությունը:

Նույն արձանագրությունը հաղորդում է չափազանց հետաքրքիր մի իրադարձության մասին ևս: Դարեհի դեմ Բաբելոնում բարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «*հայազգի Արախան՝ Խալդիսայի որդին*»: Մի կողմից՝ դա ցույց է տալիս, որ Ք.ա. 520-ական թթ. հայոց մեջ շարունակվում էր Խալդի աստծո պաշտամունքը, մյուս կողմից՝ վկայում Բաբելոն–Հայաստան կապի մասին: Դա նաև մղում է մտածելու, որ Բաբելոնի ապստամբությունը կարող էր ուղղորդված լինել Հայաստա-

նից, ինչը մեր երկրի տարածաշրջանային ազդեցության ուղղակի վկայություն է:

Այսպիսով՝ Ք.ա. 521 թ. Հայաստանը ճանաչում է Աքեմենյանների գերիշխանությունը, սակայն պարսիկները ևս, իրենց հերթին, ստիպված գնում են գիջուների: Հայաստանում շարունակում են իշխել Երվանդականները, որոնք հատում էին սեփական դրամ և վայելում լիակատար ներքին ինքնավարություն:

Հայաստանը Աքեմենյան տերության կազմում

Ապստամբությունների ճնշումից հետո՝ Ք.ա. 520 թ., Աքեմենյան տերությունը քաժանվում է քսան մեծ վարչական միավորների՝ **սատրապությունների**: Հայաստանը կազմում է XIII սատրապությունը: Հայաստանի կառավարիչ-սատրապները Հայկազուն-Երվանդական տոհմի ներկայացուցիչներն էին և շարունակում էին կարևոր դիրք գրավել Աքեմենյան տերության մեջ՝ երբեմն ազգակցական, խնամիական սերտ կապեր ունենալով պարսից արքայից արքայի հետ: Հայաստանից գանձված մեծ հարկը՝ արծաթով և ձիերով, վկայում էր այդ ժամանակ երկրի հարստության մասին: Հայոց բանա-

Օրոնտես-Երվանդ II-ի ոսկե դրամը

կը մասնակցում էր նաև աքեմենյան տիրակալների միաց պատերազմներին:

Հայաստանը՝ որպես սատրապություն, Աքեմենյան տերության կազմում մնաց մինչև Ք. ա. 331 թվականը: Այդ ժամանակաշրջանի մասին մեր տվյալները խիստ սակավաթիվ են:

Ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն գորավար և պատմիչ **Քսենոփոնը**, որը Ք.ա. 401 թ. անցել է Հայաստանի տարածքով: Աքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես II-ի դեմ ապստամբում է նրա եղբայր Կյուրոս Կրտսերը, սակայն զահին տիրանալու համար բավարար ուժ չունենա-

Աքեմենյան Քսերքսես արքայի արձանագրությունը Վանի ժայռին. Ք.ա. V դ.

լով՝ 10-հազարանոց բանակ է վարձում հույներից: Օգնական վարձկանները հասան մինչև Միջագետք, սակայն ավագ եղբոր դեմ ապստամբած Կյուրոս Կրտսերը սպանվեց, ապստամբությունը ձնշվեց: Թշնամական շրջափակման մեջ հայտնված հունական բանակին անհրաժեշտ էր ժամ առաջ դուրս պրծնել շրջափակումից ու վերադառնալ հայրենի երկիր: Դրա համար ընտրվեց ամենահարմար երթուղին՝ Միջագետքից Հայաստանի տարածքով դեպի Սև ծովի ափը, իսկ այնտեղից նավերով՝ Հունաստան: Այդ բանակի հրամանատարն էր Քսենոփոնը, ով, Կորդվաց աշխարհից մինչև Սև ծովի ափն անցնելով, նկարագրեց իր ճանապարհին տեսածն «*Անաբասիս*» աշխատության մեջ: («*Անաբասիս*» հունարեն նշանակում է «Տասը հազարի նահանջը»: Գրքի գրաբար թարգմանությունը կրում է «Նահանջ քյուրոց» վերնագիրը):

Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի սատրապն էր *Օրոնյուսը* (*Երվանդ II-ը*), որն ամուսնացած էր աքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես II-ի դստեր հետ և բարձր դիրք էր զբաղում տերության մեջ: Երվանդ II-ը հատել է սեփական պատկերով ոսկեդրամ, որը հասել է մեզ: Երվանդ II-ի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. 360-ական թվականներին: Նա գլխավորել է Աքեմենյանների դեմ բարձրացած մի քանի սատ-

րապների ապստամբությունը, բայց անհաջողություն կրելով՝ ապաստանել է Հունաստանում և այնտեղ անցկացրել կյանքի վերջին տարիները:

Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը՝ Տիրիբբագ անունով, որը ենթարկվում էր Երվանդ II-ին: Ամեն գյուղ ուներ իր գյուղապետը:

Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը՝ որպես շատ հարուստ, բարեկեցիկ և հյուրընկալ ժողովուրդ ունեցող երկիր: Նա նշում է, որ չկար մի տուն, որտեղ իրենց չհյուրասիրեին բազմապիսի խմիչքներով ու մսեղեն կերակուրներով. հույն պատմիչն առաջին անգամ այստեղ է տեսել զարեջուրը, որը նկարագրում է որպես «*զարուց պարթասարված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հարիկներ*»...

Երվանդ II-ից հետո մեր տեղեկությունները կրկին խիստ սակավաթիվ են դառնում: Հայտնի է, որ աքեմենյան վերջին տիրակալ Դարեհ III Կողոմանուսը նախքան աքեմենյան տիրակալ դառնալը եղել է Հայաստանի սատրապը և հայոց գահի վրա կրել «Արտաշատ» անվանումը: Ք.ա. 336 թ. նա դառնում է ողջ Աքեմենյան տերության տիրակալը, իսկ Հայաստանի սատրապ է դառնում Հայկազուն-Երվանդունիների տոհմի ներկայացուցիչ *Երվանդ (Օրոնյուս) III-ը*, որին էլ վիճակված էր վերականգնել Հայաստանի անկախությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է վերականգնվել Հայկազունների տոհմի իշխանությունը, ո՞նց գլխավորությամբ, ի՞նչ տարածք էր այն զբաղեցնում: Ներկայացրե՞ք Սկայորդու և Պարույրի գործունեությունը:
2. Ներկայացրե՞ք Երվանդ Սակավակյաց և Տիգրան I Երվանդյան արքաների գահակալության շրջանները: Ինչպե՞ս է բնութագրել Պատմահայրը Տիգրան արքայի գահակալությունը:
3. Ի՞նչ գիտեք Բեհիսթունյան արձանագրության մասին: Ի՞նչ անուններով է հիշատակվում Հայաստանը: Ինչպիսի՞ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Բեհիսթունյան արձանագրությունը:
4. Ի՞նչ գիտեք Աքեմենյան տերության XIII սատրապության մասին: Ո՞վ էր Քսենոփոնը. ի՞նչ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի մասին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը

Ք.ա. 336 թ. Մակեդոնիայի արքա Փիլիպոս II-ը պատրաստվում էր մեծ պատերազմի Աքեմենյան աշխարհակալության դեմ: Սակայն նա դավադրաբար սպանվում է: Մակեդոնիայում գահ է բարձրանում Ֆիլիպի որդին՝ քսանամյա **Ալեքսանդրը** (Ալեքսանդր Մեծ կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ք.ա. 336-323 թթ.), որի դաստիարակն էր եղել նշանավոր փիլիսոփա Արիստոտելը: Նրան վիճակված էր դառնալ համաշխարհային պատմության նշանավոր և առեղծվածային դեմքերից մեկը:

Ք.ա. 334 թ. մակեդոնա-հունական զորքերն Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցնում են Հելլեսպոնտոսը և շուտով Գրանիկոս գետի ափին պարտության մատնում պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին:

Այս պարտությունն անակնկալի է բերում արեմենյան վերջին տիրակալ Դարեհ III-ին: Ք.ա. 333 թ. գարնանը Կիլիկիայում՝ Իսոսի դաշտում, տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ: Չնայած թվական մեծ գերակշռությանը՝ պարսից զորքը Իսոսի մոտ ծանր պարտություն է կրում: Դարեհը փախուստի է դիմում. գերի է ընկնում նրա ընտանիքը:

Վճռական նոր ճակատամարտը տեղի է ունենում Ասորեստանի հյուսիսում՝ **Գավգամելայի (Արբելայի)** մոտ, Ք.ա. 331 թ. **հոկտեմբերի 1-ին**: Ինչպես Իսոսում, այս ճակատամարտում ևս հայերն առաջնորդում էին այն թեր՝ Մեծ Հայքի սատրապ **Օրոնդես-Երվանդ III-ի** և Փոքր Հայքի կառավարիչ **Միթրատուարեսի** գլխավորությամբ:

Մարտը սկսվում է առավոտյան և շարունակվում ամբողջ օրը: Ուշ երեկոյան, չդիմանալով մակեդոնական զորքի ճնշմանը, արեմենյան զորքերը սկսում են անկազմա-

կերպ նահանջը, որը վերածվում է կենտրոնի և ձախ թևի խուճապահար փախուստի: Դարեհը կրկին փախուստի է դիմում:

Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ձախողվում է արեմենյան բանակի այն թևի հերոսական գործողությունների հետևանքով: Հունա-մակեդոնական զորքի ձախ թևի հրամանատար Պարմենիոնը օգնություն է խնդրում Ալեքսանդրից: Վերջինս հարկադրված է լինում դադարեցնելու Դարեհի հետապնդումը և թիկունքից հարձակվում հակառակորդ բանակի այն թևի վրա: Այն թևի զորամասերին առաջնորդող հայոց այրուձին **«արագ երթով նահանջի»** հրաման է ստանում և դուրս գալով ճակատամարտից՝ վերադառնում է Հայաստան:

Հայկական զորքերի վճռական մասնակցությունը Գավգամելայի ճակատամարտին ևս նպաստեց, որ Դարեհ III-ը խուսափի գերի ընկնելուց:

Արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո՝ Ք.ա. 331 թ., **վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնդես-Երվանդ III-ը՝ Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատուարեսը՝ Փոքր Հայքում**: Հայերի օրինակին են հետևում նաև այլ երկրներ:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի է ունենում 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը, Մենոն զորավարի գլխավորությամբ, ուղարկվեց Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, որը թանկարժեք մետաղների արդյունահանմամբ հռչակված էր դեռևս Ք.ա. III հազարամյակից: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացնում են նրա բանակը, իսկ զորավարին «խեղդամահ անում»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը Հայաստան նոր զորք չուղարկեց:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամներից

Գավգամելայի ճակատամարտից կարճ ժամանակ անց նահանջի ճանապարհին Դարեհ III-ը սպանվում է իր մերձավորների կողմից: Աքեմենյան տերությունն անկում է ապրում, իսկ Մակեդոնացին շարունակում է արշավանքը դեպի Միջին Ասիա և Հնդկաստան՝ ստեղծելով աննախադեպ հսկայածավալ մի աշխարհակալություն, որի մայրաքաղաք է հռչակում Բաբելոնը: Ալեքսանդրը մահանում է Ք.ա. 323 թվականին՝ 33 տարեկան հասակում: Նրա արշավանքներով Առաջավոր Ասիայում սկզբնավորվում է *հելլենիզմի՝ հունականության դարաշրջանը*: Հայաստանն այդ դարաշրջան մտավ լիակատար անկախությամբ:

Ալեքսանդրի մահվանից ընդամենը ութսուներեք տարի անց, ինչպես արդեն նշվել է, հունարենով գրի առնվեց Ալեքսանդրի վիպերգը (էպոսը), որտեղ Հայաստանը նշվում է որպես անմահության երկիր:

**Հայկական
թագավորությունները և
Սելևկյան տերությունը**

Ինչպես նշվեց, Հայաստանը զերծ մնաց Ալեքսանդրի արշավանքներից և Մեծ Հայքն ու Փոքր Հայքը վերականգնեցին անկախու-

թյունը: Մակեդոնացու մահվանից հետո նրա զորավարների միջև սկսվեց ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմների շղթա, որն ավարտվեց Ք.ա. 301 թվականին Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով: Տերությունը բաժանվեց մի քանի մասերի, որոնցից ամենախոշորը Հայաստանին սահմանակից *Սելևկյան տերությունն* էր:

Մեզ է հասել չափազանց ուշագրավ մի հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացու «Պատմական գրադարան» երկասիրության էջերից: Մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադովկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդոատեսի (հավանաբար Օրոնտես-Երվանդ) տրամադրած զորքերի: Դա տեղի է ունեցել Ք.ա. 301-300 թթ.: Փաստն ինքնին վկայում է, որ 30-ամյա անկախություն վայելող Հայաստանն արդեն ի վիճակի էր լրջորեն հակադրվելու տարածաշրջանի գերտերությանը:

Ք.ա. III դարում Հայաստանը գրավելու Սելևկյանների բազմաթիվ փորձերը ապարդյուն անցան, քանի որ Մեծ և Փոքր Հայքերը գործում էին միասնաբար:

Փոքր Հայքում Միթրաուստեսից հետո

Ալեքսանդր Մակեդոնացի

իշխել է **Արիակեսը**: Այստեղի հայոց թագավորների իշխանությունը տարածվում էր մինչև Սև ծովի ափերը:

Հայերն անկախ թագավորություն էին ստեղծել նաև Կոմմագենեում: Ք.ա. մոտ 260–240 թթ. իշխած հայոց արքա **Շալ (Սամու) Երվանդակյանը** կառուցեց Կոմմագենեի **Սամուսար (Շամշար)** մայրաքաղաքը և հատեց դրամներ, որոնք մեզ

հասած հայկական արքայական առաջին դրամներն են (մինչ այդ դրամներ հատել են Երվանդ II-ը և Տիրիքազը, որոնք եղել են աքեմենյան շրջանի սատրապական Հայաստանի կառավարիչներ):

Ք.ա. մոտ 240 թ. Շամին հաջորդեց նրա որդի **Արշամը**, որը կառուցեց Արշամաշատ քաղաքը Ծոփքում և Արշամեա անունով երկու քաղաք Կոմմագենեում: Արշամը այնքան հզոր էր, որ ապաստան էր տվել սելևկյան տիրակալի դեմ ապստամբած նրա եղբորը:

Ք.ա. III դարի վերջին նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Սելևկյանների վաղեմի ծրագրի իրագործման համար: Դրան նպաստեց նաև հայերի ներքին երկպառակությունը: Սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի զորքերը հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և Ջարեհի գլխավորությամբ Ք.ա. 201 թ. արշավեցին Հայաստանի դեմ: **Երվանդ IV Վերջինը (մոտ Ք.ա. 220–201 թթ.)** գոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ: Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բագարանը, որտեղ սպանվեց երկրի գերագույն քուրմ Երվազը՝ Երվանդ արքայի եղբայրը: Դրանով Ք.ա. 201 թ. Մեծ Հայքում վերջ դրվեց Հայկագունների Երվանդական ճյուղի իշխանությանը:

Տարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին. ինչ ընթացք ունեցավ նրա Արևելյան արշավանքը: Ի՞նչ մասնակցություն ունեցան հայերը Գավգամելայի ճակատամարտին: Ի՞նչ իրադարձություններ հաջորդեցին դրան: Ի՞նչ է հելլենիզմը:
2. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ Մակեդոնացին Հայաստանը չի նվաճել: Ինչո՞ւ Սելևկյաններին չհաջողվեց իրականացնել Հայաստանը գրավելու ծրագիրը:
3. Ք.ա. III դարի վերջին հայկական ինչ թագավորություններ կային: Երբ անկում ապրեց Հայկագունների Երվանդական թագավորությունը Մեծ Հայքում:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը

Թագավորությունը մեծ հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության և արհեստների զարգացման ասպարեզում: Երկրագործության համար նպաստավոր պայմաններ կային *Արարապոյան, Շիրակի, Տարունի, Բագրևանդի, Բասենի դաշտերում, Վանի ափագանում* և մեծաքանակ գետահովիտներում: Շարունակում էր գործել դեռ Վանի թագավորության ժամանակ ստեղծված ջրանցքների մեծ ցանցը: Զարգանում էին հացահատիկների մշակությունը, այգեգործությունն ու խաղողագործությունը:

Լեռնային ու նախալեռնային շրջանները հիանալի հնարավորություն էին տալիս անասնապահության և անասնաբուծության զարգացման համար: Անասնապահության և երկրագործության զարգացումը նաև խթանում էր արհեստների ու առևտրի զարգացումը: Բարգավաճում է ողջ տնտեսությունը, ինչի մասին վկայում են թե՛ ժամանակակից պատմագիրները, թե՛ հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված կյուրերը:

Հույն պատմիչ և գորավար Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը՝ որպես գյուղատնտեսական ապրանքներով բացառիկ հարուստ երկիր, որի բնակիչներն *«ունենին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առաքություն, մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն»*: Հույն պատմիչին հիացրել է հայերի բացառիկ հյուրասիրությունը:

Սկսած Ք.ա. IV–III հազարամյակներից՝ Հայաստանի տնտեսության մեջ առանցքային էր *մետաղաձուլության* դերը: Շարունակվում էին երկրի հարուստ մետաղահանքերի շահագործումն ու մետաղյա գործիքների լայն կիրառումը: Զարգացման

Արծաթե պոյակ. Ք.ա. V–IV դդ.

բարձր մակարդակի վրա էին դարձնությունը, գինագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը. ասվածի վկայությունը պեղումներից հայտնաբերված բարձրարվեստ նմուշներն են:

Ք.ա. VI–III դարերի Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր դեր էր խաղում ներքին և արտաքին առևտուրը: Հայտնի է, որ աքեմենյան շրջանի սատրապներն ունեին սեփական դրամ հատելու իրավունք: Մեզ են հասել Երվանդ (Օրոնտես) II–ի և Տիրիբազի հատած սատրապական դրամները (Ք.ա. V–IV դդ.): Հատված դրամները նպաստել են երկրում դրամաշրջանառության աշխուժացմանն ու տնտեսության վերելքին:

Հայաստանով էին անցնում ժամանակի միջազգային նշանակության մի քանի առևտրական ճանապարհներ, ինչը միջազգային տարանցիկ առևտրում ներգրավված լինելու լրացուցիչ հնարավորություն էր: Նշենք դրանցից մեկը: Աքեմենյան արքաները ստեղծել էին Հին աշխարհի մեծագույն

մայրուղիներից մեկը՝ 2400 կմ երկարությամբ «Արքայական ճանապարհը», որը ձգվում էր պարսից տերության մայրաքաղաքից մինչև Էգեյան ծով: «Արքայական ճանապարհի» 15 կայարաններից բաղկացած մի մեծ հատված (մոտ 330 կմ) անցնում էր Հայաստանի հարավ-արևմուտքով, ինչը միջազգային առևտրին անմիջականորեն մասնակցելու բացառիկ հնարավորություն էր:

Միջազգային առևտրին Հայաստանի մասնակցության ջրային ճանապարհի մասին է վկայում հույն նշանավոր պատմիչ, համաշխարհային պատմագրության հայրը համարվող **Տերոդոտոսը** (Ք.ա. V դար): Ըստ նրա հաղորդման՝ առևտուրը Հայաստանի և Միջագետքի միջև կատարվում էր Եփրատ գետով. «Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենագարմանային: Նավերը, որոնցով նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը Ասորեստանից վերև է, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով՝ նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և շատ մեծ, և առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»:

Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան տաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) տարողություն: Խիստ չափազանցված այս թիվը, այնուամենայնիվ, խոսում է Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ նավարկություն կատարելու փաստի մասին:

Հայկազուն-Երվանդականների ժամանակաշրջանի հնավայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են օտար ծագումով առարկաներ, որոնք ներմուծված են այլ երկրներից: Դրանք են՝ մետաքս, բամբակ, համե-

մունքներ, թանկարժեք քարեր, ապակյա անոթներ և այլն, փոխարենն արտահանվել են մետաղներ, արհեստագործական արտադրանք, գինիներ, ներկեր, կաշի, բուրդ, նժույգներ, ջրիներ և այլն:

Քաղաքները

Հայկազուն-Երվանդականների պետության մայրաքաղաք հռչակվեց **Արմավիրը**: Վանի թագավորության շրջանից շարունակում էին կարևորություն ունենալ **Վանը**, **Էրեբունին** և այլ քաղաքներ: Վանի թագավորության քաղաքները ծանր հարված ստացան կիմերական և սկյութական արշավանքների ժամանակ:

Այս ժամանակաշրջանում կառուցվեցին նոր քաղաքներ, որոնցից հատկապես նշանավոր էին Արաքսի և Ախուրյանի խառնարանի մոտ Երվանդ IV-ի կառուցած **Երվանդաշատ** մայրաքաղաքը, Ախուրյանի ափին գտնվող **Բագարան** արքավայր-քաղաքը, որը երկրի հոգևոր կենտրոնն էր՝ բրմապետի նստավայրը:

Քաղաքների գլխավոր հատվածը վեր խոյացող միջնաբերդն էր, որի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը, որը, որպես կանոն, պարսպապատ էր: Կենտրոնական

Էլամերեն սեպագիր սալիկ Արմավիրից.
Ք.ա. V-IV դդ.

դիրք էր գրավում քաղաքի հովանավոր աստծու տաճարը: Քաղաքների հիմնական բնակչությունը կազմում էին առևտրականներն ու արհեստավորները, ինչի շնորհիվ քաղաքները դրամական շրջանառության կենտրոններ էին և առանցքային նշանակություն ունեին արքունիքի տնտեսության համար: Քաղաքային համայնքները պետությունից լայն ինքնավարություն էին ստանում և ազատված էին որոշ հարկերից:

Պեղատական կարգը

Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունն իր կառավարման համակարգը ժառանգություն ստացավ Վանի թագավորությունից: Ք.ա. VII-VI դդ. երկրի արքան կրում էր «*Հայոց թագավոր*» տիտղոսը: Արքան երկրի գերագույն տերն էր, գործերի գլխավոր հրամանատարը, նրա իրավասությունն էր պատերազմ հայտարարելը, այլ երկրների հետ պայմանագրեր կնքելը, նոր քաղաքներ ու ամրոցներ հիմնադրելը և դրանք անվանակոչելը:

Արքայից հետո երկրի կարևորագույն դեմքը փաստորեն *քրմապետն էր*, ով, հոգևոր գերագույն առաջնորդ լինելուց բացի, նաև երկրի Մեծ դատավորն էր և արքայի գլխավոր խորհրդականը: Ի տարբերություն վաղ թեոկրատական (կրոնապետական կամ աստվածապետական) պետությունների, որտեղ արքան ինքը նաև երկրի քրմապետն էր, այս ժամանակաշրջանում արքայի և քրմապետի պաշտոններն առանձնացվել էին: Այդ կարևորագույն պաշտոնը արքայական ընտանիքի ձեռքում էր. սովորաբար քրմապետ էր դառնում արքայի եղբայրը:

Արքան երկիրը ղեկավարում էր արքունիքի և արքունի գործակալների միջոցով: Հիշատակվում են զորավար-սպարապետներ, արքունի հացարարներ, մատովակներ, դպրատուն և դպիրներ: Երվանդականների կառավարման համակարգը հիմնական գծերով նման է եղել Վանի թագավորության և իրեն հաջորդած Արտաշես-

Արծաթյա պոյակ Երզնկայից. Ք.ա. V դ.

յանների ու Արշակունիների կառավարման համակարգերին:

Ք.ա. 521-331 թթ. Հայաստանում շարունակում էին իշխել Հայկազուն-Երվանդականները, որոնք ենթարկվում էին Աքեմենյաններին սատրապի կարգավիճակով: Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը (հյուպարքոս), որը ենթարկվում էր սատրապին: Ամեն գյուղ ուներ իր գյուղապետը:

Թագավորության տարածքը, փարչական բաժանումը և բանակը

Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունը, փաստորեն, Վանի թագավորությունից ժառանգեց ոչ միայն կառավարման համակարգը, այլև տարածքը: Թագավորության սահմանները հյուսիս-արևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս-արևմուտքում՝ Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք:

Դարեհ I-ի կողմից նվաճվելուց հետո՝ Ք.ա. 520 թ., Հայաստանը կազմեց Աքեմենյան տերության քսան սատրապություններից մեկը՝ XIII-ը: Ք.ա. V դարավերջին հույն պատմիչ Քսենոփոնը սատրապական Հայաստանի կազմում հիշատակում է առանձին ուրվագծվող, սակայն կենտրոնական իշխանությանը ենթակա Արևմտյան Հայաստանը: Թերևս նույն երևույթն է արձանագրված Ք.ա. 418 թ. Աքեմենյան տերության բարեփոխման գրված մի փաստաթղթում, որտեղ միասին վկայվում են «ուրարտացիներն ու մեկիդցիները»: Մեկիդը Մալաթիայի հնագույն անվանումն է, որն էլ եղել է Արևմտյան Հայաստանի վարչական կենտրոնն այդ շրջանում:

Առաջին անգամ Ք.ա. IV դարում Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ Հայաստանի տարածքում հիշատակվում են Մեծ և Փոքր Հայքերը՝ որպես առանձին վարչական միավորներ, որոնք անկախ թագավորություններ հռչակվեցին այդ ճակատամարտից հետո:

Հայկագուն-Երվանդականների օրոք ռազմադաշտ դուրս բերվող հայոց բանակի թիվը 48 հազար էր: Ամբողջ հայկական զինուժի թիվը, բնականաբար, պետք է ավելին լիներ, քանի որ ռազմադաշտ դուրս բերվող զորքից բացի, մեծ քաղաքներում և ամրոցներում մշտապես մնում էին կայազորեր:

Հեծելազորը, որը բանակի գլխավոր հարվածային ուժն էր, համալրվում էր ազատների դասի ներկայացուցիչներով: Նրանք զինված էին նիզակներով, սրերով, վահաններով, նետ ու աղեղներով: Հետևակը կազմում էր բանակի մեծ մասը և քաղկացած էր նետաձիգներից, նիզակակիրներից, սակրավորներից ու տեգակիրներից: Պատերազմի ժամանակ, անհրաժեշտության դեպքում, բանակը կարող էր համալրվել աշխարհագորային զորամասերով, որոնք հավաքագրվում էին ազատ համայնական գյուղացիներից, և որոնց առաջնորդում էին գավառակալ իշխանները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկագուն-Երվանդականների օրոք գյուղատնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգանում. դրան նպաստող ի՞նչ գործոններ ու պայմաններ կային: Մետաղամշակության ի՞նչ տարատեսակներ էին զարգացած: Նշե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են, որ Հայաստանում զարգացած էր ներքին և արտաքին առևտուրը:
2. Ի՞նչ նշանավոր քաղաքներ կային Երվանդականների օրոք: Ներկայացրե՛ք քաղաքի կառուցվածքը:
3. Կառավարման ի՞նչ համակարգ ուներ Երվանդականների պետությունը: Ի՞նչ իրավունքներ ուներ արքան: Ո՞ւմ օգնությամբ էր արքան իրականացնում կառավարումը:
4. Որոնք էին հայոց թագավորության սահմանները: Ներկայացրե՛ք հայոց բանակը. ի՞նչ զորատեսակներից էր այն քաղկացած, ինչպե՞ս էր հավաքագրվում և համալրվում:

Քսենոփոնը Հայաստանի մասին
(հարվածներ «Անարասիս»
աշխատությունից)

Ջորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը,* քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտասը,** և որը մեծ էր ու հարուստ...

Տներն այստեղ գետնափոր էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասը՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (հողի մեջ), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդեղեն ու կավանդների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ... այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժեղի ըմպելիք էր...

Խելրիստփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ինչ երկիր էր: Նա ասաց, թե Արմենիան է: ...Ասաց նաև, որ հարևան երկիրը խալյուրների երկիրն է, և ցույց տվեց, թե որն է այնտեղ տանող ճանապարհը:

* Այսինքն՝ Կորդվաց աշխարհը:

** Խոսքը Երվանդ II-ի մասին է:

Սիրարոնը Փոքր Հայքի թագավորության մասին

Փոքր Հայքը բավական բարեբեր երկիր է: Այն ևս, ինչպես Սոփենեն (Տոփքը), միշտ կառավարել են իշխանները, որոնք մերթ եղել են մյուս հայոց* բարեկամ, մերթ էլ՝ իրենց գործերը վարել ինքնուրույն: Նրանց հպատակվել

էին խաղայներն ու տիրարենները. այնպես որ, իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Տրապեզունտ և Փառնակիա:

* Նկատի ունի Մեծ Հայքը:

Դիոդորոս Միկելիսացին հայերի օգնությամբ Կապադովկիայի գահին Արիարատեսի վերականգնվելու մասին
(հարված «Պարսական գրադարան» երկասիրությունից)

Արիարատեսը, պարզվելով ճակատամարտում ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների փրհապետության տակ: Իսկ Արիարատեսը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ արեղծված դրությունից, քչերի հեղք ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց... Արիարատեսը, հայերի թագավոր Արրուարեսից զորք արանայով, սպանեց մակեդոնացիների զորավար Անյունեդասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վերստեղ երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը :

Մովսես Խորենացին հոգևոր կենտրոն Բագարանի մասին

Բայց Երվանդն, իր քաղաքը շինելով, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ միգուցե, երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս՝ մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու՝ Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք՝ նման իր քաղաքին, և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ թե բազիլեններն այնտեղ են տեղավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեխյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

§ 1. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ՄԻԱՎՈՐԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտաշես I-ի գահակալումը

Ք.ա. III դ. վերջերին Սելևկյաններին հաջողվեց իրենց գերիշխանությունը կարճ ժամանակով հաստատել հայկական չորս թագավորությունների վրա: Մեծ Հայքում սելևկյան կառավարիչ նշանակվեց հայ մեծատոհմիկ Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Զարեհը: Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել Ք.ա. մոտ 201 թ.:

Սելևկյաններն ընդարձակ ծրագրեր էին մշակել Փոքր Ասիան ամբողջությամբ գրավելու ուղղությամբ: Տարածաշրջանի նկատմամբ իր հավակնություններն ուներ

նաև Հռոմեական Հանրապետությունը: Դեռ ավելին՝ Հռոմը ցանկանում էր ջախջախել Սելևկյաններին և իր տիրապետությունը հաստատել Միջերկրածովյան ամբողջ ավազանում: Կողմերի միջև գինված ընդհարումն անխուսափելի էր:

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք.ա. 190 թ. Լիդիայի Մագնեսիա քաղաքի մոտ՝ Հերմոս գետի հովտում: Հռոմեացիները համոզիչ հաղթանակ տարան սելևկյան Անտիոքոս III թագավորի մեծաքանակ զորքերի նկատմամբ: Մագնեսիայի ճակատամարտը և երկու տարի անց՝ *Ք.ա. 188 թ.*, կողմերի միջև կնքված *Ապամեայի*

Արտաշատ մայրաքաղաքի հնավայրը. Ք.ա. II դ.

հաշտության պայմանագիրն ամբողջությամբ փոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը Արևելքում և շրջադարձային եղան համաշխարհային պատմության մեջ: **Ք.ա. 189 թ.** անկախ հռչակվեցին **Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Կոմմագենին:** Հայկական անկախության կերտողներ դարձան Մեծ Հայքում մեծատոհմիկ գորավար Արտաշեսը, և Ծոփքում՝ Զարեհը:

Արտաշեսը Հին աշխարհի ականավոր ռազմական ու քաղաքական գործիչներից է: Նա ունեցել է միջազգային մեծ ճանաչում և հեղինակություն: Արտաշեսի մասին տեղեկություններ են պահպանվել հայկական, հունահռոմեական, վրացական սկզբնաղբյուրներում, արամեատառ վիմագիր արձանագրություններում:

Արտաշեսը ծնվել է մոտ Ք. ա. 230 թ. մեծատոհմիկ Զարեհի ընտանիքում: Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո հոչակելով Հայաստանի անկախությունը՝ դարձել է նրա թագավորն ու հիմք դրել նոր՝ Արտաշեսյան արքայատանը: Թագավոր հռչակվելուց հետո իրեն կոչել է Երվանդական արքայատան շառավիղ:

Հայկական հողերի վերամիավորումը

Արտաշեսի՝ գահ բարձրանալու պահին Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը պարփակված էր միայն կենտրոնական նահանգների սահմաններում: Հայկական մի շարք երկրամասեր գրավել էին հարևան երկրները՝ Մարաստանը, Վիրքը, Պոնտոսը, Սելևկյան տերությունը և այլ երկրներ: Արտաշեսն իր առջև խնդիր է դնում իրականացնելու հայրենիքի վերամիավորման կարևորագույն ծրագիրը:

Նույն աշխարհագետ Ստրաբոնը մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում Արտաշեսի այդ ձեռնարկի մասին: Նրանից ենք իմանում, որ Արտաշեսն իր թագավորության սկզբում արշավել է դեպի արևելք և հասել Կասպից ծովի ափերը, որի ար-

Արտաշես I-ի սահմանաքարերից

դյունքում Մեծ Հայքին են միացվել **Փայտակարանը** և **Կասպեից** երկիրը: Այնուհետև արշավանք է ձեռնարկվել դեպի հյուսիս, որտեղ հարևան Վիրքը զավթել էր հայկական **Գուգարք** նահանգը: Արտաշեսի հանձնարարությամբ Սմբատ Բագրատունի գորավարը ջախջախում է վրացական բանակը և վերադարձնում զավթած տարածքները: Վրացական աղբյուրը հավաստում է, որ վրացիները պարտավորվում են «դրամ հատել Արտաշես արքայի պատկերով» և անհրաժեշտության դեպքում նրան զորք տրամադրել:

Արևմուտքում Արտաշեսը Մեծ Հայքին վերադարձրել է **Կարնո երկիրը, Եկեղիք** ու **Դեբջան** գավառները, իսկ հարավում՝ սելևկյան Անտիոքոս IV-ի դեմ մղված երկարատև ու համառ կռիվներից հետո՝ **Տնոփք** երկրամասը:

Մեծ Հայքին նաև Ծոփքի և Կոմմագենեի հայկական թագավորությունները միավորելու Արտաշեսի ջանքերն այդ ժամանակ հաջողություն չունեցան:

Այսպիսով՝ Արտաշեսի գործունեության շնորհիվ հայկական տարածքների մեծ մասը, ինչպես նախորդ համահայկական թագավորությունների ժամանակ, վերամիավորվեց մեկ ընդհանուր պետության՝ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: Պատահական չէ, որ դեպքերի ժամանակակից հույն

պատմագիր Պոլիբիոսը Արտաշեսին անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալ», իսկ Ստրաբոնը հավաստում է, թե «Հայաստանն... աճել է Արտաշեսի ջանքերով... և ուստի այստեղ բոլորը միալեզու են», այսինքն՝ հայալեզու: Ստրաբոնի այս արժեքավոր տեղեկությունը վկայում է, որ Արտաշեսը կարողացել է վերոնշված հայալեզու երկրամասերը վերամիավորել մեկ պետության կազմում: Այդ իրադարձությունն ունեցավ ազգային-քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Մեծ Հայքի միջազգային հեղինակության աճը

Արտաշեսի օրոք Մեծ Հայքը դարձավ Առաջավոր Ասիայի ազդեցիկ պետություններից մեկը, որը կարևոր դեր էր խաղում տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում: Այսպես, երբ **Ք.ա. 183-179 թթ.** պատերազմ բռնկվեց Փոքր Ասիայում մի կողմից՝ Պոնտոսի ու Փոքր Հայքի, իսկ մյուս կողմից՝ Կասպադովկիայի, Բյուրանիայի ու նրանց դաշնակիցների միջև, Արտաշես I-ը, պահ-

պանելով չեզոքություն, ակտիվորեն ներագրեց կողմերի վրա, և նրա միջնորդական առաքելության շնորհիվ պատերազմը դադարեց: Կողմերի միահամուռ ցանկությամբ, որպես հեղինակավոր ու հարգված գահակալ՝ նա իրավարարի կարգավիճակով հրավիրվեց մասնակցելու հաշտության պայմանագրի կնքմանը: Դիվանագիտական նորը ու ճշգրիտ քայլերով Արտաշեսը կարողացավ պայմանագրում հատուկ կետ մտցնել, որով Պոնտոսի հաշվին ընդարձակվեց Փոքր Հայքի տարածքը: Դա, անշուշտ, հետագայում Փոքր Հայքն իր թագավորությանը միացնելու հեռահար քայլ էր:

Արտաշեսը **Ք.ա. 165 թ.** վճռական հակահարված տվեց սելևկյան Անտիոքոս IV-ին, որը փորձում էր Հայաստանը ենթարկել Սելևկյանների գերիշխանությանը: Արտաշեսը շարունակեց քայլերը Մերձավոր Արևելքում այդ պետության դիրքերը թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա օժանդակեց Մարաստանի սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի ապստամբությանը (**Ք.ա. 162-160 թթ.**), որը զգալիորեն թուլացրեց Սելևկյան տերության հիմքերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Սելևկյանների և Հռոմի արևելյան քաղաքականությունը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան Մագնեսիայի ճակատամարտը և Ալամեայի հաշտության պայմանագիրը: Ո՞վ էր Արտաշես I-ը:
2. Ո՞ր երկրների հետ տարածքային խնդիրներ ուներ Հայաստանը: Հանգամանորեն ներկայացրե՛ք Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը:
3. Ներկայացրե՛ք Ք. ա. 183-179 թթ. ընթացքում պատերազմի պատմությունը: Ի՞նչ դիրքորոշում ուներ Արտաշես I-ը և ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում:

§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ Ի-Ի ԲԱՐԵՓՈՆՈՒՄՆԵՐԸ

Արտաշեսի ջանքերով Հայաստանը դարձավ ընդարձակ և ուժեղ պետություն, որը, բնականաբար, կարիք էր զգում նաև ներքին լայն բարեփոխումների: Արտաշեսն անհապաղ ձեռնամուխ է լինում տնտեսության, մշակույթի, ռազմական, վարչաքաղաքական և այլ բնագավառներում բարեփոխումների իրականացմանը:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը

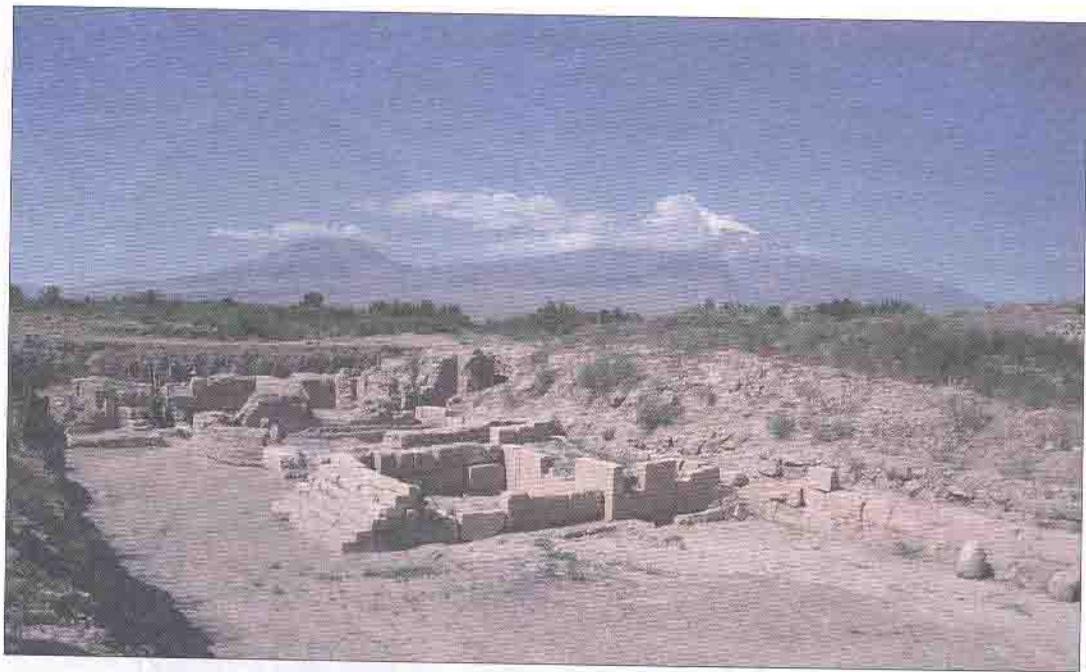
Արտաշեսի վերափոխիչ գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Տարածված սովորույթ էր, երբ նոր արքայատոհմը, գահ բարձրանալով, նոր մայրաքաղաք էր կառուցում: Արտաշատը կառուցվել է մոտ **Ք.ա. 185 թ.** Արարատյան դաշտում՝ Երասխ և Մեծամոր գետերի ջրկիցում: Մովսես Խորենացին այդ մասին վկայում է. «*Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում ու իր անունով կոչում է Արտաշատը*»: Իսկ Ք. հ. I դարում ապրած հույն պատմիչ Պլուտարքոսը հավաստիացնում է, թե Արտաշատի տեղանքն ընտրել է Կարթագենի հռչակավոր զորավար Հաննիբալը, որն այդ ժամանակ քաղաքական ապաստան էր գտել Հայաստանում: Արտաշեսի առաջարկությամբ Հաննիբալը գլխավորել է քաղաքի շինարարական աշխատանքները, որոնք ընթացել են նախապես կազմված հատակագծով. «*Կառուցվեց մեծ և շատ գեղեցիկ մի քաղաք, որին թագավորը տվեց իր անունը և այն հռչակեց Հայաստանի քաղաքամայր*»: Եվ իրոք, հնագիտական պեղումները, որ ընթանում են ներկայիս Խոր Վիրապի շրջակայքում, ցույց տվեցին, որ քաղաքը կառուցվել է հատակագծով: Արտաշատը շրջափակված է եղել բարձր, հզոր պարիսպներով, խրամով և պատվարով: Բաղաքի անառիկ դիր-

Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամ

քը նկատի ունենալով՝ հունահռոմեական պատմիչներն այն անվանել են «*Տակական Կարթագեն*»: Մայրաքաղաքը բնակեցնելու համար այստեղ է տեղափոխվել Երվանդաշատի, Արմավիրի բնակչության և ռազմական արշավանքների ժամանակ գերվարվածների մի մասը: Արտաշատը կառուցվել է առևտրական նշանավոր տարանցիկ մայրուղիների խաչմերուկում, և պատահական չէ, որ այն շուտով դարձել է Առաջավոր Ասիայի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կարևորագույն կենտրոններից մեկը:

Արտաշեսը կառուցել է նաև այլ քաղաքներ, որոնք կրել են *Արշատ*, *Արտաշիսյան*, *Ջարեհափան*, *Ջարիշատ* անունները: Վերջին երկուսը անվանվել են ի պատիվ Արտաշեսի հոր՝ Ջարեհի:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հնավայրը

Հողային բարեփոխումը

Արտաշեսի օրոք խիստ սրվել էին հողի մասնավոր սեփականատերերի և գյուղական համայնականների միջև հակասությունները: Ազարակատերերն անարգել զավթում էին համայնական հողերն ու գյուղացիներին զրկում իրենց գոյությունը պահպանելու միակ միջոցից: Բնականաբար, հողագուրկ գյուղացին այլևս չէր կարող հարկ վճարել պետությանը, դեռ ավելին՝ շահագրգռված չէր և չէր կարող զինվորագրվել բանակին: Համայնական հողերի անզուսպ յուրացումը տեղիք էր տալիս զինված ընդհարումների: Պետությունը չէր կարող անտարբեր դիտողի դերում լինել: Մոտ *Ք.ս. 180 թ.* Արտաշեսը հրապարակում է հրամանագիր **հողային բարեփոխման** վերաբերյալ, որի համաձայն՝ մասնավոր հողային տնտեսությունների (ազարակներ) սահմանները հստակորեն սահմանազատվում են համայնքին պատկանող հողերից: Այս հրամանագիրը մի կողմից՝ օրինականացնում էր ազարակատերերի

մինչ այդ կատարած զավթումները, իսկ մյուս կողմից՝ պահպանում էր համայնքային սեփականությունը: Հողային բարեփոխման վերաբերյալ Պատմահայրը վկայում է, թե «Արտաշեսը հրամայել է որոշել գյուղերի և ազարակների սահմանները... կոփել է տվել քառակուսի քարեր և տնկել հողի մեջ»: Սահմանաքարերից շուրջ քսանը, որ ունեն Արտաշեսի անունով արամեերեն արձանագրություններ, հայտնաբերվել

Հատված Արտաշատի պեղավայրից

են Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Դրանցից մի քանիսն այժմ ցուցադրվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

Ռազմախարչական և այլ բարեփոխումներ

Արտաշեսի բարեփոխումներից առավել կարևորներից է **ուսզնականը**: Նրա օրոք ստեղծվեց հայկական կանոնավոր ու լավ զինված բանակ: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունը պատշաճ կազմակերպելու համար նա ստեղծեց **չորս զորախորհուրդներ**: «Արտաշեսը, — գրում է Մովսես Խորենացին, — զորքի իշխանությունն էլ չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է (իր որդի) Արտավազդին, արևմտյանը տալիս է (իր որդի) Տիրանին, հարավայինը վատահում է (իր զորավար) Սմբատին, իսկ հյուսիսայինը՝ (իր որդի) Զարեհին»:

Երկրի կառավարումը դյուրացնելու նպատակով Արտաշեսն այն բաժանեց **120 գավառների**, որ հունահռոմեական հեղինակներն անվանում են **արքայեզիաներ**, իսկ դրանց կառավարիչներին՝ ստրատեգոսներ:

Կարգավորվել են նաև արքունի գործակալությունները, որոնցից կարևորագույնները **ապարտավերությունը** և **հազարապետությունը**, հանձնվել են արքայի մերձավորներին: Հարևան հեղինիստական պետությունների օրինակով Արտաշեսը սահմանել է նաև թագավորի և նրա նախնիների

պաշտամունքը: Արտաշատում կառուցել է **Հայոց աշխարհի հովանավոր Անահիպ ասարիաժուհու փաճարը**, որտեղ կանգնեցվել են թագավորի նախնիների արձանները: Տաճարներ են կառուցվել նաև Հայաստանի այլ քաղաքներում: Նման ձեռնարկները պետք է ժողովրդի աչքում բարձրացնեին թագավորական իշխանության հեղինակությունը:

Արտաշեսը կարգադրել է ճշգրտել հայկական օրացույցը, հստակեցնել տոմարը, կազմակերպել է նավագնացություն լճերի և նավարկելի գետերի վրա ու կատարել բազում այլ բարեփոխումներ:

Կատարած բազմաթիվ նշանավոր գործերի համար դեռ իր կենդանության ժամանակ Արտաշեսն աստվածացվել է. նա մեծարվել է **«Բարի»**, **«Բարեպաշտ»**, **«Աշխարհակալ»** տիտղոսներով: Նրա մասին ժողովուրդը ստեղծել է երգեր, վեպեր, որոնց մի մասը գրի է առել Մովսես Խորենացին և ի պահպանություն թողել սերունդներին («Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլն): Այդ երգերում գովերգվել են նրա իմաստությունը, քաջությունը, բարությունը, շինարարական գործունեությունը, շեշտվել նրա անհուն սերը հայրենիքի նկատմամբ: Արտաշեսի հանդեպ ժողովրդի սերն արտահայտվել է նաև նրանով, որ հետագայում հայերն իրենց սիրելի թագավորներին տվել են «Արտաշես» պատվատիտղոսը (Զենոն, Տրդատ I և այլք):

Արտաշեսը մահացել է շուրջ Ք.ա. 160 թվականին՝ 70 տարեկան հասակում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

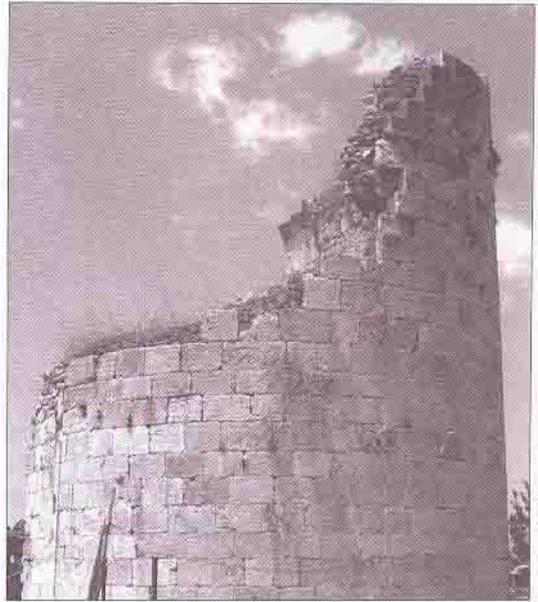
1. Ո՞ր քննազավառներում է բարեփոխումներ կատարել Արտաշես I-ը: Վերհանել Արտաշես I-ի իրականացրած բարեփոխումների նշանակությունը:
2. Հիմնավորե՞ք, որ Արտաշեսը ռազմական ու քաղաքական նշանավոր գործիչ էր: Ի՞նչ դրսևորումներ են ունեցել Արտաշեսի հանդեպ ժողովրդի տածած ակնածանքն ու սերը:
3. Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՞ք Արտաշեսի բարեփոխումները:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾ

Տիգրան II-ի զահակալությունը և Ծոփքի վերամիավորումը

Արտաշես I-ը իր հաջորդներին թողել էր անտեսապես բարգավաճ ու հարուստ և ռազմապես հզոր երկիր: Նրան հաջորդել է որդին՝ **Արտավազդ I-ը** (Ք.ա. 160–115 թթ.), որը թագավորում էր խաղաղությամբ: Ք.ա. II դարի վերջին Հայաստանը ենթարկվում է հետզհետե հզորացող հարևան Պարթևստանի Միհրդատ II թագավորի հարձակումներին: Թեև հայկական բանակը կարողանում է հետ շարտել պարթևներին և պահպանել Հայաստանի անկախությունը, սակայն անժառանգ Արտավազդը ստիպված է լինում իր եղբորորդուն՝ Տիգրանին, պատանդ տալ պարթևներին: Այդ ժամանակ արքայազն Տիգրանը (ապագա Տիգրան II Մեծը) 20 տարեկան էր (հետևաբար նա ծնվել է մոտ Ք.ա. 140 թ.): Այս գահ է բարձրանում Արտավազդի եղբայր Տիգրան I-ը (Ք.ա. 115–95 թթ.): Տիգրանը Հայաստան վերադառնալու հնարավորություն ստանում է միայն 25 տարի անց, հոր՝ Տիգրան I-ի մահից հետո, երբ արդեն 45 տարեկան էր: Նրա ազատության գինը Մեծ Հայքի հարավ-արևելքում գտնվող «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տարածքի գիջումն էր Միհրդատ II-ին: Հունահռոմեական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Տիգրանը թագադրվում է Աղձնիքի նշանավոր սրբավայրերից մեկում, ուր հետագայում կառուցվում է Տիգրանակերտ քաղաքը:

Տիգրան II-ը (Ք.ա. 95–55 թթ.) շարունակել է իր պապի՝ Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը: Նրա առաջնահերթ խնդիրը հայկական բոլոր տարածքները մեկ ընդհանուր պետության մեջ միավորելն էր: **Ք.ա. 94 թ.** նրա բանակը մտնում է **Ծոփք:** Ռազմական ընդհարման ժամանակ սպանվում է տեղի թագավորը՝ Արտանեսը: Ծոփքի վերամիավորումով Մեծ Հայքը դուրս է գալիս Արևմտյան Եփրատի ափե-

Տիգրանակերտի աշտարակներից

րը, որից այն կողմ տարածվում էր Կապադովկիայի թագավորությունը: Բնական է, որ այդ երկիրն անմիջապես հայտնվելու էր Տիգրան II-ի ուշադրության կենտրոնում:

Հայ-պունոսական դաշինքը և Կապադովկիայի նվաճումը

Հայկական պետության ներումն ու ռազմական հզորությունը թույլ էին տալիս լուծելու նաև ռազմավարական բարդ խնդիրներ, որոնք բխում էին Հայաստանի ազգային անվտանգության հեռանկարներից: Ծոփքից հետո օրակարգի հարց է դառնում Մեծ Հայքի հարավարևմտյան սահմանային նահանգ Կորդուքի և Եփրատից արևմուտք ու Սև ծով ձգվող Փոքր Հայքի միավորումը: **Կորդուքի** միացումը տեղի է ունենում նույն **Ք.ա. 94 թվականին:** Ի տարբերություն Ծոփքի՝ տեղի թագավորը մնում է գահին՝ պարտավորվելով կատարել վասալական տարբեր պարտականություններ:

Տիգրան II Մեծի դրամը և դրամի դարձերեսը՝ Անահիտ դիցամոր պատկերով

Ավելի բարդ էր Փոքր Հայքի հարցը: Հայկական այս թագավորությունը դեռևս Ք. ա. II2 թ. ռազմակալվել էր հարևան Պոնտոսի կողմից: Վերջինս Փոքր Ասիայի հզոր պետություններից էր, ուներ լավ վարժեցված ու մարտունակ բանակ: Բնականաբար, Փոքր Հայքի միավորման հարցը կարելի էր լուծել միայն ընդդեմ Պոնտոսի ռազմական բախման միջոցով: Դա շատ լավ էր հասկանում նաև Պոնտոսի թագավոր, տաղանդավոր զորավար **Միհրդատ VI Եվպատորը**: Վերջինս Փոքր Ասիայի բոլոր երկրները գրավելու և մի մեծ հելլենիստական պետություն ստեղծելու ծրագիր ուներ: Այդ ծրագրի գլխավոր խոչընդոտը Հռոմն էր: Եվ պատահական չէ, որ հակահռոմեական իր պայքարում Միհրդատ Եվպատորը որոշեց դաշնակցել Տիգրան II-ի հետ: Ճիշտ է, այդ շրջանում Տիգրանը Հռոմի հետ որևէ միձեղի խնդիր չուներ, սակայն հետապնդելով աշխարհակալական ծրագրեր՝ կողմնակից էր Պոնտոսի հետ քաղաքական մերձեցմանը: Բացի այդ, Հայաստանին հարևան Կապադովկիան, որ Հռոմի հնազանդ դաշնակիցն էր, վերջինիս համար հիանալի ռազմական հենակետ էր՝ ապագայում Հայաստանի դեմ մարտնչելու համար: Ահա թե ինչու Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան II-ը արագ համաձայնու-

թյան եկան: Բնականաբար, Փոքր Հայքի հարցը մղվեց հետին պլան:

Ք.ա. 94 թ. Արտաշատը ժամանեցին պոնտական բանագնացները: Կնքվեց հայ-պոնտական պայմանագիր, որի համաձայն՝

1. Հայաստանը գործողությունների ազատություն էր ստանում հյուսիսում, հարավում և արևելքում, իսկ Պոնտոսը՝ արևմուտքում:
2. Կողմերը միացյալ ուժերով հարձակվելու էին Կապադովկիայի վրա, որի տարածքը պետք է ստանար Պոնտոսը, իսկ շարժական զույքն ու բնակչությունը՝ Հայաստանը:
3. Դաշինքն ամրապնդելու նպատակով Միհրդատն իր դուստր Կլեոպատրային կնության է տալիս Տիգրան II-ին:

Հավատարիմ հայ-պոնտական դաշինքին՝ **Ք.ա. 93 թ.** հայկական զորքերը ներխուժում են **Կապադովկիա** և գրավում այն: Տեղի գաղթնեց թագավորն ապալինում է Հռոմի օգնությանը: Ք.ա. 92 թ. հռոմեական բանակը նշանավոր զորավար Սուլլայի հրամանատարությամբ մտնում է Կապադովկիա, հայկական զորքը թողնում է այդ երկրի տարածքը: Սակայն Տիգրանն այստեղ ձեռք է բերում հսկայական ավար և մեծ թվով զերիներ:

Նույն ժամանակներին է վերաբերում նաև հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հարևան երկրների՝ Վիրթի և Աղվանքի ընկճումը: Տիգրանը հեռատեսորեն երկու երկրների թագավորներին էլ թողնում է գահին՝ ստիպելով նրանց ընդունել իր գերիշխանությունը:

Հայ-պարթևական պարերազնը

Տիգրան II-ի աննախընթաց հաջողություններն ու ռազմական ծրագրերը, հայ-պոնտական դաշինքը ստիպում են Հռոմին մերձեցման եզրեր փնտրել Պարթևստանի հետ: Ք.ա. 92 թ. սկսվում են հռոմեա-պարթևական բանակցություններ, որոնք ավարտվում են Հայաստանի դեմ ուղղված պայմանագրի կնքմամբ: Հռոմի և Պարթևստանի միջև սահմանային գետ է ձանաչվում Եփրատը: Մինչ այդ իրեն լավագույնս դրսևորած հայկական բանակն ի վիճակի էր ի չիք դարձնելու Հայաստանի հարավարևելյան ռազմատենչ հարևան Պարթևստանի սպառնալիքները: Դրան կարող էր նպաստել նաև այն հանգամանքը, որ ներքաղաքական պայքարի հե-

Ոսկյա մեդալիոն Սիսիանից. Ք.ա. I դ.

տևանքով Պարթևստանը չափազանց թուլացել էր, և պահը շատ հարմար էր ծրագրերի իրականացման տեսակետից:

Ք.ա. 88 թ. մահացավ Պարթևստանի Միհրդատ II թագավորը, և գահ բարձրացավ Գողերձ II-ը: Այս իրադարձությունը Տիգրանի համար ռազմական գործողություններ սկսելու ազդանշան դարձավ: Ք.ա. 87 թ. հայկական բանակը ներխուժեց Պարթևստանի դաշնակից Մարաստան,

Տեսարան սեփևկյան Ապամեա քաղաքից

Միհրդատ VI Եվպատոր

որը գրավվեց առանց դժվարության: Տեղի Միհրդատ թագավորը հավատարմության երդում տվեց հայոց թագավորին և փոխարենը հետ ստացավ ոչ միայն թագը, այլև ամուսնացավ Տիգրան II-ի դստեր հետ:

Շարժվելով հարավ-արևելք՝ հայկական քանակը գլխովին ջախջախեց պարթևների զորքը, գրավեց թագավորանիստ Էկրատանը: Գողերձ II-ը ստիպված էր հաշտություն խնդրել, որը կնքվեց նույն՝ Ք.ա. 87 թվականին: Այս պայմանագրի համաձայն՝

1. Պարթևստանը վերադարձնում էր Հայաստանից խլված 70 հովիտները:
2. Հօգուտ Հայաստանի՝ պարթևները հրաժարվում էին Մարաստանից և Հյուսիսային Միջագետքից:
3. Պարթևների արքան կորցնում էր «արքայից արքա» տիտղոսը, որն այսուհետև կրելու էին Տիգրանն ու նրա հաջորդները:

Այս պայմանագրով պարթևները փաստորեն ճանաչում էին Հայաստանի գերիշխանությունը: Այնուհետև Տիգրանը Հայկական թագավորությանն է միացնում պայմանագրով իրեն անցած Ադիաբենեն, Միգդոնիան և Օսրոյենեն:

Ասորիքի գրավումը

Նշված իրադարձությունների ժամանակ երբեմնի հզոր Սելևկյան թագավորությունն ապրում էր խոր ճգնաժամ: Ներքաղաքական պայքարը թուլացրել էր թագավորական իշխանությունը: Միմյանց հաջորդող և անընդհատ կրկնվող ներքին պատերազմները երկիրը կանգնեցրել էին կործանման եզրին:

Չկարողանալով հաղթահարել այդ ճգնաժամը՝ երկրի ավագանին ելքը տեսնում էր արտաքին որևէ հզոր տիրակալի իշխանությունն ընդունելու մեջ: Հնարավոր թեկնածուներն էին Եգիպտոսի Պտղոմեոս IX, Պոնտոսի Միհրդատ VI և Հայոց Տիգրան II Մեծ թագավորները: Այն քանից հետո, երբ Տիգրանը գրավեց Հյուսիսային Միջագետքը, Հայկական տերությունն ընդհուպ սահմանակցեց Սելևկյան պետությանը: Դժվար չէր կոտակել Տիգրանի հաջորդ քայլը: Վաղ թե ուշ հայկական քանակն անցնելու էր երկու երկրների միջև սահման հանդիսացող Եփրատ գետը: Սելևկյան ավագանին ևս դա շատ լավ էր հասկանում և, բնականաբար, որոշեց Տիգրանին հրավիրել՝ բազմելու սելևկյան գահին: Տիգրանի առավելությունն այլ թեկնածուներից, ըստ պատմիչի խոսքերի, «ռազմական հզոր ուժ ունենալու մեջ էր»:

Ք.ա. 84 թ. հայկական քանակներն առանց դիմադրության մտան **Ասորիք**: Երկրի մայրաքաղաք **Ասորիքը** լայնորեն բացեց իր դարպասները հայոց արքայի առջև: Տիգրանը բազմեց Սելևկյանների գահին ու այստեղ խաղաղությամբ իշխեց 17 տարի: Հայկական քանակը միաժամանակ գրավեց նաև **Կոմնագենեն, Դաշրաշին Կիլիկիան** և **Փյունիկիան**: Մեծ Հայքի գերիշխանությունն ընդունեցին նաև հարևան **Տրեսարանը**, Կարմիր ծովի ափին ապրող արաքական ցեղերը, արաքական **Նաբաթեա** թագավորությունը և մի քանի այլ երկրներ ու ժողովուրդներ:

Հայկական քանակը **Ք.ա. 71 թ.** բավականին դժվարությամբ կարողացավ գրավել Միջերկրական ծովի ափին գտնվող,

Եգիպտոսին սահմանակից *Պպղոմայիս* քաղաքը: Այստեղ գերի վերցվեց սելևկյան Սելենն թագուհին, որը հետագայում մահապատժի ենթարկվեց:

Այսպիսով Հայաստանը դուրս եկավ և ամրապնդվեց Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին, որը զարգացման լայն հեռանկարներ էր բացում: Մյուս կողմից Հայկական տերության սահմանները հասան Եգիպտոս, որը նույնպես հայտնվեց Տիգրան II-ի հետաքրքրությունների կիզակետում: Դրա ապացույցն այն է, որ Պտղոմեոս XII-ը Եգիպտոսում գահ բարձրացավ ոչ առանց Տիգրան II-ի օժանդակության: Դժվար չէ տեսնել, որ Տիգրան II-ը Եգիպտոսի նկատմամբ ուներ որոշակի ծրագրեր, որոնք, սակայն, չիրականացան քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության պատճառով:

Տերության վարածքը, բնույթը, բնակչությունը

Տիգրան Մեծի նվաճումների հետևանքով Առաջավոր Ասիայի քաղաքական քարտեզը փոխվեց: Նախորդ գերտերությունները՝ սելևկյան Ասորիքն ու Պարթևստանը, իրենց դիրքերն ու տարածաշրջանում խաղացած դերը զիջեցին Հայկական տերությանը: Վերջինս տարածվում էր Եգիպտոսից և Կարմիր ծովի ափերից մինչև Կովկասյան Մեծ լեռները, Միջերկրական ծովից մինչև Կասպից ծով:

Հայկական տերությունը բազմազգ երկիր էր: Ինչպես հույն պատմիչն է հավաստում, Տիգրան II-ի տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով: *Այն կազմված էր երեք կարգի հասրվածներից:* Առաջինը բուն հայկական հողերն էին (Մեծ Հայք, Կոմմագենն)՝ շուրջ **360 հազ. քառ. կմ** տարածքով: Երկրորդը հպատակ թագավորություններն էին (Վիրք, Աղվանք, Մարաստան, Ադիաբեննե, Օսրոյեննե, Պալմիրա, Փյունիկիա, Ասորիք, Կիլիկիա)՝ շուրջ **400 հազ. քառ. կմ** տարածքով: Երրորդը Հայաստանի քաղաքական ազդեցության

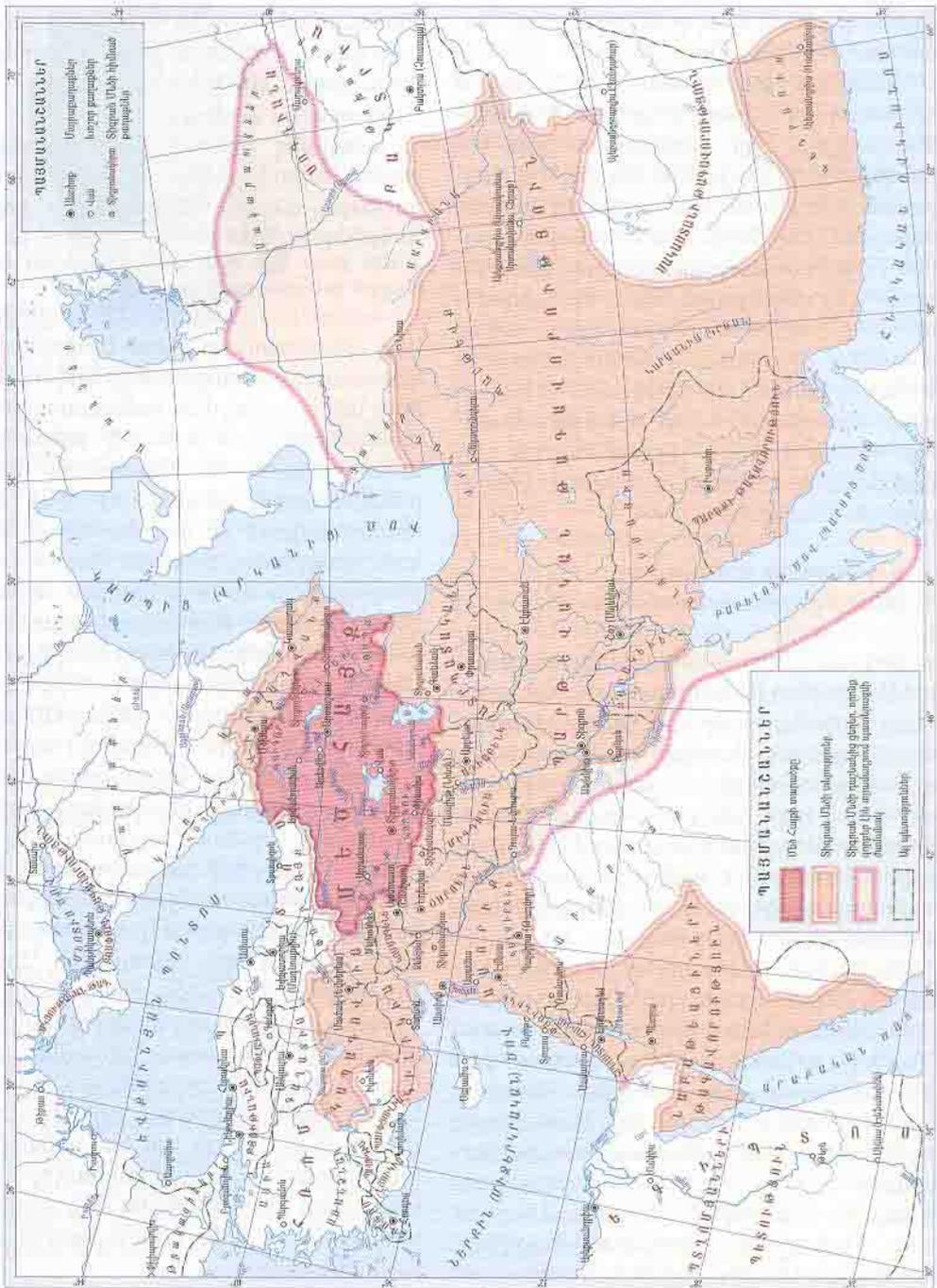
ուրրտում գտնվող երկրներն ու ցեղերն էին (Պարթևստան, Նարաթեա, Հրեաստան, Ամուդարյայի ստորին ավազանի սկյութական ցեղերը, Պարսից ծոցի և Կարմիր ծովի ափերին բնակվող արաբները)՝ շուրջ **2 մլն քառ. կմ** տարածքով:

Այսպիսով՝ Տիգրան II-ը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասի տիրակալը: *Հայոց տերության վարածքը՝ ենթակա երկրներով հանդերձ, կազմում էր շուրջ 3 մլն քառ. կմ, որը գերազանցում էր Մեծ Հայքի վարածքը փասն անգամ:*

Հայկական տերությունը հելլենիստական պետություն էր՝ նման Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տերություններին: Այն զարգացման ամենատարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների մի ամբողջություն էր: Տերության միջուկը, բնականաբար, կազմում էր Մեծ Հայքը, որտեղ ապրում էր հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածը, գտնվում էին տերության քաղաքական ու տնտեսական նշանավոր կենտրոնները: Տերության տնտեսապես ամենազարգացած շրջանը Ասորիքն էր՝ իր Անտիոք մայրաքաղաքով: Միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոններ էին Փյունիկիայի Տյուրոս, Բիբլոս, Բեյրութ քաղաքները: Հարուստ և հռչակավոր էին Դամասկոսը, Հալեպը, ինչպես նաև Կիլիկիայի Տարսոն, Ադանա և այլ քաղաքներ: Տիգրան II-ը Ասորիքի թագավորական իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Այդ երկիրը կառավարվում էր հատուկ փոխարքայի կողմից, որի նստավայրը Անտիոքն էր: Այստեղ փոխարքա-կառավարիչ նշանակվեց Տիգրանի մերձավորագույն զինակիցներից *Քազարարը*: Տիգրանի կրտսեր եղբայր *Գուրասը* նշանակվեց Հյուսիսային Միջագետքի փոխարքա, որի նստավայրը Մծբին քաղաքն էր: Այս երկրամասը երկրագործության և արհեստագործության նշանավոր կենտրոններից էր և լիովին բավարարում էր տերության հացահատիկի պահանջարկը:

Տերության կազմում գտնվող երկրների մեծ մասը՝ Վիրք, Աղվանք, Ադիաբեննե, Մա-

ՏԻԳՐԱԼ ՄԵԾԻ ՏԵՐԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախի Տիգրանակերտի պեղված համալսմաներից

րաստան և այլք, վերածվեցին ենթակա թագավորությունների: Ինչպես այդ երկրները, այնպես էլ մյուսները պարտավոր էին հարկ վճարել և գորք տրամադրել: Պլուտարքոսի մի արժեքավոր վկայությունից իմանում ենք, որ հայ-հռոմեական պատերազմի ժամանակ հայկական քանակը համարվել էր աղվաններից, վրացիներից, մարաստանցիներից, ադիաբենցիներից, արաբներից, սկյութներից կազմված զորամասերով:

Հսկայական տերության ծայրամասերը կենտրոնի հետ կապելու համար Տիգրան II-ը զարկ է տվել ճանապարհաշինությանը, որի շնորհիվ ստեղծվել է կենտրոնական ամուր հաղորդակցական կապ: Նա կառուցել է «Արքունի սրողուրան», որ միմյանց հետ կապում էր տերության երեք մայրաքաղաքները՝ Արգաշարը, Տիգրանակերտը և Անգիտքը:

Տիգրանակերտի կառուցումը

Տիգրան Մեծի գործունեությունը նշանավորվել է նաև աշխույժ քաղաքաշինությամբ: Քաղաքները նպաստելու էին արհեստների ու առևտրի զարգացմանը, ար-

մատավորելու էին հեղենիստական մշակույթը, որն էլ իր հերթին գաղափարական գեներ էր դառնալու հայկական հասարակության առաջընթացի համար:

Հատկապես նշանակալից էր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի կառուցումը: Տիգրանի նվաճումներից և Հայկական տերության կազմավորումից հետո Արտաշատն այլևս չէր կարող կատարել մայրաքաղաքի դեր, քանզի մնացել էր տերության ծայր հյուսիսում, իսկ Անտիոքն էլ բուն հայկական տարածքներից դուրս էր և ուներ գերազանցապես օտար բնակչություն: Ահա թե ինչու նոր մայրաքաղաքի կառուցումը դարձել էր օրակարգի հարց: Տիգրանակերտը կառուցվել է *Ք.ա. 80-70-ական թվականներին* Աղձնիք նահանգում՝ Արևմտյան Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի ափին: Քաղաքի տարածքում նախապես եղել է հեթանոսական նշանավոր պաշտամունքային կենտրոն: «Նոր մայրաքաղաքը բնակեցնելու համար, — ինչպես գրում է հույն պատմիչը, — Տիգրանն այստեղ հրավիրում է հայերից լավագույններին և սպառնում է բռնագրավել այն ամենը, ինչ իրենց հետ Տիգրանակերտը չէին պա-

նելու»: Ահա թե ինչու հայոց մեծամեծերը, ցանկանալով հաճոյանալ արքային, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շենության ու ընդարձակման համար: Մայրաքաղաքի բնակչությունը համարելու համար Տիգրան Մեծը նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության մի մասը բռնագաղթեցրել է Հայաստան: Միայն Կապադովկիայից Հայաստան է տեղափոխվել 300 հազար մարդ, 100 հազար էլ՝ Կիլիկիայի 12 քաղաքներից: Անշուշտ, Հայաստան տեղափոխված այդ ամբողջ բնակչությունը չի բնակեցվել միայն Տիգրանակերտում, այլ նաև Արտաշատ, Երվանդաշատ, Վան, Արմավիր և այլ քաղաքներում:

Կարձ ժամանակամիջոցում կառուցվեց մեծ ու գեղեցիկ մի քաղաք, որն ուներ շուրջ 120 հազար բնակչություն: Ապալիանտը վկայում է, որ Տիգրանակերտն ունեցել է 25 մ բարձրությամբ, վիթխարի լայնությամբ և ջրով լի խանդակով պաշտպանված պարիսպներ: Պարիսպներն այնքան լայն էին, որ դրանց մեջ ներսի կողմից կառուցվել են ախոռներ, պահեստներ, արհեստանոցներ, զինանոցներ: Քաղաքն ունեցել է նաև անա-

ռիկ միջնաբերդ: «Քաղաքի մոտ, — շարունակում է հույն պատմիչը, — Տիգրանը կառուցեց պալատ՝ ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով»: Պլուտարքոսը նույնպես վկայում է, որ Տիգրանակերտը մեծ և շքեղ քաղաք էր, որն ուներ արքունի պալատ, դիվանատուն և թատրոն, «այն լի էր գանձերով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով»: Մայրաքաղաքից քիչ հեռավորության վրա կառուցվել է ամրոց, որն ունեցել է Տիգրանակերտի մատուցները պաշտպանելու նշանակություն:

Կարձ ժամանակամիջոցում Տիգրանակերտը դարձել է Մերձավոր Արևելքի՝ արհեստագործության, առևտրի ու մշակույթի մարդաշատ կենտրոններից մեկը:

Քաղաքի մայրաքաղաք Տիգրանակերտից, Տիգրան Մեծը կառուցել է նաև Տիգրանակերտ ու Տիգրանավան անուններով այլ քաղաքներ Արցախում, Ոստիքում, Գողթնում և այլուր: Վերջին տարիներին հայ հնագետների ջանքերով հայտնաբերվել է Արցախի Տիգրանակերտը՝ իր հզոր պարիսպներով, միջնաբերդով և քաղաքատեղիով:

Տարզեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր են հաջորդել Արտաշես I-ին: Երբ է թագավորել Տիգրան II-ը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Ծոփքի գրավումը:
2. Տիգրան II-ը նրբ Մեծ Հայքին միացրեց Կորդուքը: Ինչո՞ւ ամժամանակ հետաձգվեց Փոքր Հայքի միացումը: Որո՞նք էին Տիգրան II-ի և Միհրդատ Պոնտացու մերձեցման պատճառները: Երբ է կնքվել հայ-պոնտական պայմանագիրը:
3. Ո՞ր իրադարձությունը Պարթևստանի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու ազդանշան եղավ Տիգրանի համար: Ինչ ավարտ ունեցավ Պարթևստանի դեմ պատերազմը:
4. Հիմնավորե՞ք Տիգրանի առավելությունները սելևկյան գահի մյուս թեկնածուների նկատմամբ: Երբ Տիգրանը տիրացավ սելևկյան գահին:
5. Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Առաջավոր Ասիայում Տիգրան Մեծի նվաճումների հետևանքով: Ներկայացրե՞ք Հայկական տերության բնույթը, կառուցվածքը:
6. Երբ և ինչո՞ւ Տիգրանը ձեռնամուխ եղավ նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը: Նկարագրե՞ք մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: Ինչ գիտե՞ք Տիգրանի կառուցած քաղաքների մասին:

§ 4. ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅՈՒՄ

Հռոմեա-պոնտական հսկայանարությունը

Ք.ա. I դարի սկզբներին Հռոմեական Հանրապետությունը հզորացել էր և ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության: Հռոմի անմիջական ծրագրերի մեջ էր մտնում Փոքր Ասիայի զավթումը: Այստեղ գերիշխանության էր ձգտում նաև Պոնտոսի տիրակալ, Տիգրան II-ի դաշնակից Միհրդատ VI Եվպատորը: Կողմերի միջև բախումը դարձել էր անխուսափելի:

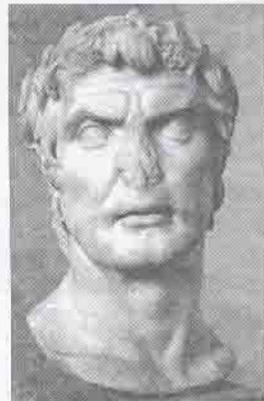
Դեռևս Ք. ա. 89 թ. Միհրդատ Պոնտացին հսկայական բանակով հարձակման անցավ հռոմեացիների դեմ և գրավելով ամբողջ Փոքր Ասիան՝ պատերազմը տեղափոխեց Բալկաններ: Պոնտական սպառնալիքը ստիպեց Հռոմին առավել մեծ ուշադրություն քննել Միհրդատ VI-ի գործողությունների վրա: Առանձնացվեց հատուկ բանակ, որի հրամանատար Սուլլան կարողացավ Միհրդատին դուրս մղել ոչ միայն Բալկաններից,

Միհրդատ VI

այլ նաև Փոքր Ասիայի հռոմեական տարածքներից և ստիպել վերադառնալ իր նախկին դիրքերը: Ք.ա. 74 թ. սկսվեց հռոմեա-պոնտական պատերազմի մի նոր փուլ: Ք.ա. 71 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ Միհրդատը դարձյալ պարտություն կրեց:

Հռոմեա-պոնտական պատերազմների ընթացքում (Ք.ա. 89-71 թթ.) Տիգրան II-ը փաստորեն զբաղված էր սեփական ռազ-

Սուլլա

մավարական ծրագրերի իրականացմամբ: Սակայն Հռոմը երբեք չէր կարող հաշտվել այն իրողության հետ, որ Հայկական տերությունը դուրս էր եկել Միջերկրական ծով և ընդհուպ մոտեցել Եգիպտոսի սահմաններին, երկիր, որն անմիջականորեն Հռոմի շահագրգռությունների կենտրոնում էր: Բացի այդ, հզոր Հայաստանի գոյությունն իսկ Հռոմի առջև փակում էր դեպի Արևելք տանող բոլոր ճանապարհները: Ուստի հասկանալի է, որ Հռոմը վաղ թե ուշ բախվելու էր Արևելքին տիրող Հայկական տերության հետ:

Ահա թե ինչու Հռոմը սկսում է լրջորեն նախապատրաստվել Հայաստանի դեմ պատերազմի: Հայ-հռոմեական ռազմական բախմանը նպաստեց նաև պարտություն կրած Միհրդատ Պոնտացու փախուստը Հայաստան: Տիգրանը շտապեց քաղաքական ապաստան շնորհել բոլորի կողմից լքված Միհրդատ Պոնտացուն՝ դրանով ի ցույց դնելով իր բարձր բարոյականությունն ու արժանապատվությունը և միաժամանակ արքայական հպարտությունն ու արիությունը:

Հռոմեական զորավար Լուկիոս Լուկոլյուսը, հետապնդելով Միհրդատին, մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և կանգ առավ: Նա Տիգրանի մոտ որպես դեսպան ուղարկեց իր երիտասարդ ազգական Ալի-

Լուկիոս Լուկուլյոս

նու Կլավդիոսին՝ պահանջելով «Հոմեական ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Միիրդատին»: Տիգրանը կտրականապես մերժեց հոմեացիների պահանջը՝ ասելով. «Ես Միիրդատին չեմ հանձնի, իսկ եթե հոմեացիները պատերազմ սկսեն, ապա... հսկահարված կրամ նրանց»: Անտարակոյս, եթե Տիգրանը հանձներ Միիրդատին, ապա հնարավոր չէր լինի խուսափել պատերազմից: Ակնհայտ է, որ Միիրդատի հարցը սոսկ առիթ էր և ոչ թե պատճառ:

Հայ-հոմեական պատերազմի ստաջին փուլը

Ք. ա. 69 թ. գարնանը հոմեական բանակն անցավ սահմանային Եփրատ գետը և մտավ Հայաստան: Սկսվեց հայ-հոմեական պատերազմը: Այն ընթացել է երկու փուլով. առաջինը՝ Ք.ա. 69-67 թթ., երկրորդը՝ Ք.ա. 66 թ.:

Լուկուլյոսը մշակել էր կայծակնային պատերազմի ծրագիր, որի համաձայն՝ հանկարծակի հարձակմամբ շեշտակի հարվածներ հասցնելով՝ պետք է պարտության մատնեի հայկական բանակին: Նա առանց որևէ դժվարության ռազմակալեց Ծոփքը և սրբնթաց շարժվեց Աղձնիք՝ գրավելու Տիգրանակերտը: Սակայն Տիգրանակերտի կայազորը, զորավար Մանկայոսի հրամանատարությամբ հմտորեն պաշտպանելով քաղաքը, հետ շարտեց հոմեական զրոհները: Լուկուլյոսը ստիպված էր քաղաքը

պաշարելու: Անցնում էին ամիսները, իսկ մայրաքաղաքը շարունակում էր դիմարդել: Կայծակնային պատերազմի՝ Լուկուլյոսի ծրագիրը տապալվեց:

Հոմեական բանակի ներխուժման պահին Տիգրանն Արտաշատում էր: Հայկական զորքերի գլխավոր ուժերը, որոնք ձամբարել էին Պաղեստինում, մինչ կհասնեին Հայաստան, Տիգրանը Լուկուլյոսի դեմ ուղարկեց **Մեիրուժան** զորավարի 3 հազար հեծյալներից բաղկացած զորաջոկատը, որը մարտի մեջ մտավ հոմեացիների մեծաքանակ զորքի հետ: Անհավասար կռվում հերոսաբար զոհվեցին Մեիրուժան զորավարն ու նրա քաջարի զինվորները:

Միայն սեպտեմբերի կեսերին Տիգրանի գլխավորած հայկական բանակը մոտեցավ պաշարված Տիգրանակերտին: Այստեղ էին արքայի ընտանիքը, մերձավորները, գանձերը: Հայկական հրամանատարությունը ծրագրեց և իրականացրեց մի հանդուգն հարձակում, որի ընթացքում մի զորամաս գիշերային հանկարծակի գրոհով ներխուժեց քաղաք և այստեղից դուրս բերեց արքայի ընտանիքն ու գանձերի մի մասը: Այս իրադարձությունն, անշուշտ, բարձրացրեց հայ մարտիկների ոգին և հավատ ներշնչեց հաղթանակի նկատմամբ, մանավանդ որ ժամանեցին նաև հայկական հիմնական զինված ուժերը:

Կողմերը նախապատրաստվում էին վճռական ձակատամարտի: Հայկական զինված ուժերի թվաքանակը մոտ 70-80 հազար էր: Բուն հոմեական բանակն ուներ 22 հազար զինվոր և դրանից ավելի դաշնակցային զորամասեր, միապին՝ շուրջ 50 հազար զինվոր: Հետևաբար հակառակորդները մոտավորապես հավասարազոր ուժերով են ձակատել միմյանց դեմ:

ձակատամարտը սկսվեց **Ք.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի** վաղ առավոտյան և նույն օրն էլ ավարտվեց: Հայկական զինված ուժերը հոգնած էին և երկարատև ռազմերթից հետո հանգստի կարիք ունեին: Լուկուլյոսը նրանց զրկեց այդ հնարավորությունից: Նա, նշանակալից ուժեր տեղափոխելով հայկական

բանակի թիկունք, գրավեց այստեղ գտնվող բլուրը, որն էլ որոշեց ճակատամարտի ելքը: Ենթարկվելով երկուստեք հարձակման (թիկունքից և ճակատից) և տալով զգալի կորուստներ՝ հայկական բանակը ստիպված էր նահանջել: Քիչ չէին նաև հռոմեացիների կորուստները:

Ճակատամարտի ելքը վճռեց նաև Տիգրանակերտի ճակատագիրը: Քաղաքը պաշտպանող օտար վարձկանները, կաշառվելով Լուկուլլոսի կողմից, հոկտեմբերի վերջերին դարպասները բացեցին հռոմեացիների առջև: Փաստորեն քաղաքը գրավվեց դավաճանության արդյունքում: Նորակառույց քաղաքը բարբարոսաբար քարուքանդ եղավ ու թալանվեց: Միայն Լուկուլլոսը ձեռք բերեց ութ հազար տաղանդ արծողությանը գանձեր:

Արածանիի ճակատամարտը

Տիգրանը չվիստվեց, չկորցրեց հավատը հայթանյակի նկատմամբ: Նա ձեռնամուխ եղավ բանակը կարգի բերելու, նոր զորամասեր հավաքագրելու և վարժեցնելու գործին: Դեռ ավելին՝ հայկական 10-հազարանոց մի զորամասով նա Միիրդատին ուղարկեց Պոնտոս՝ այնտեղ տեղակայված հռոմեական կայազորների դեմ մարտնչելու և ռազմական գործողությունների ճակատն ընդարձակելու հեռագնա մտադրությամբ, որը նրան լիովին հաջողվեց: Հայաստանի տնտեսական կարողություններն ու մարդկային պաշարները հնարավոր դարձրին ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում միանգամայն նոր բանակի ստեղծումը, որն իր մարտարվեստով շուտով գերազանցեց հռոմեացիներին:

Իսկ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը գրավելուց հետո չհամարձակվեց շարունակել ռազմական գործողությունները և ծանր կորուստներ կրած հռոմեական լեգեոնները տեղափոխեց հարավ՝ Կորդոբի տաք շրջաններում ձմեռելու և ուժերը վերականգնելու նպատակով: Հարաբերական այս դադարից հիանալիորեն օգտվեց հայկական կողմը:

Ք.ա. 68 թ. գարնանը Լուկուլլոսի բանակը դուրս եկավ Կորդոբից և անցնելով Հայկա-

կան Տավրոսը՝ Արածանի գետի ափերով շարժվեց դեպի Արտաշատ: Խուսափելով գլխավոր ճակատամարտից՝ Տիգրան II-ը Լուկուլլոսին, որքան հնարավոր է, ներքաշում էր երկրի խորքերը՝ կտրելով նրան թիկունքից և ռազմավթերքի մատակարարումներից: Միաժամանակ՝ հանկարծակի, այդ թվում գիշերային հարձակումներով հայերը ջլատում էին հակառակորդի ուժերը՝ նրանց պատճառելով նշանակալի կորուստներ: Տիգրանի այս մարտավարությունը լիովին արդարացրեց իրեն: Առանց գլխավոր ճակատամարտ տալու նա հյուծել էր հակառակորդի բանակը, պատճառել նյութական ու մարդկային հսկայական կորուստներ: Հռոմեական բանակը կորցրել էր մարտունակությունն ու կարգապահությունը: Չհավատալով հաջողությանը՝ զինվորները պահանջում էին հետ դառնալ: Սակայն Լուկուլլոսն անմտորեն շարունակում էր նրանց ոգևորել Արտաշատի անբավ հարստություններին տիրանալու հեռանկարով:

Սեպտեմբերի 22-ին հռոմեական բանակը մոտեցավ Արածանիի գետանցին: Առջևում Հայկական Պար լեռնաշղթան էր, իսկ նրանից քիչ այնկողմ Արտաշատն էր: Այս վճռական պահին էլ հայկական բանակն անցավ շեշտակի հարձակման: Արածանիի ճակատամարտում հռոմեական բանակը լիակատար պարտություն կրեց: Հույն պատմիչ Դիոն Կասիոսը վկայում է, որ «հայերը, ներսահարելով հռոմեացիներին, շարերին իսկույն սպանեցին, իսկ շար շարերին էլ վիրավորեցին: Ու վերքերը ծանր էին և դժվարբուժելի, քանզի հայերը գործածում էին երկծայր նետեր, որոնց ծայրերն այնպես էին իրար ազուցված, որ նետերը թե մարմնի որևէ մասում մնալու և թե դուրս քաշելու դեպքում արագորեն սպանում էին...»

Այնժամ Լուկուլլոսը, քանզի շարերը վիրավորվել էին, և մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց»: Արածանիից հետո Լուկուլլոսը ստիպված էր թողնել Հայաստանի սահմանները, Կորդոբն ու Հյուսիսային Միջա-

գետքը: Իսկ Միհրդատ Եվպատորը սկսել էր Պոնտոսի ազատագրումը:

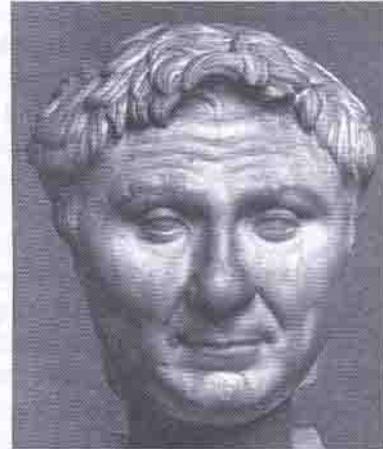
Լուկուլլոսի պարտության հետևանքով վերականգնվեց Հայկական տերության հեղինակությունը: Արդեն Ք.ա. 67 թ. կեսերին հայկական բանակները ազատագրեցին Ծոփքը, մտան Կապադովկիա: **Պոնտոսի Ջեթս** քաղաքի մոտ հայ-պոնտական ուժերը փայլուն հաղթանակ տարան հռոմեացիների նկատմամբ: Հայկական զերիշխանությունը վերականգնվեց Ասորիքում և Միջերկրական ծովի ափերին:

Այսպիսով՝ Հռոմի առաջին գրոհը դեպի Հայաստան լիովին ձախողվեց, իսկ Լուկուլլոսը պաշտոնանկ եղավ: Արևելքում հռոմեական զորքերի նոր գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Գնեոս Պոմպեոսը:

Հայ-հռոմեական պայտերազմի երկրորդ փուլը

Պոմպեոսն Արևելք ժամանեց Ք.ա. 66 թ. գարնանը: Նա պարթևներին առաջարկեց ընդդեմ Հայաստանի կնքել ռազմական համագործակցության պայմանագիր՝ խոստանալով Տիգրանի պարտության դեպքում նրանց վերադարձնել Մարաստանը, Հյուսիսային Միջագետքն ու Կորդոքը: Պարթևները համաձայնեցին: Այնուհետև Պոմպեոսը ռազմական գործողություններ սկսեց Միհրդատ Պոնտացու դեմ: Նրան հաջողվեց պարտության մատնել Միհրդատին և ռազմակալել Պոնտոսը: Միհրդատ Եվպատորը նահանջեց իր տերության հյուսիսային երկրամասերը, որտեղ էլ Ք.ա. 63 թ. ինքնասպանությամբ վերջ տվեց կյանքին:

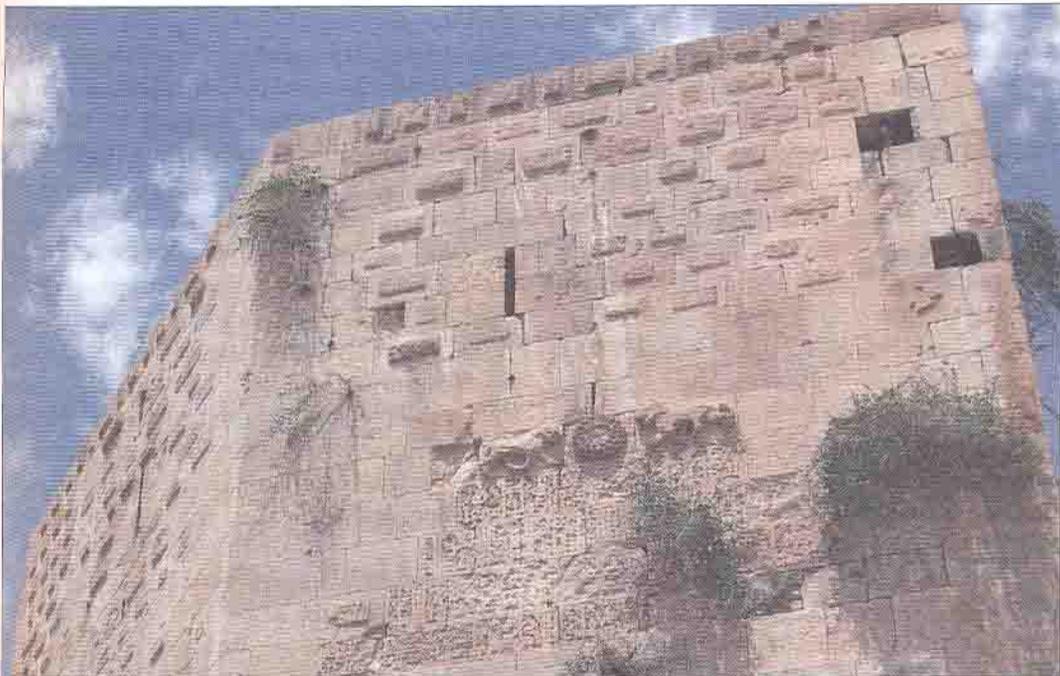
Զրկված լինելով իր գլխավոր դաշնակցից՝ հայոց թագավորը հայտնվեց Պարթևստանի և Հռոմի ռազմական սպառնալիքի առջև: Նման պայմաններում պետք էր գործել չափազանց զգույշ և ձգձգիտ: Հավատարիմ Ք.ա. 66 թ. հռոմեա-պարթևական համաձայնագրի ոգուն՝ պարթևների թագավոր Հրահատ III-ը մտավ Հայաստան և պաշարեց Արտաշատը: Ստեղծված իրադրությունում Տիգրան II-ը ստիպված եղավ

Գնեոս Պոմպեոս

հայկական զորքը դուրս բերել Կապադովկիայից և վերադառնալ Հայաստան: Տիգրանն արագ ռազմերթով հակահարված տվեց պարթևներին, որոնք ստիպված էին նահանջել իրենց երկիրը: Հենց այս պահին էլ Հայաստան ներխուժեց Պոմպեոսի հռոմեական բանակը:

Հայոց ավագանու մեջ տարաձայնություններ էին խմորվում Հայաստանի հետագա քայլերի շուրջ: Եթե Տիգրան Մեծն իր համախոհներով կողմնակից էր Հռոմի դեմ պայքարը շարունակելու քաղաքականությանը, ապա թագաժառանգ **Տիգրան Կրտսերն** ու մերձավորները կողմնակից էին անհապաղ Հռոմի հետ բանակցություններ սկսելուն և առանց պատերազմի վիճելի (հատկապես սահմանային) հարցերը կարգավորելուն: Կողմերի այս հակադիր կեցվածքն ու քայլերը առաջացրին քաղաքական ձգվածամ, որը կարող էր վտանգել հայկական պետականության գոյությունը: Թագաժառանգ Տիգրան Կրտսերը նախ գնաց պարթևների թագավոր Հրահատ III-ի մոտ, որը ի դեմս նրա գտավ դաշնակից և իր դստերը կնության տվեց նրան: Սակայն անհաջողության մատնվելով՝ Տիգրան Կրտսերը ներկայացավ Պոմպեոսին և առաջարկեց իր ծառայությունները՝ հայ-հռոմեական հաշտության բանակցություններ սկսելու համար: Բնա-

Մայրաքաղաք Տիգրանակերտի աշտարակներից

կանաքար, Տիգրան Կրտսերի այս կեցվածքը լիովին բավարարում էր Պոմպեոսին, որն իր հովանավորության ներքո վերցրեց արկածախնդիր արքայազնին:

Այս վերջին իրադարձությունները՝ պարթևական և հռոմեական ներխուժումները, ներքաղաքական պայքարը, բավականին թուլացրել էին Տիգրան Մեծի դիրքերը: Ուստի անհրաժեշտ էր ոչ կենսական խնդիրներում գնալ զիջումների՝ գլխավորը՝ պետական անկախությունը պահպանելու համար:

Արտաշատի պայմանագիրը

Ք. ա. 66 թ. սեպտեմբերին Պոմպեոսի զորքը մտնեցավ Արտաշատին և բանակեց քաղաքից ոչ հեռու: Նախապես կայացած պայմանավորվածության համաձայն՝ Տիգրան II-ը ժամանեց Պոմպեոսի ճամբար, որտեղ արժանացավ պատշաճ ու հարգալից ընդունելության, ինչպես գրում է Պլուտարքոսը. «Հռոմեացիները նրան ողջունեցին արքայափայեղ»: Ըստ հաշտության պայմանագրի՝

1. Մեծ Հայքը հոգուտ Հռոմեական Հանրապետության հրաժարվում էր Ասորիքից, Փյունիկիայից, Պաղեստինից և Կիլիկիայից, այսինքն՝ Միջերկրական ծովի առափնյա երկրներից:
2. Հայկական պետությունը պահպանում էր իր նվաճումները Հյուսիսային Միջագետքում:
3. Հայաստանից անջատվելու էին Ծոփքն ու Կորդուքը, այստեղ թագավոր էր հաստատվում Տիգրան Կրտսերը՝ պայմանով, որ Տիգրան II-ի մահից հետո դրանք միավորվելու էին Մեծ Հայքի հետ որպես մեկ պետություն՝ Տիգրան Կրտսերի գահակալությամբ:
4. Մեծ Հայքը Հռոմին պետք է վճարեր 6 հազար տաղանդ ռազմատուգանք:
5. Հայաստանը հայտարարվում էր «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից»:

Չափազանց հատկանշական է, որ ռազմատուգանքի գումարը վճարվելու էր Ծոփքի արքայական գանձարաններից, որոնք իրավականորեն արդեն պատկանում էին

Տիգրան Կրտսերին: Բնական է, որ թագա-
ժառանգը խիստ դժգոհ մնաց պայմանագ-
րից: Նա թագավոր էր հայտարարվում
Ծոփքի, որն առանց Պոմպեոսի էլ վաղուց
տրվել էր իրեն՝ որպես փոխարքայություն:
Ուրեմն՝ նա ոչինչ էլ չէր ստացել, դրան
ավելանում էր նաև Ծոփքի գանձարանների
թալանումը: Հասկանալով իր վիճակի ան-
հեթեթությունը՝ Տիգրան Կրտսերն ընդվզեց
Պոմպեոսի դեմ և վիրավորեց նրա արժա-
նապատվությունը: Ի պատասխան այդ
հանդուգն ելույթի՝ Պոմպեոսի կարգադրու-
թյամբ Տիգրան Կրտսերը ձերբակալվեց և
ընտանիքի հետ գերեվարվեց Հռոմ:

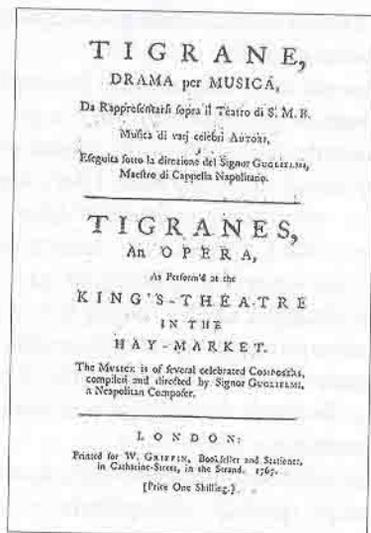
Արտաշատի պայմանագրից չափազանց
դժգոհ մնացին Հռոմի դաշնակից
պարթևները: Նրանք չստացան Պոմպեոսի
խոստացած Հյուսիսային Միջագետքն ու
Կորդոբը: Դրանք ոչ միայն մնացին Մեծ
Հայքի կազմում, այլև Պոմպեոսը ճանաչեց
Տիգրան Մեծի «արքայից արքա» տիտղոսը,
որ օգտվելով Հայաստանի ժամանակավոր
ղծվարություններից՝ պարթևներն իրենց
էին վերադարձրել: Այսպես վարվելով՝ Հռո-
մը մտադիր էր թուլացնելու Պարթևստանին:
Արևելքում ուժերի հավասարակշռությունը
պահանջում էր պաշտպանել Տիգրան II-ին:

Կնքված պայմանագիրը դիվանագի-
տական հաջողություն էր Հայաստանի հա-
մար: Ամենակարևորը՝ Հայաստանը պահ-
պանում էր իր տարածքային ամբող-
ջականությունը՝ Հայոց հայրենիքը՝ Եփ-
րատից մինչև Կասպից ծով և Հյուսիսային
Միջագետքից մինչև Կուր գետ: Պահպան-
վեց նաև Հայաստանի պետական անկա-
խությունը՝ հայ ժողովրդի հարատևման
այդ կարևորագույն նրաշխիքը: Ահա սա էր
Արտաշատի պայմանագրի պատմական
նշանակությունը:

Տիգրան II-ի կյանքի վերջին տարը
տարիները Հայաստանի համար խաղա-
ղության ու տնտեսական քարգավաճման
տարիներ էին:

Տիգրան Մեծը՝ սերունդների հիշողության մեջ

Տիգրան Մեծը հայոց մեջ հերոսացվել է
և ժողովրդական գրույցներում վերածվել
դյուցազնական կերպարի: Նրա կյանքի ու
գործի հիանալի նկարագրությունը փո-
խանցվել է սերնդից սերունդ, գովերգվել են
նրա մարդկային ու արքայական առաքինու-
թյունները: Տիգրան Մեծից ավելի քան 500

«Տիգրան Մեծ» օպերայի ազդագիրը.
Լոնդոն, 1767 թ.

«Տիգրան Մեծ» օպերայի ազդագիրը.
Հռոմ, 1724թ.

տարի անց Մովսես Խորենացին գրի է առել ժողովրդական բանահյուսության այդ անգին գոհարները և փոխանցել սերունդներին: Պատահական չէ, որ Պատմահայրը Տիգրան Մեծին դնում է հայերի ամենանշանավոր նախնիների կողքին: Թեև Պատմահայրը նույնացրել է Տիգրաններին և Տիգրան Մեծի գործերը վերագրել է Ք.ա. VI դարում ապրած Տիգրան Երվանդյանին, այնուհանդերձ, նրա գնահատականները մեծ արժեք ունեն. «...Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ էր..., չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքը»: Անգամ հոռուացի պատմիչներն էին ստիպված խոստովանել, որ հանձին Տիգրանի՝ Հռոմը գործ է ունեցել «*վսեմ քաջությամբ օժտված հսկասկորդի հեպ*»: Իսկ մեկ այլ պատմիչ էլ նրան անվանել է «*մեծագույն թագավոր, որ փրակալում էր մեծ փառքով*»:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ եվրոպական օպերային երաժշտության պատմությունն արձանագրել է Տիգրան Մե-

ծին նվիրված ավելի քան 20 օպերա՝ *խրաչեբեն, խապաներեն, գեղնաներեն, ոռուերեն*: «Տիգրան Մեծ» վերտառությամբ օպերաների հեղինակներն են աշխարհահռչակ երգահաններ Անտոնիո Վիվալդին, Նիկոլո Պուչինին, Ալեսանդրո և Դոմենիկո Ալատտին, Քրիստոֆ Գլուկը, Գեորգ Հենդելը, Ալեքսեյ Արամոնովը և շատ ուրիշներ: Տիգրան Մեծի կերպարին է անդրադարձել նաև հանձարեղ Վ. Ա. Մոցարտն իր «Միհրդատ. Պոնտոսի արքա» օպերայում:

Տիգրան Մեծի կերպարի գրական-գեղարվեստական մարմնավորմանն են ձեռնամուխ եղել նշանավոր գրողներ Դ. Ալիշանը, Պ. Դուրյանը, Խ. Դաշտենցը, Հ. Շիրազը, Հ. Խաչատրյանը, Պ. Զեյթունցյանը և այլոք:

Հայ անվանի պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը դիպուկ է քննադատել Տիգրան II-ին. «Տիգրան Մեծն իր արժանավոր փեղն է զբաղեցնում Արևելքում երբևէ իշխած փրակալների շարքում: Նա արժանացել է «Մեծ» փառքոսին՝ պարվավոր մի կոչման, որը պարսությունը հագվադեպ է շնորհում իր ընտրյալ դերակատարներին»:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ-հոռուական պատերազմի պատճառները և առիթը:
2. Երբ սկսվեց և ինչ փուլերով ընթացավ հայ-հոռուական պատերազմը: Ներկայացրե՞ք հայ-հոռուական պատերազմի առաջին փուլի ընթացքն ու կարևոր իրադարձությունները:
3. Ի՞նչ մարտավարություն ընտրեցին կողմերը Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո: Ներկայացրե՞ք Արածանիի ճակատամարտը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այն:
4. Ո՞վ փոխարինեց Լուկուլլոսին և ինչ քայլեր ձեռնարկեց: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ Միհրդատ Եվպատորի պայքարը: Ներքաղաքական ինչ իրավիճակ էր Հայաստանում: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը զիջումների գնաց:
5. Երբ և ինչ պայմաններով կնքվեց Արտաշատի պայմանագիրը: Գնահատե՞ք Արտաշատի պայմանագիրը: Ո՞րն էր Պոմպեոսի դեմ Տիգրան Կրտսերի ընդվզման պատճառը: Ինչո՞ւ պարթևները դժգոհ մնացին Հռոմից, և ինչո՞ւ էր Հռոմը պաշտպանում Տիգրան Մեծին:
6. Ըստ ձեզ՝ ինչ հիմքեր կային Տիգրանի կերպարի հավերժացման համար: Ինչպե՞ս են նրան քննադատել Մովսես Խորենացին և Ն. Ադոնցը: Երաժշտական և գրական-գեղարվեստական ինչ ստեղծագործություններ են նվիրված Տիգրան Մեծին. ովքե՞ր են դրանց հեղինակները: Կարդացե՞ք և քննարկե՞ք ոուս գրող Վ. Բրյուսովի՝ Տիգրան Մեծին նվիրված բանաստեղծությունը:

**§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐՆ ԸՆԴԴԵՄ ՀՈՒՄԻ ԾԱՎԱԼԱՊԱՇՏ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ: ԱՐՏԱՎԱՁԴ II**

**Արտավազդ II-ի
գահակալությունը**

Արտաշատի պայմանագրի կնքումից հետո Տիգրան II Մեծը գահակալեց ևս տասը տարի: Նա մահացել է Ք.ա. 55 թ.՝ 85 տարեկան հասակում:

Տիգրան Մեծը թագաժառանգ Արտավազդին թողեց Եփրատից Կասպից ծով և Հյուսիսային Միջագետքից Կուր ձգվող մի ընդարձակածավալ երկիր՝ զարգացած տնտեսությամբ ու հզոր բանակով: Տիգրան Մեծի կյանքի վերջին շրջանում Արտավազդը եղել է նրա գահակիցը, որն օգնել է պատկանելի տարիք ունեցող հորը կառավարելու երկիրը: Թագաժառանգը փայլուն կրթություն ստացած, բազմակողմանի զարգացած, հունարենին գիտակ մտավորական անձնավորություն էր: Պլուտարքոսը վկայում է, որ նա «հորինում էր ողբերգություններ, գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ»: Արտավազդը նաև ձկուն դիվանագետ էր, իրատես քաղաքագետ և ռազմական գործիչ:

Արտավազդ II-ը (Ք.ա. 55-34 թթ.) գահ բարձրացավ միջագային չափազանց բարդ իրադրության պայմաններում: Նրան մեծ հմտություն էր անհրաժեշտ տարածաշրջանի երկու տերությունների՝ Հռոմեական Հանրապետության և Պարթևական թագավորության միջև մրցակցության պայմաններում կողմնորոշվելու համար: Նրանցից յուրաքանչյուրը ջանում էր ապահովել Հայաստանի դաշնակցությունը: Այս հանգամանքը խիստ կարևորում էր Մեծ Հայքի դիրքորոշումը: Այդ դիրքորոշումից էր կախված, թե որ տերությունը տիրապետող դիրք կստանար տարածաշրջանում: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում Արտավազդ II-ն ավելի հաճախ հակվում էր դեպի Պարթևստանը:

Նման դիվանագիտական ձկուն քայլե-

Արտավազդ II-ի հատած դրամ

րով Արտավազդ II-ը պահպանում էր Հայաստանի՝ տարածաշրջանի հզոր պետության կարգավիճակը:

Արտավազդ II-ի դրամի դարձերեսը

**Հռոմեա-պարթևական
պայտերազմը և Հայաստանը**

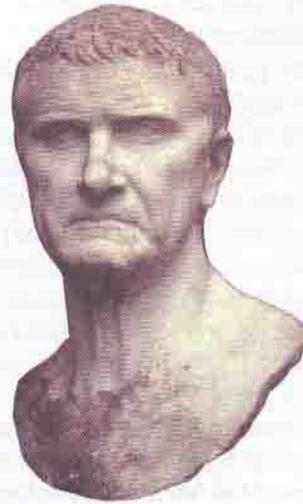
Հռոմում սկսված ներքաղաքական պայքարն ավարտվեց Ք. ա. 60 թ.: Հանրապետության երեք ականավոր գործիչներ Գնեոս Պոմպեոսը, Հուլիոս Կեսարն ու Մարկոս Կրասոսը ստեղծեցին մի դաշինք,

որը հայտնի է *Առաջին տապեարություն անունով*: Եռապետերը հանրապետությունը բաժանեցին ազդեցության գոտիների: Մարկոս Կրասոսը ստացավ Արևելքը և Պարթևստանի դեմ արշավելու հրամանատարությունը:

Ք.ա. 54 թ. զարնանը հռոմեական 50–հազարանոց բանակը *Կրասոսի* հրամանատարությամբ ժամանեց Ասորիք: Նա ծրագրել էր ջախջախել պարթևներին, գրավել Միջագետքը, Պարսից ծոցի ափերին գտնվող երկրները և հասնել Հնդկաստան: Այդ պատերազմում Կրասոսը որոշակի հույսեր էր կապում «Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ» Հայաստանի հետ, որի հեծելազորը բազմիցս էր ապացուցել իր առավելությունները պարթևական այրուձիի դեմ մարտերում: Արտավազդի և Կրասոսի հանդիպումը տեղի ունեցավ *Ք.ա. 54 թ.* զարնանը Ասորիքում:

Արտավազդը հավաստիացրեց, թե ինքը Կրասոսին կտրամադրի 16–հազարանոց այրուձի և 24–հազարանոց հետևակ (ընդամենը՝ 40 հազար զինվոր): Սա պատկառելի ռազմական օգնություն էր, որն անվիճելի կարող էր դարձնել հռոմեացիների հաղթանակը: Միաժամանակ հայոց արքան առաջարկում էր պարթևների դեմ ռազմերթը կազմակերպել ոչ թե Ասորիքի անապատներով, այլ Հայաստանի հարավային տարածքով: Նման դեպքում լեռնային տարածքը կզրկեր պարթևական հեծելազորին շարժունությունից: Բացի այդ, Արտավազդը, անշուշտ, ցանկանում էր հռոմեական բանակի ուժերով Հայաստանը զերծ պահել պարթևների հնարավոր ներխուժումից: Սակայն Կրասոսը կտրականապես մերժեց Արտավազդի այս խելամիտ առաջարկությունը և ընտրեց ռազմերթի թևն կարճ, սակայն վտանգավոր ուղին:

Պարթևական դիվանագիտությունը ավելի ձկուն էր և դրսևորեց իրադրությունը գնահատելու լավագույն կարողություն: Արտավազդի և Կրասոսի ռազմական ուժերի միավորումը հաջողության հեռանկարի որևէ հնարավորություն չէր տալիս պար-

Մարկոս Կրասոս

թևներին: Անհրաժեշտ էր ամեն կերպ թույլ չտալ նման միավորում: Ուստի պարթևաց թագավոր Օրոդես II–ի գլխավորած ուժերը հարձակվեցին Հայաստանի սահմաններձ տարածքների վրա: Դիոն Կասիոսը պարթևների այդ քայլը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Որպեսզի Արտավազդը՝ Տիգրանի որդին, որ այդ ժամանակ թագավորում էր Հայաստանում, իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկեր հռոմեացիներին»: Պարթևների հաշվարկը ձիշտ դուրս եկավ: Արտավազդն այլևս չէր կարող օգնական ուժեր ուղարկել Կրասոսին, ինչի մասին անհապաղ տեղեկացրեց հռոմեացիներին: Սակայն Կրասոսը դա ընկալեց որպես դավաճանություն և հոխորտանքով հայտարարեց, թե պարթևներին ջախջախելուց հետո ինքն անպայման պատժելու է Արտավազդին: Նման վերաբերմունքի պայմաններում, քնականաբար, Արտավազդ II–ը պետք է փոխեր իր քաղաքական ուղղվածությունը և դաշինք առաջարկեր Օրոդես II–ին, որն այն ընդունեց սիրահոժար: *Հայ–պարթևական պայմանագիրը կնքվեց Ք.ա. 54 թ. վերջերին Արպաշարում*: Դա-

շինքն ամրապնդվեց հայոց թագավորի բրոջ և պարթևաց թագաժառանգ Բակուրի ամուսնությամբ:

Այդ ընթացքում Կրասոսը, չփոխելով մարտավարությունը, Ք.ա. 53 թ. գարնանը, անցնելով Եփրատը, սկսեց իր արշավանքը դեպի Պարթևստան: Պարթևական բանակը, խուսափելով գլխավոր ճակատամարտից, մանր հարձակումներով անընդհատ նահանջում էր դեպի երկրի խորքերը՝ հռոմեացիներին կտրելով թիկունքից և մատակարարումներից: Չոր, տափաստանային կլիման, անսովոր շոգերն ու հիվանդությունները բարոյալքել էին հռոմեական զինվորներին: Միակ ձիշտ քայլն անմիջապես դեպի ելման դիրքերը նահանջելն էր:

Ք.ա. 53 թ. մայիսի 6-ին հռոմեական բաղաբից ոչ հեռու տեղի ունեցած **Ճակատամարտում** պարթև զորավար Սուրենը հանկարծակի ու շեշտակի հարվածով գլխովին ջախջախեց հռոմեական բանակը: Սպանվածների թիվն անցնում էր 20 հազարից, իսկ գերիներինը՝ 10 հազարից: Սպանվեցին Կրասոսն ու իր որդին: Ըստ Պլուտարքոսի՝ Սուրենը Կրասոսի գլուխն ուղարկեց Հայաստան, որտեղ այդ ժամանակ հյուրընկալվել էր Օրոդես II-ը՝ պարթև մեծամեծերի ուղեկցությամբ: Խնջույքից հետո սեղաններն արդեն հավաքել էին, և դերասանները հանդիսականների ուշադրությանն էին ներկայացնում հույն հեղինակների ստեղծագործություններից հատվածներ: Կրասոսի գլուխը բերելու պահին բեմադրվում էր Էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը: Դերասան Յասոն Տրալացին բեմ է դուրս գալիս Կրասոսի կտրված գլխով և արտասանում.

*Լեռան բարձունքից բերում եմ
Եդնիկ՝ խոցված մեր
փառահեղ հարվածներից:*

Տեսարանը ցնծության աղաղակներով է ընդունվում հանդիսականների կողմից: «Կրասոսի արշավանքը ողբերգություն էր, — գրում է նշանավոր պարսկաբան Ն. Ադուն-

ցը, — իսկ այդ տեսարանը՝ դրա յուրահատուկ ու տրամաբանական վախճանը»:

Անտոնիոսի արշավանքները

Կրասոսի պարտության հետևանքով Հռոմի դիրքերն Արևելքում հիմնովին սասանվեցին: Կորուստներն այնքան մեծաթիվ էին, որ Հռոմն ի վիճակի չէր վրեժխնդիր լինելու պարթևներից: Մյուս կողմից էլ հանրապետությունը ներքաշվեց ներքաղաքական ձգնաժամի մեջ, որը հետին խորք մղեց արտաքին քաղաքական քոլոր հրատապ գործերը:

Օգտագործելով պատեհ առիթը՝ պարթևական զինված ուժերը թագաժառանգ Բակուրի հրամանատարությամբ անցան հարձակման և հռոմեացիներին դուրս մղեցին Ասորիքից: Պարթևներին օժանդակում էին հայկական զորամասերը՝ **Վասակ գորախարի** գլխավորությամբ: Դաշնակից բանակները հռոմեացիներից ազատեցին **Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղեստինը, Հրեաստանը**: Կիլիկիան զրավելուց հետո պարթևները ներխուժեցին Փոքր Ասիայի հռոմեական պրովինցիաները:

Պարթևների այս հաջողությունները ստիպեցին Հռոմի քաղաքական շրջաններին հարթել ներքին ձգնաժամը: Ք.ա. 43 թ. կազմակերպվեց Երկրորդ եռապետությունը, որը հանրապետությունը բաժանեց ազդեցության ոլորտների: Արևելքը ստացավ **Անտոնիոսը**:

Դեպքերը սկսեցին զարգանալ ոչ ի նպաստ հայերի: Անսպասելիորեն խզվեց հայ-պարթևական դաշինքը: Օրոդեսը սպանվեց իր որդու՝ Հրահատ IV-ի կողմից, որը որդեգրեց շեշտված հակահայկական դիրքորոշում: Սպասվող հռոմեապարթևական ռազմական բախման ժամանակ Հայաստանի համար այլևս հնարավոր չէր լինի պահպանել չեզոքություն: Հռոմում մշակված պատերազմի ծրագրերի համաձայն՝ ռազմական արշավանքն ընդդեմ Պարթևստանի ընթանալու էր Հայաստանի տարածքով:

Մարկոս Անտոնիոսի դրամներից

Ի վերջո եկավ պատերազմի պահը: Դեպի Պարթևստան մեծ արշավանքի նախապատրաստություններ տեսնելուց հետո՝ **Ք.ա. 36 թ., Անտոնիոսն** անձամբ ժամանեց Արևելք: Նա իր տրամադրության տակ ուներ 100-հազարանոց բանակ և 300 սայլերի վրա բարձած պաշարողական տեխնիկա: Ամբողջ այս ուժը կենտրոնացվել էր **Կարին գավառում**, որտեղից էլ սկսվեց արշավանքը: Արտավազըը հռոմեացիներին տրամադրել էր ընդամենը 13-հազարանոց մի զորամաս:

Անվտանգ ու արագ երթով անցնելով Հայաստանի տարածքով՝ Անտոնիոսը մտավ **Արրուպարական** և շարժվեց այդ երկրի մայրաքաղաք **Փրասապա**: Այդ պահին Անտոնիոսը կատարում է ճակատագրական սխալ: Մասնատելով բանակը՝ նա իր հիմնական ուժերը նետում է Փրասապայի դեմ: Գումակը բավականին հեռավորությամբ դանդաղ հետևում էր առաջապահ զորամասերին: Ուստի պահապան զորամասը ոչինչ չկարողացավ անել, երբ պարթևները հանկարծակի գրոհով շրջապատեցին գումակը: Պաշարողական մեքենաները ջարդուփշուր արվեցին ու այրվեցին: Հռոմեացիները միայն Փրասապայի պարիսպների տակ ունեցան 20 հազար սպանված, իսկ նման պայմաններում մնալ թշնամական երկրում, առանց հաջողության որևէ հույսի, կլինեի անմտություն: Ուստի Անտոնիոսը բռնեց հետդարձի ճանապարհը:

Ավելի վաղ, հրաժարվելով ռազմական հետագա գործողություններին մասնակցելուց, իր զորամասով Հայաստան էր վերադարձել Արտավազը II-ը: Հայոց արքայի այս քայլը հռոմեացիների կողմից գնահատվել է որպես դավաճանություն: Հետագայում Անտոնիոսը հայոց արքային է համարել իր բոլոր դժբախտությունների պատճառը: Պաշտոնական Հոռմը որդեգրել է այդ մեղադրանքը:

Ք.ա. 36 թ. աշնանը հսկայական կորուստներով հռոմեական բանակը նահանջեց դեպի Հայաստան: Անընդհատ հարձակումներով պարթևներն ուժասպառ արեցին հակառակորդին: Նահանջի 27-րդ օրը հռոմեացիները վերջապես հասան Արաքսին: Պլուտարքոսն այսպես է նկարագրում գետանցումը. «Երբ հռոմեացիները, բարեհաջող հասնելով գետի հանդիպակաց ափը, ոտք դրեցին հայկական հողի վրա... համբուրում էին քարերն ու ավազը և իրար գրկելով՝ ուրախությունից լաց էին լինում»: Հռոմեացիների ընդհանուր կորուստը կազմում էր 44 հազար զինվոր: Քիչ չէր նաև պարթևների կորուստը:

Արտավազը II-ը պատշաճ ու հոգատար վերաբերմունք ցույց տվեց պարտվածներին: Առատ պարենավորումն ու վիրավորների խնամքը փրկեցին շատերի կյանքը: Թեև Անտոնիոսը ցանկանում էր վրեժխնդիր լինել Արտավազից, սակայն պահն անպատեհ էր, և նա շտապեց բանակը դուրս բերել Հայաստանից ու մեկնել Եգիպտոս իր կնոջ՝ թագուհի Կլեոպատրայի մոտ:

Հռոմի Ծերակույտին ուղարկված պաշտոնական զեկուցագրում Անտոնիոսն իր ապաշնորհությունն ու մեղքը թաքցնելու նպատակով ռազմական վիթխարի ծախսերն ու մարդկային ահռելի կորուստները բացատրում էր իբրև թե հայոց թագավորի դավաճանությամբ: Խորհելով, թե ինչ ճանապարհներով կարող է մարել հսկայական ծախսերը, որ պատճառվել էր գանձարանին, և ինչպես կարող էր, թեկուզ դույզն-ինչ վերականգնել վարկաբեկված

Կլեոպատրա. Եգիպտոսի թագուհի

հեղինակությունը, Անտոնիոսը ծրագրում է գրավել և կողոպտել Հայաստանը:

Դիմելով խորամանկության՝ նախ փորձում է Արտավազդին ծուղակը զցել: Անտոնիոսը հայոց արքային հրավիրում է Ալեքսանդրիա՝ իր պարթևների դեմ հաջորդ տարի ձեռնարկելիք արշավանքի ծրագիրը քննարկելու: Արտավազդը մերժում է այդ հրավերը: Այնժամ Անտոնիոսը հատուկ խնամախոսներ է ուղարկում Արտաշատ՝ Արտավազդին հրավիրելով Ալեքսանդրիա՝ հայոց արքայադստեր և իր ու Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրի ամուսնության հարցը քննարկելու: Մերժում ստանալով՝ Անտոնիոսը 60-հազարանոց բանակով **Ք.ա. 34 թ.** ամռանն արշավում է Հայաստան և ուղղվում դեպի Արտաշատ:

Ցանկանալով երկիրը գերծ պահել ավերածություններից ու զոհերից՝ Արտավազդ II-ը որոշում է բանակցել հռոմեական եռապետի հետ: Անշուշտ, դա ազնիվ, ինքնազոհ, սակայն միամիտ քայլ էր: Բանակցությունների ընթացքում Արտավազդն իր ընտանի-

քի հետ ձերբակալվում է, ապա շղթայակա ուղարկվում է Ալեքսանդրիա: Անտոնիոսի այս տմարդի քայլը դատապարտել են անգամ իրենք՝ հռոմեացիները: Դիոն Կասիոսը գրում է, թե Անտոնիոսն Արտավազդին «խաբելով, ձերբակալելով ու շղթայելով մեծապես վարկաբեկել է հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը»: Տակիտոսն Անտոնիոսի այդ քայլը համարում է «անպատիվ արարք», իսկ Պլուտարքոսը՝ «ուխտադրուժ»: Հայաստանը հռչակելով իր անչափահաս որդու՝ Ալեքսանդրի թագավորություն և այստեղ թողնելով հռոմեական կայսրը՝ Անտոնիոսը, նախապես թալանելով արքունի գանձերը, հսկայական ավարով ու գերիներով վերադառնում է Եգիպտոս: Հայոց թագածառանգ Արտաշեսը հանդուգն հարձակմամբ փորձում է ազատել գերի արքային ու իր հարազատներին, սակայն ապարդյուն: Պարտություն կրելով՝ Արտաշեսը ապավինում է պարթևներին և ապաստան գտնում նրանց մոտ:

Ալեքսանդրիայում Անտոնիոսը կազմակերպում է հաղթահանդես, որի ընթացքում հայոց արքան ու իր ընտանիքի անդամները ոսկե շղթաներով շղթայված անցնում են քաղաքի փողոցներով: Հռոմեացի զորավարը նրանց հորդորում է ներում հայցել, խոնարհվել Կլեոպատրային և նրան մեծարանքի խոսքեր շոյալել: Սակայն հայոց արքան ու թագուհին և իրենց զավակները անցնում են հպարտ ու արժանապատիվ: Ժամանակակից հույն պատմիչը գրում է. «*Նրանք ցույց տվեցին իրենց ոգու արիությունը*»: Հայերի այդ կեցվածքը մեծ տպավորություն է թողնում, իսկ զայրացած Կլեոպատրան, չներելով նրանց, կարգադրում է գնդան նետել:

Եռապետերի և հատկապես Անտոնիոսի ու Օկտավիանոսի խիստ լարված հարաբերությունների հետևանքով Հռոմը ներքաշվում է հերթական քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Կողմերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ **Ք.ա. 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակցիումի** հրվանդանից ոչ հեռու: Այստեղ Անտոնիոսը լիակատար պարտություն կրեց և փա-

խավ Ալեքսանդրիա: Քիչ անց՝ հոկտեմբերին, Կլեոպատրայի կարգադրությամբ Արտավազդ II-ը մահապատժի է ենթարկվում: Իրենք էլ՝ Անտոնիոսն ու Կլեոպատրան, շատ երկար չապրեցին: Գայոս Օկտավիանոսի կողմից գերվելու վտանգն ստիպեց նրանց ինքնասպանությամբ վերջ տալ իրենց կյանքին:

Արտավազդ II-ի կյանքն ու նահատակությունը, անմնացորդ հայրենանվեր գործունեությունը նրա համար ապահովել են բացառիկ պատվավոր տեղ հայոց բազմադարյան պատմության մեջ: Պատահական չէ, որ դեռևս իր կենդանության օրոք նա մեծարվել է «*Աստվածային*» մակդիրով:

Հռոմեացիների կրած պարտությունը պարթևներից

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ հաջորդեց Տիգրան Մեծին: Ինչ գիտեք նրա մասին: Երբ և ինչպե՞ս էր փոխվել ուժերի հարաբերակցությունը Առաջավոր Ասիայում: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Հայաստանը. ճիշտ էր արդյոք նման քաղաքականություն վարելը. ինչո՞ւ:
2. Ներկայացրե՛ք Կրասոսի պարթևական արշավանքը: Ի՞նչ դիրքորոշում ունեւ Արտավազդ II-ը: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ արշավանքը:
3. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Արևելքում Կրասոսի պարտությունից հետո: Երբ և ինչո՞ւ խզվեց հայ-պարթևական դաշինքը:
4. Ներկայացրե՛ք Անտոնիոսի պարթևական և հայկական արշավանքների ընթացքը և արդյունքները: Համեմատե՛ք Անտոնիոսին և Արտավազդ II-ին:

Արքայազն II

Հայաստանը ռազմակալվել էր հռոմեացիների կողմից: Նվաճողները թալանեցին Հայաստանի քաղաքներում ու մեիյաններում կուտակված հսկայական հարստությունները: Հռոմեական նշանավոր պատմիչ Պլինիոս Ավագը մանրամասն նկարագրում է Երիզա ավանում գտնվող Անահիտ դիցուհու հռչակավոր մեիյանի կողոպուտը, թե ինչպես են ընչասեր հռոմեացի զինվորները առանձին կտորների վերածել աստվածուհու ոսկեձույլ արձանը և բաժանել միմյանց միջև:

Հայ ժողովուրդը երիտասարդ ու եռանդուն թագաժառանգի՝ **Արքայազնի** գլխավորությամբ ոտքի կանգնեց հռոմեական զավթիչների դեմ: Երկրում սկսվեցին զանգվածային հակահռոմեական զինված ելույթներ, որոնք, սակայն, ձեռքվեցին: Արտաշեսը ստիպված էր իր գործերով հեռանալ Պարթևստան:

Հռոմի ծավալվելը դեպի Արևելք և Հայաստանի ռազմակալումը կտրուկ փոխեցին քաղաքական իրադրությունն Առաջավոր Ասիայում: Պարթևները հիանալի էին գիտակցում, որ Հայաստանից հետո իրենք են լինելու Հռոմի հաջորդ թիրախը, հանգամանք, որ ստիպել է Հրահատ IV-ին փոխել իր վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ: Արդյունքում նա ոչ միայն քաղաքական ապաստան է շնորհել հայոց թագաժառանգին և իր դատերը կնության տվել նրան, այլև ռազմական զգալի օգնություն տրամադրել՝ հռոմեական նվաճողների դեմ պայքարն ավելի լայն թափով շարունակելու համար:

Այդ պայքարն ավելի արդյունավետ դարձավ Ալեքիոմի ճակատամարտից հետո: Հայ-պարթևական միացյալ բանակը Արտաշեսի գլխավորությամբ մտավ Հայաստան և մի քանի ճակատամարտերում պարտության մատնելով հռոմեական լեզե-

ններին՝ նրանց դուրս շարտեց երկրից: Այս հաղթանակների շնորհիվ Արտաշեսն Արտաշատում մեծ հանդիսավորությամբ օծվեց հայոց թագավոր (*Ք.ա. 30-20 թթ.*):

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, նոր թագավորը վառ անհատականություն էր: Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ նա իրեն դրսևորեց որպես փայլուն կազմակերպիչ, նախաձեռնող ու համարձակ անձնավորություն: Ստանալով հոր՝ Արտավազդ II-ի մահապատժի լուրը՝ Արտաշեսը կարգադրում է սրի քաշել Հայաստանում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին, որը ցնցող տպավորություն է թողել Հռոմում:

Երիտասարդ ու եռանդուն թագավորը լի էր վճռականությամբ՝ վերականգնելու Հայոց թագավորության երբեմնի հզորությունը: Նա պատերազմեց Հռոմի դաշնակից Ատրպատականի թագավորության դեմ, որը լուրջ և վտանգավոր հարևան էր հենակետ Հռոմի ծավալապաշտական քաղաքականության համար: Պատերազմում Ատրպատականը ջախջախիչ պարտություն է կրել: Արտաշես II-ն այդ երկիրը միացրեց իր թագավորությանը, իսկ թագավորին էլ գերի վերցրեց: Երևի այս իրողությամբ պետք է բացատրել նրա դրամների վրա դրոշմված մեծադղորդ **«արքայից արքա»** մակագրությունը: Արտաշես II-ը վճռականորեն պահանջեց Հայաստան վերադարձել Հռոմում գտնվող իր կրտսեր եղբայրներին՝ Տիգրանին և Արտավազդին: Սակայն Գայոս Օկտավիանոսը մերժում է նրա այդ պահանջը՝ հիշեցնելով Հայաստանում հռոմեացիներին կոտորելու փաստը:

Հռոմն ուշիուշով հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Արտաշես II-ի շեշտված հակահռոմեական դիրքորոշումը և հատկապես դաշինքը Պարթևստանի հետ մեծապես հակասում էին Հռոմի արևելյան քաղաքականության շահերին, խոչընդոտում նրա զավթ-

ղական ծրագրերին: Նման պայմաններում Հոռմը չէր կարող հանդուրժել ինքնուրույն և անցանկալի հայոց թագավորին, մանավանդ որ կարելի էր նրա փոխարեն գահ բարձրացնել Հոռմում գտնվող կրտսեր եղբորը՝ Տիգրանին: Ահա այս խնդրի լուծումն է իր առջև դրել Օգոստոսը, որը Ք.ա. 27 թվականից պաշտոնապես իրեն հայտարարել է Օգոստոս («Սրբագան») և հիմք դրել կայսերական վարչակարգին:

Օկտավիանոս Օգոստոսը ջանք չէր խնայում հռոմեական գերիշխանությունն ու ազդեցությունը Առաջավոր Ասիայում հաստատելու ուղղությամբ: Դա, բնականաբար, հնարավոր էր միայն Արտաշես II-ին ասպարեզից հեռացնելու ճանապարհով: **Ք.ա. 20 թ.** հռոմեական բանակը Օգոստոսի որդեգիր, պապա կայսր Տիբերիոս Կլավդիոսի գլխավորությամբ կանգնեց Հայաստանի սահմանագլխին: Դիոն Կասիոսն ազնվաբար խոստովանում է, որ Օգոստոսը Տիբերիոսին ուղարկել է Հայաստան, «որպեսզի Արտաշեսին գահընկեց անի և նրա վրա Տիգրանին նշանակի»: Հենց այդ ժամանակ էլ Արտաշատում դավադրաբար սպանվում է Արտաշես II-ը: Հռոմեական սկզբնաղբյուրները հավաստիացնում են, որ նա «սպանվեց իր ազգականների կողմից»: Տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ «ազգականներին» սաղրել էին իրենք՝ հռոմեացիները:

Ստանալով Արտաշես II-ի սպանության լուրը՝ Տիբերիոսն անարգել մտնում է Հայաստան և շարժվում դեպի Արտաշատ: Հռոմեացիներն իրենց հետ բերում էին Հայաստանի նոր թագավորին՝ Արտաշեսի կրտսեր եղբայր Տիգրանին:

Վերջին Արտաշեսյանները

Արտաշատից ոչ հեռու բանակած հռոմեական ձամբարում Տիբերիոսը հայոց թագավորական իշխանության պատվանշանները դրեց Տիգրան III-ի (**Ք.ա. 20-8 թթ.**) գլխին: Այս իրադարձությունը Հոռմում դիտվել է իբրև Հայաստանում իրենց իշ-

խանության հաստատում: Եվ պատահական չէ, որ հենց այդ շրջանում Հոռմում թողարկվել են դրամներ՝ «Հայաստանը նվաճված» մակագրությամբ: Հայաստանը թուլացնելու նպատակով Օգոստոսի կարգադրությամբ նրանից անջատվեց Ատրպատականը և այստեղ թագավոր կարգվեց Հոռմի կամակատար Արիոբարզանեսը:

Գահակալման վերջին շրջանում Տիգրան III-ը ձերբագրվեց Հոռմի միջամտություններից և մերձենալով Պարթևստանին՝ սկսեց վարել ինքնուրույն քաղաքականություն: Նա թողարկել է պահլավերեն մակագրությամբ դրամներ: Տիգրան III-ը հանդես է եկել «Հայրասեր» և «Հելլենասեր» տիտղոսներով:

Տիգրան III-ի մահից հետո, առանց Հոռմի հետ համաձայնեցնելու, գահ բարձրացավ նրա որդին՝ **Տիգրան IV-ը** (**Ք.ա. 8-5 թթ.**), որը թագավորեց որպես անկախ ու ինքնիշխան թագավոր: Հոռմում սա ընկալվեց որպես իրենց դեմ ապստամբություն: Դեպքերին ժամանակակից հռոմեական պատմիչն այդ կապակցությամբ շեշտել է, թե «Արևելքում իրենց ամենից շատ հոգսեր պատճառել են հայերը»: **Ք.ա. 5 թ.** Օգոստոսը մեծ բանակով Հայաստան է ուղարկում իր որդեգիր Գայոս Կեսարին, որը, գահընկեց անելով Տիգրան IV-ին, թագավոր է հայտարարում նրա հորեղբորը՝ **Արտավազդ III-ին** (**Ք.ա. 5-2 թթ.**): 25 տարի Հոռմում ապրած, դաստիարակված և հայ իրականությունից խորթացած այս թագավորը երկիրը կառավարում էր հռոմեական օրենքներով և զբաղվում անգույք թալանով ու շահատակությամբ: Չհանդուրժելով այս վիճակը՝ հայերը Տիգրան IV-ի գլխավորությամբ **Ք.ա. 2 թ.** երկրից դուրս են վտարում նրան ու օժանդակող զորամասերը: Կրկին գահ է բարձրանում Տիգրան IV-ը այս անգամ քրոջ՝ **Էրատրոյի** հետ միասին (**Ք.ա. 2 - Ք.ա. 1**): Տիգրան IV-ի դրամների վրա նա պատկերված է Արտաշեսյանների ավանդական թագով, իսկ դրամի հակառակ կողմում Էրատոն է՝ վարսերը գլխի շուրջը հավաքած՝ «Էրատո՛՛ Տիգրան ար-

Տիգրան IV-ի դրամը
Դարձերեսին՝ Տիգրանի քայր էրաբուն

քայի քույրը» հունարեն մակագրությամբ:

Տիգրան IV-ը հիանալի հասկանում էր, որ Օգոստոսը չի հանդուրժելու իր գահակալությունը, ուստի դիմում է զիջումների: Նա հարուստ ընծաներ է ուղարկում կայսրին և

խնդրում իրեն ճանաչել հայոց թագավոր, այսինքն՝ Օգոստոսի կամքով է, որ ինքը թագավորելու է: Չցանկանալով վիճակը բարդացնել՝ Օգոստոսը համաձայնում է պայմանով, որ Տիգրանն անձամբ ներկայանա Ատրիքում գտնվող Գայոս Կեսարին և թագադրվի նրա կողմից: Սակայն այդ պայմաններինը տեղի չունեցավ: Ի թ. նախակովկասյան տափաստաններից Մեծ Հայքի տարածք ներխուժած սարմատական քոչվոր ցեղերի դեմ ձակատամարտում Տիգրան IV-ը զոհվեց: Ինչպես պատկերավոր արձանագրել է Տակիտոսը, «հայերը մնացին առանց թագավորի, անտերունչ»: Սա ձակատագրական եղավ Հայաստանի համար, քանզի Տիգրան IV-ը Արտաշեսյան արքայատոհմի վերջին արական ներկայացուցիչն էր: Հայաստանի առջև ծառայած նոր արքայատոհմ հաստատելու խնդիրը, որը հրատապ լուծում էր պահանջում: Թեև այն առաջին հերթին ներքին խնդիր էր, սակայն անմիջապես ձեռք բերեց նաև միջազգային քաղաքական հնչեղություն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներքաղաքական ինչ իրավիճակ էր Հայաստանում Արտավազդ II-ի և արքայական ընտանիքի գերեզարդությունից հետո: Ինչպիսի քաղաքականություն էր վարում Արտաշես II-ը: Ինչո՞ւ էր Հռոմը ջանում ասպարեզից հեռացնել նրան: Ինչո՞ւ ավարտվեցին Հռոմի սադրանքները:
2. Երբ է գահակալել Տիգրան III-ը: Ինչ քաղաքականություն էր նա վարում: Ո՞վ է հաջորդել Տիգրան III-ին: Բնութագրեք Տիգրան IV-ին և Արտավազդ III-ին:
3. Ներկայացրեք Հայաստանի ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական դրությունը վերջին Արտաշեսյանների օրոք:
4. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրեք Արտաշեսյան գահակալների ժամանակաշրջանը:

ԹԵՄԱ 4. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՒՄԻ ԵՎ ԴԱՐԹԵՎԱՏԱՆԻ ՄՐՅԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՏԵՐԱԲԵՄՈՒՄ

*Մեծ Հայքի թագավորությունը
դրածո թագավորների օրոք*

Տիգրան IV-ի մահից հետո Արտաշեսյանների արքայատոհմն այլևս շարունակություն չունեցավ: Սակայն Հռոմը չէր շտապում վերացնել հայկական թագավորությունը: Օկտավիանոս Օգոստոս կայսրը հեռատեսորեն պաշտպանում էր այն ուղեգիծը, թե տերության հետագա ընդարձակումը կարող էր անկանխատեսելի բացասական հետևանքներ ունենալ երկրի ձակատագրի համար: Նա առաջարկում էր բավարարվել կախյալ թագավորությունների համակարգի իրողությամբ: Ի թիվս այլ երկրների՝ Մեծ Հայքը ևս հայտնվեց նման կախյալ թագավորությունների շարքում: Առաջնորդվելով այս ուղեգծով՝ Հռոմը Հայաստանում գահ էր բարձրացնում Արտաշեսյան արքայատոհմի հետ հեռավոր արյունակցական կապ ունեցող անձանց, որոնց տրվում էին «Արտաշես» կամ «Տիգրան» դինաստիական անուններ, և որոնք հավատարմության երդում էին տալիս իրենց հովանավոր կայսրին:

Օգոստոսի հեռագնա ծրագրի համաձայն՝ Հայաստանի թագավոր է նշանակվել Ատրպատական-Մարաստանի արքա Արիոբարզանեսը, որը հավանաբար մայրական կողմից ուներ Արտաշեսյան ծագում: Այդ քայլով Հռոմը, ընդդեմ իր մշտական ախոյան Պարթևստանի, Արևելքում ձեռք էր բերում Հայաստան-Ատրպատական միացյալ և ուժեղ թագավորություն: Սակայն Արիոբարզանեսի՝ Հայաստանի թագավոր նշանակվելը տեղիք տվեց բուռն ապստամբական ելույթների, որոնք 2 թ. վերածվեցին հակահռոմեական հուժկու ապստամբության: Այն ձնշելու համար Հայաստան

ժամանեց Գայոս Կեսարը: Հերոսական ու համառ դիմադրությամբ հատկապես աչքի ընկավ *Արտազես* ամրոցը: Իսկ այն բանից հետո, երբ վերջապես հսկայական զոհերի գնով ամրոցը գրավվեց, և կողմերի միջև սկսվեցին բանակցություններ, բերդապահ Ադրոնը անսպասելիորեն դաշունահարեց Գայոս Կեսարին, իսկ ինքն էլ ինքնասպան եղավ:

Ճնշելով ապստամբությունը՝ հռոմեացիները Հայաստանում թագավոր հռչակեցին Արիոբարզանեսին (2-4 թթ.): Բայց սրան վիճակված չէր երկար թագավորել: Բիչ անց նա դարձավ հայոց ավագանու կազմակերպած դավադրության զոհ: Օգոստոսի կամքով Հայաստանի թագավոր հռչակվեց Արիոբարզանեսի որդին՝ Արտավազդ IV-ը (4-6 թթ.): Սա նույնպես զոհ գնաց դավադրության:

Այս անգամ դարձյալ Օգոստոսի հանձնարարությամբ Հայաստան ժամանեց հայկական գահի նրա նոր թեկնածուն՝ Տրեատանի թագավորի թոռը՝ Տիգրան V-ը, որ իգական գծով Արտաշեսյան շտամիղ էր: Հայոց այս «նոր թագավորը» գահակալեց ընդամենը մի քանի ամիս և գահընկեց եղավ հայերի ապստամբության հետևանքով:

Ընդդիմանալով Հռոմի կողմից Հայաստանում թագավոր նշանակվելու կարգին՝ հայերը գահ բարձրացրին Տիգրան IV-ի քրոջը՝ *Էրապոյին* (6-12 թթ.), իսկ այնուհետև՝ Պարթևստանի երբեմնի թագավոր *Վոնոն Արշակունուն* (12-16 թթ.): Ինչպես Էրատոն, այնպես էլ Վոնոնը չձանաչվեցին Հռոմի կողմից:

18 թ. հայերի համաձայնությամբ պոնտական արքայազն *Ջենոնը* Տիբերիոս կայսեր եղբորորդու՝ Գերմանիկոսի ձեռքով Արտաշատում թագադրվեց *Մեծ Հայքի թագավոր*

(18-34 թթ.): Նոր թագավորը լայն ժողովրդականություն էր վայելում հայ ավագանու շրջանում: Նա մեծացել և դաստիարակվել էր հայկական միջավայրում, ուստի յուրացրել էր ոչ միայն հայոց լեզուն և սովորույթները, այլև վարում էր Հայաստանի պետական շահերից բխող քաղաքականություն: Եվ պատահական չէ, որ հայերը նրան տվել են դիւստիական Արտաշես անունը: Հռոմեական պատմիչ Տակիտոսի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «Ջենոնի գլխին թագ դրվելուն պես արքային պաշտած հայերի բազմությունը ողջունեց նրան՝ իբրև Արտաշեսի»: Ջենոն-Արտաշեսը միակն է I դարի սկզբներին Հայաստանում գահակալած թագավորներից, որը գահընկեց չեղավ հայերի կողմից և մահացավ իր բնական մահով:

Ջենոն-Արտաշեսից հետո Հռոմը հայոց գահը հանձնեց վրաց արքայազն Միիրդատ Իբերացուն (35-37 թթ.): Նրա գահակալումը Հայաստանում նշանավորվեց սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանի գլխավորած հակահռոմեական հուժկու ապստամբությամբ, որի շնորհիվ Միիրդատը դուրս փնդվեց, իսկ երկիրն էլ մինչև 43 թ. լիովին վերականգնեց իր անկախությունը: Հայ ժողովրդի շարունակական ու հերոսական պայքարը Հռոմի դեմ, նրա ազատատենչ ոգին արտահայտվել են հռոմեական նշանավոր բանաստեղծ Վերգիլիոսի հետևյալ դիպուկ այլաբանության մեջ՝ «կամուրջներ չհանդուրժող Արաքս», այսինքն՝ օտար տիրապետությունը չհանդուրժող Հայաստան:

Բայց Հռոմը շարունակեց նույն քաղաքականությունը: Այդ ընթացքում գահակալած **Սանսպրուկ I-ից** հետո Հռոմի համաձայնությամբ Հայաստանում կրկին թագավոր նշանակվեց Միիրդատը: **51 թ.** հայոց գահը բռնազավթեց վերջինիս եղբորորդին՝ **Հռաթամիզդը**՝ նախապես սպանելով հորեղբորը և նրա ամբողջ ընտանիքին:

Տակիտոսը հիանալիորեն է ներկայացրել կախյալ երկրներում, տվյալ պահին՝ Հայաստանում, Հռոմի քաղաքականության սկզբունքները. «Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ

ընդունվեն, նույնիսկ անելության սերմեր պետք է ցանեք, ինչպես հաճախ հռոմեական կայսրերը հենց նույն Հայաստանը առատաձեռնության պատրվակի տակ շնորհել են բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի Հռադամիզդը... միայն թե լինի ասելի, փառագուրկ, որովհետև դա ավելի ձեռնտու է, քան եթե նա փառքով արտաքսված լիներ Հայաստանից»:

Նման դաժան իրականությունն է ստիպել հայերին փնտրել այլընտրանքային դաշնակցություն: Այդ ժամանակ է, որ Պարթևստանը սկսում է ձեռք բերել իր նախկին հզորությունը: Հայաստանը կանգնած էր չափազանց կարևոր երկրնտրանքի առջև՝ Հռոմ, թե Պարթևստան:

Հայաստանը և հռոմեա-պարթևական հակամարտությունը

Հայաստանում հռոմեա-պարթևական մրցակցության հետևանքով քաղաքականապես անկայուն վիճակ էր ստեղծվել, ինչը սպառնում էր երկրի անվտանգությանը: Հայոց գահին ամրանալու՝ Հռադամիզդի ձիգերն անհաջողության էին դատապարտված, քանզի նա իր հանցավոր գործողություններով ասելի էր հայ ժողովրդին: Իսկ հռոմեացիներն էլ, ձևացնելով, թե հավանություն չեն տալիս ոճրագործությանը, պահանջում էին, որ վրաց արքա Փարսմանը հեռանա Հայաստանից՝ իր հետ տանելով Հռադամիզդին: Կապաղովկիայի հռոմեական կուսակալը ներխուժում է Հայաստան, ավերածություններ պատճառում երկրին, սակայն հայերից հուժկու հարված ստանալով՝ գնում է Հռադամիզդի մոտ: Նրանից կաշառվելով՝ հռոմեական կուսակալը Հռադամիզդին անօրինաբար թագադրում է Արտաշատում: Շուտով հռոմեական կուսակալն իր հրամանատարությունից կարգադրություն է ստանում հեռանալու Հայաստանից՝ պարթևների հետ պատերազմից խուսափելու համար:

Պարթևստանում գահ է բարձրանում

Վաղարշ I Արշակունին (51-80 թթ.), որն իր թագավորությունում գահակալական կոիվներին վերջ տալու և Հռոմի նվաճումներին դիմակայելիս դաշնակից երկրների գինակցություն ստեղծելու նպատակով որոշում է իր եղբայրներին բազմեցնել Հայաստանի և Ատրպատականի գահերին: Նա առանց դժվարության դա իրագործում է Ատրպատականում, որտեղ թագավորեցնում է Բակուրին: Հայաստանում իր ծրագիրը իրականացնելիս Վաղարշը դաշնակիցներ է գտնում: Հայոց ավագանին ընտրում է Պարթևատանի առաջարկությունը, չէ՛ որ պարթևները չէին սպառնում հայկական պետականության գոյությանը, կենցաղով, բարքերով, սովորույթներով մոտ էին հայերին և համատեղ ուժերով կարող էին հակահարված տալ Հռոմի ծավալապաշտությանն Արևելքում: Ստեղծվում է հայ-պարթևական գինակցություն ընդդեմ Հռոմի և նրա վրացի դրածոյի:

52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական գործով մտնում են Հայաստան, դուրս վնդդում Հռադամիզդին ու նրա մերձավորներին: Արտաշատ մայրաքաղաքը և Տիգրանակերտը բացում են իրենց դռները նրանց առջև: Սակայն ցրտաշունչ ձմռան և պարթևական գործում սկսված հիվանդությունների հետևանքով պարթևական գործը հեռանում է երկրից: Հռադամիզդը կատաղած վերադառնում է Արտաշատ և որոշում հաշվեհարդար տեսնել հայ բնակչության հետ: Սակայն գինված ժողովուրդը շրջապատում է պալատը, և Հռադամիզդն

իր կնոջ հետ փախուստի է դիմում՝ ապավինելով իրենց ձիերի արագությանը:

Հայ-պարթևական միացյալ ուժերի գլուխն անցած՝ **Տրդատը գալիս է Արարաշատ և նստում հայոց գահին:** Սակայն մինչ վերջնակա նապես հայոց արքա հաստատվելը Տրդատին մեծ

Տրդատ I Արշակունի

փորձություններ էին սպասում:

Հռադամիզդը փախուստի ճանապարհին ևս մի չարագործություն է կատարում: Նրա կինը՝ Ջենոբիան, հոյի էր և, չդիմանալով ճանապարհի դժվարություններին և վախենալով վերահաս գերությունից՝ խնդրել էր իրեն սպանել՝ իր պատիվը փրկելու համար: Ամուսինը նրան հարվածել էր դաշույնով և, կարծելով, թե սպանել է, նրա մարմինը գցել էր Արաքս գետը: Սակայն Ջենոբիան կենդանի էր մնացել: Հովիվները նրան գտել, վերքերը կապել և տարել էին Արտաշատ ու ներկայացրել Տրդատին, որը նրան ընդունել և արքայալել պահել էր արքունիքում:

Տարզեր և ստացադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Հռոմը Հայաստանում Արտաշեսյան արքայատոհմի անկումից հետո: Ներկայացրե՞ք Հայաստանի ներքաղաքական իրադրությունը դրածո թագավորների օրոք: Ձեր կարծիքով՝ ինչու՞ Հռոմի դրածոները երկար չէին գահակալում Հայաստանում:
2. Ինչով էր պայմանավորված Ջենոնի հաջողությունը Մեծ Հայքում: Բացատրե՞ք Վերգիլիոսի «կամուրջներ չհանդուրժող Արաքս» արտահայտությունը:
3. Ինչու՞ հայոց ավագանին նախընտրեց դաշնակցել պարթևների հետ: Արդյո՞ք ձիշտ ընտրություն էր դա: Երբ Վաղարշն ու Տրդատը մտան Հայաստան:

§ 2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԳԱՏԱԿԱԼՈՒՄԸ

Տասնամյա սրբերազանք, Հոսնդեայի պայմանագիրը

Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Հոռմում դիտվեցին որպես կայսրության՝ Արևելքում վարած քաղաքականության խոշոր պարտություն: Հոռմեական կայսրությունը չհապաղեց խառնվել Հայաստանի գործերին: Կայսրությունը մեծ ջանքեր գործադրեց նախապատրաստվելու հայ-պարթևական ուժերի դեմ պատերազմական գործողություններին, որոնք որոշ ընդհատումներով տևեցին մոտ *պատը (54-64 թթ.) վաթի:*

Հոռմում գահակալած Ներոն կայսեր (54-68 թթ.) հրամանով Արևելք է գալիս հռոմեական զորավար *Կորբուլոնը:* Կայսրության փոքրասիական նահանգներից զորահավաք կատարելով՝ համալրում է հռոմեական արևելյան լեգեոնները: Այդ բոլոր ուժերը տեղակայվում են Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանի՝ Եփրատի երկայնքով, և գետի վրա կամուրջներ են գցվում գետանցման նպատակով: Ի թիվս այլոց՝ հյուսիսից Կորբուլոնին դաշնակցում էր վրաց Փարսման թագավորը, որը հռոմեացիներին իր հավատարմությունը ցույց տալու համար սպանել էր իր որդուն՝ Հոադամիզդին:

Հոռմեական լրտեսական ցանցին հաջողվել էր Պարթևստանում ներքին խռովություններ հրահրել, ինչը ստիպում է Վաղարշին իր հիմնական ուժերը հեռացնել Հայաստանից: Մինչ Վաղարշը զբաղված էր Վրկան նահանգում խռովության ճնշումով, Կորբուլոնը մեծաքանակ լեգեոններով 58 թ. ներխուժում է Մեծ Հայքի թագավորություն:

Տրդատը, իր հետ եղած ուժերը բավարար չհամարելով, աշխատում է խուսափել Կորբուլոնի հետ ուղղակի բախումից և առանձին վայրերում դիմադրական գործողություններ է վարում: Միննույն ժամանակ

նա ձգտում է բանակցությունների պատրաստակամության պատրանքով ձգձգելով Վճռական ճակատամարտի պահը, մինչև Վաղարշի օգնության գալը: Իր հերթին Կորբուլոնը, ձգտելով թուլացնել երկրի պաշտպանական ուժերը, սկսում է ավերել իր ճանապարհին հանդիպող ամրոցները, շարժվում է Արտաշատի ուղղությամբ: Տրդատը փորձում է դիմադրություն կազմակերպել, սակայն իր զորաջոկատի փոքրաթիվ լինելու հետևանքով հեռանում է Ատրպատական իր եղբոր՝ Բակուրի մոտ:

Կորբուլոնը մտնում է Արտաշատ և քանդում քաղաքը: Հոռմեական պատմիչ Տակիտոսը քաղաքի ավերումը որպես անիրաժեշտություն է ներկայացնում, իբրև թե հռոմեական զորքի փոքր քանակի հետևանքով այնտեղ հնարավոր չէր կայացր թողնել: Սակայն, ինչպես երևում է այդ արշավանքի նախապատրաստությունից, Կորբուլոնը Հայաստան էր ներխուժել հսկայական բանակով, իսկ քաղաքի քակիչներն էլ, տեսնելով Տրդատի զորաջոկատի հեռանալը, առանց դիմադրության բացել էին քաղաքի դռները: Այնպես որ Կորբուլոնի գործողությունները ոչ մի արդարացում չունեն: Հոռմեացիների վայրագությունը սաստկացնում է հայ ժողովրդի զայրույթը և *հոռմեական զավթիչներին ցույց տրվող դիմադրությունը սպանում է համընդհանուր բնույթ:*

59 թ. դեպի Տիգրանակերտ շարժվող Կորբուլոնի զորքը ճանապարհին հանդիպում է հայ հայրենասերների դիմադրությանը: Երբ հռոմեացիները ճամբար էին խփել Տարոն գավառում, մի խիզախ հայ ազնվական փորձում է սպանել Կորբուլոնին, սակայն վերջինիս վրանի մոտ հռոմեական պահակազորը նրան բռնում է, և նա հերոսաբար նահատակվում է:

Հոռմեացիներն ուժգին դիմադրության են հանդիպում Լեզարդա ամրոցի մոտ, որտեղ փակվել էին հայ երիտասարդները:

Եփրատ գետը

Նրանք ամրոցից խիզախորեն գրոհում էին թշնամու դիրքերի վրա: Սակայն ուժերն անհավասար էին. Կորբուլոնը կարողանում է գրավել ամրոցը: Այդ պահին Վրկանից ժամանում են խոռվարարների պատգամաբերները՝ առաջարկելով դաշինք կնքել Վաղարշի դեմ, ինչին Կորբուլոնը համաձայնում է: Այդ նույն ժամանակ Տրդատը, անցնելով մարերի տարածքով, մտնում է Հայաստան: Նրա դեմ Կորբուլոնը մի զորամաս է ուղարկում, ապա անձամբ շարժվում իր հիմնական ուժերով: Պատերազմի այս փուլում երկրին մեծ ավերածություններ են պատճառվում, Տրդատը ստիպված կրկին նահանջում է:

Հայաստանի համար այդ ծանր պահին Ներոնը հայոց գահին է բարձրացնում Կապադովկիայի թագավորական ընտանիքից Տիգրան VI-ին (60 թ.), ինչը նույնպես մեծ դժգոհություն է առաջացնում երկրում: Ավելին՝ Տիգրան VI-ը հարձակվում է Ադիաբենների վրա:

Վաղարշը Տրդատին թագադրում է և, զորք հատկացնելով, ուղարկում է Հայաստան՝ դուրս վտարելու հռոմեական դրածոյին: Ինքը՝ Վաղարշը, Վրկանի խոռվարարների հետ հաշտության գալով, նույնպես շարժվում է ընդդեմ հռոմեական լեգեոնների:

Կորբուլոնը շտապում է Տիգրան VI-ին օգնության ուղարկելու երկու լեգեոն՝ միևնույն ժամանակ պատվիրելով չշտապել և հանդարտություն պահպանել: Նա Ներոնին խնդրում է իր փոխարեն Հայաստան

ուղարկել այլ զորավարի, քանի որ Վաղարշի հարձակումը սպառնում էր հռոմեական Սիրիա (Ասորիք) նահանգին: Իսկ Տիգրան VI-ը, խուսափելով պարթևների և նրանց միացած ադիաբենցիների հարձակումից, փակվում է Տիգրանակերտում՝ ապավինելով բաղաբուն գտնվող հռոմեական կայազորի պաշտպանությանը:

Մծբինում հռոմեա-պարթևական բանակցությունների արդյունքում զինադադար է կնքվում: Կորբուլոնը փորձության չենթարկվելու համար Տիգրանակերտից դուրս է բերում հռոմեական զորամասը, որի հետ հեռանում է նաև գահընկեց արված Տիգրան VI-ը: Կորբուլոնը ձմեռում է Կապադովկիայի սահմանում և այնտեղից անցնում իր հրամանատարությանը հանձնված Սիրիա նահանգը: Բանակցությունների արդյունքում Վաղարշի՝ Հոմ ուղարկած դեսպանների առաջարկը՝ պայմանագիր կնքել և ձանաչել Տրդատին թագավոր, Ներոն կայսրը մերժում է: Վաղարշը վերսկսում է ռազմական գործողությունները:

61 թ. Արևելք է ուղարկվում Պարթու զորավարը, որը, գալով Կապադովկիա, պետք է հետևեր Հայաստանի գործերին: Նա ներխուժում է Հայաստան և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Անցնելով Արածանի գետը՝ հռոմեական զորքը բանակ է դնում *Տուսնդես* (*Ետսնդ*) կոչվող վայրում: Հայ-պարթևական զորքը, ջախջախելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներում տեղակայված հռոմեական կայազորերը, շրջապատում է Պետոսի ձամբարը: 62 թ. գարնանը *Կելի ունեցած ձալապանարություն* հռոմեացիները մեծ կորուստներ են կրում: Պետոսը հաշտություն է խնդրում: Հաղթողները զինաթափում և ծաղրոծանակի են ենթարկում հռոմեական զորքին, որին ստիպում են ծնկաչոք անցնել նիզակներով պատրաստված «լծի» տակով, ինչը մեծագույն խայտառակություն էր հռոմեական անպարտելի համարվող բանակի համար: Հայերը ազատում են հռոմեացիների կողմից գերեվարված իրենց ազգականներին և հետ վերցնում ավարտված հարստությունը:

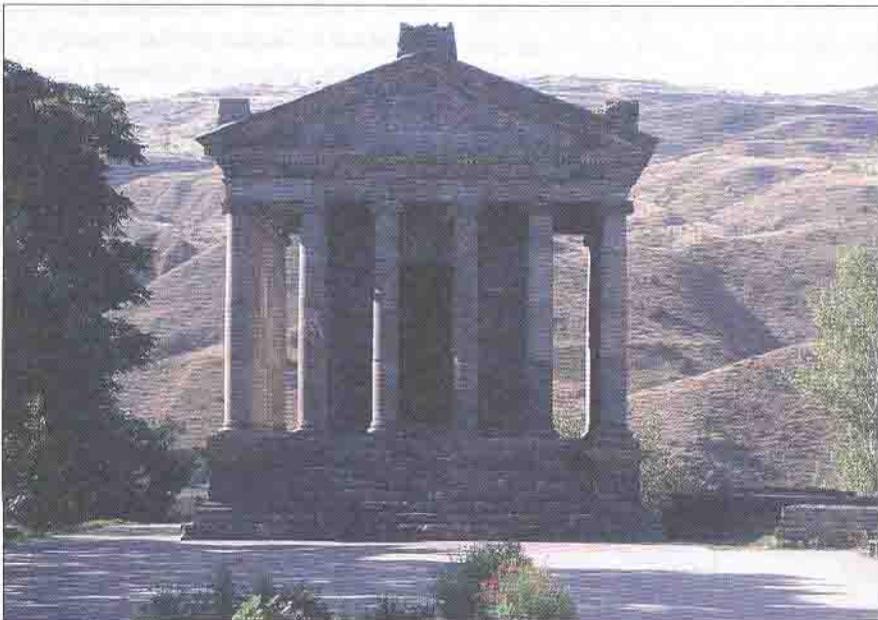
Պարսված Պետոսը կեղծ լուր է ուղարկում Հռոմ, թե Արևելքում իրափիճակը չի փոխվել: Այնինչ Ներոնը տեղեկացել էր, որ հռոմեական լեզեոնները, պարտություն կրելով, հեռացել էին Հայաստանից:

Տրդատ I Արշակունին՝ Մեծ Հայքի թագավոր

Ներոն կայսրը, ձգտելով փրկել Հռոմի հեղինակությունը, 63 թ. Վաղարշ I-ի նոր պատվիրակությանը հայտնում է, որ եթե Տրդատն անձամբ մեկնի Հռոմ և թագը ստանա իրենից, ապա ինքը կձանաչի նրան՝ որպես Հայաստանի թագավոր: 64 թ. Հայաստան է գալիս Կորբուլոնը և բանակցություններ վարում Վաղարշի ու Տրդատի հետ: Նրանք ընդունում են Ներոնի առաջարկը, բայց պահանջում, որ խաղաղության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեսայում՝ հռոմեացիների պարտության վայրում: Ի նշանավորումն հաշտության՝ Հռանդեսայում Տրդատը թագը հանում և դնում է հռոմեական զորքի բերած՝ Ներոնի արձանի մոտ՝ այն կայսեր ձեռքից Հռոմում ստանալու պայմանով:

65 թ. Տրդատը մեծ շքախմբով՝ իր ընտանիքով և 3000 հայ ու պարթև հեծյալներով, ուղևորվում է Հռոմ: Ուղևորության հսկայական ծախսերը հոգում էր կայսերական գանձարանը: Ճանապարհին ընկած քնակավայրերի քնակիչները նրանց ընդունում էին մեծ խանդավառությամբ: Հռոմում Ներոնը Տրդատի պատվին կազմակերպում է տոնահանդեսներ և հանդիսավորությամբ թագադրում, ապա մեծ գումար և արիեստավորներ է տալիս՝ Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար: Տրդատ I-ը հաջորդ տարի վերադառնում է Հայաստան: **Տրդատ I-ի գահակալության ընթացքում (66-88 թթ.)** միջազգային ասպարեզում Հայաստանի վիճակը կայունանում է: Վերականգնվում է Արտաշատ մայրաքաղաքը: Տրդատը կառուցապատում է հինավուրց Գառնու ամրոցը՝ իր շինություններով և Արեգ-Միհրի տաճարով:

Տրդատ I-ի թագավորության վեցերորդ տարում (72 թ.) Մեծ Հայքի թագավորության խաղաղ կյանքն ընդհատվեց հյուսիսից՝ Կովկասից, ալանների ներխուժման հետևանքով: Նրանք ասպատակում ու թալանի են ենթարկում Անուրպատականն ու Հայաս-

Գառնիի հեթանոսական տաճարը

տանը: Տրդատ I-ը պլանների դեմ ռազմաբախի ելավ, սակայն կռվի ժամանակ պլաններից մեկը պարան գցեց նրա վրա՝ փորձելով գերեվարել: Տրդատին հաջողվեց իր սրով կտրել պարանը և խուսափել վտանգից: Ալանները դուրս վտարվեցին երկրից:

Հաջորդ գահակալները

Տրդատ I-ին հաջորդում է **Սանատրուկ II-ը (88-110 թթ.)**: Նրա մասին հույն պատմիչ Արիանոսը գրել է. «Հայոց թագավոր Սանատրուկն ուներ միջակ հասակ, բայց հակված էր դեպի ամեն մի մեծ բան և մանավանդ դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները՝ հույների և հռոմայեցիների մեջ»:

Սանատրուկն իր աթոռանիստն էր դարձրել նոր հիմնադրված **Մծուրք** քաղաքը՝ Արածանիի ափին՝ Մշո դաշտում: Այստեղով անցնում էր Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող առևտրական և ռազմական կարևոր նշանակության ճանապարհը: Մծուրք քաղաքը հետագայում կործանվել է երկրաշարժից: Սանատրուկը մահանում է 110 թ.: Նրա գերեզմանը Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի բերդում էր: Երկու հարյուր հիսուն տարի անց, երբ պարսից արքա Շապուհ II-ի զորքերը ներխուժել էին Անի բերդը և թալանելու նպատակով

ավերել էին Արշակունիների գերեզմանները, չէին կարողացել քանդել Սանատրուկի հսկայաշեն և ամրապինդ շիրիմը:

Հռոմեա-պարթևական պայմանավորվածությամբ որոշվեց, որ պարթև Արշակունիները պետք է ստանային Հռոմի համաձայնությունը՝ իրենց տոհմից նոր թեկնածուին հայոց գահին նստեցնելու համար: Երկու տերությունների միջև հարաբերությունները խիստ սրվում էին, երբ որևէ կողմը, խախտելով Հռանդեսայի դաշնագրի պայմանը, հայոց գահին էր դնում իր թեկնածուին: Այդպես եղավ, երբ Սանատրուկից հետո Հռոմի համաձայնությամբ գահակալած Աշխադարին պարթևական արքունիքը գահընկեց է անում և առանց Հռոմի համաձայնության գահ բարձրացնում պարթև արքայազն Պարթամասիրին: Դժգոհելով պարթևների ինքնակամ որոշումից՝ 114 թ. Տրայանոս կայսրը (98-117 թթ.) իր զորքով ներխուժում է Հայաստան և ձամբար դնում Եկեղյաց գավառում, որտեղ նրան ներկայանում է Պարթամասիրը: Բանակցություններից հետո Պարթամասիրն իրեն ուղեկցող պարթևների և հռոմեական պահակախմբի միջև տեղի ունեցած բախման ժամանակ սպանվում է: Տրայանոսը փորձում է Հայաստանը հռչակել Հռոմեական կայսրության նահանգ, սակայն շուտով Հռոմի նոր կայսր Հադրիանոսը Հայաստանից դուրս է բերում կայսերական զորքերը՝ դրանով իսկ **ձևափոխելով Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը**:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպես արձագանքեց Հռոմը Հայաստանում տեղի ունեցած գահակալական փոփոխությանը: Արդարացված էր արդյոք Արտաշատի ավերումը հռոմեացիների կողմից: Ներկայացրե՞ք տասնամյա պատերազմի ավարտական փուլը:
2. Ինչո՞ւ Տրդատն ու Վաղարշ I-ը պնդեցին, որ հաշտության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեսայում: Որտե՞ղ և երբ թագադրվեց Տրդատը: Ներկայացրե՞ք նրա գահակալման շրջանը:
3. Ինչպե՞ս էր բնութագրում հույն պատմիչ Արիանոսը Սանատրուկ II-ին: Ո՞ր քաղաքը նա ընտրեց որպես գահանիստ. ինչո՞ւ:

§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ II-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վաղարշ I.

Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը

Հայոց նոր թագավոր հռչակված **Վաղարշ I-ի** (117-140 թթ.) օրոք Արարատյան դաշտում՝ Շրեշ բլրի վրա տարածվող նախկին Վարդգեսավան գյուղաքաղաքը զարգանում և վերածվում է մի մեծ քաղաքի: Թագավորը քաղաքը շրջապատում է ամուր պարիսպներով և իր անունով կոչում **Վաղարշապատ** (կոչվում էր նաև «**Նոր քաղաք**»): Այն դառնում է Արշակունյաց թագավորության երկրորդ մայրաքաղաքը:

Վաղարշ I-ից հետո Հայաստանի թագավոր է նշանակվում Հռոմի Ծերակոյտի անդամ **Սոհեմոսը**՝ Արշակունյաց շտապփից: Նրա կյանքի որոշ դրվագներ նմանվում են Մովսես Խորենացու նկարագրած Տիգրան Վերջինի ժամանակաշրջանին, ուստի պատմագրության մեջ ընդունված է համարել, որ Սոհեմոսը հայտնի էր նաև Տիգրան անունով: Նա երկու անգամ է գահակալել Հայաստանում:

Սոհեմոսի գահակալության սկզբնական շրջանում հայ ժողովուրդն ապստամբում է՝ Տրդատ իշխանի գլխավորությամբ: Սակայն հռոմեական պատժիչ ուժերը ձնշում են ապստամբությունը: Տրդատն արտորվում է Բրիտանիա՝ կայսեր հրամանով:

Հռոմի վարած այդպիսի քաղաքականությունը պարթևները համարում են Հռանդեսայի պայմանագրի խախտում և կռիվներ են մղում կայսրության դեմ: Այդ իրավիճակում Սոհեմոսը դուրս է վտարվում Հայաստանից: 161 թ. հայոց գահին է քարձրանում **Բակուր Արշակունին**, որին, սակայն, հռոմեացիները գահընկեց են անում և տանում Հռոմ (163 թ.): Բակուրը Հռոմում ընդունվում է Ալրեյյան ազգակալության մեջ: Իր եղբոր՝ Միհրդատի համար կառուցված դամբարանի վրա հունարեն գրված արձանագրությունում նա հի-

շատակել է իր արքայական տիտղոսը. «Ալրեյիոս Պակորոս (Բակուր)՝ Մեծ Հայքի թագավոր»: Հռոմեացիները հայոց գահին կրկին քարձրացնում են **Սոհեմոս-Տիգրանին** (164-185 թթ.), որի գահակալության տարիներին Արտաշատում հռոմեական լեգեոններ կային: Այդ մասին են վկայում Վաղարշապատում տեղակայված հռոմեական երկու ջոկատի 175 թ. և 185 թ. լատիներեն արձանագրությունները՝ միջնաբերդում ամրությունների կառուցումը շարունակելու մասին:

Մեծ Հայքում Արշակունիների ժառանգական իշխանության հասարայումը

Հռոմում կայսերական գահի համար մղված պայքարի խառնաշփոթում Մեծ Հայքում գահակալում է **Վաղարշ II-ը** (185-198 թթ.): Հայաստանն այդ ժամանակաշրջանում անկախացել էր և չեզոքություն էր պահպանում Հռոմում տեղի ունեցող գահակալական կռիվների նկատմամբ: Երբ Հռոմի կայսերական գահի թեկնածուներից Նիգերը (Ասորիքում) նրանից օգնություն է խնդրում՝ ընդդեմ մյուս թեկնածու Սևերոսի, հայոց թագավորը պատասխանում է, որ ինքը ոչ մեկին չի օգնելու, սակայն, եթե որևէ մեկն իր վրա հարձակվի, ինքը պատրաստ է երկիրը պաշտպանելու: Կիլիկիայում՝ Իսոսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, Նիգերը սպանվում է: Սևերոսը, գալով Միջագետք, շտապում է հաշվեհարդար տեսնել նրա կողմնակիցների հետ: Չեզոքություն պահպանած հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը քանակցությունների միջոցով հաշտություն է կնքում հռոմեական նոր կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի հետ:

Վաղարշ II-ի հեռատես և հմուտ քաղաքականության շնորհիվ կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի հետ կնքված պայմանագրով հռոմեական լեգեոնները հեռացվում են Հա-

յաստանից: Վաղարշ II-ը շարունակում է Վաղարշապատի կառուցապատումը: Հռոմեական կայսրը պարտավորվել էր գումար վճարել հայոց այրուձիհին, որը հյուսիսում իրականացնում էր Կովկասյան լեռնանցքների և մերձակա տարածքների պաշտպանությունը լեռնական ցեղերի հարձակումներից: Հենց նրանց դեմ մղված պայքարում էլ գոհվեց Վաղարշը:

Վաղարշ II-ի օրոք Հայաստանն այնքան է հզորանում, որ հայ Արշակունիների թագավորական իշխանությունը դառնում է ժառանգական:

Վաղարշ II-ին հաջորդած որդին՝ **Խոսրով I-ը (198-215 թթ.)**, հայոց գործով արշավում է Կովկասի լեռնական ցեղերի դեմ՝ ձգտելով առնել իր հոր մահվան վրեժը:

Պարթևական թագավորության թուլացումից օգտվեցին թե՛ Հռոմը և թե՛ պատմության ասպարեզ մտնող Սասանյանները: Սեպտիմիոս Սևերոսի որդին՝ Կարակալան, կայսր դառնալով, երագում էր նվաճել Առաջավոր Ասիայի երկրները: Նա 215 թ. խաբեությամբ իր մոտ՝ Ասորիք է հրավիրում Խոսրով I-ին և ձերբակալում է նրան: Այս նենգ արարքը զայ-

րույթ է առաջացնում Հայաստանում, ուր թագավոր է հռչակվում Խոսրովի որդին՝ **Տրդատ II-ը (216-252 թթ.)**: Նրա գլխավորությամբ հայերը ջախջախում և Հայաստանից դուրս են վտարում Կարակալայի ուղարկած զորքը:

Այդ ժամանակ բանտարկության մեջ մահանում է Խոսրով I-ը, և նրա որդուն Տրդատ II-ին, որն արդեն գահակալում էր Մեծ Հայքում, հռոմեական կայսր Մակրինոսը թագ է ուղարկում: Ի նշանավորումն հայ-հռոմեական դաշինքի վերականգնման՝ կայսրը Տրդատին վերադարձնում է Հայաստանից տարված նրա մորը թագուհուն, ավարը և այն կալվածքները (Կապադոկիայում), որոնք ստացել էր դեռևս Խոսրով I-ը:

Հայ-պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները

Պարսկաստանում գահակալական կռիվներ են սկսվում թագավորող պարթև Արշակունիների և Պարսք նահանգի Սասանյան տոհմի ներկայացուցիչ Արտաշիրի միջև: Սասանյանների ռազմամոլ հարստության գահակալները, ձգտելով վերականգնել Աբեմենյան Պարսկաստանի նախկին հզորությունը, տարածաշրջանում մի քանի դար շարունակ վարեցին ծավալապաշտ քաղաքականություն:

Մեծ Հայքի հայ Արշակունիները հավատարիմ էին մնացել իրենց դաշնակից պարթև Արշակունիներին, ուստի Սասանյանները թշնամական դիրք էին բռնել հայերի նկատմամբ:

Ի պաշտպանություն պարթև Արշակունիների՝ **Տրդատ II-ը** արշավանքներ էր ձեռնարկել 226 թ. Պարսկաստանում գահին տիրացած Սասանյան արքայատոհմի դեմ՝ հասնելով մինչև **Տիգրն**: Մովսես Խորենացին պատմում է. «Հայոց թագավորը վերադարձավ մեծ հաղթությամբ, շար ավարով ու ցնձայից ուրախությամբ. նա վերա-

Սասանյան դրամներ

դարձավ Հայաստան՝ Արարար գախար, Կաղարչապար քաղաքը. եկավ մեծ ուրախությամբ, բարի անունով ու շար ավարով»:

Տրդատ II-ի գլխավորած պայքարը Սասանյանների դեմ, չնայած որոշակի հաջողություններին, չփրկեց պարթև Արշակունիներին:

Արտաշիր I Սասանյանի առաջին ներխուժումը Հայաստան (228թ.) ավարտվում է պարսիկների պարտությամբ:

Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ I-ի օրոք՝ Սասանյան Իրանի հզորացման և Հռոմեական կայսրության թուլացման ժամանակաշրջանում, Հայաստանը գերծ է մնում ռազմական գործողություններից:

III դ. կեսերին, երբ Հռոմը ներքին խռվությունների հետևանքով չէր կարող զբաղվել արևելյան գործերով, Շապուհ I-ը գրոհում է Տրդատ II-ի թագավորության վրա: Հայոց արքան, որ ավելի քան երկու տասնամյակ կարողացել էր դիմակայել Սասանյանների ոտնձգություններին, ստիպված էր հեռանալ Հռոմեական կայսրության սահմանները (252 թ.): Տրդատ II-ին հաջորդած Արտավազդից հետո հայոց գահն անցնում է Խոսրով II-ին:

260-ական թթ. կեսերից Սասանյանները փորձել են հայոց գահին հաջորդաբար բազմեցնել իրենց մի քանի թագաժառանգների, որոնք այնուհետև գահակալել են Պարսկաստանում:

Հայաստանում ստեղծված խառնաշփոթ իրավիճակը Մովսես Խորենացին (այդ օտար գահակալների ժամանակների միահյուսմամբ) բնութագրել է որպես «ժամանակ անիշխանության»՝ նշելով, որ «մեր երկիրը կտավարեց... պարսիկ գործակալների միջոցով... քսանվեց տարի» սասանյան արքա Շապուհ I-ի որդին՝ Որմիզդ-Արտաշիրը: Հայաստանի գահը 260-ական թթ. կեսերից զավթել էր Որմիզդ-Արտաշիրը (հետագայում՝ սասանյան արքա): Հայաստանում Սասանյաններն իրենց զավթումները դյուրացնելու նպատակով պարսից կրոնական սպասավորների՝ մոզերի միջոցով ձգտում էին հայերին բռնի ուժով պար-

տադրել Պարսկաստանում պետական կրոն հռչակված *մազդեզականությունը* (զրահաշտականությունը): Հայաստան ուղարկված Անակ Պարթևի երկու զավակներից կրտսերին՝ *Գրիգորին*, ըստ ավանդության, դայակները հասցրել էին Մաժակ-Կեսարիա, որտեղ էլ նա մկրտվել և քրիստոնեական դաստիարակություն էր ստացել: Իսկ Խոսրով II-ի որդուն՝ Տրդատին, դայակները փախցրել էին «կայսեր արքունիք»: Հռոմեական կայսրությունում գտնվելիս *Տրդատը հաղթել էր օլիմպիական խաղերում* և մեծ սխրագործություններ կատարել մարտի դաշտում, որոնցից առավել նշանավորն էր *276 թ. գոթերի իշխանի հետ նրա մենամարտը*:

Գերմանական գոթերի ցեղի առաջնորդն իր հսկայական զորքով գալիս է պատերազմելու Հռոմեական կայսրության դեմ: Մինչ գոթերի և հռոմեացիների զորքերի իրար դեմ հայտնվելը, գոթերի իշխանը Պրոքոս կայսրին լուր է ուղարկում, թե փոխանակ իրենց զորքերը կովեն և մեծ թվով կորուստներ տան, լավ կլինի, որ իրենք մենամարտի բռնվեն: Եթե ինքը հաղթի, ապա հռոմեացիները իրենց կինազանդվեն, իսկ եթե կայսրը հաղթի, ապա գոթերը նրան կինազանդվեն, և «առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի»: Պրոքոս կայսրն այդ լսելով՝ սարսափում է, քանի որ ինքն առողջությամբ տկար էր և թույլ: Ուստի նա լուր է ուղարկում իր տերության տարբեր կողմերը՝ պատրաստվելու պատերազմի: Այդ ժամանակ իրեն տեղեկացնում են Տրդատի ուժի և սխրագործությունների մասին: Որոշվում է, որ կայսեր փոխարեն Տրդատը կներկայանա մարտադաշտ և կկռվի գոթերի իշխանի դեմ: Հաջորդ առավոտյան կայսեր հրամանով Տրդատի վրա նետում են ծիրանի պատմուճանը՝ զարդարված կայսերական զարդով, նրա վրա գցում են նաև թագավորական նշանը: Իր հետ վերցնելով հռոմեական զորքի բազմությունը՝ Տրդատը գնում կանգնում է

գոթերին դեմ հանդիման: Կայսերակերպ Տրդատը հաղթում է թշնամուն և գոթերի իշխանին բերում կանգնեցնում է Պրոքոս կայսեր առջև: Վերջինս Տրդատին մեծ պատիվների է արժանացնում, պարգևներ տալիս, թագ դնում գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարում: Հռոմեական օգնական գործով կայսրը Տրդատին ուղարկում է Հայոց աշխարհ:

Տրդատ III Մեծի գահակալումը: Մծքինի հաշտությունը

Տրդատը հաստատվում է հայ Արշակունիների գահին 287 թ., սակայն Պարսկաստանը չի ճանաչում նրա գահակալությունը:

Մովսես Խորենացին նկարագրել է Տրդատի բազում սխրագործությունները Հայաստանի հարավ-արևմուտքում և Պարսկաստանում: Այդ նույն ժամանակ սրվել էին պարսկա-հռոմեական հարաբերությունները:

296 թ. պարսից արքա Ներսեհը պատերազմ է սկսում Հռոմի դեմ: Խառան և Կալինիկոսը քաղաքների միջև տեղի ունեցած ձևակատամարտում հռոմեական բանակը պարտություն է կրում: Պատերազմական գործողությունները տեղափոխվում են Հայաստան: 297 թ. Ներսեհը, պարսից բանակով ասպատակելով երկիրը, հասնում է Բասեն գավառը և ձամբար դնում *Ռախա* գյուղում: Լուսաբացին տեղի ունեցած *ձակապամարտում հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը ջախջախում են պարսից թագավորի զորքերը*: Ներսեհը պարտվում է և փախուստի դիմում: Նա ստիպված էր խաղաղություն խնդրել և տարածքային զիջումներ կատարել Հյուսիսային Միջագետքում:

298 թ. *Մծքինում* կնքված հռոմեա-պարսկական 40-ամյա խաղաղության պայմանագրով Ներսեհը ճանաչում է Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը: Տրդատ III-ը, 298 թ. վերջնականապես հաստատվելով Մեծ Հայքի թագավորության գահին, վերականգնում է անկախ

Հայոց աշխարհի ամբողջականությունը և սկսում է զբաղվել երկրի հզորացմամբ ու շենացմամբ:

Պերսկյան կարգը Արշակունիների օրոք

Հայ ազնվականության համաձայնությամբ և աջակցությամբ հայոց գահին պարթև Արշակունիների մի ճյուղի հաստատումով և ժամանակի ընթացքում ժառանգական հայկական արքայատոհմ դառնալով՝ հայոց պետական համակարգը շարունակեց հայկական պետականության՝ հազարամյակների խորքից եկող ավանդույթները: Դա պայմանավորված էր հայկական պետության կառավարման համակարգի բնիկ ծագումնաբանությամբ: Հայաստանում շարունակվեց թագավորական իշխանությունը, բանակը նույնպես մնում էր երկրի պաշտպանության հիմնայունը, պահպանվում էր իշխանական՝ նախարարական տների և ծառայողական ազնվականության աստիճանակարգը:

Տրդատ I-ին Արշակունու ժամանակներից պետական կարգը շարունակում էր մնալ *միասպետական*: Երկրի կառավարման բուրգը գլխավորում էր թագավորը, որի իշխանությունն անսահմանափակ էր: Նրան էին ենթարկվում դեռևս նախորդ դարաշրջաններում առաջացած արքունի գործակալությունները, որոնց միջոցով նա կառավարում էր երկրի տնտեսությունը և շինարարությունը, ռազմական պաշտպանությունը, դատական և այլ քնազավառների վերաբերող գործերը: Մեծ Հայքի թագավորության վարչական բաժանումն ավանդաբար համապատասխանում էր աշխարհների՝ նահանգների՝ բնականից գավառաբաժանման վրա հիմնված պետական, մասնատիրական և համայնքային սեփականատիրությանը գերագույն տիրոջ՝ թագավորի տնօրինությամբ:

**Տնտեսության զարգացումը:
Բնակչությունը, քաղաքները
և գյուղական բնակավայրերը**

Արշակունիների գահակալության առաջին հարյուրամյակները նշանավորվեցին տնտեսության վերելքով: Հատկապես նշանակալից տեղաշարժեր եղան Տրդատ I, Սանատրուկ և Վաղարշ թագավորների օրոք:

Տրդատ I-ը շինարարական մեծ աշխատանքներ էր կատարել՝ զարկ տալով հատկապես քաղաքային և տաճարային տնտեսությունների զարգացմանը: Դրա վկայությունն են հռոմեական լեգեոնների կողմից ավերված Արտաշատի վերականգնումը, հնուց գոյություն ունեցող Գառնի ամրոցում շինարարական աշխատանքները (որոնք հետագայում շարունակել է Տրդատ III-ը) և հատկապես պաշտամունքային տաճարի կառուցումը, ինչի մասին վկայում է Գառնիում Տրդատի թողած հունարեն արձանագրությունը:

Սանատրուկ թագավորի օրոք մեծ ուշադրություն էր դարձվում առևտրական կապերի զարգացմանը: Հայաստանն արտաքին աշխարհի հետ կապող մայրուղու վրա կառուցված Մծուրք քաղաքն այդ մասին է վկայում: Նմանապես քաղաքաշինության մեծագույն վաստակ ունի հայոց արքա Վաղարշ I-ը, որը հիմնեց **Վաղարշապատ**

մայրաքաղաքը: Վաղարշապատի աշխատանքները շարունակվեցին նաև հետագայում: Միևնույն ժամանակ հինավուրց Արտաշատը շարունակում էր մնալ որպես մայրաքաղաք: Հայաստանի մյուս քաղաքներից շատերը՝ Վան, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Կարին, Մուշ, Արձեշ և այլն, պահպանում էին իրենց տնտեսական, մշակութային և արհեստների կենտրոն լինելու նշանակությունը:

Հայաստանը պահպանում էր իր **ազգաբնակչության միաբարձր ժողովրդագրական կազմը**: Միջազգային ասպարեզում առևտրական և մշակութային շփումները փոխհարստացնում էին մշակութային կյանքը: Քաղաքներում հայկական բնակչության կողքին օտարների առանձին խմբեր էին (հույներ, սառիներ, իրանցիներ և այլն) ապրում, որոնք հիմնականում զբաղվում էին առևտրով: Խաղաղ ժամանակաշրջաններում քաղաքային կյանքը բնորոշվում էր մշակութային և առևտրատնտեսական վերելքով:

Հայաստանում զարգացած էր գյուղատնտեսությունը (երկրագործություն, այգեգործություն, մեղվաբուծություն, անասնապահություն և այլն), ուստի բնակչության մեծ մասը ապրում էր գյուղերում, որտեղ հիմնականում պահպանվում էր համայնքային կյանքը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ է նշանավորվել Վաղարշ I-ի գործունեությունը: Որո՞նք էին նրանից հետո Մեծ Հայքում իրավիճակի փոփոխման պատճառները:
2. Ե՞րբ է գահակալել Վաղարշ II-ը: Ո՞ր թագավորից է սկսվել Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը: Ներկայացրե՞ք դա գծապատկերի միջոցով:
3. Ինչո՞ւ էր Տրդատ II-ը արշավել Պարսկաստան, ինչո՞վ ավարտվեց այդ արշավանքը: Ինչպե՞ս է բնութագրում Մովսես Խորենացին III դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում տիրող վիճակը:
4. III դարի երկրորդ կեսի հռոմեա-պարսկական հակամարտությունն ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ: Ե՞րբ է Տրդատ III-ը հաստատվել հայոց գահին:
5. Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի պետական կարգը Արշակունիների օրոք:
6. Տնտեսական ինչ առաջընթաց ունեցավ Հայաստանը Արշակունիների օրոք: Նշե՞ք այդ ժամանակաշրջանի մեծ քաղաքները: Ներկայացրե՞ք բնակչության կազմը:

ԹԵՄԱ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅՅՈՒ
Ք.Ա. IX-Ք.Ա. III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅՅՈՒ (Ք.Ա. IX-VII ԴԱՐԵՐ)

*Մշակույթի զարգացման
պատրմական պայմանները*

Ք.ա. IX դ. համահայկական Վանի թագավորության ստեղծումով Հայաստանը և հայ ժողովուրդը թևակոխեցին զարգացման որակապես նոր շրջան: Վերջինս բնորոշվում է մի շարք նվաճումներով, որոնց թվում առավել կարևոր են զարգացած պետական կառուցվածքը, գրային համակարգը, տնտեսական կյանքի, ճարտարապետության, ինչպես նաև քաղաքաշինության բարձր մակարդակը, կազմակերպված ոռոգման համակարգը:

Ճարտարապետություն

Վանի թագավորության հուշարձանների հնագիտական նյութը հնարավորու-

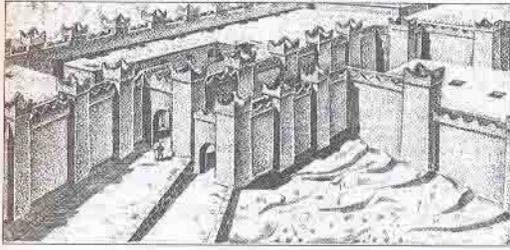
Բրոնզե ցլիկ Արամուսից. Ք.ա. VIII դ.

թյուն է բնձնում համակցելու այս շրջանի ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունները: Քաղաքները հիմնականում փռված էին բարձր բլուրների շուրջը, որոնց գագաթներին վեր էին խոյանում պարսպապատ աշտարակներով միջնաբերդերը: Այստեղ կառուցվել են ջրմուղներ, ջրամբարներ, կամուրջներ, այգիներ ու քաղնիքներ, պալատներ և տաճարներ:

Վանի թագավորությունում կային թագավորանիստ, վարչատնտեսական, ռազմական, ինչպես նաև պաշտամունքային նշանակության քաղաքներ: Թագավորանիստ քաղաքների թվին էին պատկանում *Արգաշկուն, Տուշպան, Ռուսախինիլին*: Քաղաքների հիմնական մասն ուներ վարչատնտեսական նշանակություն: Այդպիսի քաղաքներն իրենց միջնաբերդի շուրջն ունեին մի միասնական տնտեսական միավորում կազմող բազմաթիվ բնակատեղիներ: Ուրարտական վարչատնտեսական խոշոր կենտրոններն էին *Արգիշտիխինիլին, Թեյշեբասինին, Օշականը, Արամուսը* և այլն: Ռազմական հենակետային քաղաքները ևս կարևոր նշանակություն ունեին քաղաքաշինական համակարգում: Ստեղծվեցին յուրահատուկ կառույցներ՝ գորանոցներ, ախոռներ, լճակներ, բերդեր, ռազմական ձամբարներ: Բերդերն ունեին մինչև 18 մ բարձրության 2-3 շարք պարիսպներ՝ իրենց աշտարակներով և տեղ-տեղ էլ իրենց առջևում արված խրամատներով:

Հայտնի էին պետության դիցարանի գերագույն երրորդության՝ *Խաղդիի, Թեյշեբայի* և *Շիվինիի* պաշտամունքային կենտ-

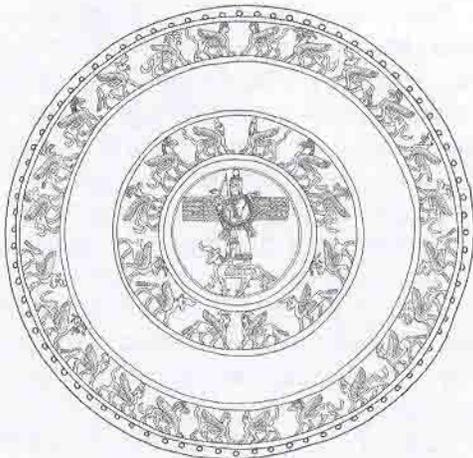

Արգիշտիխինիլի միջնաբերդի մուտքը և պարիսպները, Ք.ա. 776 թ. «Վերակազմությունը՝ Կ. Ղաֆաղարյանի

րոնները: Գերագույն աստվածության՝ հալդիի պաշտամունքային կենտրոնը Մուսասիր քաղաքն էր կամ Արդինին: Թեյշեբա աստվածության պաշտամունքի կենտրոնը Կումենու քաղաքն էր՝ Վանա լճից հարավ-արևելք: Շիվինիի պաշտամունքի կենտրոնը մայրաքաղաք Տուշպան էր:

Վանի թագավորության բնակարանային ճարտարապետության մասին առաջին տեղեկությունները պահպանվել են Մ. Խորենացու մոտ և վերաբերում են Տուշպային: Վերջինս, ըստ Պատմահոր հաղորդումների, բավականին մեծ, բարեկարգ, անառիկ մի բերդաքաղաք էր՝ բազմաթիվ երկհարկ և եռահարկ շենքերով: Բազմաթիվ շենքեր են կառուցվել

Վահան Վանի շրջանից

Կարմիր բլուրի, Արագածի միջնաբերդերում: Սեպագիր արձանագրություններում պալատները հաճախ հիշատակվում են պաշտամունքային կառույցների հետ մեկտեղ:

Խոշոր տաճարներն ընդարձակ համալիրներ էին, որտեղ պաշտամունքային կառույցները միավորվում էին աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական ու պահեստային շենքերի հետ:

Վիմափոր կառույցները կազմել են շինարվեստի մի զգալի մասը: Այս կառույցներն ունեին նույնիսկ իրենց հովանավոր աստվածությունը՝ Աիրաինին: Դրանց թվին են պատկանում ժայռափոր սանդուղքները, խորշերը, պաշտամունքային և դամբարանային կարիքներին նվիրված արհեստական քարայրերը, թունելները և այլն: Վիմափոր կառույցների առավել նշանակալից հուշարձանները Վան քաղաքի միջնաբերդի շրջակայքում էին:

Ջրանցքաշինությունը կենտրոնական իշխանության հսկողության ներքո էր: Այս իմաստով հատկապես հայտնի են Մենուա և Ռուսա արքաների ջրանցքները, որոնք Հին աշխարհի բացառիկ կոթողներից են: Վանի թագավորության շինարվեստը հետագայում մեծ ազդեցություն ունեցավ փոքրասիական և հատկապես իրանական (աքեմենյան) կառուցողական ավանդույթների վրա:

Մերադազրծություն

Վանի թագավորության մետաղամշակման մասին հիշատակվում է Սարգոն II-ի տեքստերում: Նրա գործերը Մուսասիրում գրավել են 2 տոննա ոսկի, 5 տոննա արծաթ և ավելի քան 100 տոննա պղնձե, երկաթե իրեր: Հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ աշխատանքային գործիքներ՝ բահեր, եռաժանիներ, մանգաղներ, մուրճեր, դանակներ, կացիներ և այլն: Կարմիր բլուրի մի կացարանից գտնվել է դռան բրոնզե փական,

որի վրա պահպանվել է «Ռուսա Արգիշտիի որդի, Թեյշերահինի քաղաքի ամրոց» սևագիր արձանագրությունը:

Մետաղամշակումը լայն կիրառում ուներ նաև զենքի և զինամթերքի արտադրության ասպարեզում: Հարձակողական և պաշտպանական զենքը կազմված էր տարբեր ձևերի նիզակներից, դաշույններից, թրերից, կացիկներից, գուրգերից: Գտնվել են նաև ոսկուց և արծաթից օրինակներ:

Վանի թագավորության բանակի զինվորների զրահը և հանդերձանքը կազմված է եղել մի քանի տեսակներից: Դատելով *Բաբալաթյան* դարպասների վրա եղած պատկերներից՝ *Աբասե* թագավորի զինվորները հանդես են գալիս երկար, մինչև ծնկները հասնող զոտեկապ վերնաշապիկներով, գլխներին՝ կատարավոր սաղավարտներով, փոքրիկ վահաններով, զինված են կարճ թրերով և նետ ու աղեղով: Այս նկարագրությունից պարզորեն նկատվում է, որ այստեղ պատկերված են թեթև հետևակի մարտիկները: Ծանր հետևակի սպառազինությունը կազմված էր նաև տարբեր տիպի զրահաշապիկներից, խոշոր մարտական վահաններից և բրոնզե գոտիներից: Վերջիններս նախազարդ են.

դրանց բազմաթիվ նմուշներ պահվում են Մյունխենի, Նյու Յորքի թանգարաններում: Բացառիկ արժեքավոր է Սարգոն II-ի հաղորդումը, որ նա Մուսասիրում այլ ավարի հետ գրավել է 6 ոսկե վահան՝ յուրաքանչյուրը մոտ 6,5 կգ: Այդ վահանների կենտրոնական երուստները ունեցել են երախներ բաց շան գլուխների տեսք:

Խեցեգործություն և քարե գլխածոներ

Ժամանակի խեցեգործ վարպետները պատրաստել են հազարավոր խեցանոթներ, որոնք ունեն բազմաբնույթ կարմրավուն, սև, դեղնավուն մակերես և կիրառական բազմաբնույթ նշանակություն:

Թաղումներից հայտնաբերված անոթների շարքում հանդիպում են սափորների, կարասների, կճուճների խմբեր, որոնք իրենց վրա ունեն անցքեր:

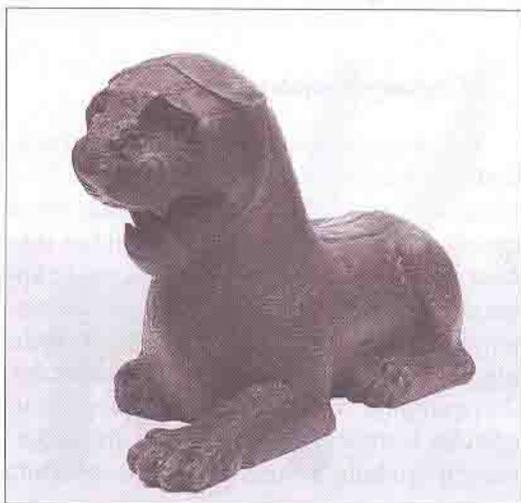
Քարի մշակումը Ուրարտուում բարձր զարգացման էր հասել: Քարը լայնորեն օգտագործվում էր կենցաղում: Այդ մասին են վկայում բոլոր հուշարձաններում գանգվածաբար հանդիպող տարբեր ձևերի և չափերի աղորիքները, սանդերը և սանդկոթերը, մուրձերը, քարե թասերը, որոնց պատրաստումը որոշակի վարպետություն էր պահանջում: Գետաքարերից ու տուֆից պատրաստվում էին ծակիչներ, քերիչներ և այլ գործիքներ:

Քարի «փափուկ» տեսակից պատրաստում էին տարբեր ձևերի և չափերի տաշտեր, պանիր քանելու խոշոր ձագարներ, խողովակներ և այլն: Քարը լայնորեն օգտագործվում էր մետաղաձուլման ժամանակ պատրաստվում էին տարբեր ձուլակաղապարներ և գործիքներ:

Առավել քարդ էր արվեստում քարի օգտագործումը. քարից պատրաստում էին տարբեր քանդակներ: Դրանց թվին են պատկանում տեղական քանդակագործների՝ տուֆից պատրաստած քարե արձանները:

Առավել հետաքրքիր են կնիքները,

Առյուծի բրոնզե արձանիկ, Ք.ա. VII դ.

որոնց վրա պատկերված են հարուստ տեսարաններ՝ կենաց ծառեր, սայլեր և մարտակառքեր, թագավորներ և քրմեր, պալատական տեսարաններ, առյուծներ: Ոչ պակաս տարածում ունեն տարբեր ձևերի և չափերի քարե ուլունքները, որոնց գերակշռող մասը գերազանց հղկված է: Դրանց հիմնական մասը պատրաստված է սարդինից և ագաթից, հասպիսից, ճարպաքարից, լեռնաքյուրեղից:

Որմնանկարչություն

Այս շրջանի որմնանկարչությանը բնորոշ է պաշտամունքային, կրոնական և աշխարհիկ բնույթը: Դրանք զարդարել են տաճարների, պալատների և այլ շինությունների պատերը:

Որմնանկարչությունը հիմնականում ներկայացված է *Կարմիր բլուրի*, *Ոսկեբլուրի* և *Էրեբունու* նյութերով: Ինչպես ցույց են տալիս Էրեբունու որմնանկարների պահպանված մնացորդները, պալատի կենտրոնական հատվածի բոլոր պատերի պատկերներն իրենց հորինվածքային կառուցվածքով ունեցել են միասնական եզրա-

Որմնանկարներ. Էրեբունի, Ք.ա. VIII դ.

զարդ՝ կազմված մի քանի շերտերից: Դրանց եզրանախշերին վարդյակներ են՝ արմավենիներով, աստիճանավոր աշտարակներ, սրբազան ծառեր՝ նրանց մոտ կանգնած աստվածներով և պտուղների պատկերով: Սրբազան ծառերի և աստվածությունների պատկերները այդ նկարազարդումներում կատարված են մեծ խնամքով և գեղարվեստական բարձր որակով:

Ոսկորից գրածոներ

Զարդարական-կիրառական նշանակության այս իրերի զգալի մասը կերտված է *փղոսկրից*, որը Եգիպտոսի և Ասորիքի տարածքով ներմուծվում էր Նուբիայից: Ուրարտուում փղոսկրի օգտագործման ծավալների մասին է վկայում Սարգոն II-ի արձանագրության մեջ Մուսասիրից գրված ավարի ցանկը, ուր այլ նյութերի հետ նշվում են փղոսկրյա 1 մահձակալ, 139 գավազան, ձողիկներ, զամբյուղներ, թրեր, դաշույններ և այլն:

Մարդկանց փղոսկրե արձանիկները հիմնականում հայտնի են Վանից: Դրանց լավագույն օրինակները պահվում են Բրիտանական թանգարանում: Վանում գտնված նմուշներից մեկը մարդու մարմին է՝ 25,5 սմ բարձրությամբ, որի վրա պահպանվել է նախազարդ զգեստը:

Որմնանկարներ. Էրեբունի, Ք.ա. VIII դ.

Փայտամշակում

Ուրարտուում փայտամշակումը բարձր զարգացման էր հասել: Ատաղձագործ վարպետները հսկայական դեր էին խաղում շինարարության հետ կապված աշխատանքներում՝ պալատների, տաճարների և այլ շինությունների տանիքները կառուցելու ընթացքում:

Կարմիր բլուրի և Արգիշտիխիսիլի պեղումները հնարավորություն են տալիս վերականգնելու ոչ միայն ծածկի ձևերը, այլև այստեղ օգտագործվող ծառատեսակները: Տանիքներն ունեցել են հարթ ծածկի երկու ձև. մի դեպքում գերանները կցված էին իրար, իսկ մյուսում դասավորվում էին վանդակների ձևով և ապա ծածկվում էին ձյուղերով ու եղեգևով, որոնց վրա լցվում էր հողի հաստ շերտ:

Տայկաբերդի, Էրեբունիի, Արգիշտիխիսիի, Արագածի և այլ հուշարձանների

Փայտե արձանիկներ. Կարմիր բլուր, Ք.ա. VII դ.

Արձանիկներ. Կարմիր բլուր, Ք.ա. VII դ.

պեղումների ժամանակ հաճախակի են հանդիպում այրված գերանների, ձյուղերի և հեծանների մնացորդներ, որոնք վկայում են, որ շինությունների ծածկերի ձևերը նման են: Կարմիր բլուրի պեղում-

ների ժամանակ հաջողվեց որոշել նաև ծառատեսակները՝ սոճի, բարդի, կաղնի և հաճարենի:

Ատաղձագործական աշխատանքների ընթացքում դրանցով պատրաստում էին այդ շինությունների դռները, որոնց հետքերը պահպանվել են Արգիշտիխիսիլիում և Կարմիր բլուրում: Դրանք Արգիշտիխիսիլիում պատրաստված են գերաններից, իսկ Կարմիր բլուրում՝ հաստ տախտակներից և ամրացված են փայտե զանրով:

Ատաղձագործ վարպետները պատրաստել են նաև վարող և քաշող փոխադրամիջոցների հիմնական մասերը:

Այս ժամանակաշրջանի կահույքը աչքի է ընկնում ոչ միայն իր բազմազանությամբ, այլև շքեղությամբ: Բացի բրոնզե արձաններով զարդարված արքայական գահերից, Կարմիր բլուրում գտնվել են փայտե կահույքի մասեր, որոնք զարդարված են եղջյուրի շեղանկյուն և շրջանաձև ներդիրներով: Այսպիսի բազմազան կահույք պատրաստելու համար անհրաժեշտ էին նույր

գործիքներ՝ սղոցներ, դուրեր, տափակ կացիններ, շաղափներ, ծակիչներ և այլն:

Փայտից պատրաստում էին նաև ամենատարբեր կենցաղային, աշխատանքային, զինագործության հետ կապված առարկաներ՝ բահերի, երկժանիների, նիզակների, նետասլաքների կոթեր, թրերի,

դաշույնների, դանակների, դուրերի բռնակներ, կապարձներ, փայտե բահեր և այլն: Ինչպես ցույց են տվել Կարմիր բլուրի պեղումները, կենցաղում ևս օգտագործվում էին փայտե իրեր՝ գդալներ, թիակներ, արձանիկներ և այլն:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Հայկական լեռնաշխարհում ինչ մշակույթ ձևավորվեց Վանի թագավորության շրջանում:
2. Ճարտարապետական ինչ կառուցվածք ունեին Վանի թագավորության քաղաքները: Քաղաքների ինչ տիպեր կային: Շինարարության դր ձյուղերն էին զարգացած:
3. Այս շրջանում մետաղամշակման դր ձյուղերն էին զարգացած: Ինչպիսին էր Վանի թագավորության քանակի զինվորների սպառազինությունը:
4. Ինչ կիրառություն է ունեցել քարը Վանի թագավորությունում: Քարի դր տեսակներն են օգտագործել ուրարտացիները:
5. Ինչ բնույթ ուներ այս շրջանի որմնանկարչությունը: Որտեղ են հայտնաբերվել որմնանկարների նմուշներ:
6. Ոսկորից պատրաստված ինչ գտածոներ են հայտնաբերվել Հայաստանի տարածքում: Որտեղ են հայտնաբերվել փայտամշակման նմուշներ, և ինչ դեր էր խաղում փայտամշակումը այս ժամանակաշրջանի մարդկանց կենցաղում:

§ 2. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

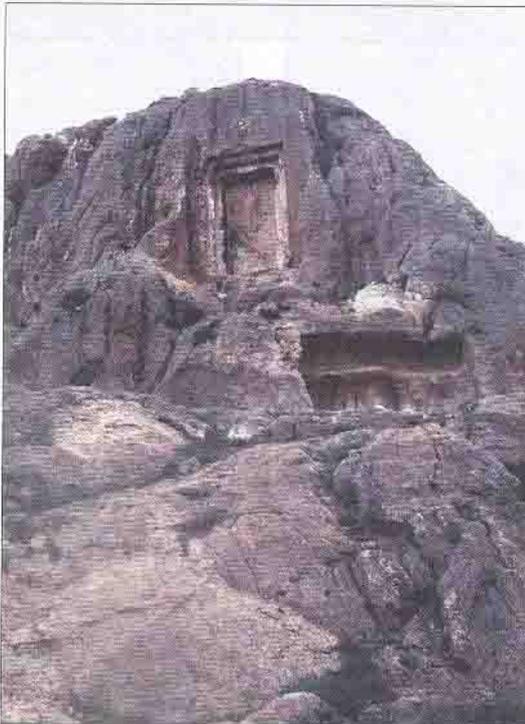
Համահայկական առաջին թագավորության պետական կրոնը

Վանի թագավորության կրոնն ուսումնասիրելու համար կան երկու հիմնական աղբյուրներ՝ սեպագիր արձանագրությունները և պատկերազարդ հուշարձանները:

Սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները սահմանափակ են. դրանցում հայտնվում են աստվածների անունները, պատմվում է տաճարների կառուցման մասին, և թվարկվում են զոհաբերությունները:

Բուն կրոնական բնույթի այնպիսի տեքստեր, ինչպիսիք են առասպելները, աղոթքները, մոգական հմայությունները, համարյա թե հայտնի չեն: Պաշտամունքային առարկաներն ու պատկերները լրացնում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները:

Մեկրի դուռը

Արուբանի աստվածուհի.
թրոնգ, Ք.ա. VIII-VII դդ.

Վանի թագավորության *դիցարանում կենտրոնական տեղ է գրավում Խալդի* աստվածը: Նա գերիշխող դիրք ուներ և համարվում էր Երկրի ու թագավորի հովանավոր աստվածը:

Սեպագիր արձանագրություններում, որոնք պատմում են տաճարների շինարարության և նախատեսվող զոհաբերությունների մասին, Խալդիից հետո հիշատակվում են *Թեյեբա* և *Շիսիսի* աստվածները: Նրանք միասին առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և կազմում են աստվածների գերագույն երրորդությունը: Խալդին պատկերվում էր ռազմիկի կերպարանքով: Նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս և օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Խալդի աստծու կինը դիցարանի գլխավոր աստվածուհի Արուբանին էր: *Մեկրի դուռ* արձանագրությունում թվարկվում են Վանի թագավորության աստվածների անունները և նրանց մատուցվող զոհաբերությունները (ցուլեր, կովեր, ոչխարներ, այծեր, գենքեր, գինի և այլն):

Երկրագործական-եղանակային և թաղնաւ ծեսերը

Թելչերա աստծու
բրոնզե արձանիկը.
Ք.ա. VIII-VII դդ.

Աստվածները պատկերվում էին մարդու կերպարանքով, սակայն կարելի է հանդիպել նաև կենդանիներին ու թռչուններին բնորոշ առանձին բաղադրիչների: Դրանք հին տոտեմական պատկերացումների արտացոլում են:

Վանի արքաների յուրաքանչյուր արշավանք սկսվում էր արարողությամբ, որի ժամանակ արքան աղոթքով դիմում էր Խալդիին, Թելչերային, Շիվինիին և մյուս աստվածություններին՝ բարձրաձայն հայտարարելով արշավանքի ուղղությունը և նպատակը, խնդրելով նրանցից հովանավորություն՝ գործն իր նպատակին հասցնելու համար: Այնուհետև հնչում էր ռազմակոչը. «Խալդին գորեղ է, Խալդի աստծո զենքը գորեղ է», և բանակը շարժվում էր առաջ, գորթի առջևից տանում էին դրոշ, որը Խալդիին էր ներկայացնում: Արշավանքի ավարտից հետո հաղթանակած բանակը վերադառնում էր Տուշպա: Արքան Խալդի աստծո տաճարում բարձրաձայն զեկուցում էր կատարված արշավանքի արդյունքների մասին և հաղթանակը ձոնում Խալդիին: Արքայի խոսքը արձանագրվում էր քարի վրա. այնուհետև կատարվում էին զոհաբերություններ, տեղի ունենում տոնական հանդիսություններ:

Այս ծեսերի կարգի ու անցկացման ժամանակի մասին տվյալներ կան «Միերի դոան» արձանագրությունում: Այստեղ հիշատակված են տարվա ընթացքում կատարվելիք երեք տոնակատարությունները՝ կապված այգեգործական աշխատանքների համապատասխան փուլերի հետ: **Առաջին փունը** անցկացվում էր խաղողուտի էտումից հետո: Խաղողի որթի էտումը Հայաստանում սկսվում է մարտ ամսի վերջին տասնօրյակին և ավարտվում ապրիլ ամսվա առաջին կեսին:

Այս ժամանակ Հայաստանում նշվում էր **Բարեկենդանի փունը** (տոնվում էր մարտ ամսին, տևում էր 1-2 շաբաթ)՝ կապված Նոր տարվա գալստյան հետ:

«Արևի (Շիվինիի) ամսին» կարգադրվում էր զոհեր մատուցել պետության բոլոր աստվածություններին ու «սրբություններին»: Վանի թագավորության «Արևի ամիսը» համապատասխանել է մարտին: Այս առումով ուշագրավ է, որ Բուն հայոց տոմարում ևս մարտ ամիսը ձևավորված էր արևին և կոչվում էր Արեգ («Արևի ամիս»):

Ժամանակի պատկերացումների համաձայն՝ մարդու մահվանից հետո նրա հոգին շարունակում է գոյատևել՝ տեղափոխվելով այս աշխարհից մյուսը: Այդ մասին է վկայում «Հոգիներ տեղափոխող աստծո» պաշտամունքի գոյությունը պետության դիցարանում:

Ուրարտում կար ժայռափոր դամբարաններում մահացածին թաղելու սովորույթ: Նման գերեզմաններում, որոնք կազմված էին լինում մի քանի սրահներից, դրվել են արքաների ու ազնվականների աձյունները՝ իրենց հագուստով, զենքով, զարդերով ու կատարված զոհաբերություններով: Ժայռափոր դամբարաններ են Վանա ժայռին փորված կառույցները:

Կնիքների վրա կան կենաց ծառի պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները պատկերող փորագրություններ: Հե-

տաքրքիր է, որ այդ արարողություններին մասնակցել է նաև արքան՝ առյուծի ուղեկցությամբ: Վերջինս, ինչպես ենթադրվում է, պահվել է տաճարներում՝ որպես սուրբ կենդանի:

Վանի թագավորության գիրը

Վանի թագավորության գիրը նպաստեց գիտելիքների տարածմանը: Հատկապես շինարվեստում կիրառվող բարդ ու ճշգրիտ հաշվարկներն ու չափումները խթանեցին ամրոցների, բերդերի, ջրանցքների, քաղաքների կառուցմանը: Մաթեմատիկական, երկրաչափական, աստղագիտական հաշվարկները լայն տարածում ունեցան Վանի թագավորության տնտեսության մեջ:

Վանի թագավորության սեպագիր լեզվի («ուրարտերենի» կամ «բիայներենի») ուսումնասիրության համար հիմնական նյութ են ծառայում տեղական արձանագրությունները: Լրացուցիչ տեղեկություններ կարելի է քաղել ասորեստանյան աղբ-

յուրներից, որտեղ զգալի թվով հասուն անուններ են վկայված: Որոշակի օգնություն են ցույց տալիս խոտիերենի տվյալները:

Վանի թագավորության դարաշրջանից պահպանվել են ավելի քան 1000 սեպագիր արձանագրություններ, որոնք գրված են քարի, մետաղյա իրերի և կավե սալիկների վրա: Գրում էին ձախից աջ՝ առանց բառանջատման: Սեպագիր արձանագրությունները միատիպ են և մեծ մասամբ հաղորդում են թագավորների ձեռնարկած արշավանքների, շինարարական աշխատանքների, ձոնման ծեսերի մասին:

Թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը Ք.ա. IX դ. ընդօրինակվել է Ասորեստանից: Ընդ որում՝ ոչ միայն փոխ են առնվել բոլոր նշանները, այլև վերցվածն էլ պարզեցվել է: Մեզ հասած հնագույն արձանագրությունները թվագրվում են Ք.ա. IX դ. 30-ական թվականներով և պատկանում են Սարդուրի I-ի կառավարման ժամանակահատվածին: Դրանք կազմված են ասուրերենով: Սակայն արդեն հաջորդ թագավորը՝ Իշպուլի-

Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններ

նին, և նրա ժառանգներն իրենց վիճագիր հաղորդումները կատարում էին տեղական լեզվով:

Առանձին սեպագիր նշաններով արտահայտվել են ձայնավորները, երկձայն և եռաձայն վանկերը: Գաղափարագրերն արտահայտել են ամբողջական բառեր ու հասկացություններ: Դրանց մի տարատեսակն են սահմանիչները (դետերմինատիվներ), որոնց շնորհիվ տարբերակվում են հատուկ անունները: Օրինակ՝ ճշգրտորեն նշվում է՝ «ժողովուրդ», թե՛ «երկիր» է ենթադրվում որոշակի անվան ներքո:

Օտար միջավայրից փոխառված լինելու հետևանքով Վանի թագավորության սեպագիր դպրությունը ճշտորեն չի հաղորդել տեղական լեզվի հնչյունական համակարգը: Ուստի դժվար է որոշել, թե իր ժամանակին ինչպես են արտասանել սեպագիր արձանագրություններում վկայված բառերը, ինչը և զգալիորեն դժվարացնում է լեզվի ուսումնասիրությունը:

Հայտնի են բառապաշարային բնույթի բազմաթիվ ընդհանրություններ և

նույնություններ արդի հայերենի հետ (Տուշպա – Տոսպ, Աբիլիանի – Աբեղեանք, Ջաբախա – Ջավախք, Ծուլուկի – Ծղուկ, Ծուփա – Ծոփք և այլն):

Վանի թագավորության գրագիրները թողել են նաև *մեհենագրային (հիերոգլիֆային)* արձանագրություններ: Մեհենագրային համակարգն ունի բնիկ տեղական ծագում և սերում է Հայաստանի նախնադարյան ժայռապատկերներից: Այն բաղկացած է շուրջ *երեք հարյուր նշաններից*, որոնք գրվել են աջից ձախ, հորիզոնական գրության դեպքում՝ վերից վար՝ առանց բառանջատման: Մեզ են հասել ավելի քան *1500 մեհենագրային արձանագրություններ* և *մենանշաններ*: Վերծանության առաջին արդյունքների հիման վրա ենթադրվում է, որ մեհենագրային համակարգի լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:

Վանի թագավորության հզոր և կատարյալ մշակույթն իր բազմաբնույթ ազդեցությունն է տարածել Հայաստանից դուրս՝ հասնելով Իրան, Կովկաս, Հունաստան և այլ երկրներ:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ի՞նչ հիմնական աղբյուրներից են ձևավորվել Վանի թագավորության կրոնի մասին պատկերացումները: Ո՞ր աստվածներն են կազմում Վանի թագավորության դիցարանի գլխավոր եռյակը:
2. Վանի թագավորության ո՞ր ծեսերի մասին կան տեղեկություններ: Քանի՞ տոն էր նվիրված այգեգործական աշխատանքներին:
3. Ո՞ր գիտություններն էին զարգացած Վանի թագավորությունում: Բացի սեպագրից, ուրիշ ինչ գիր է կիրառվել Վանի թագավորությունում: Քանի՞ սեպագիր և քանի՞ մեհենագիր արձանագրություն է պահպանվել Վանի թագավորության դարաշրջանից: Ի՞նչ տեղեկություններ են պարունակում դրանք և ինչ լեզուներով էին գրված:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՋԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Քաղաքաշինություն, ճարտարապետություն

Ք.ա. VI–III դարերում սկսվում է Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական զարգացման նոր շրջափուլ, որը համապատասխանում է Երվանդունիների արքայատոհմի իշխանության ժամանակաշրջանին:

Հայաստանի Ք.ա. VI–III դարերի բնակավայրերի ճարտարապետության մասին կարելի է դատողություններ անել Էրեբունիի միջնաբերդում ծավալված շինարարական գործունեության հիման վրա: Ք.ա. VIII դարի տաճարը հետագայում վերակառուցվել է և վերածվել սյունազարդ դահլիճի: Այն հավանաբար ծառայել է որպես ընդունելությունների սրահ, խորհրդակցությունների և ժողովների վայր: Պալատից արևելք ընկած է աղյուսե մի շինություն, որտեղ հայտնաբերված մոխրի մնացորդները վկայում են, որ այն ծառայել է որպես կրակի տաճար:

Արմավիր քաղաքը

Արարատյան դաշտի արևմտյան մասում՝ Արաքսի ձախ ափին, ձգվում է հրաբխային ծագում ունեցող բլուրների մի շարք, որոնցից ամենաբարձրը՝ Արմավիր բլուրը, ունի 76 մ բարձրություն և զագաթի 2 հա հարթ տարածություն: Բլուրը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից, որն ապացուցվում է թե՛ գրավոր աղբյուրներով, թե՛ հնագիտական պեղումներով:

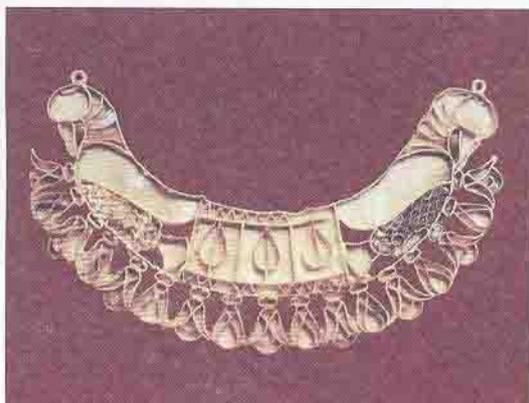
Արմավիր քաղաքը, պարսպապատվելով, կառուցապատվելով պալատական, պաշտամունքային, աշխարհիկ և տնտեսական բազմապիսի շինություններով, վեր է ածվել վարչական, տնտեսական և պաշտամունքային նշանակալի կենտրոնի: Ք.ա. VI դարի սկզբներին՝ Վանի թագավորության անկումից հետո, երկրի արևել-

յան հատվածում կյանքը չի դադարել: Արմավիրը՝ որպես պաշտամունքային կենտրոն և բնակավայր, պահպանել է իր նշանակությունը, իսկ Ք.ա. IV դարի վերջում դարձել վերականգնված համահայկական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաքը:

Երվանդունյաց շրջանի նյութական մշակույթի մասին մեր գիտելիքները զգալիորեն լրացվում են *Ապոլի բլուր* հնավայրի ուսումնասիրության շնորհիվ: Իջևանի շրջանի Ենոքավան գյուղի հյուսիսարևելյան ծայրամասում՝ *Ապոլի բլուր* կոչվող ժայռոտ տափարակի վրա, տեղակայված է ամրոց-բնակավայր: Այն զբաղեցնում է 2 հա տարածություն և շրջափակված է 3 մ լայնությամբ պարիսպներով: Պատերը պահպանվել են մինչև 3 մ բարձրությամբ:

Պեղումների ժամանակ բացվել են տաճարային և նրան կից այլ շինություններ: Տաճարը ուղղանկյուն է, տեղադրված է ամրոցի ամենաբարձր մասում: Պատերը պահպանվել են 0,3–0,8 մ բարձրությամբ, շարված են խոշոր քարերից, կավե շաղախով:

Ոսկյա կրծքագարդ
Երվանդունյաց Հայաստանից. Ք.ա. VI–V դդ.

Գյուղական բնակավայրեր

Դարաշրջանի գյուղական բնակարանների պատկերավոր նկարագրությունը թողել է հույն գորավար և պատմիչ Քսենոփոնը, որը Ք.ա. 401 թ. անցել է Հայաստանով: Հարավային Հայաստանի տները, ի տարբերություն կենտրոնական շրջանների բնակարանների, աշտարակավոր էին: Դա պայմանավորված էր պաշտպանական նպատակներով: Այլ էր Հայաստանի կենտրոնի և հյուսիսի գյուղական բնակավայրերի համայնապատկերը: Այս շրջանների բնակավայրերը կիսագետնափոր էին և ունեին երկու մուտք: Մեկով իջնում էին մարդիկ, իսկ երկրորդը նախատեսված էր անասունների համար: Այդ տիպի տները հայկական ժողովրդական բնակարանի՝ գլխատան նախատիպն են:

Արծաթե օխտն. Էրեբունի,
Ք.ա. V-IV դդ.

Նյութական մշակույթ, առևտուր

Պատմաշրջանի նյութական մշակույթը բնութագրում են պեղումներից հայտնաբերված նյութերը: Խեցեգործությունը ներկայացված է սափորներով, անոթներով և ըմպանակներով, որոնք իրենց գուգահեռներն ունեն Հայաստանին հարակից ընդարձակ տարածաշրջանում (Փոքր Ասիա, Այսրկով-

կաս, Իրան) ու կապող օղակ են վանի թագավորության և հելլենիստական դարաշրջանի կավագործական արտադրանքի միջև: Մետաղագործությունը ներկայացված է զինագործական արտադրանքով և հասարակական զարդերով: Հայաստանում գտնվել են նաև արծաթյա ամանեղենի բազմաթիվ նմուշներ, մասնավորապես այս ժամանակաշրջանում լայն տարածում ստացած պոչակներ (ոխտոններ): Դրանք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, որոնք ներքևի մասում կենդանակերպ են:

Արհեստագործական արտադրանքի նյութական ձևերը, որոնք հանդիպում են երկրով մեկ, թույլ են տալիս խոսելու զարգացած առևտրական կապերի մասին: Շրջանառության մեջ էին հիմնականում շարքային առարկաները՝ զենքը, գրահը, խեցեղենի որոշ տեսակներ, զարդեր:

Որոշ տվյալներ կան նաև Ք.ա. VI-III դդ., թեև թույլ զարգացած, դրամական շրջանառության վերաբերյալ: Այդ երևույթի իրենն ապացույցներն են աքեմենյան սիկրը՝ գտնված նախկին Երևանի նահանգում, Միսիանի Ք.ա. VI-III դդ. աստիկյան չո-

Ռիտոն.
Ք.ա. V-IV դդ.

րեքդրամյանը և էրեբունիում հայտնաբերված Ք.ա. V դարով թվագրվող միլեթյան դրամները:

Հայաստանի արևմտյան մասերն այդ դարերում ընդգրկված էին տարածաշրջանային առևտրի ոլորտը և ավանդա-

կան առևտրական ուղիներով կապված էին Միջագետքի և փոքրասիական շուկաների հետ: Առևտրական կապերի լրացուցիչ վկայությունն է Հերոդոտոսի հաղորդումը Հայաստանից գինի արտահանելու մասին:

Այրումից գտնված արձանիկներ. Ք.ա. VI-V դդ.

Հարգեր և ստուգադրամներ

1. Ինչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել Ք. ա. VI-III դարերում Հայաստանում: Որտեղ են հայտնաբերվել այդ դարաշրջանի քնակավայրեր:
2. Որտեղ է գտնվել Արմավիր քաղաքը: Երբ է այն դարձել մայրաքաղաք: Նկարագրեք Աստղի բլուր քնակավայրը:
3. Բնութագրեք այս ժամանակաշրջանի հայկական գյուղական քնակավայրերը:
4. Ք.ա. VI-III դարերի նյութական մշակույթի ինչ նմուշներ են հայտնաբերվել: Ք.ա. VI-III դարերի Հայաստանի առևտրական կապերի մասին ինչ վկայություններ կան:

§ 4. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայոց հին հավատալիքները

Հնագույն ժամանակներից են սկզբնավորվում քնության անշունչ առարկաների և երևույթների ոգեղենացումը, դրանց և մարդու, ինչպես նաև կենդանիների միջև պատկերացվող խորհրդավոր կապերի, փոխադարձ կերպարանափոխումների հավատալիքը: Այդ շրջանին են վերաբերում հայոց մեջ գոյատևող լեռների, ժայռերի, ջրի, հրի, երկնքի ու երկնային լուսատուների, մթնոլորտային երևույթների անձնավորման, կենդանիներին ու թռչուններին մարդկային հատկանիշների վերագրման, դրանց պաշտամունքի փաստերը հավաստող առասպելական գրույցներն ու հավատալիքները: Հայոց լեռներն անձնավորվել են եղբայրների, Մասիսն ու Արագածը՝ քույրերի, Անդոկը, Մարութասարը, Մռավ լեռը՝ մարդակերպ հսկաների, Տավրոսն ու Զագրոսը՝ ցլի և վիշապի կերպարներում:

Արևը պատկերացվել է կտուցին օղբոնած թռչունի կամ գույգ թռչունների, հրեղեն աղջկա, մանկան կամ պատանու (արևամանուկ), աչքի, լուսինը՝ ծնվող, մեռնող և հառնող մանկան կամ նորափեսայի, աստղերն ու համաստեղությունները՝ տարբեր անձանց ու կենդանիների կամ նրանց թողած հետքերի (Ծիր Կաթինը՝ իբրև կաթի կամ հարդագողի հետք), կայծակնացայտ ամպը՝ այծի, կովի, կնոջ, ամպրոպային պտուտահողմն ու փոթորիկը՝ աշխարհակործան վիշապի, ամպրոպն ու որոտը՝ տիեզերական կովի և անհաշտ պայքարի կերպավորումներով:

Հայոց մեջ տոտեմական հավատալիքների ու տոտեմական նախնիների պաշտամունքի վերապրուկներն են Երվանդի և Երվազի ցլային, Սանասարի և Բաղդասարի ջրային, Արծրունիների արծվային սերման մասին առասպելական գրույցները:

Դրանով էլ պիտի բացատրել մեզանում կենդանական ծագմամբ անձնանունները՝ Եզնիկ, Յլիկ, Արջուկ, Առյուծ, Կորյուն, Ընձակ, Գառնիկ, Այծեմնիկ և այլն:

Ըստ հայոց նախնական աշխարհայացքի՝ լեռները, կենդանիները, բույսերը և քնության շատ առարկաներ նախկինում եղել են մարդիկ, հետագայում միայն որևէ կարգազանցության պատճառով գերբնական գորությանմբ ենթարկվել են կերպարանափոխության:

Բնության տարրերից հայոց մեջ հատուկ պաշտամունքի առարկաներ են եղել *կրակը, ջուրը, ժայռերը*, բույսերից՝ որոշ ծառեր ու ծաղկատեսակներ, որոնց պաշտամունքի հիշատակը պահպանվել է անգամ ուշ ավանդության մեջ: Կրակը համարվել է սուրբ, չարահալած, երդվել են կրակով, այն հետագայում կապել են տան, ընտանիքի, օջախի պաշտամունքին: *Օջախը* հենց տան կրակարանն է (*ընտանիքի խորհրդանիշ*)՝ թոնիրը, ուր մշտավառ, անթեղված էր պահվում կրակը: *Թոնիրն ընտանիքի մեծագույն սրբավայրն* էր, նրա կողքին էին կատարվում ծիսաբնտանեկան արարողությունները (կնունք, ամուսնություն): Առավել ուշ շրջանում կրակի պաշտամունքը մտնում է պաշտոնական կրոնական համակարգի մեջ, դառնում հայ հեթանոսական կրոնի կարևոր բաղադրիչ: Կրակի պաշտամունքատեղին՝ բազինը, կոչվում էր *հար-բակ*, դրա վերապրուկներից են Մեհեկան (արդի փետրվար) ամսի կեսերին Տրնդեզի ծիսական խարույկը վառելու և դրան առնչվող սրբազան արարողությունները:

Ջրի պաշտամունքի հետքերը պահպանվել են հրաշագործ ձկների մասին պատմվող առասպելական գրույցներում: Ջրակունքների կամ արհեստական ոռոգման առուների մոտ կանգնեցվել են ձկնակերպ «*Վիշապ*» քարակոթողներ: Ջրի հետ է կապվում նաև բույսերի, հատկապես ծառե-

Արծաթե գավաթ. Քարաշամբ,
Ք.ա. XXII-XXI դդ.

րի, բուժիչ խոտերի ու ծաղիկների, ինչպես նաև հացաբույսերի պաշտամունքը: Պաշտվող ծառերից են սոսին, որի սաղարթների սոսափյունից հնում Արմավիրի քրմերը գուշակություններ էին կատարում: Ծառերն ունեցել են իրենց հատուկ նախնական օրը՝ *Ծաղկագարդը* (ժող. լեզվում՝ Ծաղկագարդար), իսկ ջուրն ու ծաղիկները՝ իրենց տոնը՝ *Համբարձումը* (ժող. լեզվում՝ Ծաղկամոր տոն), որոնք երկուսն էլ հետագայում հարմարեցվեցին քրիստոնեական տոնացույցին:

Առասպելները

Պատմաշրջանի հոգևոր մշակույթի կարևոր բաղադրիչներից են առասպելները, հին հայկական ժողովրդական վեպը և հնագույն հավատալիքները:

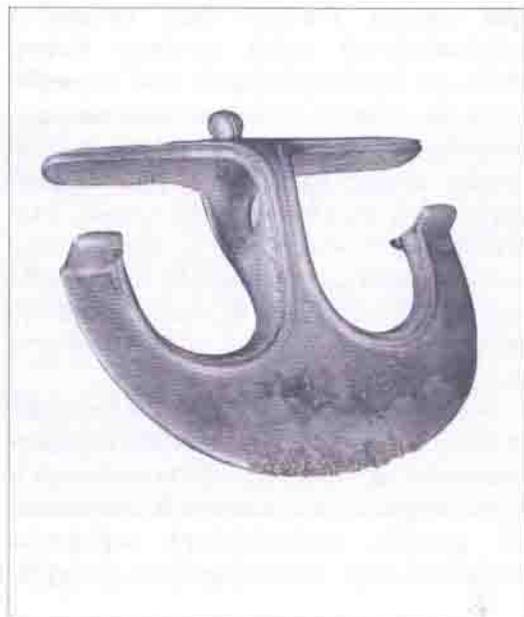
Առասպելներն արտացոլում են ժողովրդի նախնական աշխարհայացքը, պատկերացումները բնության, հասարակության մա-

սին և հնագույն գրականության ուշագրավ տեսակներից են:

Հայկական ամենանշանավոր առասպելներից է *Հայկի* և *Քեփի* մասին գրույցը: Որոշ տարբերություններով այն ավանդված է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունում» և Անանուն պատմիչի երկում, որը՝ որպես ներածություն, կցված է Սեբեոսի «Պատմությանը»: Նրա արձագանքներն առկա են նաև Անանիա Շիրակացու աշխատություններում: Այստեղ Հայկը հանդես է գալիս որպես ազատասեր ու ըմբոստ հսկա, որը մերժում է հնագանդվել րոնակալ Քեփին և հեռանալով Բաբելոնից՝ հաստատվում է Հայքում: Ճակատամարտում սպանելով իր դեմ արշաված Քեփին՝ Հայկը հաստատում է իր երկրի անկախությունը: Հայկի անունից երկիրը կոչվում է Հայք:

Վերոհիշյալ պատմական երկերում ամբողջական ձևով պատմվում է նաև *Արա Գեղեցիկի* և *Շամիրամի* առասպելը: Այն այնպիսի լայն տարածում է ունեցել, որ կրա որոշ հաստիքներ արտացոլվել են նաև

Արծաթե սակր (կացին). Քարաշամբ,
Ք.ա. XXII-XXI դդ.

անտիկ հեղինակների երկերում, մասնավորապես նշանավոր Պլատոնի «Հանրապետություն» աշխատությունում: Մ. Խորենացին ավանդել է նաև Արամի, Տորք Անգեղի առասպելները:

Հին ընդհանուր հնդեվրոպական և ցեղային աստվածությունները շարունակում են գոյատևել ազգային ավանդության մեջ նոր մակարդակով՝ իբրև յուրային վիպականացած պատմական հերոսներ, ցեղային նախնիներ (Թորգոմ, Տորք, Հայկ, Արամ, Արա, Երվանդ և Երվագ, Տիգրան Երվանդյան), իսկ նրանց դիվական հակառակորդները՝ իբրև օտար բռնակալներ (Բել, Ներովթ, Ճամիրամ, Ածղահակ):

Հայոց պատմության հնագույն դրվագները ներկայացված են հին հայկական ժողովրդական վեպում: Այն պատմում է պատմական անցուդարձի մասին, սակայն ժամանակագրական մեծ շեղումներով և հաճախ միահյուսված առասպելների հետ: Հնագույններից է Տիգրան Երվանդյանի և Ածղահակի վեպը, որը առասպելախառն հիշողություն է հայերի ու մարերի փոխհարաբերությունների մասին:

Դիցարանը

Առասպելներն ու վիպական գրվածքներն արժեքավոր աղբյուր են հայերի վաղնջական հավատալիքները և հնագույն աստվածների դիցարանը հետազոտելու համար:

Հայկական դիցարանը զարգացման, համակարգման, աստվածությունների պաշտամունքի կանոնարկման նոր աստիճան է թևակոխում համահայկական պետականությունների ամրապնդման ժամանակաշրջանում:

Հայոց հնագույն աստվածը **Հայկն** էր, որի պաշտամունքի արմատները հասնում են մինչև տոհմատիրական հասարակության ժամանակները: Հայկը նախապես հանդես է եկել որպես հսկա որսորդ: Նրա անունով էլ կոչվեց Օրիոնի համաստեղությունը: Հայկը խորհրդանշել է հայ ժո-

ղովրդի պայքարը օտար բռնակալության դեմ՝ հանուն իր ազատության և անկախության:

Հայերի **Տորք** աստծո պաշտամունքը տարածված է եղել նաև փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների շրջանում: Խեթական թագավորությունում նա հայտնի էր Տարքու անունով և կարևոր տեղ էր զբաղեցնում դիցարանում: Մ. Խորենացու ավանդած առասպելում Տորքը կոչվում է Անգեղ, այսինքն՝ «Տգեղ», քայց «Անգեղյա» հնագույն ժամանակներում նշանակել է «Անգեղի սերնդից», Անգեղոուն գավառից: Անգեղը ևս հայկական հնագույն աստվածների թվին է պատկանում, իսկ նրա անունը տոտեմական ծագում ունի և կապված է անզղ թռչունի հետ:

Արան տեղական ծագում ունեցող հնագույն աստված է: Նախապես նրա պաշտամունքն աղերսվել է երկրագործության, ցանքի և գարնան աճող բուսականության հետ: Մեռնող ու հարություն առնող աստվածների պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Հին Արևելքում, և Արայի կերպարն իր գուգահեռներն ունի հնագույն շատ ժողովուրդների դիցարանում: Հինարևելյան ազդեցու-

Պաշտամունքային արձանիկ

թյան ներքո Արան սկսում է հանդես գալ նրանց հետ միասին: Շամիրամն ասորեստանյան դիցարանի պողպեբրության և սիրո աստվածուհին էր ու աչքի էր ընկնում իր վավաշոտությամբ: Նրա պաշտամունքը բազմաթիվ հետևորդներ էր ձեռք բերել Հայաստանում, իսկ կերպարը կապակցվել էր Արայի հետ: Արայի և Շամիրամի հետ Հայաստանում պաշտվում էին նաև արալեզներ կոչվող ոգիները: Նրանք համարվում էին շներից սերված և հնագույն հավատալիքների համաձայն՝ լիզում էին հերոսների վերքերն ու հարություն տալիս նրանց:

Ուրարտուի արձանագրություններում առաջին անգամ հիշատակվում է **աշոհ-ուգի** բառը «կուռք, աստված» իմաստով, որն իրավամբ նույնացնում են արդի

հայերեն «աստված» բառին: Պետության դիցարանում արձանագրված Արծիբեդինին նույնանում է արծվի, Ջիուկունին՝ ձկան, Ծիևուխարդին՝ ծննդի հետ և այլն:

Հայկական ցեղային միությունների նախկին կենտրոններն իրենց պաշտամունքատեղիներով շարունակում են գոյատևել համապետական կրոնական նոր համակարգում՝ իբրև տարբեր աստվածությունների պաշտամունքային սրբավայրեր (Անի-Կամախը, Երիզան, Թորդանը, Բագառիճը՝ Բարձր Հայքում, Աշտիշատը և մերձակա Քարքե լեռը՝ Տարոնում, Բագավանը՝ Բագրևանդում, Արմավիրը, Արտաշատը, Բագարանը՝ Արարատյան դաշտում և մերձակայքում, Դարբնաց քարը՝ Վանա լճի հարավ-արևելքում:

Հարգեր և առաջադրանքներ:

1. Կրակի պաշտամունքի ինչ վերապրուկ է պահպանվել մինչև մեր օրերը: Ի՞նչ տոներ են եղել նվիրված ծառերին, ջրին և ծաղիկներին: Քրիստոնեական դր տոներին են դրանք հարմարեցված:
2. Ի՞նչ են առասպելները և հին հայկական ժողովրդական վեպը: Ո՞րն է այդ առասպելներից ամենամշանավորը: Ո՞ր հեղինակների մոտ են պահպանվել այդ առասպելների հիշատակումները:
3. Ո՞վ է հայոց հնագույն աստվածը: Ո՞ր համաստեղությունն է կոչվել նրա անունով: Նշեք հայոց դիցարանի մյուս կարևոր աստվածներին:

§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հայկական մշակույթի գարգացման առանձնահատկությունները

Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ Հայկական լեռնաշխարհին իրավամբ համարում են համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը: Հայաստանը, պայմանավորված իր աշխարհագրական դիրքով, խաչմերուկ և կապող օղակ է եղել Արևելքի ու Արևմուտքի միջև: Արդյունքում հայ մշակույթը մշտապես փոխազդել է այլոց մշակույթների հետ՝ պահպանելով իր ինքնատիպությունը և եզակիությունը:

Հայկական մշակութային աշխարհին միշտ բնորոշ է եղել արտաքին աշխարհի և նորամուծությունների նկատմամբ բաց լինելը: Ընդ որում՝ ներմուծված երևույթը հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և յուրացվելուց հետո իր արժանի տեղն է գրավել ազգային մշակույթի ավանդական արժեքների կողքին:

Փոխազդման երևույթին ականատես ենք լինում Վանի թագավորության շրջանում և ավելի մեծ չափով՝ Ք.ա. III դարից, երբ Հայաստանում սկսվում է *հեզլենիստական* ժամանակաշրջանը, որը տևում է վեց դար՝ մինչև քրիստոնեության պետականացումը:

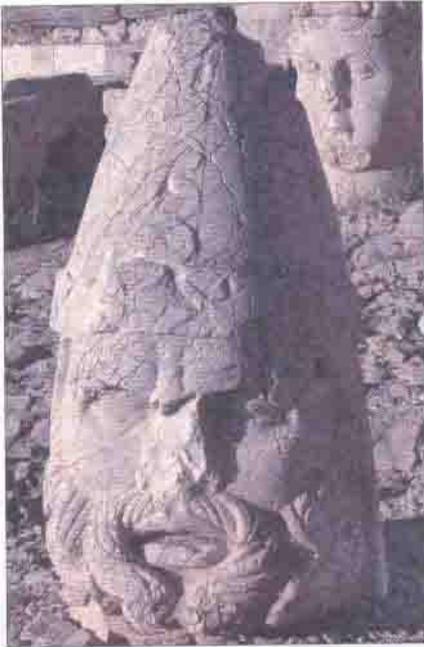
Այս ժամանակաշրջանում և դրանից հետո հայկական մշակույթի պատմության մեջ տեղի ունեցավ շրջադարձ դեպի արևմուտք՝ ի տարբերություն նախորդ (ներառյալ Երվանդունյաց) դարաշրջանների, երբ հայկական մշակութային աշխարհը զարգանում էր՝ կապված արևելյան միջավայրի հետ: Ընդ որում, եթե հեղինակի դարաշրջանում հայոց ազգային

մշակույթն առնչվում էր հունահռոմեական աշխարհի հետ, ապա IV–V դարերից սկսած՝ հայկական քրիստոնեական մշակույթն ավելի հաղորդակից դարձավ միջերկրածովյան քրիստոնեական աշխարհի մշակույթին: Հետագայում արևմտյան (եվրոպական) քաղաքակրթության հետ շփումներն ավելի խորացան, և ոչ պատահականորեն հայերին երբեմն կոչում էին «Ասիայի եվրոպացիներ»...

Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերվելու դրական հատկանիշը երբեք չլքեց մեր ժողովրդին: Անգամ հայոց թագավորության անկումից դարեր անց, երբ շատ հայեր օտար երկրներում հաստատված գաղթավայրերում զբաղվում էին վաճառականությամբ, գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիր Էմանուիլ Կանտը հայերին բնորոշում է այսպես. «Հայերի մեջ իշխում է մի յուրաքանակ առևտրական ոգի, այն է՝ նրանք զբաղվում են փոխանակությամբ՝ ճանիորդելով Չինաստանի սահմաններից մինչև Կորստի հրվանդանը Գվինեական ծովափին: Դա ցույց է տալիս այս բանական և աշխատասեր ժողովրդի յուրահպույտ ծագումը, ժողովուրդ, որն անցնում է համարյա ամբողջ Հին աշխարհով՝ հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք, և կարողանում է ջերմ ընդունելություն գտնել բոլոր ժողովուրդների կողմից, ում մոտ որ լինում է»:

Այսպիսով՝ հայ մշակույթը, որն անցել է հազարամյակների ճանապարհ, քացառիկ դերակատարում է ունեցել մեր ժողովրդի կյանքում՝ ծառայելով և՛ իբրև ազգապահպանման միջոց, և՛ իբրև շրջակա աշխարհի հետ հաղորդակցման լեզու:

Արամազդ գերագույն աստծո արձանի գլուխը Ենեթուրթի սրբավայրում

Հեյլենիստական դարաշրջանը և Հայաստանը

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ *հեյլենիզմի* (հունականության) *դարաշրջանը*: Հեյլենական մշակույթը թափանցեց Հին Արևելքի երկրներ, իսկ Արևմուտքում ծանոթացան արևելյան մշակութային նվաճումներին: Առաջավոր Ասիայի երկրներում առանձին-առանձին ծաղկման հասած հարուստ մշակույթները սերտաձեցին և միաձուլվեցին հունական դասական մշակույթի հետ, ինչի արդյունքում ստեղծվեց նոր մշակույթ, որն ընդունված է կոչել հեյլենիստական: *Երկու մշակութային շերտերի համաձուլվածք լինելով էլ պայմանավորված է փարբեր երկրների հեյլենիստական մշակույթների փարբերությունը*:

Հայկական հեյլենիզմի պատմությունն ընդունված է բաժանել *երկու փուլի*: Առաջինն ընդունված է կոչել «բուն հեյլենիստական» ժամանակաշրջան, որում հատկա-

պես նշանակալի դեր խաղացին Արտաշեսյան արքաների ձեռնարկումները: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է մեր թվարկության I-III դարերը և ընդունված է համարել «ուշ հեյլենիզմի» դարաշրջան:

Հեյլենիստական ժամանակաշրջանում Հայաստանում ակնառու է մշակույթի երկու հիմնական շերտ: Առաջինն ավանդական, տեղական մշակութային շերտն էր, որը տարածված էր սովորական ժողովրդի, հատկապես գյուղական բնակչության շրջանում: Երկրորդը հեյլենիստական շերտն էր, որի կրողները գլխավորապես վերին խավերի և քաղաքային ազատ բնակչության ներկայացուցիչներն էին:

Թե՛ հեյլենիստական մշակույթը և թե՛ հունարենը Հայաստանում տարածում գտան գերազանցապես արքունիքում և ավագանու շրջանում: Հասարակ ժողովրդի մեջ այն գրեթե տարածում չունեցավ: Հեյլենիզմի դարաշրջանը հարստացրեց մեր ազգային մշակույթը:

Անահիտ աստվածուհու գլուխը. Բ.ա. II-1 դդ., Լոնդոն, Բրիտանական թանգարան

Աստղիկ աստվածուհի, Արտաշատ, Ք.ա. II-I դդ.

աստվածների գերագույն եռյակը, սակայն այլ կազմով՝ հայր Արամազդը, մայր դիցուհի Անահիտը և քաջն Վահագնը: Աստվածային գերագույն եռյակի պաշտամունքը քնիկ հնդեվրոպական երևույթ է և հայոց մեջ ունի վաղնջական ակունքներ:

Դիցարանի գլուխ կանգնած էր աստվածների հայր Արամազդը՝ արարիչը երկրի և երկնքի, մարդկանց բարօրություն, լիություն և արիություն շնորհողը: Արամազդի պաշտամունքին նվիրված բազմաթիվ տաճարներ կային ամբողջ Հայաստանում: Նրա պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում էր: Մատենագրական տեղեկություններից հայտնի է, որ այստեղ էին հուղարկավորվում հայոց արքաները:

Մայր դիցուհի Անահիտի պաշտամունքը, ըստ անտիկ հեղինակների, տարածված էր նաև այլ ժողովուրդների մեջ, քայց ամենից ավելի ջերմեռանդորեն դիցուհուն երկրպագում էին հայերը: Նա հայոց դիցարանում մայրության, պտղաբերության ու

Վահագն աստծո արձանի գլուխը
Նեմրոթի սրբավայրում

Հայոց դիցաշխարհը և կրոնական պարկերացումները

Հելլենիստական դարաշրջանի հայոց դիցարանն ու կրոնական պատկերացումներն ըստ էության չէին տարբերվում քրիստոնեության՝ պետական կրոն հռչակման նախօրյակի հայկական դիցաշխարհից և դիցամտածողությունից: Ինչպես Վանի թագավորության օրոք, այս ժամանակաշրջանում ևս դիցարանը ղեկավարում է

արգասավորության դիցուհին էր, «*Անր ազգի փառքն ու կենսարուն*»: Նրան մեծարում էին «*Մակենայր*» տիտղոսով: Պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառի Երիզա (Երզնկա) ավանն էր: Եկեղյաց գավառը Անահիտ դիցամոր պաշտամունքի շնորհիվ կոչվում էր նաև «Անահտական»: Կային բազմաթիվ այլ կենտրոններ ևս, հատկապես նշանավոր էր Արտաշատի Անահտական տաճարը:

Հին հայոց մեջ առավել սիրված աստվածներից էր Վահագնը՝ ռազմի, քաջության և ամպրոպի աստվածը: Ըստ մի մատենագրական տեղեկության՝ Վահագնը հնում պաշտվել է որպես արեգակի աստված: Վահագնի գլխավոր մեհյանը Տուրուբերան (Տարնո աշխարհ) նահանգում էր՝ Աշտիշատում: Մովսես Խորենացու գրառման շնորհիվ մեզ է հասել Վահագնի ծննդյան օրհներգը, որ ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից է.

*Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի,
Երկն ի ծովուն ունէր և գկարմրիկն եղեգնիկ.
Ընդ եղեգան փող ծովն երանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց երանէր,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարորեաշ պարանենիկի.
Նա հոր հեր ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մորուս,
Եւ աշկունքն էին արեգակունք:*

Գլխավոր աստվածություններից էր *Ասարդիկը*՝ երկնային լուսի, սիրո և գեղեցկության դիցուհին, որին էլ նվիրված է Վարդավառի տոնը: Համարվել է Վահագնի կինը կամ սիրուհին, և Աշտիշատում գտնվող նրա մեհյանը կոչվում էր «Սենյակ Վահագնի»: Ըստ ավանդության՝ Ասարդիկ դիցուհին սիրում էր լողալ Մեղրագետում, իսկ հայոց քաջերը բարձրանում էին լեռները՝ հիանալու նրա գեղեցկությամբ: Նրանց աչքերից ծածկվելու համար Ասարդիկը լեռները պատում էր մշուշով, և այդ պատճառով էլ տարածքը կոչվեց *Մուշ* և *Մշո* դաշտ:

Սիրված դիցուհի էր *Նանն*՝ ընտանեկան հովանավորը: Վաղ ժամանակներում եղել է նաև ռազմի դիցուհի: Նրա պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառի Թիլ ավանում էր:

Հայոց մեջ մշտապես սիրելի աստվածներից էր *Արեգ-Միհրը*՝ արևի, լուսի, կրակի և արդարության աստվածը: Ըստ հայոց հավատքի՝ Արեգակի սրտում ապրում էին 365 սրբեր, որոնցից յուրաքանչյուրը տարվա մեկ օրը արդարությունն էր պահպանում Երկրի վրա: Այդ սրբերը վկայակոչվում էին չարը խափանելու նպատակով: Ավանդության համաձայն՝ Արեգակը մշտամանուկ է, որն ամեն երեկո սուզվում և ամեն առավոտ դուրս է գալիս Վանա լճից, որի կապույտ ջրերի խորքում էր նրա ոսկյա ննջարանը: Արևի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը եղել է Բարձր Հայքի Երնջակ գավառի Բագառիճ ավանում: Արևի պաշտամունքի վայրեր կային գրեթե բոլոր գավառներում:

Տիրը դարության աստվածն էր: Նա համարվել է Արամագրի քարտուղարը, գրի ու գրականության, արվեստի և գիտության հովանավոր աստվածը: Պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Վաղարշապատից Արտաշատ տանող ճանապարհին էր՝ Երազամույն կոչված վայրում:

Հայերն աշխարհի հազվագյուտ ժողովորդներից են, որ երկրպագել են հյուրընկալության հատուկ աստծո՝ *Վանապուրիս* Տյուրընկալության հազարամյակների ավանդույթն այսօր էլ խիստ կենսունակ է հայոց մեջ:

Հայոց կրոնական պատկերացումներում տեղ են գտել նաև կրտսեր այլ աստվածություններ ու ոգիներ:

Շելլենիգմի դարաշրջանում հայկական աստվածությունները համադրվել են հունականների հետ (Արամագր-Ջես, Անահիտ-Արտեմիս, Վահագն-Շերակլես, Ասարդիկ-Ափրոդիտես, Արեգ-Միհր-Շելիոս, Տիր-Ապոլոն և այլն): Սակայն օտար աստվածությունների ոչ անունները, ոչ էլ պաշտամունքը չարմատավորվեցին հայ ժողովրդի մեջ և շուտով մոռացվեցին:

Հայաստանում տարածում չի ունեցել նաև պարսից կրոնը՝ գրադաշտականությունը: Վերջինս դուալիստական (երկմիասնական) կրոն էր, այսինքն՝ այս կրոնի հետևորդները հավատում էին, որ գոյություն ունեն համագոր երկու գերագույն աստվածներ՝ չար և բարի: Հայերը երբեք չեն ունեցել չար աստված: Հայոց դիցա-մտածողության մեջ չար ուժերը ոգիների մակարդակից վեր չեն դասվել:

Իեռես վաղնջական ժամանակներում ձևավորված կրոնական վաղագույն ըմբռնումները՝ քնապաշտությունը, ոգեպաշտությունը, հմայական մոգությունը, շարունակում էին գոյատևել նաև հելլենիստական դարաշրջանում:

Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի ուսումնասիրության առումով մեծ արժեք ունի հայկական տոմարը: Հայոց աստվածների և նշանավոր սրբավայրերի անուններով են կոչվել հայոց օրանուններից շատերը:

Ի մի քերկով հայոց հին հավատքի մասին մեր գիտելիքները՝ կարելի է առանձնացնել դրա քնորոշ գծերը:

ա) Հայոց դիցարաններին միշտ քնորոշ է եղել միակենտրոնությունը՝ Արարիչ գերագույն աստծո գլխավորությամբ:

բ) Հայոց դիցարանը քաղկացած էր ազգակից աստվածներից (ինչպես հունական Օլիմպոսը), այսինքն՝ դիցարանը ներկայանում էր իբրև աստվածային ընտանիք, ինչով ընդգծվում էր ընտանիքի դերը երկրի ու ժողովրդի կյանքում:

գ) Հայոց դիցարանները դեկավարվում էին գերագույն եռյակի կողմից, ինչը հնդեվրոպական երևույթ էր և գալիս էր վաղնջական ժամանակներից: Մյուս կողմից՝ դա հայ իրականության մեջ հեշտացրեց քրիստոնեության ընկալումը, քանի որ հին աստվածների գերագույն եռյակի երեք անձերը (հայր աստված, մայր դիցուհի, որդի աստված, որն արեգակնային քնույթ ուներ) քրիստոնեության մեջ փոխարինվեցին Սուրբ Երրորդությամբ՝ Հայր Աստված, Սուրբ Հոգի և Որդի Աստված՝ Հիսուս Քրիստոս:

դ) Մեր հին հավատքում չկային չար կամ չարագործ աստվածներ. չար ուժերը ոգիների մակարդակից բարձր չեն ընկալվել:

ե) Մեծարվել են լույսը, ընտանիքը, գիտությունները, արվեստներն ու ամենայն բարին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է հայկական մշակույթի գլխավոր առանձնահատկությունը: Ինչո՞ւ են հայերին երբևէ անվանում «Ասիայի եվրոպացիներ»: Ինչպե՞ս է քննադատել հայերին Է. Կանտը:
2. Ե՞րբ է սկզբնավորվել հելլենիզմը: Ինչո՞վ է պայմանավորված տարբեր երկրների հելլենիստական մշակույթների տարբերությունը: Ի՞նչ փոփոխություններ է բաժանվում հայկական հելլենիզմը:
3. Ո՞վ էր գլխավորում հայոց դիցարանը, որտեղ էր նրա պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Ո՞րն է եղել Ասահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Վահագնին նվիրված ինչ ստեղծագործություն է պահպանվել: Ի՞նչ ավանդազրույց է պահպանվել Աստղիկ դիցուհու մասին: Նշե՛ք հայոց դիցարանի մյուս աստվածներին և նրանց պաշտամունքային կենտրոնները:
4. Հելլենիստական շրջանում կրոնական ինչ ըմբռնումներ էին պահպանվել նախորդ շրջանից: Չար ուժերի նկատմամբ ինչ վերաբերմունք են ունեցել հայերը:

**Հայ հին դպրությունը,
հայկական մեհենագրությունը
և օտար գրահամակարգերի
կիրառումը**

Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերվել են մեծ թվով արձանագրություններ: Այդ շրջանում Հայաստանում առկա գրավոր մշակույթի մասին պահպանվել են նաև մատենագրական տեղեկություններ: Դրանք վկայում են, որ Հայաստանում շարունակել են կիրառել տեղական մեհենագրությունը

Ժայռապատկեր ասորային թարեռգ Սևաթից

հայոց լեզվով: Օգտագործել են նաև օտար ծագում ունեցող այբուբեններ, որոնք ներմուծվել էին մեր նախնիների կողմից և կիրառվում էին մեհենագրությանը զուգահեռ:

Հայկական մեհենագրությունը զարգացման բարձր մակարդակի է հասել Վաղգաման բարձր մակարդակի է հասել Վաղգամանում, երբ գրային համակարգը բաղկացած էր շուրջ 300 մեհենանշաններից (հիերոգլիֆներից): Մեհենագրության լեզուն հնագույն հայերենն է:

Ք.ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության ընդունումն ընկած ժամանակամիջոցում պետական գրագրության մեջ օգտագործվել են օտար այբուբեններ, իսկ հայալեզու մեհենագրերի կիրառությունը սահմանափակվել է հիմնականում մեհյաններում: Դրա պատճառն այն է, որ մեհենագրային համակարգը բաղկացած էր շուրջ 300 նշաններից և չվերածվեց այբուբենի, մինչդեռ օտար ծագում ունեցող այբուբենները բաղկացած էին 22 (արամեական, պահլավական, ասորական) կամ 24 (հունական) տառերից և ավելի գործնական էին ամենօրյա կիրառության համար:

Քրիստոնեության ընդունումից առաջ հայալեզու նշանագրերի կիրառության մասին է վկայում հույն պատմիչ Փիլոստրատը (II–III դդ.), ըստ որի՝ *հայոց Արշակ I արքայի օրոք (34–35 թթ.) կիրառվել է հայալեզու և հայագիր դպրություն:*

Մեկ այլ հույն մատենագիր գրված «Ժամանակագրություն» աշխատության էջերում հայերին հիշատակում է սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում:

Նույնպիսի վկայություններ են պահպանվել Ազարանզեղուսի «Պատմություն Հայոց»-ի էջերում, որոնցից տեղեկանում ենք հայալեզու նշանագրության գոյության մասին: Նա հաղորդում է նաև բացառիկ կարևոր տեղեկություն այն մասին, որ նախաքրիստոնեական Հայաստանում պաշտվել է դպրության հատուկ աստված Տիրը: Հասկանալի է, որ սեփական գիր ու դպրություն չունեցող ժողովուրդը չէր կարող պաշտել դպրության աստծո:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ II–III դարերում *Դարանադյաց Անի ամրացում գոյություն է ունեցել մեհենական պարսագրության արխիվի*, որից ասորի մատենագիր Բարդաժանը թարգմանություններ է կատարել ասորերեն ու հունարեն (նշանակում է՝ դրանք գրված էին հայերեն):

Գևորգ Ասորին, որն ասորական մատենագրության ակնառու դեմքերից է, գրում է, որ *Գրիգոր Լուսավորիչը* «տղայության

Մեհենագիր և սեպագիր արձանագրություններով կավե սափիկներ Վանի թագավորությունից

հասակում» Հայաստանում սովորել է հայոց գիրն ու լեզուն:

Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումով նախորդ կրոնի հետ *արգելվեց հայկական մեհենագրության գործածությունը*:

Ք.ա. III դարից սկսած՝ Հայաստանում կիրառվում է *հունարենը՝ իր այբուբենով*: Հունարեն արձանագրություններից կարևոր են հատկապես Արմավիրից հայտնաբերված յոթ հատվածները, որոնցում առկա են ողբերգությունների հատվածներ:

Տիգրան II Մեծի օրոք ստեղծված արձանագրություններից երկուսը հասել են

XIX դար, սակայն անհետացել են թուրքական կառավարության «ջանքերով»:

Տրդատ I-ից մեզ են հասել Գառնիի և Ապարանի հունարեն արձանագրությունները, որոնցից առաջինի մասին արդեն խոսվել է: Երկրորդն արձանագրված թագավորական պարգևագիր է, որով Մեծ Հայքի արքան Գնթունյաց տոհմին է շնորհում Նիզ գավառը (ներկայիս Ապարանի շրջանի տարածքը):

Անենայն հավանականությամբ Տրդատ III-ի կառավարման մինչքրիստոնեական շրջանում (298–301 թթ.) է գրվել Տիգրանակերտի հունարեն մեծ արձանագրությունը, որից հատվածներ են պահպանվել պարսպի մեջ պահպանված ութ մեծ քարերի վրա:

Հունագիր մակագրություններ կան նաև հայոց արքայական դրամների մեծ մասի վրա, որոնք թվագրվում են Ք.ա. III–I դարերով:

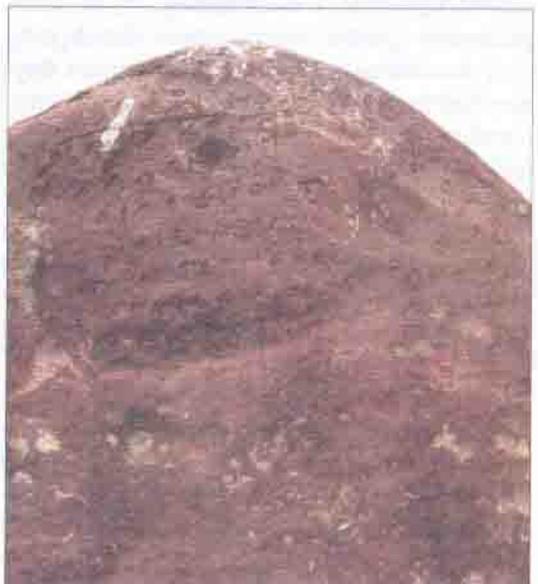
Հունարենը հեղինատական շրջանից հետո Հայաստանում ավելի լայնորեն կիրառվում է հատկապես քրիստոնեության քարոզչության նպատակով:

Հայաստանից հայտնաբերված *արամեական այբուբենով* (22 տառ, աջից ձախ

Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից

Մեհենագիր գրություններով բրոնզե թիթեղ Վանի շրջանից

Ագարանի հունարեն արձանագրությունը

գրությամբ) արձանագրությունները թվագրվում են Ք.ա. II-ից մինչև Ք.հ. II դարերով: Սևանա լճի ավազանից, Միսիանի, Սպիտակի և Դիլիջանի շրջաններից հայտնաբերվել են մեկ տասնյակից ավելի արամեատառ բարագիր կոթողներ, որոնք ընդունված է համարել սահմանաքարեր: Արամեատառ գրություններ են պահպանվել նաև արծաթե ու լագուրիտե թաների, կնքադրոշմների և դրամների վրա:

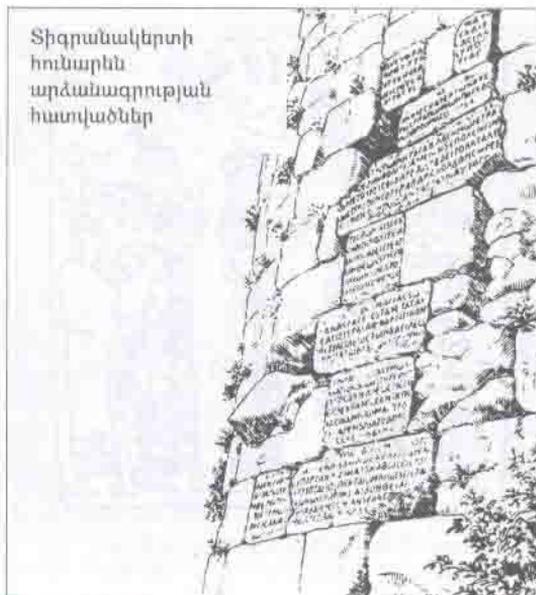
Քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության, հոգևոր քարոզչության և ուսման ասպարեզներում Տրդատ III-ի հրամանով հունարենին գուգահեռ կիրառվել է **ասորերենը**: 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Արևելյան Հայաստանում արքունի գրագրության մեջ գործածվում է **պահլավերենը** (միջին պարսկերենը): Թե՛ն ասորական և թե՛ն պահլավական գրերի հիմքում ընկած է արամեական այբուբենը:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հնավայրերից գտնված օտար գրավոր հուշարձանների մեջ մեծ թիվ են կազմում **բարսիներեն** արձանագրությունները, որոնք թողել են հռոմեացիները:

Հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված գրավոր մշակույթը չէր կարող անհետևանք կորչել, և մաշտոցյան դպրության կատարելությունը պայմանավորված էր նաև նախամաշտոցյան շրջա-

նում արմատավորված գրային մտածողությամբ: Հայտնի է, որ բազմաթիվ հայ և օտարազգի հայագետներ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը բնորոշել են որպես «թարգմանությունների թագուհի», ինչն անհնարին էր առանց երկարատև գրավոր մշակույթի առկայության: Հայտնի է նաև, որ բանավոր լեզվի, ասենք՝ բարբառի բառապաշարը սովորաբար չի անցնում 7-8 հազարից, իսկ գրավոր լեզվի բառապաշարը մի քանի, երբեմն մի քանի տասնյակ անգամ ավելի է լինում: Գրաբարում ավանդված բառապաշարն անցնում է 60 հազարից: Այսինքն՝ գրաբարի բառապաշարը ևս վկայում է հոգուտ հայերենի՝ նախամաշտոցյան շրջանում երկարատև գրավոր մշակման ենթարկված լինելու մասին:

Նախամաշտոցյան հնչյունական գրի գոյության մասին վկայում են մեր միջնադարյան պատմիչները (Կորյուն, Խորենացի, Փարպեցի և ուրիշներ): Ըստ Փարպեցու՝ Մեսրոպ Մաշտոցը նախքան նոր գրեր ստեղծելը խորհում էր, որ կարելի է գործածել հայոց լեզվի մոռացված նշա-

Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության հատվածներ

Հատված Խորխոռյան տարեգրությունից

ագրերը: Այս մտորումներից որոշ ժամանակ անց հայոց Վոամշապուհ արքային հայտնի է դառնում, որ քրիստոնեություն ընդունելիս բնաջնջված ու արգելված հայոց նշանագրերի այբուբենը պահպանվել է Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Ասորիքի գրադարաններից նկկում: 22 տառից բաղկացած այդ այբուբենի գոյության մասին տեղեկությունը այտնել էր ասորի Դանիել նպիսկոպոսը: Էյդ պատճառով էլ մեր ժամանակներում ախամաշտոցյան այդ այբուբենին պայանականորեն տրվեց «դանիելյան նշանագրեր» անվանումը: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ այդ այբուբենը «վաղուց գրված ռառերի շարք» էր, որ «դասավորված էր ունարենի օրինակով»:

Պարմագրությունը և գրականությունը

Օտար աղբյուրների տեղեկություններից գիտենք, որ Հայաստանի վաղ պետական կազմավորումներն ունեցել են արքունի գրագրություն, հետևաբար նաև արքայական գրագրության արխիվներ: Մեզ հասած պատմագիտական արժեք ներկայացնող առաջին արձանագրությունները Հայաստանում Վանի թագավորության դարաշրջանից են, որոնցից ամենախոշորներն են Արգիշտի I-ի ու Սարգուրի II-ի գործունեության մասին պատմող Խորխոռյան և Սարգուրյան տարեգրությունները:

Մեզ են հասել մի շարք տեղեկություններ հետուրարտական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած մեհենական պատմագրության արխիվների մասին: Դրանցից կարևորագույնը գերագույն աստված Արամագղի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Դարանաղյաց Անիի մեհենական արխիվն է, որից հունարեն և ասորերեն թարգմանություններ է կատարել *II-III դդ. ասորի մարենագիր Քարթուծանը*: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ՝ մեհենական պատմություններն ի մի են բերվել *Մար Աբաս Կարինայի, Օղյունգ բրմի* և այլոց երկերում: Իսկ Արտաշեսի որդի *Վրույրին* Պատմահայրը հիշատակում է իբրև «այր իմասարուն և բանասարեղծ»:

Տիգրան Մեծի կյանքի ու գործունեության մասին հայոց արքունիքում աշխատություն է գրել *Մեթրոդորոս Սկեփասցին*: Տիգրան Մեծի կյանքին է նվիրված եղել նաև *Ամֆիկարենս Աթենացու* «Մեծ մարդկանց մասին» վերնագրով աշխատության մի ամբողջ գլուխ. դժբախտաբար, այս երկու աշխատություններն էլ մեզ չեն հասել:

Արրավագղ II-ը հիշատակվում է որպես ողբերգությունների, ճառերի և պատմական երկերի հեղինակ, որոնք տարածում են գտել նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է *չորս մասից բաղկացած Հայկազունների պատմության մասին*:

Արամնատառ գրությանը լազուրիտն թաս Արտաշատից

Տոմարը և օրացույցը

Վաղագույն տիեզերագիտական գիտելիքները Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են դեռևս թարի դարի վերջին փուլում փորագրված ժայռապատկերներից: *Ժայռապատկեր-օրացույցներից* շատերը դեռևս լիովին չեն ուսումնասիրվել և կարող են նոր ու գարմանալի բացահայտումներ բերել ոչ միայն հայ, այլև համաշ-

խարհային գիտությանը: Հնագիտական հուշարձանների վրա հանդիպում են աստղագիտական պատկերացումների դրսևորումներ, որոնց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս վաղնջական ժամանակներում կիրառվել են լուսնային, լուսնաարեգակնային և արեգակնային օրացույցներ:

Վանի թագավորությունում նույնպես կիրառվել է արեգակնային օրացույց:

Հայկական արեգակնային օրացույցը, որի հիմնումը ավանդաբար կապվել է Հայկ նահապետի անվան հետ, բաղկացած է եղել 365 օրից, տասներկու 30-օրյա և մեկ տոնական 5-օրյա (Ավելյաց) ամիսներից: Առանձին անուններ կրել են և ամիսները, և օրերը, և օրվա ժամերը: Օրը բաժանված է եղել 24 ժամերի, որոնցից 12-ը՝ ցերեկային, 12-ը՝ գիշերային:

Մովսես հորենացին տեղեկացնում է, որ Արտաշես I-ը, ի թիվս բազում այլ բարեփոխումների, բարեկարգել և ճշգրտել է օրացույցը:

Հետագայում հայերը զործածել են արեգակնային օրացույցի հիմքով տոմարական համակարգեր, որոնցից առավել նշանավոր են *Հայոց Մեծ թվականը* (սկզբնավորվել է 552 թ.) և *Հայոց Փոքր թվականը* (սկզբնավորվել է 1084 թ.):

Տարգեր և առաջադրանքներ

1. Քանի մեհենանշաններից էր բաղկացած Վանի թագավորության մեհենագրությունը:
2. Հիմնավորեք, որ քրիստոնեության ընդունումից առաջ կիրառվել են հայալեզու նշանագրեր: Հայոց արքաների թողած արձանագրությունները ինչ լեզուներով են գրված: Քրիստոնեության ընդունումից հետո որ լեզուներն էին կիրառվում Հայաստանում:
3. Ըստ Մովսես հորենացու՝ ովքեր են ի մի բերել մեհենական պատմությունները:
4. Ինչ օրացույցներ են կիրառվել Հայաստանում վաղնջական ժամանակներում: Ենթակապցրեք հայկական արեգակնային օրացույցը:

§ 3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹԱՏՐՈՆԸ

Ժողովրդական քանակիությունը

Դեռևս վաղնջական ժամանակներում ստեղծված դիցավեպերը, ասքերը՝ ձոնված աստվածներին, նախնի-նահապետներին, արքաներին ու հերոսներին, շարունակում էին պատմվել, երգվել ու քեմականացվել հեղինակազան շրջանի Հայաստանում: Դրանց ավելանում էին նորերը՝ կապված այս ժամանակաշրջանի պատմական նշանավոր դեմքերի հետ:

Վիպասքերում արտացոլվում են հայ ժողովրդի պայքարը արտաքին թշնամիների դեմ, ժողովրդի ներքին կյանքը, հավատալիքները, սովորույթները և կենցաղը: Վիպասքերը չափազանց սիրված են եղել հասարակության բոլոր խավերի շրջանում:

Այդպիսով հարստացավ հայկական քանակիությունը, և «Հայկ և Բել», «Արամ և Բարշամ», «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ», «Տիգրան և Աժդահակ» ասքերի, Վահագն աստծո ծննդյան օրհներգի կողքին հայտնվեցին «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլ ասքեր: Դրանց մեծագույն մասը գրառվել և մեզ է հասել պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում: Պատմահայրը շատ հաճախ վերապատմում է դրանց բովանդակությունը՝ կատարելով քառացի մեջբերումներ ու տալով մեկնաբանություններ:

Արտաշեսի վեպը: Առավել սիրված է եղել Արտաշեսի վեպը, որի առանձին դրվագներ ներկայացվել են վիպասքերի տեսքով: Արտաշես արքայի մանկության և գահակալության մասին է պատմում «Երվանդ և Արտաշես» վիպասքը: Վեպում Արտաշեսը ներկայանում է որպես երկիրը միավորող և շենացնող արքա: «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպասքի համաձայն՝ հյուսիսից պլանների (ներկայիս օսերի նախնիների) հրոսակախմբերը արշավում են Հայաստան, սակայն պարտություն են կրում: Գերի է ընկ-

նում պլանների թագածառանգը: Այնաց արքայադուստրը՝ գեղանի Սաթենիկը, Կուր գետի հանդիպակաց ափից դիմում է Արտաշեսին՝ խնդրելով ազատել եղբորը:

Արտաշեսը սիրահարվում է պլանաց հրաշագեղ արքայադուստրն ու ամուսնության առաջարկ անում: Սաթենիկի հորից մերժում ստանալով՝ Արտաշեսը խնդիրը լուծում է հայկական սովորույթի համաձայն՝ քաջին վայել պատվախնդրությանը. նա անցնում է գետը, պարանով կապում Սաթենիկին և փախցնում:

Հայոց արքան ամուսնանում է պլանաց արքայադուստր հետ. տեղի է ունենում արքայական շքեղ հարսանիք.

*Տեղ ոսկի փեղայր ի փեսայութեանն
Արտաշիսի,*

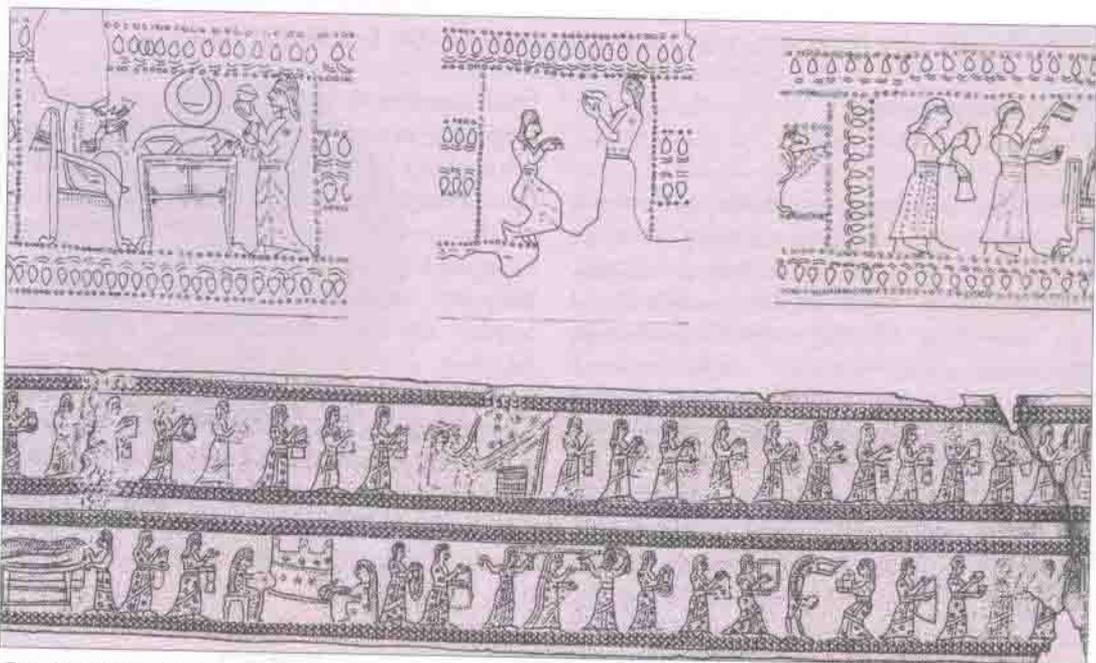
*Տեղայր մարգարիս ի հարսութեանն
Սաթինկանն:*

Արքայի վրա ոսկի (իմա՝ ոսկեդրամներ), իսկ հարսի վրա մարգարիտ շաղ տալու սովորությունը խորհրդանշել է քարեքերության մաղթանքը նորապսակներին:

Արտաշեսը քառասունմեկ տարի, սկզբում՝ որպես ստրատեգոս, ապա՝ թագավոր, իշխելուց հետո մահանում է: Նա թաղվում է ոսկյա դագաղով, նրա թաղումը վերածվում է համաժողովրդական սգո արարողության:

Արտավազդի վեպը: Արտաշեսի վեպի շարունակությունն է նրա որդու՝ Արտավազդի վեպը: Դրանում պատմվում է, որ Արտաշեսի հուղարկավորության ժամանակ շատերն ինքնասպան էին լինում սիրելի թագավորի հետ անդրշիրիմյան կյանքում հայտնվելու համար: Այս բոլորը տեսնելով՝ թագածառանգ Արտավազդը, նախանձելով հոր փառքին, դժգոհում է:

Արտաշեսի ոգին անիծում է նախանձ և փառասեր որդուն. որսի ժամանակ քաջքերը բռնում են Արտավազդին և շղթայելով արգելափակում Մասիսի վիհում գտնվող

Պատկերներ քրոնզե գոտիների վրա

քարանձավում: Առաապելի տարբերակներից մեկում նշվում է, որ Արտավազը վերածվել էր չար ոգու, ուստի քաջքերը պահում էին նրան, որ դուրս չգա և չկործանի աշխարհը:

Վիպաքերից բացի, շարունակում էին ժողովրդի մեջ երգվել աշխատանքային, սիրային երգեր և այլ բանավոր ստեղծագործություններ:

Թապրոնը

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանի մշակութային կյանքը նշանավորվում է երկու տեսակի թատրոնների առկայությամբ: Առաջինը, որ սկզբնավորվել է վաղնջական ժամանակներում, հայալեզու **ժողովրդական թապրոնն էր**: Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ ժողովրդական թատրոնը բեմականացումների (ցույցերի) և պարերի միջոցով, որոնք ուղեկցվում էին փանդիոների (փանդիոջ հնագույն հայկական լարային գործիք է) նվա-

զակցությամբ, ներկայացնում էր հայկական հնագույն ասքերը («Գողթան երգերը»): Ընդ որում՝ Պատմահայրն այնքան է կարևորում այդ ասքերը, որ օգտագործում է որպես իր պատմության տեղեկությունները հավաստող կարևոր աղբյուր: Նա ավելացնում է նաև, որ ժողովրդական թատրոնը հարատևում էր իր օրերում:

Թատերական ներկայացման տեսարաններ կան Վանի թագավորության կիրառական արվեստի նմուշների (մասնավորապես՝ գոտիների) վրա: Դրանք ևս տեղական թատերական ավանդույթների վկայություններ են:

Ի տարբերություն տեղական հայալեզու ժողովրդական թատրոնի՝ հելլենիստական դարաշրջանում Հայաստանում սկսում են գործել **հունալեզու թապրոններ**, որոնք գործել են հիմնականում վերնախավի համար: Հայտնի է, որ նման թատրոններ էին գործում **Տիգրանակերպում** և **Արարատում**: Թատրոնները կառուցված էին հունական բացօթյա ամֆիթատրոնների օրի-

ΤΙΑΡΑ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΡΩΝ

Բակուր արքայի արծաթե թասը՝ հունարեն արձանագրությամբ

նակով և ի վիճակի էին տեղավորելու մի քանի հազար հանդիսատես: Դրանցում քե-

մականացվում էին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ հեղինակների գործերը: Մասնավորապես հայտնի է, որ Ք.ա. 53 թ. Արտավազդ II արքայի քրոջ և պարթև արքայազն Բակուրի ամուսնության միջոցառումների շարքում Արտաշատում քեմադրվել է Էփրիայի դեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը:

Պլուտարքոս պատմիչի (I-II դդ.) վկայությամբ՝ հենց իր՝ Արտավազդ II արքայի գրած ողբերգությունները նրա մահվանից մեկուկես դար անց էլ հայտնի էին հռոմեացի ընթերցասերներին:

Ուշ հելլենիստական շրջանի թատերական կյանքի բացառիկ վկայություն է Բակուր արքայի (160-ական թթ.) հունարեն արձանագրությամբ արծաթե թասը, որը հարուստ և ճոխ ձևավորված է թատերական տեսարաններով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ էին նկարագրում հելլենիստական շրջանի հայկական վիպասերը: Ինչ նոր ասքեր ստեղծվեցին այդ շրջանում:
2. Ներկայացրեք Արտաշեսի մասին վիպասերը: Վիպասերում նկարագրված որ սովորույթներն են պահպանվել մինչև մեր օրերը: Ինչ է նկարագրված Արտավազդի մասին վեպում:
3. Հելլենիստական շրջանում Հայաստանում ինչ տեսակի թատրոններ էին գործում: Ինչ էր ներկայացնում ժողովրդական թատրոնը: Ինչ թատրոններ էին գործում վերնախավի համար, որտեղ կային այդպիսի թատրոններ: Ո՞վ է վկայել, որ Արտավազդ II-ը գրել է պատմական և այլ բնույթի երկեր:

§ 4. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

Շինարարության զարգացումը և ճարտարապետությունը: Նոր քաղաքների հիմնադրումը

Հայաստանում հեյլենիստական ժամանակաշրջանն առավել ցայտուն կերպով արտահայտվեց քաղաքաշինության ապարեզում: Տեղական ճարտարապետության ավանդույթներին միահյուսվում են հունական դասական ճարտարապետության տարրերը, ինչի արդյունքում ստեղծվում է որակական նոր աստիճան:

Նոր զարգացում ապրող հին քաղաքներից հատկանշական են *Արմավիրը* և *Վանը*:

Նորակառույց քաղաքներից նշանավոր էր Ք.ա. III դարի վերջին Երվանդ IV-ի հիմնադրած մայրաքաղաք *Երվանդաշատը*:

Երվանդաշատից պահպանված ավերակները վկայում են մայրաքաղաքի պաշտպանական հզոր համակարգի և կառուցման բարձր տեխնիկայի մասին:

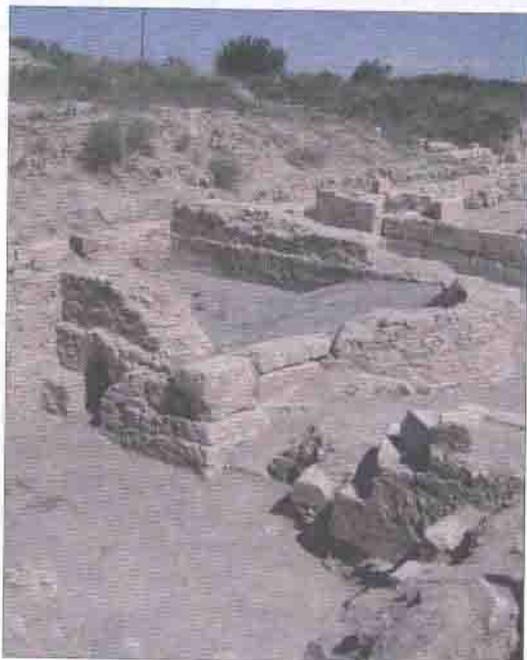
Երվանդաշատից հետո Երվանդ IV-ի Ախուրյան գետի ափին կառուցեց *Քազարան* արբավայր-քաղաքը՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրելով աստվածների արձանները, դարձնելով այն թագավորության հոգևոր կենտրոն:

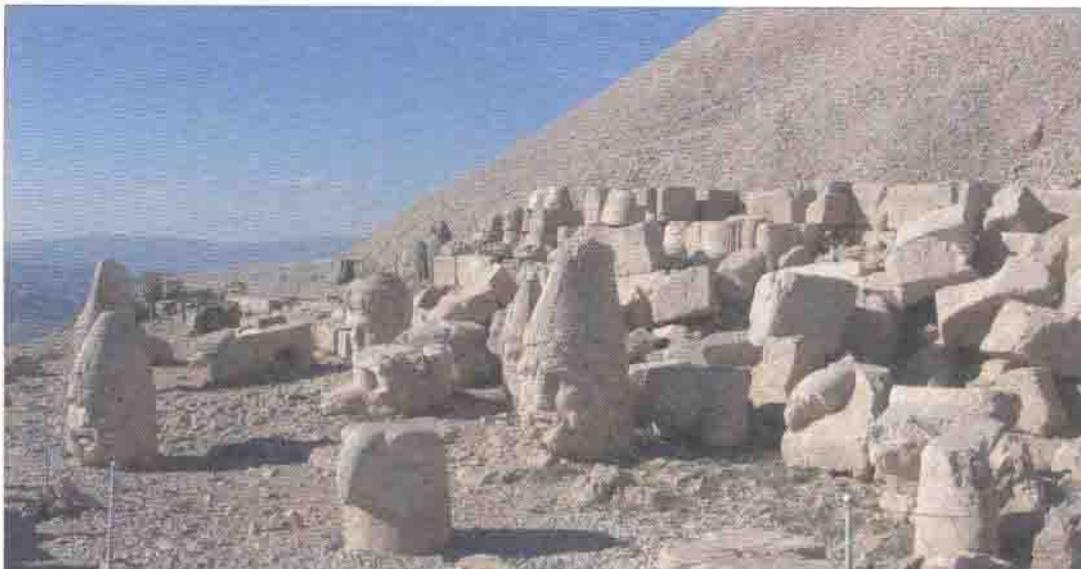
Երկրի նոր մայրաքաղաքից և հոգևոր կենտրոնից հետո Երվանդ IV-ը կառուցեց «*գեղեցիկ և շքեղ հորինվածքով*» Երվանդակերտ դատականերտը, որի մասին Պատմահայրը խոսում է մեծ հիացմունքով:

Արտաշատը մայրաքաղաքի՝ այսօր շարունակվող պեղումները զարմացնում և հիացնում են բարձրարվեստ շինությունների ու արվեստի բացառիկ գործերի նոր հայտնագործություններով: Մատենագրական աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ այն հիմնադրվել է Ք.ա. 180-ական թթ.: Անտիկ հեղինակներն Արտաշատն անվանում են «*Հայկական Կարթագեն*»:

Արտաշատը նաև հոգևոր, տնտեսական ու մշակութային խոշոր կենտրոն էր: Քաղաքը նշանավոր էր բնակելի, վարչական, հասարակական և պաշտամունքային նշանակություն ունեցող շքեղ շինություններով: Վերջին տարիների պեղումների բացառիկ հայտնաբերումներից էին Արեգ-Միհրի տաճարը և խճանկարագարդ հասարակական բաղնիքն Արտաշատում, ինչն ընդհանրապես հազվագյուտ հանդիպող երևույթ է ամբողջ աշխարհում: Արտաշատի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև մարմարե և կավե արձաններ, զինատեսակներ, աշխատանքային գործիքներ, թանկարժեք մետաղներից և քարերից պատրաստված զարդեր և այլն:

Արտաշատի նոր բացված շինության հատված

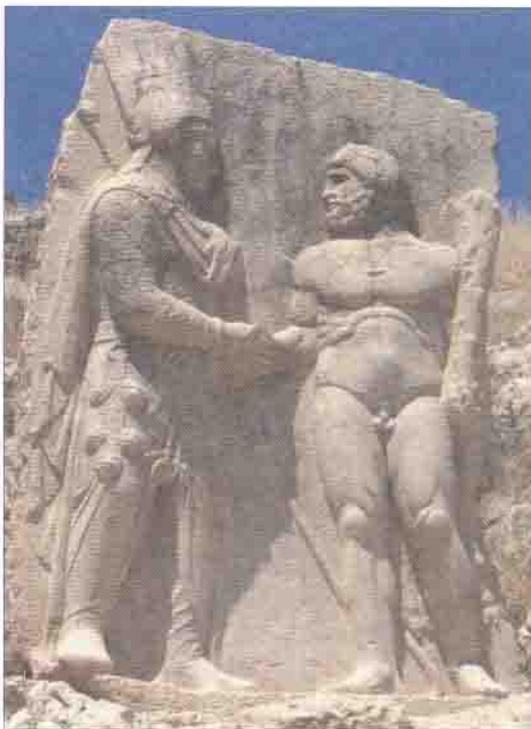

Ննմրոթի սրբավայրի արևմտյան հարթակը

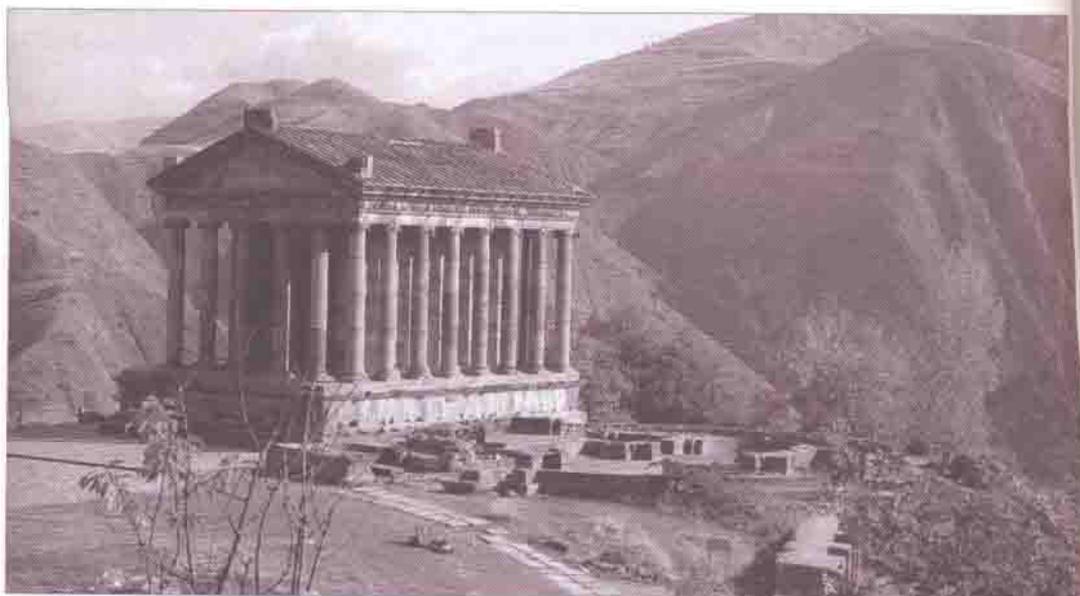
Իր ժամանակին աշխարհի մեծագույն քաղաքներից էր **Տիգրանակերտը**: Տերության ստեղծումից հետո Տիգրան Մեծը նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը կառուցեց այն վայրում, որտեղ թագադրվել էր Ք.ա. 95 թ.՝ պատանդությունից վերադառնալիս:

Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ «Տիգրանակերտում կային առար գանձեր և սարվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայարարումներ, քանզի բոլոր հասարակ մարդիկ և իշխանավորները, հանուն արքայի հանդեպ ունեցած սիրո և հարգանքի, իրար հեղ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման և բարեկարգման համար»:

Ուշ հելլենիզմի շրջանի քաղաքաշինությունը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Մասնակի պեղումներ են կատարվել **Վաղարշապատում**, որը հիմնադրվել է Վաղարշ I-ի օրոք (117-140 թթ.): Մայր տաճար Ս. Էջմիածնի և Հոփսիմե վանքի տարածքներում հայտնաբերվել են հելլենիստական շրջանին բնորոշ կառույցների հետքեր:

Տիգրանյան թագը կրող Անտիոքոս I Երվանդունին Վահագն աստծո դիմաց

Գառնիի հեթանոսական տաճարը

Նեմրուքի սրբավայրն ու Գառնիի հուշարձանախումբը: Պահպանված ճարտարապետական կոթողային հուշարձաններից հատկապես աչքի է ընկնում **Կոմնագենի Նեմրուք լեռան սրբավայրը:** Նեմրուք լեռը Հայկական կամ Արևելյան Տավրոսի լեռնաշղթայում է (չշփոթել Վանա լճի արևմուտքում բարձրացող Նեմրուք լեռան հետ): Սրբավայրը կառուցված է թագավորության բարձրագույն կետում՝ 2100 մետր բարձրության վրա, ընդ որում՝ այլ վայրից բերված քարերով: Բլուրի երկու կողմերում՝ արևելքում և արևմուտքում, կառուցված են նույնակերպ արձանախմբեր, որոնք պատկերում են աստվածներին, արքային և նրա նախնիներին, թագավորության գինանշանները՝ առյուծ և արծիվ, նաև արքայի կենդանակերպը (հորոսկոպը)՝ առյուծի քանդակով:

Հուշարձանախմբի կենտրոնական հորինվածքը մարդակերպ արձաններ են՝ նստած դիրքով: Կենտրոնում Արամազդն է՝ 9 մ բարձրությամբ, նրա աջ և ձախ կողմերում բարձրանում են մայր դիցուհու, Վահագն-Հերակլեսի, Միիր-Ապոլոնի և

սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս I Երվանդունու արձանները (բոլորն էլ 8 մ բարձրությամբ): Ի դեպ՝ Անտիոքոս I-ը թագավոր է հռչակվել Ք.ա. 70 թվականին՝ թագադրվելով Տիգրան Մեծի կողմից «Տիգրանյան» կամ «Հայկական» թագով:

Մեզանից ավելի քան երկու հազար տարի առաջ ստեղծված այս սրբավայրի կառուցման բարդությունը կարելի է համեմատել միայն եգիպտական բուրգերի հետ:

Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետության սքանչելի նմուշներ են **Գառնիի սահրոցը** և ամրոցի տարածքում կառուցված՝ Արեգ-Միհրի պաշտամունքին նվիրված **փաճարը:** Գառնին առաջին անգամ հիշատակվում է դեռևս Արգիշտի I-ի կողմից: Մեծ Հայքում Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ I-ը մեր թվարկության 76 թ. կառուցում է հզոր մի ամրոց՝ թողնելով այդ մասին հունարեն արձանագրություն, որի սկզբնամասում ազդարարում է. «Շեկիոս (Արեգակ) Տրիդատես (Տրդատ)՝ թագավորը Մեծ Հայքի, թագավորելով իբրև վեհապետ, կառուցեց

Գառնիի բաղնիքի խճանկար.
III դ. վերջ, հատված

*պայծառափայլ թագուհու համար անհայտա-
հարելի ամրոցն իր թագավորության II-րդ
դարում»...*

Ամրոցի ներսում պահպանվել են մի քանի ճարտարապետական կառույցներ, որոնցից հելլենիստական դարաշրջանի կառույցներ են տաճարը և արքունի բաղնիքը:

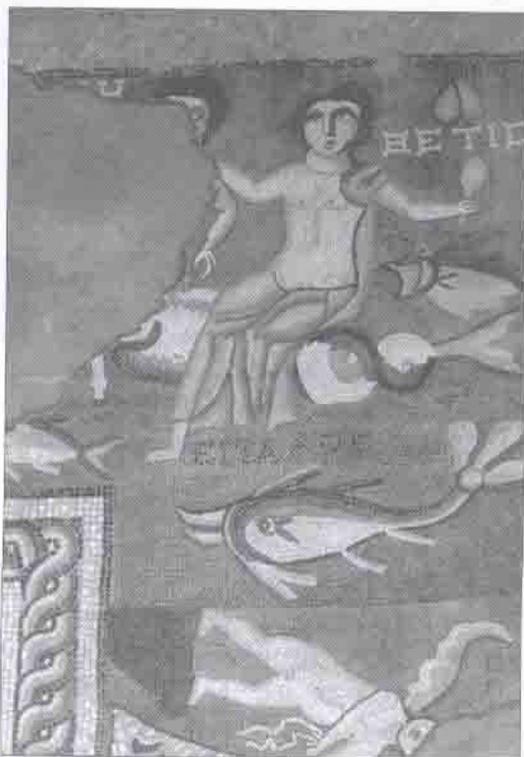
Տաճարի ներսում դրված է եղել աստծո արձանը, որը քրիստոնեության ընդունումից հետո ոչնչացվել է: Տաճարը չորս կողմից շրջապատված է 24 սյուներով, որոնք խորհրդանշում էին օրվա 24 ժամերը: Այն կառուցվել է երկթեք տանիքով, եռանկյունաձև ճակատամասով, ուղղանկյուն հատակագծով սյունազարդ տաճարների ոճով, որի նախօրինակը համաշխարհային պատմության մեջ, ինչպես արդեն նշվել է, Արդինի-Մուսասիրում Խալդիի գլխավոր տաճարն էր: Տաճարը կառուցված է բարձր պատվանդանի վրա, զարդարված է շքեղ քանդակներով, որոնք կրում են տեղական հնամենի ավանդույթների կնիքը:

Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում Գառնիի տաճարն օգտագործվել է միայն աշխարհիկ նպատակներով և կանգուն է

եղել մինչև 1679 թ. երկրաշարժը: 1971 թ. վերականգնվել է ճարտարապետ Ա. Սահինյանի ջանքերով:

Գառնիի արքունի բաղնիքը կառուցվածքով նման է անտիկ բաղնիքներին: Բաղնիքի հանդերձարանի հատակը պատված է առասպելադիցարանական բովանդակությամբ խճանկարով և հունարեն գրություններով: Խճանկարում պատկերված են ծովային աստվածություններ, ջրհարսեր, զանազան առասպելական էակներ, ձկնորսներ, ձկներ և այլն: Խճանկարի կենտրոնում եղջյուրավոր տղամարդու և կնոջ տեսքով պատկերված են Օվկիանոսը (ըստ հոմերոսյան շրջանի պատկերացումների՝ բոլոր աստվածների նախահայրը) և Մովր: Խճանկարում պատկերների կողքին կան համապատասխան գրություններ,

Գառնիի բաղնիքի խճանկար.
III դ. վերջ, հատված

Մոր և մանկան նախաքրիստոնեական արձանիկ Արմավիրից

որոնց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ խճանկարը խորհրդանշում է կյանքի սկզբնավորումը, ըստ հին հունական պատկերացումների՝ օվկիանոսից ու ծովից, և հարատևությունը՝ սիրո շնորհիվ:

Քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը

Հելլենիստական ժամանակաշրջանից մեզ են հասել արվեստի բացառիկ նմուշներ: Բարձր զարգացման էր հասել քանդակագործությունը:

Գրավոր աղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել հին հայկական տաճարների մասին: Արդինի-Մուսասիրի գլխավոր տաճարում՝ հալդի գերագույն աստծու արձանի կողքին, հիշվում է Արգիշտի I-ի արձանը, որը «պսակված էր սափողով՝ սափվածայնության նշանով»:

Հայաստանի հնավայրերի պեղումնե-

րից հայտնաբերվել են մարմարյա ու կավե արձաններ, արձանների բեկորներ: Իրենց քարձր արվեստով առանձնանում են Արտաշատից գտնված կնոջ մարմարյա արձանը (ենթադրվում է, որ այն եղել է Աստղիկ դիցուհու արձանը), մոր և մանկան արձանիկն Արմավիրից: Դեռևս XIX դարում Արևմտյան Հայաստանի Սատաղ քաղաքի մերձակայքից գտնվել և Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն) էր տեղափոխվել Անահիտ դիցուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը, որտեղ էլ այժմ պահվում է այն:

Արվեստի եզակի նմուշներ են Արտաշեսյան դարաշրջանի *մեդալիոնները*, որոնց մեջ առանձնանում են Միսիանից գտնված արծվի ու հաղթանակի դիցուհու պատկերներով մեդալիոնները:

Արքայական դրամահատությունը հելլենիստական ժամանակաշրջանում հասել էր զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ թողարկված շատ *դրամներ* արվեստի իսկական գործեր են: Հատկապես առանձնանում են Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II-ի դրամները: Արքայական դրամների վրա

Առյուծի քանդակը կենդանակերպի նշանով, Նեմրուսի սրբավայր

նշվել են արքաների անունները և տիտղոսները՝ հունարեն և արամեերեն գրությամբ, իսկ հակառակ երեսին պատկերել են աստվածներ, կենդանիներ և այլն: Առանձին դրամ է թողարկել նաև Արտաշատ մայրաքաղաքը, դրամի մի երեսին

պատկերված էր աստվածամայր Անահիտը՝ մայրաքաղաքի հովանավորը, մյուսին՝ դափնեպսակ պարզած հաղթանակի թևավոր դիցուհին, և շրջագծով՝ «Արտաշատ մայրաքաղաք» հունարեն մակագրությունը:

Ոսկե մեդալիոն՝ հաղթանակի դիցուհու պատկերով, Ք.ա. I դ.

Տարգեր և առաջադրանքներ

1. Հայկական մշակույթի ո՞ր քնագավառում հեղինիզմը դրսևորվեց առավել ցայտուն: Հեղինիստական շրջանում ինչ քաղաքներ կային Հայաստանում:
2. Որտեղ էր կառուցվել Արտաշատը: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը նոր մայրաքաղաքը կառուցեց իր թագադրման վայրում:
3. Նկարագրե՛ք Նեմրոսի սրբավայրը: Որտեղ է այն կառուցվել և ո՞ւմ կողմից: Հին աշխարհի ո՞ր կառույցների հետ կարելի է համեմատել: Ո՞ր աստծու պաշտամունքին էր նվիրված Գառնիի տաճարը: Ի՞նչ են խորհրդանշում Գառնիի 24 սյուները:
4. Ներկայացրե՛ք հեղինիստական շրջանի հայկական քանդակագործության և կիրառական արվեստի հայտնի նմուշները:

§ 5. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Ազգային արժեքային համակարգը

Ազգային արժեքային համակարգի ձևավորումը տևում է դարեր, ընդ որում՝ պատմության ընթացքում այն կարող է կրել որոշակի փոփոխություններ:

Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին ակնհայտ է կայացած մի արժեհամակարգ:

Հայկական ազգային արժեհամակարգում առանցքային է եղել և մնում է **սրբազան հայրենիքի պաշտամունքը**: Հայոց հայրենիքը սուկ արևի ներքո կենսապայմաններ ապահովող հողատարածք չէ, այլ հողերը մեծ խորհուրդ ունեցող մի երկիր, որը մեծարվել է ոչ միայն իր քնակիչների, այլև հարևան ժողովուրդների կողմից: Մեզ հասած հինարևելյան աղբյուրների և առասպելաբանության համաձայն՝ նախքան մարդու արարումը Հայկական լեռնաշխարհը եղել է աստվածների քնակության դրախտավայր, որում արարվել են առաջին մարդիկ: Նույն այդ տարածքը Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո դարձել է մարդկության վերածննդի երկիրը, ուր կնքվել է Աստծո և մարդկանց միջև հավիտենական ուխտը: Հայոց լեռնաշխարհը հայտնի է եղել «անմահության երկիր», «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր», «աստվածների կաճառ», «դրախտ» և այլ պատվանուններով ու մականիքներով:

Հնագույն Հայաստանում արմատավորված հայրենապաշտությունը այնքան ընդգծված էր, որ այն շատ արագ փոխանցվեց քրիստոնյա Հայաստանին՝ ամրագրվելով օրենքի տեսքով: Փափսոռու Բուզանդի հաղորդման համաձայն՝ Խոսրով Կոտակի օրոք (330–338 թթ.) Վրթանես քահանայապետը սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի և նրա քաջ զինակիցների զոհվելուց հետո օրենք հաստատեց՝ ամեն տարի նշելու հանուն հայրենիքի նահատակվածների հիշատակը՝ հավասար դիտելով հանուն Քրիստո-

սի նահատակների հիշատակին: Այսինքն 330–ական թթ. քրիստոնյա Հայաստանում «*փան հայրենեաց*»-ը համարժեքացվեց «*փան հավարոյ*»-ին: Այդ համարժեքությունը Հայոց եկեղեցու գաղափարախոսության մեջ ավելի ընդգծվեց 450–451 թթ. ապստամբության ընթացքում և հետագա դարերում դարձավ ազգային–հոգևոր գաղափարախոսական կարևորագույն հիմնադրույթ:

Ազգային կարևորագույն արժեք է համարվել **հայկական պետականությունը**, որի գոյությունը մեր նախնիները պայմանավորել են հայրենի աստվածների ու պետության կապով: Պետական իշխանությունը ձևնաչվել է աստվածաստեղծ, պետության գլուխ կանգնած արքաները՝ աստվածագուն:

Ազգային գաղափարախոսական կարևոր հիմնադրույթ էր մեր նախնիների՝ **աստվածընտրյալ ժողովուրդ լինելու** մասին պատկերացումը: Ընդ որում՝ ի տարբերություն այլ ժողովուրդների, որոնք իրենք իրենց են համարում այդպիսին, մեր նախնիներին աստվածընտրյալ են համարում օտարները:

Ազգային արժեհամակարգի կարևորագույն բաղադրիչ է **հայոց հին հավարքը**:

Թերթելով հայ և օտար մատենագրության էջերը՝ գտնում ենք մեր նախնյաց գաղափարախոսական մեկ այլ կարևոր հիմնադրույթ՝ **ազգի ազատության բացարձակ ըմբռնումը**: Հայն իր երկրի ու ժողովրդի ազատությունը դարձրել է բացարձակ արժեք: Հայկ նահապետը մերժում է համընդհանուր զերիշխանության հասած Բելի առաջարկը՝ արտոնյապայմաններով ապրելու իր տերության սահմաններում, և քնակվում է իր հայրերի երկրում: Արամ նահապետը «*յալ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան փեռնել, թե ինչպես օգտարացեղ ազգերը որ նակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները, և օգտարները փիրում են իր արյուն*

նակից հարազատների վրա»: Իսկ հույն պատմիչ Քսենոփոնի (Ք. ա. V-IV դդ.) հաղորդման համաձայն՝ հայոց արքան, որը հարկատու էր միայն Մարաստանին, ապստամբել էր վերջինիս դեմ՝ պատճառաբանելով, որ ինքը նախընտրում է իր և որդիների ազատությունը:

Ազգի ազատության՝ դեռ վաղնջական ժամանակներում հաստատագրված քաղաքական ըմբռնումը հարատևում է մեր նախնյաց մեջ և արյամբ փոխանցվելով՝ հասնում մեր օրերը: Այս ըմբռնումով էին նվարայրում մեր նախնիները մարտնչում՝ «Չգիրակցված մահը մահ է, գիրակցված մահը՝ աննահություն» նշանաբանով:

Ահա այսպիսի վեհ գաղափարներ են ընկած եղել հայոց ազգային արժեքային համակարգի հիմքում, որը ձևավորվել էր հին շրջանում:

Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները

Հելլենիստական դարաշրջանում հայ մշակույթին շարունակում են բնորոշ լինել երկու գլխավոր գծեր՝ սեփական արժեքների պահպանումն ու արտահանումը և արտաքին աշխարհից դրականի ու ուսանելիի ներմուծումը: Այս ժամանակաշրջանում երկրորդը գերակշռում է. ավելի շատ են ներմուծված մշակութային տարրերը: Սակայն հայ մշակույթի առանձնահատկության համաձայն՝ ներմուծված երևույթը հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և յուրացվելուց հետո արժանի տեղ

է գրավել ավանդական արժեքների կողքին:

Ավաճի լավագույն ապացույց կարելի է համարել **Կոմմազենեի Նեմրոսը** լեռան սրբավայրը, որտեղ միահյուսվել են հայկական և հունահռոմեական ճարտարապետության ավանդույթները: Արդյունքում ստեղծվել է համաշխարհային մշակույթի բացառիկ մի հուշարձան, որն այսօր էլ զարմացնում ու հիացնում է իր մտահղացումներով՝ իրավամբ համարվելով **Հին աշխարհի ութերորդ հրաշագիրը**:

Համաշխարհային նշանակության արվեստի գործերի հավակնություն կարող են ունենալ այս ժամանակաշրջանի հայկական հնավայրերից գտնված բազմաթիվ արձանիկները:

Ուշագրավ է, որ Արմավիրից հայտնաբերված քնագրերում առկա է Ք.ա. II-I դարերի պատմական բովանդակությամբ պոեմի կամ ողբերգության հատված, այն դեպքում, երբ Հոմերոս պատմական կերպարները գրական ստեղծագործություններում հայտնվում են միայն Քրիստոսի ծննդյան I դարում:

Հելլենիստական դարաշրջանի հայ մշակույթն ուշագրավ երևույթ է համաշխարհային մշակույթի տեսանկյունից նաև այն իմաստով, որ պահպանելով և հարստացնելով սեփական մշակույթը՝ հայ ժողովուրդը հենց դրանով կարևոր ավանդ է ներդրել մշակույթի համաշխարհային գանձարանում:

Հայկական հելլենիստական մշակույթը հիմք դարձավ վաղ միջնադարի հայ մշակույթի համար՝ շար հարցերում պայմանավորելով վերջինիս վերելքն ու համաշխարհային նշանակությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչն է եղել հայկական ազգային արժեհամակարգի առանցքը և ինչո՞ւ: Նշե՞ք ազգային գաղափարախոսության մյուս կարևոր հիմնադրույթները:
2. Ի՞նչ երևույթ էր բնորոշ հայկական մշակույթին հելլենիստական շրջանում: Հելլենիստական շրջանի համաշխարհային նշանակության արվեստի ինչ նմուշներ կարող էք նշել: Վերհանձե՛ք Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները:

**Մովսես Խորենացին
Երվանդաշապի հիմնադրման
մասին**

Սրա ժամանակ արքունիքը Արմավիր կոչված քրից փոխադրվում է, որովհետև Արաքս գետը հեռացել էր... Սրանից Երվանդը, նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով, արքունիքը տեղափոխում է դեպի արևանոյան կողմը՝ միակտոր ապաստած քրի վրա, որը շրջապատում է Արաքսը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: Երվանդը բլուրը պարսպում է... Միջևաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուղքներ ներքևից մինչև վեր՝ մինչև դուռը...

**Մովսես Խորենացին Արտաշապի
կառուցման մասին**

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Արաքսը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով՝ քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Արաքսն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեխյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի* արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Բայց Ապոլոնի** արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մոտ: Երվանդը քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

* Հանադրվել է հայոց մայր դիցուհի Անահիտին:
** Ապոլոնը համապատասխանում է հայոց դարության, գիտության և արվեստների հովանավոր Տիրի:

**Փյոտարարտար (II-III դդ.)
հայկական գրերով
մանյակի մասին**

Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն* այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսիսին**։ Դիոնիսոսը հնդկական Նյուսիայի պատճառով հնդկացիներից և արևելյան ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս:

* Խոսքը Մեծ Հայքի արքա Արշակ I-ի (34-35 թթ.) մասին է:
** Դիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Չևսի որդին, խաղողագործության աստվածը:

**Մովսես Խորենացին Անիի
հայկական հեթանոսական
արխիվի մասին**

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաձանը*, որ Եղեսիայից էր... Որովհետև նա մեր կողմերը եկավ՝ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հեթանոսներիս մեջ, բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ՝ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից՝ հունարենի:

* Բարդաձանը (154-223 թթ.) ասորի հեղինակ է, համարվում է ասորական քրիստոնեական մատենագրության հիմնադիրներից մեկը:

Հայոց օրացույցի անվանումները՝
ըստ մեծանուն հայ տիեզերագետ Անանիա Շիրակացու

ՀԱՅՈՑ ԱՄՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

1. Նավասարդ	5. Քաղոց	9. Ահեկան	13. Ավելյաց
2. Հոռի	6. Արաց	10. Մարերի	
3. Սահմի	7. Մեհեկան	11. Մարգաց	
4. Տրե	8. Արեգ	12. Հրոտից	

ՕՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

1. Արեգ	11. Երեզկան	21. Գրգուտ
2. Հրանտ	12. Անի	22. Կուրդուիք
3. Արամ	13. Պարխար	23. Ծմակ
4. Մարգար	14. Վանատոր	24. Լուսնակ
5. Աիրանք	15. Արամազդ	25. Ցրոն
6. Մազդեզ	16. Մանի	26. Նպատ
7. Աստղիկ	17. Ասակ	27. Վահագն
8. Միիր	18. Մասիս	28. Սիմ
9. Ձոպաքեր	19. Անահիտ	29. Վարագ
10. Մուրց	20. Արագած	30. Գիշերավար

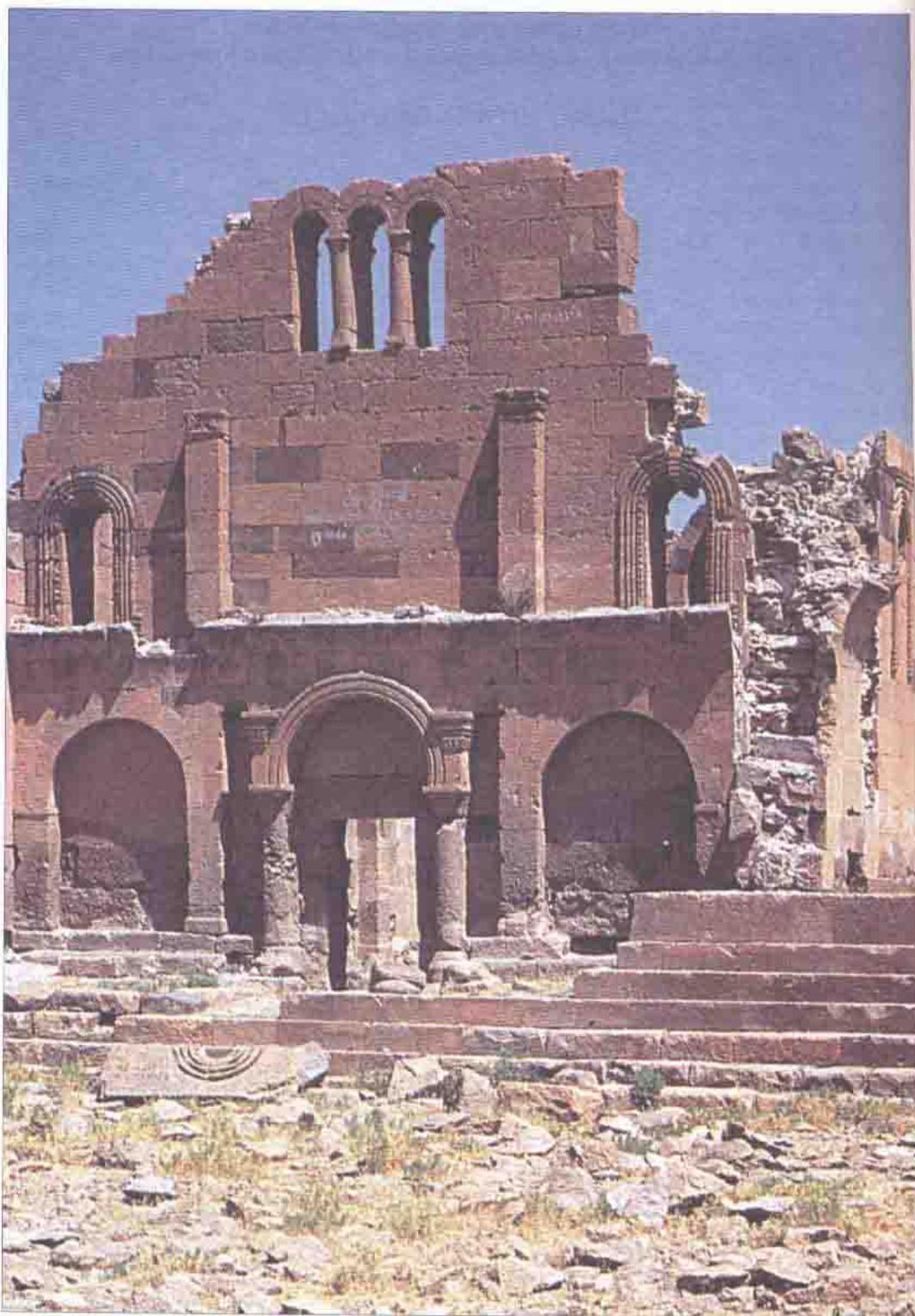
ԺԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ցերեկային

1. Այգ
2. Ծայգ
3. Զորացյալ
4. Ճառագայթյալ
5. Շառավիղյալ
6. Երկրատես
7. Շանթակող
8. Հրակաթ
9. Հուրթափյալ
10. Թաղանթյալ
11. Առավար
12. Արփող

Գիշերային

1. Խավարակ
2. Աղջամուղջ
3. Մթնացյալ
4. Շաղավոտ
5. Կամավոտ
6. Բավական
7. Խոթափյալ
8. Գիզակ
9. Լուսակն
10. Առավոտ
11. Լուսափայլ
12. Փայլածու

Բ

ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայոց միջնադարյան պատմությունը, հայ պատմագիտության մեջ ընդունված պարբերացման համաձայն, երեք փուլի է բաժանվում՝ վաղ միջնադար (IV դ. – IX դ. կեսեր), զարգացած միջնադար (IX դ. կեսեր–XIV դ. վերջ), ուշ միջնադար (XV դ. – XVII դ. կեսեր):

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը դիմակայել է արտաքին վտանգներին ոչ միայն ռազմական ուժով, այլև հոգևոր-մշակութային արժեքներով՝ աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով (301 թ.) և Մաշտոցյան գրերի գյուտով (405 թ.):

Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության, ապա՝ Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության պայմաններում Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումից, այնուհետև Արշակունյաց հարստության անկումից հետո (428 թ.) հայ ժողովուրդն աննկուն պայքար մղեց օտար զավթիչների դեմ: Վարդան Մամիկոնյանի (451 թ.), Վահան Մամիկոնյանի (481–484 թթ.), Արտավան Արշակունու (539 թ.) և Վարդան (Կրտսեր) Մամիկոնյանի (571–572 թթ.) ապստամբությունները, ինչպես նաև VII դ. կեսերին արաբական զորքերի ներխուժումների դեմ մղած կռիվներն ու VIII–IX դդ. հակաարաբական ապստամբությունները հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական դրսևորումներն էին, որոնց արդյունքում 885 թ. վերականգնվեց հայկական պետությունը՝ ի դեմս Բագրատունյաց թագավորության:

Հայաստանում 428 թ. հետո պետականության կրողն էր մնում հայոց նախարարական համակարգը: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի շնորհիվ բարձրացան Մամիկոնյանների գլխավորած Տանուտիրական իշխանապետությունը, Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախում ու

Ուտիքում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը (484 թ.–VI դ. առաջին կես), Հայոց անկախ իշխանապետությունը (650–ականների երկրորդ կես – 680–ական թթ.), Բագրատունյաց (885–1045 թթ.), Վասպուրականի Արծրունիների (908–1021 թթ.), Կարս-Վանանդի (963–1065 թթ.), Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյանների (978–III3 թթ.), Սյունիքի (987–II70 թթ.), Փառխոսի (X դ. կես–1044 թ.) թագավորությունները, Խաչենի իշխանությունը (X–XVI դդ.), Ջաքարյանների իշխանապետությունը (XII դ. վերջ–XIII դ. առաջին տասնամյակներ), Կիլիկիայի իշխանապետությունը (1080–II97 թթ.) և թագավորությունը (II98–1375 թթ.), ինչպես նաև հայկական մյուս նշանավոր պետական կազմավորումները:

Ազգային անկախ պետականության պահպանման գաղափարով տոգորված քաղաքակրթական զարգացումներն արգասաբեր էին հայ միջնադարյան մշակույթի բոլոր քնազավառներում:

Հայոց պատմության V դարը, որը նշանավորվել էր հայ գրերի գյուտին հաջորդած գրական արժեքների ստեղծմամբ, անվանվում է *Ոսկեդար*, որը բնութագրվում է թարգմանական և ինքնուրույն գրականության ստեղծմամբ: *Ոսկեդարյան* հայ մտավորականները պատմական, փիլիսոփայական, աշխարհագրական, քնագիտական մեծարժեք ժառանգություն են թողել հարստացնելով հայ և համաշխարհային գիտական մտքի շտեմարանը, ինչպես նաև փրկելով կորստից օտար հեղինակների մի շարք երկեր:

Հին և միջին դարերում հայկաբար պաշտպանելով հայրենիքը, պահպանելով ազգային արժեքները և ստեղծելով նորերը՝ հայ ժողովուրդը շարունակեց քաղաքակրթական իր ընթացքը արքայական ու

իշխանական տների ու Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդությամբ և հովանավորությամբ:

Վաղ միջնադարից նոր որակներ են գրանցվում հայ մշակույթի, գրականության, գիտության ու կրթության ասպարեզներում: Հայկական ճարտարապետության մեջ ազգային հին տաճարաշինությանը փոխարինած եկեղեցաշինությունը հայրենի ավանդույթների վրա հիմնված նոր ուղղություն էր շինարարական արվեստում: Կերպարվեստի բնագավառում աննախագեպ կատարելության են հասնում խաչքարագործությունը և մանրանկարչությունը: Ծարունակում են իրենց վերելքը արհես-

տագործության հիմնական ճյուղերը (խեցեգործություն, դարբնություն, զինագործություն, գորգագործություն, ոսկերչություն, քարագործություն, հյուսնություն, ապակեգործություն, կաշեգործություն, ներկարարություն և այլն):

Հայկական մշակույթի՝ քաղաքաշինության, ճարտարապետության, ամրոցաշինության, խաչքարի արվեստի, մանրանկարչության, գորգագործության, երգարվեստի և այլ ասպարեզների, ինչպես նաև գիտության և իրավունքի բնագավառների արգասիքները շարունակաբար հարստացրել են ազգային և համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանը:

ԹԵՄԱ 1. ԲՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՐՈՆ: ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

§ 1. ԲՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ

*Քրիստոնեությանը ընդունման
հոգևոր ակունքները և
Հայ առաքելական
եկեղեցու հիմնադրումը*

I դարում՝ հայոց Արգար և Սանատրուկ I թագավորների օրոք, Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից Սր Թադեոս և Սր Բարդուղիմեոս առաքյալների քարոզչությամբ Հայոց աշխարհում ավետվում է քրիստոնեական ուսմունքը, և դրվում են *Հայ առաքելական եկեղեցու* հիմքերը: Առաջնորդական աթոռները՝ մինչև Սր Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հայոց եկեղեցական նվիրապետության (քահանայապետություն) հաստատման ժամանակները, *եղևիայում, Արարզում և Սյունիքում* էին: Քրիստոնեական համայնքները հայտնի էին Մեծ Հայքում՝ Ծաղկանց լեռներում, Արարատ լեռան շրջակայքում, Սյունյաց նահանգում՝ Թանահատի վանքի տարածքում և այլ վայրերում, ինչպես նաև Փոքր Հայքում:

*Քաղաքական և
կրոնական վիճակի քարդացումը*

III դ. երկրորդ կեսից քաղաքական և կրոնական իրադարձությունները պայմանավորվել էին Սասանյան Պարսկաստանի նվաճողական քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի դիմակայությամբ: Հայոց գահին Սասանյանները նշանակում էին իրենց թագաժառանգներին: Այդ խառնա-

Սուրբ Բարդուղիմեոս

շփոթ «ժամանակ անիշխանության» շրջանում զրադաշտական (մազդեզական) մոզեքը քանդում էին հայոց հեթանոսական պաշտամունքի շինությունները: Ռոմիզդ-Արտաշիիրը հրամայել էր իր սպասավորներին վառել *որմզդական հուրը* հին հայոց պաշտամունքային կենտրոնում՝

Բագրևանդ գավառի Բագավանի տաճարի մեջ: Հնում հայոց նախնիների պատկերով Արմավիրում կանգնեցված և այնտեղից Բագարան, այնուհետև Արտաշատ տեղափոխված արձանները նա հրամայում է փշրել, ինչպես նաև Արտաշես I-ի սահմանաքարերի գրությունները փոխել իր անունով: Այսինքն՝ պարսից մոզերը հին հայոց հեթանոսական* պաշտամունքի տաճարային կենտրոնները այլափոխել կամ ավերածության էին ենթարկել նախքան Հռոմեական կայսրությունից արքայազն Տրդատի և Գրիգորի վերադարձը Հայաստան:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունը
Տրդատ III Մեծի գահակալության օրոք

Երբ Տրդատը վերադառնում էր Հայաստան, նրա մոտ ծառայության է անցնում Գրիգորը: Տրդատը եկեղյաց գավառում՝ Անահիտ աստվածուհու տաճարում, զոհեր մատուցելիս նկատել էր, որ արարողությանը չէր մասնակցել Գրիգորը: Իմանալով, որ վերջինս Անակի որդին է և քրիստոնյա է, Արտաշատ վերադառնալուց հետո նա հրամայում է Գրիգորին փակել ստորգետնյա բանտում՝ **Խոր Վիրապում**, որտեղ մնում է 13 տարի:

Գիտկղեւտիանոս կայսեր հետապնդումների հետևանքով Հռոմից Հայաստան էին փախել **Հոփսիսիմի** և **Գայաննի** գլխավորած քրիստոնյա կույսերը (Հոփսիսիմյան քույրեր): Տրդատը սիրահարվել էր Հոփսիմին, սակայն մերժվել էր նրա կողմից: Այդ հանգամանքը կույսերի նահատակության պատճառ էր դարձել: Այդ ամենը խորապես ցնցել էր Տրդատին, և երբ վեցերորդ օրը նա

Տրդատ III Մեծ

ցանկացել էր որսի գնալ, ծանր հիվանդացել էր: Նրա քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին, տեսիլք էր երևացել, որով նրան հայտնվել էր, որ Տրդատին և նրա հետ հիվանդացած մարդկանց կարող էր բուժել միայն Գրիգորը: Տրդատի հրամանով նրան Խոր Վիրապից ազատում են: Գրիգորը քոյորին բուժում է ու սկսում քրիստոնեական քարոզչությունը: Այդ ժամանակ Սբ Գրիգորի կոչով Հոփսիմ-

Գրիգոր Լուսավորչի աջը. 1657 թ.

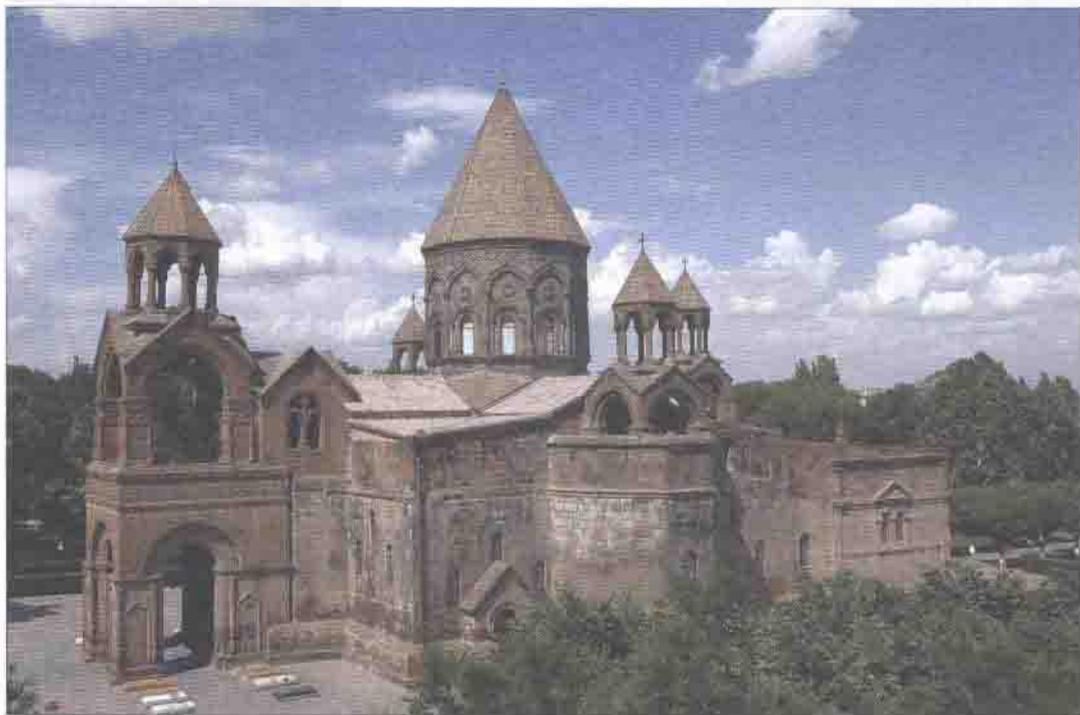
* Այսինքն՝ ազգային, քանզի «հեթանոս» բառը հունարեն «էթնոս» «ցեղ, ազգ» բառից է և տարբեր կշանակություն է ունեցել, հին հայոց հավատքի և քրիստոնեական սկզբնական շրջանի առումով «հեթանոս» նշանակում էր «ցեղ, ազգ», իսկ միջնադարում՝ «ոչ քրիստոնյա, այլակրոն»:

յան կոյսերի վկայարաններն են շինվում: Թագավորը, թագուհին, թագավորի քույրն իրենց օգնականներով մասնակցում են շինարարությանը: Տրդատը յոթնօրյա ճանապարհ է գնում Ազատ Մասիսն ի վեր, որի գլխից հայկաբար վերցնում ութ անտաշ մեծամեծ քարեր և բերում ու տեղադրում կոյսերի վկայարանների հիմքում: Գրիգորը տեսիլքում հայտնված *Միածնի* տեղում ևս կանգնեցնում է փրկչական խաչի նշանը:

Հայոց արքայի և կաթողիկոսի գործունեությամբ ազգային տաճարների վայրերը մաքրվում էին «անիշխանության ժամանակ» պարսից մոզերի կատարած ավերածություններից, և այդ տեղերում քրիստոնեական վկայարանների ու եկեղեցիների հիմքերն էին դրվում:

Տրդատ III Մեծի հրամանով Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից Վաղարշապատ եկած հայոց զորքը՝ իր զորավարներով, մեծամեծերը, կուսակալները, գավառապետերը, նախարարները, ազատները, դա-

տավորները Սբ Գրիգոր Լուսավորչին կարգում են *եպիսկոպոսապետ* (քահանայապետ): Թագավորի հրովարտակով և հայոց նախարարների ուղեկցությամբ նա մեկնում է Կապադովկիայի Մաժաթ (Կեսարիա) քաղաքը, որտեղ Ղևոնդիոսի գլխավորած եպիսկոպոսների ժողովը նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Սուրբ Գրիգորը՝ որպես հայոց եպիսկոպոսապետ-կաթողիկոս, վերադառնում է Հայաստան: Տեղեկանալով, որ Գրիգորը Տարոնում է, Տրդատ Մեծը, Աշխեն թագուհին, Խոսրովիդուխտը և հայոց զորքը գնում են նրան ընդառաջ, հասնում են *Բագախան՝ Նարայ լեռան արորտրը*, և մեծ պատիվներով դիմավորում Տարոնից այնտեղ եկած կաթողիկոսին: Լուսաբացին Սբ Գրիգորը բոլորին՝ արքունիքին, զորքին, ժողովրդին, առաջնորդում է Արածանիի ափը և մկրտում: Այսպիսով՝ *301 թ. Հայաստանում ամառինը աշխարհում, քրիստոնեությունը հռչակվում է պետական կրոն:*

Մայր տաճար Ս. Էջմիածին, ժամանակակից ընդհանուր տեսքը

Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետության հասարապրումը

303 թ. Վաղարշապատում կառուցվում է *Մայր փաճար Ս. Էջմիածինը*: Հաստատվում է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետությունը Մայր Աթոռի առաջնորդությամբ: Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին հերթին եկեղեցու պաշտոնյաներ (քահանաներ, սարկավազներ) է ձեռնադրում՝ Հայաստանի նորակաթոյց եկեղեցիներում և թեմերում ծառայելու համար: Նրանց թվին էին պատկանում նաև նախկին հայ քրմերը և նրանց զավակները՝ հատկապես Աղբիանոսի տոհմից: IV-V դդ. առաջին կեսին կաթողիկոսական աթոռին հիմնականում նստում էին Սբ Գրիգոր Լուսավորչի տան ներկայացուցիչները, սակայն որոշ ժամանակ կաթողիկոսական աթոռին էին նաև Աղբիանոսի (Մանագկերտցի) տան ներկայացուցիչները:

Սուրբ Գրիգորը, քարոզչության ու ավետարանության գործը տարածելով Հայաստանում, արևմուտքում հասցնում է Սատաղ քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը՝ Կղարջքի մոտ, իսկ արևելքում՝ ընդհուպ մինչև մազքութների երկիրը, հյուսիսում՝ Ալանաց դռները, արևելքում՝ Կասպից սահմանները, հարավում՝ Կորդուք գավառը, Նոր Շիրական երկիրը և Ատրպատական:

Թագավորի հովանավորությամբ Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում եկեղեցիներ է հիմնադրում: Տարոնում նա Քարքե լեռան լանջին դնում է Իննակնյան Ս. Կարապետ, Աշտիշալոում՝ Ս. Երրորդություն եկեղեցիների հիմքերը:

Ազգային և քրիստոնեական արժեքների ներդաշնակումը

Հնուց եկող շատ տոներ ու ծեսեր Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո ավանդաբար պահպանվեցին: Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը դարձավ Հայ առաքելական եկեղեցու տոների կարգավորու-

թյան հիմնադիրը: Ժամանակի ընթացքում ժողովրդական և ազգային-եկեղեցական տոները՝ Ամանորը, Ս. Ծնունդը, Տրևեզը (Տյառնընդառաջ), Ս. Սարգիսը, Բարեկենդանը, Ծաղկազարդը, Ս. Զատիկը և այլն, հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում ներդաշնակվեցին:

Ճարտարապետության մեջ նախաքրիստոնեական բազիլիկ և գլխատուն կամ հագարաշեն կոչվող շինությունների համադրմամբ՝ եկեղեցաշինությունը, իսկ քարակոթողների օգտագործմամբ՝ խաչքարերի ստեղծումը (խաչի պատկերը հնագույն ժամանակներից հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներում) հայ մշակույթի՝ ազգային-քրիստոնեական հունով ընթանալու արտահայտություններից էին:

Քրիստոնեության ընդունման պարմանական նշանակությունը

Հայաստանում քրիստոնեությունը ավետական կրոն հռչակելը մեծ ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի ու պետության, հոգևոր կյանքի ու մշակույթի, գիտության և աշխարհընկալման հետագա ընթացքի վրա: Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի հոգևոր ու գաղափարական առաջնորդն ու պաշտպանն է եղել *Հայապարանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին*, որի հովանու տակ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Ընդհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Տաթևացու և նրանց ժամանակակիցների ու հետնորդների ստեղծագործական ժառանգությունը հոգևոր մեծ լիցք է հաղորդել հայ մշակույթին: Հայ առաքելական եկեղեցին գիտության և կրթության օրրան է եղել, իսկ պատմության դժնդակ ժամանակներում՝ ազգապահպան հզոր վեմ հայ ժողովրդի համար:

Հարցեր և ստաշադրանքներ

1. Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՛ք հայկական քաղաքակրթությունը միջնադարում. ի՞նչ նոր որակներ այն ունեցավ:
2. Ըստ ավանդության՝ Քրիստոսի յո՞ր առաքյալներն են քարոզել Հայաստանում: Մինչև IV դարը Հայաստանում առաջնորդական յո՞ր աթոռներն էին հաստատվել:
3. Ի՞նչ գիտեք Տրդատի դարձի և Հռիփսիմյան քույրերի մասին: Քրիստոնեությունը երբ հռչակվեց Հայաստանի պետական կրոն:
4. Նորադարձ քրիստոնյաների հոգևոր պահանջմունքները քավարարելու համար ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Սր Գրիգորը: Վերհիշե՛ք և ներկայացրե՛ք Հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը:
5. Ինչպե՞ս Գրիգոր Լուսավորիչը ստեղծեց հայոց տոնացույցը:
6. Քրիստոնեության ընդունումն ի՞նչ պատմական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: Ի՞նչ առաքելություն ստանձնեց Հայոց եկեղեցին:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

Մովսես Խորենացին Տրդատ Մեծի հաղթանակների մասին.

«Որովհետև պատմությունն առանց ժամանակագրության ստույգ չէ, ուստի մանրամասն հետազոտությամբ գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում...»: Տրդատը, կռվելով երկիր ներխուժած պարսկական զորքերի դեմ՝ «արագ-արագ քազմաթիվ ձակատամարտեր տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն անձամբ տանում էր հաղթությունը: Մի անգամ նա ավելի մեծ քաջություն ցույց տվեց քան հնումը եղիանանը և իր նիզակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի երկրորդ անգամ՝ պարսից կորովի զորականները փորձով գիտենալով հսկայի սաստիկ ուժը և կուռ գրահների ամրությունը, քազմաթիվ նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սատկեցրին, որ գետին փռվելով թագավորին վար գցեց: Իսկ նա ոտքի կանգնելով և հետիոտն հարձակվելով, թշնամիներից շատերին գետին գլորեց և մեկի ձին բռնելով արիաքար հեծավ: Մի երկրորդ անգամ նա կամավորապես ձիուց իջավ և հետիոտն հարձակվելով՝ սրով ցրեց փղերի երամակները» (Հայոց պատմություն, Բ, 82):

Ազաթանզեղուր Արածանիի ջրերում Հայոց մկրտության մասին.

«Իսկ երբ լրացավ պատկառելու տրված ժամկետը, երանելի Գրիգորը առավ աշխարհաբնակ գործը և իրեն՝ թագավորին, նրա տիկին Աշխենին, մեծ օրիորդ Խոսրովի դուխտին, ամենայն մեծամեծների և քանակի բոլոր մարդկանց, առավոտյան այգը լուսանալուն պես եփրատ գետի ափը տարավ և այնտեղ մկրտեց առհասարակ ամենքին հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու» (Պատմություն Հայոց, 832):

Մովսես Խորենացին Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մասին.

«Նա մեր երկրի արևելյան կողմերից մեծ ճշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ...» (Հայոց պատմություն, Բ, 91):

§ 2. ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ախարարիրական հարաբերությունների ձևավորումը

Հին դարերից միջնադարին անցման փուլում՝ Հայաստանում հայ Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, նախարարական համակարգի զարգացումն ընթացավ ավատատիրական (ֆեոդալական) հարաբերությունների ուղիով: *Ավար* բառի հիմքում «*ի հավար» «հավարարմությանը* (ծառայել)» իմաստն է:

Հայաստանում հասարակական հարաբերությունները հնուց զարգանում էին համապետական՝ թագավորական հողատիրության պայմաններում: *Գյուղական համայնքները* հիմնական արտադրող տնտեսություններն էին, որոնք պետության գլխավոր հարկատուն էին: Արտաշես I-ը հողային քարեփոխությամբ ցանկացել էր սահմանազատել մասնավոր համայնքային հողատիրությունը: Սակայն ծառայող ազնվականության մասնատիրական տնտեսությունների՝ *ազարակների* և *դասրակերպների* ընդլայնումն ի հաշիվ գյուղական համայնքների գնալով խորանում էր՝ սկիզբ դնելով պետական հողատիրության մասնատմանը սեփականատիրական կալվածքների, այսինքն՝ ավատական տնտեսությունների առաջացմանը: Այդ ուղիով հաստատվում էին ավատատիրական հարաբերությունները: Հնուց եկող նախարարական տների կողքին ազարակների և դաստակերտների սեփականատերերը մեծացնում էին մասնավոր հողատիրության բաժինը, մյուս կողմից՝ աստիճանաբար կրճատվում էր գյուղական համայնական տնտեսությունների մասնաբաժինը:

Հին Արևելքի հեղինակական այն երկրներում և երկրամասերում (Եգիպտոս, Ասորիք, Փոքր Ասիա), որոնք հիմնակա-

նում վերածվել էին հոմեական նահանգների, ստրկատիրական հարաբերությունների ձգնաժամի պայմաններում անցումը ավատատիրական հարաբերություններին զգալիորեն դանդաղ էր ընթանում:

Հայաստանում, որտեղ պահպանվել էին մի կողմից՝ թագավորական իշխանությունը, մյուս կողմից՝ պետական հողատիրության վրա հիմնված և արքայական գանձարանի հիմնական հարկատու գյուղական համայնքը, ավատատիրական հարաբերությունների հաստատումը տեղի էր ունենում հասարակության քնականոն զարգացման ճանապարհով: Դրանով էլ պայմանավորված էին նոր հասարակական հարաբերությունների առանձնահատկությունները Հայաստանում:

Հայաստանում ավատատիրությունը սերում էր *նահապետական արմարներ ունեցող նախարարական համակարգից*, որը հնուց եկող թագավորական իշխանության հետ ամբողջություն էր կազմում: Այդ քնականոն ընթացքը խախտեց օտար տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը, ինչը հանգեցրեց հայ Արշակունիների հարստության անկմանը 428 թ.: Եղիշեն Նշել է, որ թագավորությունն անցավ հայոց նախարարներին, ինչը վկայում է նախարարական համակարգի՝ պետականության կրողը լինելու մասին:

Հայկական պետականությունը նախարարական համակարգի միջոցով պահպանվեց միջնադարում: Հայկական պետականությունը միջնադարում իր դրսևորումներն ունեցավ Մեծ Հայքի Հայոց Արևելից կողմերում՝ Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ, ապա Բագրատունիների գլխավորած հայկական թագավորությունների համադաշնության, Զաքարյանների իշխանապետության, Սա-

սունի, Արցախի և Սյունիքի իշխանությունների, Կիլիկիայում հայկական իշխանության ու թագավորության ձևերով:

Ավարատիրական հողատիրության ձևերը

Միջնադարում հողատիրության ձևերը բազմազան էին: Առավել մեծ տեսակարար կշիռ ունեին պետական՝ թագավորական, և ավատական խոշոր հողային տիրույթները:

Մեծ Հայքի *գերագույն փերը հայոց թագավորն էր*: Ավատատիրության խորացմամբ թագավորական կամ պետական հողերը մասնատվում էին, ծառայող ազնվականության հողատարածքներն աճում էին, հողի խոշոր սեփականատեր էին դառնում նախարարական ընտանիքները: Տրդատ III Մեծը հողեր շնորհեց նաև եկեղեցուն: Դրանով իսկ եկեղեցին նույնպես դառնում էր հողի սեփականատեր: Եկեղեցուն վճարվում էր քերքի մեկ տասներորդը, որը կոչվում էր տասանորդ:

Հայաստանում հորից որդուն ժառանգաբար անցնող խոշոր մասնավոր հողերը կոչվում էին *հայրենական* կամ *հայրենիք*:

Թագավորները հաճախակի հողային շնորհումներ էին կատարում: Պայմանական հողատիրության այս կարգի կալվածքները կոչվում էին *պարզևականք*: Թագավորը տարբեր ծառայությունների համար ցմահ կամ ժառանգաբար այդ կարգի շնորհումներ էր կատարում երկրի ավագանու ներկայացուցիչներին: Եթե ստացողը մահանում էր, ապա կարիք կար նվիրատվությունը վերականգնելու: Իսկ եթե ստացողը դադարեցնում էր ծառայությունը, ապա արքունիքը հետ էր վերցնում այդ կալվածքները:

Հողատիրության մի ուրույն ձև էր *գանձագին* կոչվածը: *Գանձագին* հողերը մասնավոր էին՝ ենթակա առուվաճառքի: Գնման շնորհիվ իշխաններն ու եկեղեցին ավելացնում էին իրենց կալվածքները:

Ժառանգական նախարարական խոշոր հողատիրության աճի հետևանքով թագավորական հողատիրությունը կրճատվում և աստիճանաբար ամփոփվում էր հայոց թագավորին պատկանող տարածքի՝ *Միջնաշխարհում* գտնվող *նսրանի* սահմաններում:

Միջնաշխարհում գտնվող հողային տիրույթները IV դարում քաժանված էին արքունիքի, նախարարների և եկեղեցու միջև:

Արքունի հողային տիրույթների կենտրոնը Ոստան Հայոց գավառն էր՝ Արտաշատ մայրաքաղաքով: Հնուց այն Հայոց աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնն էր: Այրարատում՝ արքունի տիրույթներում, ապրում էին թագավորը, թագուհին ու թագաժառանգը: Այս ժամանակաշրջանում առաջացավ *սեպտուակյան* հողատիրությունը: Թագավորական ընտանիքի մյուս անդամները՝ Արշակունի *սեպտուները*, հողեր էին ստանում Առքերանի, Աղիովիտ և Հաշտեանք գավառներում:

Ավարատիրական ասորիճանակարգը

Հայաստանում ավատատիրական ասորիճանակարգի գյուղի կանգնած էր թագավորը: Դրա հաջորդ ասորիճանին աշխարհակալ նախարարներն էին՝ րդեշխներն ու գործակալները:

Իշխանական համակարգում գործում էր ենթակայության ավատատիրական սկզբունքը՝ *«իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ»*:

Հայ հասարակությունը կազմված էր բարձր՝ *ազարների*, և ստորին՝ *անազարների* դասերից:

Ազարների դասը կազմում էին ինչպես ազնվականությունը՝ նախարարները՝ *աշխարհակալ և աշխարհասրեր*, *գավառակալ և գավառարեր* իշխանները, այնպես էլ հոգևորականությունը: Ազատների դասի աշխարհիկ ներկայացուցիչները զինվորական ծառայություն էին կատարում հեծելազորում: Ժամանակի ընթացքում Արշակունյաց շառավիղներից ձևավորվեց *ուպրանիկներ* կոչվող առանձին ազնվական խավը:

Ոչ ազնվական կամ *անազարների* դասին էին պատկանում քաղաքացիները՝ համեմատաբար արտոնյալ վիճակում գտնվող առևտրականներն ու արհեստավորները, շինականները, ինչպես նաև քաղաքային ու գյուղական ռամիկները, որոնք կարող էին համարել միայն հետևակը:

Թագավորը և պետական կառավարման համակարգը

Հայոց թագավորությունների ժամանակներում արքունիքը մայրաքաղաքում էր: Պետությունը, ինչպես հնում, կառավարում էր արքան՝ իր արքունիքով: Պատերազմ հայտարարելու, հաշտություն կնքելու, արտաքին գործերը վարելու (դեսպանություններ ուղարկելու և ընդունելու, այլ երկրների հետ բանակցելու) գերագույն իրավունքը պատկանում էր թագավորին:

Երկրի կառավարման և պաշտպանության գործում կարևոր նշանակություն ունեին պետական վարչությունները՝ գործակալությունները: Ամեն գործակալություն տնօրինում էր երկրի կառավարման որոշակի ոլորտ:

Տագարապետի գլխավորած գործակալությունը (հազարապետություն) երկրի տնտեսական-հարկային վարչությունն էր՝ միավորելով նաև հանրային աշխատանքների (քաղաքների ամրությունների, ճանապարհների և կամուրջների կառուցում, ջրանցքների անցկացում, անտառատնկումներ և այլն) կամ պետական պարհակների տնօրինությունը:

Սպարապետության գործակալությունը գլխավորում էր Մեծ Հայքի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը՝ հայոց սպարապետը: Թագավորական կամ *նարանիկ* այրուձին մշտապես նրա տրամադրության տակ էր, իսկ պատերազմի ժամանակ նրան էին ենթարկվում նախարարների զինված ուժերն ու աշխարհագորը:

Տայր մարդկերի գլխավորած մարդկատության գործակալությունը իրականացնում էր արքունի կալվածքների ու գանձարանի հսկողությունը և Արշակունյաց սեպտուների դաստիարակությունը:

Մաղխազության վարչությունը գլխավորում էր *մաղխազը*՝ արքունիքի և թագավորական պահակազորի հրամանատարը:

Մեծ դալարավորը հնում հայոց թրմապետն էր, IV դարից՝ Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդը՝ հայոց կաթողիկոսը:

Նա հսկում էր ընդունված օրենքները հատկապես ընտանիքի և եկեղեցու իրավունքի քննազավառում:

Ասպեկտության գործակալությունը ղեկավարում էր *թագադիր* և *թագակապ ասպեկտը*, որը պատասխանատու էր պալատական արարողությունների և օտար երկրների ղեկավարների ընդունելության համար:

Արքաշարի շահապը մայրաքաղաքի քաղաքագլուխն էր՝ թագավորական տնտեսը: Թագավորն իր ցանկությամբ այդ պաշտոնը հանձնում էր պալատում ծառայող հավատարիմ որևէ ազնվականի:

Գործակալությունների ղեկավարման իրավունքը դարձել էր խոշոր նախարարական տների արտոնությունը. հազարապետությունը՝ Գնունիների, այնուհետև՝ Ամատունիների, սպարապետությունը՝ Մամիկոնյանների, ասպետությունը՝ Բագրատունիների, մարդպետությունը՝ Մարդպետունիների, մաղխագությունը՝ Խորխոռունիների: Պետական կարևոր փաստաթղթեր էին **Գահնամակը** և **Ջորանամակը**, որոնք սահմանում էին հայ նախարարների՝ ազատների և տանուտերների կարգն՝ ըստ զբաղեցրած պաշտոնական դիրքի, հզորության ու զորաքանակի:

Գահնամակով սահմանվում էր յուրաքանչյուր նախարարի տեղը արքունիքում: Ավելի ազդեցիկ նախարարները՝ սահմանակալ նահանգների տերերը՝ քղեշխները, նստում էին անմիջապես թագավորի կողքին՝ հատուկ բարձրի վրա:

Երկրի համար առավել կարևոր հարցերը քննարկվում էին *աշխարհածողովում*՝ համաժողովրդական ժողովում, որի պարտականությունները IV դ. երկրորդ կեսից աստիճանաբար անցնում են եկեղեցական ժողովին՝ հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ:

Բանակը

Ռազմական արվեստի հազարամյակների փորձ ունեցող հայոց կանոնավոր բանակի թվակազմը 100–120 հազար էր՝ հեծելազոր և հետևակ: Հայոց թագավորը և

նախարարները որոշակի թվով հեծելազոր էին պահում: Այդ հեծելազորային ուժերը միավորվելով կազմում էին *հայոց այրուձին*: Հայոց բանակը ամբողջական կազմով հավաքագրվում էր ըստ անհրաժեշտության:

Թագավորի հեծելազորը կազմված էր ազատներից՝ *ազար այրուձին*, որը գլխավորում էր հայոց սպարապետը: Այն տեղակայվում էր Հայոց աշխարհի ռազմավարական կարևոր կետերում՝ *Ռարան* Հայոցում և *բանակ արքունի* կոչված վայրերում:

Թագավորական *նարանի* պաշտպանությունն իրականացնում էր արքունիքին կից հատուկ հեծյալ ջոկատներից կազմված *նարան այրուձին*, որը գլխավորում էին սպարապետը, մաղխազը և մարդպետը: Միևնույն ժամանակ թագավորի անձի պաշտպանությունն ապահովում էր ընտրյալ նետաձիգներից բաղկացած և մշտապես արքունիքում գտնվող մաղխազական այրուձին:

Թագավորական այրուձին և արքունիքը պահվում էին հիմնականում զանձարանի միջոցներից կատարվող դրամական և քնամթերք նպաստի՝ *ռոձիկի* վճարումներով:

Ջորանամակում բերված նախարարական տների հեծելազորի ընդհանուր թիվը հասնում էր 85 հազարի: Ռազմական ոլորտում Պապ թագավորի բարեփոխումների շնորհիվ վերականգնվեց հայոց բանակի հզորությունը:

Ըստ իրենց զորքերի քանակի՝ ավագ նախարարները համարվում էին քյուրավորներ (Սյունի, Կաղմեա), այսինքն՝ 10000–ից ավելի զինվորներ ունեցողներ, և հազարավորներ (Գուգարաց, Աղձնյաց, Բզնունյաց, Բագրատունի, Խորխոռունի և այլք)՝ 1000–4000 հեծյալներ ունեցողներ: Ավելի քիչ հեծելազոր ունեցողները՝ հարյուրավորները, հիսնավորները (Տագրյան, Սողացի, Գուկանն, Պատսպարունի և այլք) և տասնավորներն էին: Թագավորի կամ նախարարի հայեցողությամբ կազմավորվում էր *ռամիկ այրուձին*:

Նետ ու աղեղը, նիզակը, վահանը, պարսատիկը, տեգը, սակրը և այլն կազմում էին հայկական քանակի սպառազինությունը: Կարևոր նշանակություն ունեին քարանետ և պարսպակործան (*բարան* և այլն) գործիքները: Բանակի կազմում կային նաև հետախուզական զորամասեր:

Բնակչությունը

Հայաստանը ազգային միատարրությունը պահպանել է նաև միջնադարում: Հայ բնակչությունն ապրում էր քաղաքներում (Արտաշատ, Դվին, Նախիջևան, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Կարին, Խլաթ, Մանազկերտ, Տիգրանակերտ, Վան, Զարիշատ և այլն) և գյուղերում: Շինականները՝ ազատ և կախյալ գյուղացիները, ունեին որոշ սեփականություն՝ գյուղական համայնքի հողից մասնաբաժին, տուն, գյուղատնտեսական գործիքներ, անասուններ: Գյուղացու տանն ապրող ընտանիքը կամ *գերդասարանը կոչվում էր երդ*, որը հարկատու մեկ միավոր էր:

Ավատատիրության զարգացմանը զուգրնթաց՝ գյուղացու կախվածությունը խոշոր սեփականատիրոջից աճում էր: Միջնադարում ևս հիմնական արտադրող օղակը գյուղական համայնքն էր: Տարբեր քաղաքական իրավիճակներում հարկերի ծանրացմամբ կախյալ շինականին լրիվ ընչազրկությունից հաճախ փրկում էր համայնքի աջակցությունը: Հարկերի գանձումը, ինչպես նաև գյուղի ու քաղաքի միջև ապրանքափոխանակությունը հիմնականում կատարվում էին քնամթերքով: Գյուղական կենցաղում իրենց դերն ունեին նաև արհեստավորները (ղարբիներ, քարագործներ, ատաղձագործներ և այլն):

Քաղաքային կյանքը և միջազգային առևտուրը

Հայկական քաղաքային բնակչության մի մասը առևտրականներն ու արհեստավորներն էին: Մայրաքաղաքի և այլ խոշոր

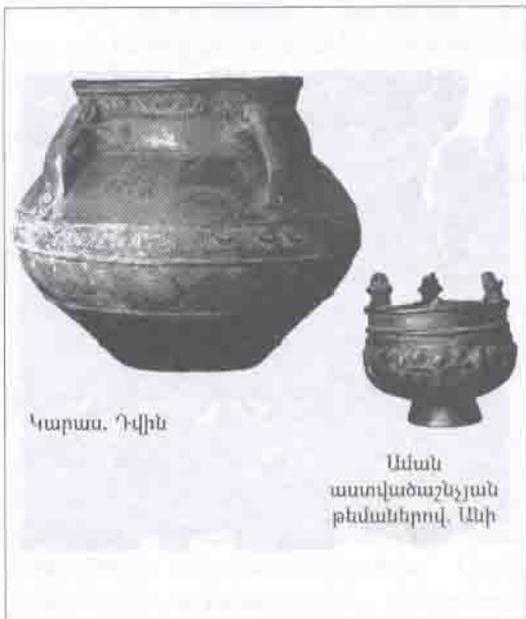

Հատված Պետինգլոյան քարտեզից

քաղաքների հետ մեկտեղ արվեստների ու գիտության կենտրոն էին դառնում վանքերը:

Հայաստանով միջազգային ճանապարհների անցնելու հանգամանքով էր պայմանավորված առևտրականների խավի բավականին տարաբնույթ լինելը քաղաքներում: Հայերի կողքին կային պարսիկ, ասորի և այլ ազգերի առևտրականներ, որոնք մասնակցում էին *Մեդաքսի ճանապարհով* կատարվող միջազգային առևտրին: Քարավաններ էին գալիս Չինաստանից, Հնդկաստանից, Իրանից: Չինական մետաքսի հետ մեկտեղ Արևելքից եկող քարավանները բերում էին արևելյան համեմունքներ, մարգարիտ, անգին քարեր և պերճանքի առարկաներ:

Արտաշատ-Սատաղ մեծ և քարեկարգ ճանապարհի վրա էին *Դվինը, Նախիջևանը, Երվանդաշապը, Զարեհավանը, Կարինը*: Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհին էին *Մանազկերտը*՝ Ապահունիք, *Զարիշաքը*՝ Աղիովխտ գավառներում: Տիգրանակերտը Փոքր Ասիայից և Միջագետքից եկող ճանապարհների կենտրոնում էր:

Կարաս. Դվին

Աման
աստվածաշնչյան
թեմաներով. Անի

Տնտեսական՝ արհեստագործական և առևտրական կենտրոնի իր կարևոր նշանակությունն էր պահպանում Վանք: Դվինը դարձել էր խոշոր քաղաք՝ 100 հազարի հասնող բնակչությամբ:

Միջազգային առևտրի բնույթից էր բխում տարբեր երկրների դրամների շրջանառությունը Հայաստանում: Արտաշատում հատուկ մաքսատուն կար, որտեղ ներմուծվող ապրանքներից մաքս՝ *բաժ* էր գանձվում:

Հայաստանի վաղմիջնադարյան առևտրական ճանապարհների մասին մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում IV դ. հռոմեական աշխարհագետ Կաստորիոսի կազմած աշխարհագրական քարտեզ-ուղեցույցը, որը կոչվում է «*Պևրինգերյան քարտեզ*»: Հռոմեական կայսրությունում և Հայաստանում գտնվող կայանների միջև ընկած տարածությունը ցույց է տրված հռոմեական մղոններով (մոտ 1,5 կմ): Ի թիվս այլ ուղիների՝ այս քարտեզում նշված է Տիգրանակերտն Արտաշատի հետ կապող *արքունի պողոտան*:

Անանիա Շիրակացու «*Մղոնաչափքը*» կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի առևտրական մայրուղիների վերաբերյալ: Ըստ «Մղոնաչափքի» տվյալների՝ Դվինից

սկիզբ էին առնում վեց մայրուղիներ, որոնք տանում էին դեպի առաջավորասիական երկրների առևտրական կարևոր կենտրոնները:

Արքաշատում տիրող կարգ ու կանոնին հետևում էին թագավորական տնտեսը՝ *շահապը*, և նրա պաշտոնյաները: Նրանք նստում էին քաղաքի միջնաբերդում՝ *դղյակում*:

Խոշոր քաղաքներում կային բնամթերքով որպես տուրք գանձվող ցորենի և այլ մթերքների պետական *չրեմարաններ*:

Քաղաքային կյանքում կարևոր դեր էր խաղում *շուկան*: Քաղաքային պարսպից ներս գտնվող շուկայի տարածքում էին առևտրականների խանութները, արհեստավորների գործատները: Արհեստավոր խավի մի մասը սպասարկում էր արքունիքին, իսկ մյուս մասն իր արհեստագործական արտադրանքով մասնակցում էր քաղաքային և ընդհանրապես երկրի ապրանքաշրջանառության մեջ եղած իրերի պատրաստմանը: Մեծ համբավ էին վայելում հայ ճարտարապետները, շինարար և քարտաշ վարպետները:

Վաղարշապատում հայ վարպետները պալատական շինարարության հետ մեկտեղ մասնակցել են նաև քաղաքի պարիսպների կառուցմանը: Թագավորական պալատը միջնաբերդում էր, որտեղից սկսվում էր *ներքին փողոցը*: Հենց պալատի առջևում կառուցվեց Մայր տաճարը: Քաղաքի արևելյան դարպասից սկսվող ճանապարհը Վաղարշապատը կապում էր Արտաշատի հետ: Այն կոչվում էր *Արքաշափ պողոտա*:

Հայ արհեստավորների՝ զինագործների, ջուլիակների, ոսկերիչների, ներկարարների և այլոց արտադրանքը (զենքեր, գորգեր և այլ գործվածքներ, ոսկերչական զարդեր, ներկեր և այլն) հայտնի էր Հայաստանի սահմաններից դուրս: Իր հետագա զարգացումն ապրեց հնուց եկող խեցեգործությունը:

Մայրաքաղաքում հայ ազնվականությունն ապրում էր միջնաբերդում գտնվող թագավորական պալատին մոտ թաղամասում: Այստեղ էր նաև թատրոնը, ուր ներ-

կայացվում էին ողբերգություններ, իսկ այլ քաղաքներում թատերականացված խաղերը կազմակերպվում էին հրապարակներում: Առևտրականները և արհեստավորներն ապրում էին քաղաքի որոշակի թաղամասերում:

Քաղաքներում և քաղաքամերձ ավաններում մեծ թիվ էին կազմում ուսմիկները: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին այգեգործությամբ և հացահատիկի մշակությամբ քաղաքամերձ հողատարածքներում: Մտակա գյուղերից շինականները շուկա էին բերում գյուղատնտեսական ապրանքներ:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետության հաստատմամբ քաղաքների և գյուղերի կենտրոնական՝ քարձրադիր վայրերում եկեղեցիներ էին կառուցվում: Եկեղեցաշինությունը Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի հատակագծին նոր բովանդակություն էր հաղորդում: Եկեղեցիներին կից կառուցվում էին ծխական դպրոցներ:

Միջնադարում հայկական քաղաքային կյանքն առանձնապես մեծ վերելք ապրեց Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների ժամանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք ավատատիրական հարաբերությունների առաջացման առանձնահատկությունները Հայաստանում: Հողատիրության ինչ ձևեր կային:
2. Ի՞նչ դասերից էր կազմված ավատատիրական աստիճանակարգը Հայաստանում: Ովքեր էին կազմում ազատների և անազատների դասերը:
3. Ներկայացրե՛ք գործակալությունները և նրանց գործառույթները: Երբ էին հրավիրվում աշխարհաժողովներ: Հետագայում ինչը փոխարինեց դրան: Ի՞նչ էին բովանդակում Գահնամակը և Զորանամակը:
4. Ինչպե՞ս էր կազմվում հայոց այրուձին: Երբ էին հավաքագրում հայոց բանակը: Ովքեր էին իրականացնում թագավորական ոստանի պաշտպանությունը: Որքան էր հայոց բանակի թիվը:
5. Ովքեր էին շինականները և ինչ սեփականություն ունեին: Ի՞նչ էր երդը: Ավատատիրության զարգացման արդյունքում ինչպե՞ս փոխվեց հարկատուների վիճակը:
6. Ովքեր էին միջնադարյան քաղաքի հիմնական քնակիչները: Թվարկե՛ք միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքները: Ի՞նչ գործոններ էին նպաստում քաղաքների առաջացմանն ու քարգավաճմանը: Ի՞նչ գիտեք շուկայի և համալսարանների մասին:

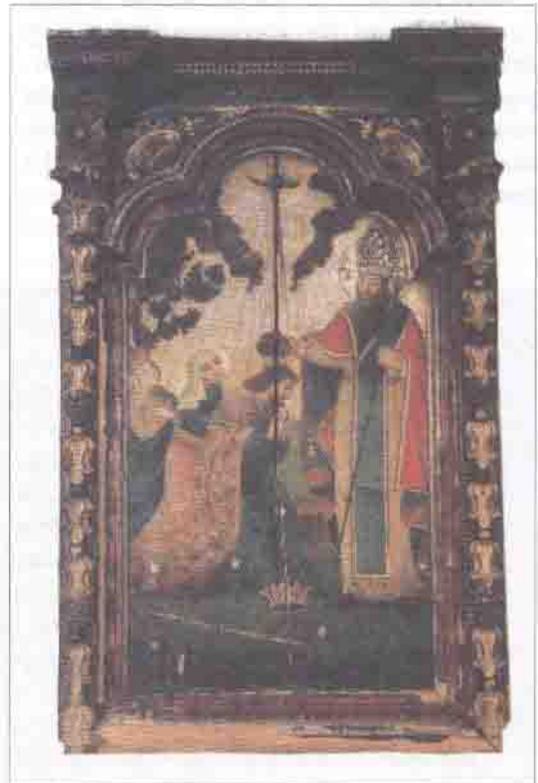
§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻԸՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

*Մեծ Հայքի թագավորության
վերելքը Տրդատ III Մեծի օրոք*

Տրդատ III-ի օրոք հզորանում են կենտրոնական իշխանությունը և քանակը: Բարձրացվում է պետական վարչությունների՝ գործակալությունների դերը երկրի կառավարման և պաշտպանության գործում: Տրդատ III-ը Օտա Ամատունուն նշանակում է հազարապետ, իսկ Արտավազդ Մանդակունուն՝ սպարապետ: Երկրի տնտեսությունը վերելք է ապրում: Քաղաքական և տնտեսական դրության կայունացմանը զուգընթաց նոր թափ է ստանում առևտուրը, որի գլխավոր կենտրոններն էին Արտաշատը՝ Մեծ Հայքում և Մծրիկը՝ Հյուսիսային Միջագետքում:

Տրդատ III-ը քայլեր է ձեռնարկում Հայ եկեղեցուն տնտեսապես ապահովելու նպատակով՝ գյուղական եկեղեցիների քահանաներին բոլոր ազարակներում տալով չորսական, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի («հող երդոյ») հողաբաժին: Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ թագավորը ձեռնամուխ են լինում կրթության գործին: Հայաստանի գանազան գավառներից հավաքված մանուկների մի մասին տալիս են ասորի դպրության, մյուսներին՝ հելենական: Նրանց նպատակը հայերենի հմուտ թարգմանիչներ պատրաստելն էր՝ Ավետարանի խոսքը հայերեն քանավոր թարգմանությամբ ժողովրդին մատչելի դարձնելու, ինչպես նաև պետական գործավարության խնդիրը դյուրացնելու համար:

313 թ. Կոստանդիանոս I Մեծ կայսեր համաձայնությամբ ընդունվում է Միլանի «Էդիկտը»՝ հրովարտակը, ըստ որի՝ քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրությունում հռչակվում է որպես ազատ և մյուս

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը
վկրտում է Տրդատ արքային:

կրոններին իրավահավասար կրոն: Մեծ Հայքի թագավորությունը և Հռոմեական կայսրությունը դառնում են դավանակից երկրներ, նրանց միջև հաստատվում են քարիդրացիական հարաբերություններ:

Սուրբ Գրիգորն աշխարհիկ կյանքից առանձնացել և ձգնավորի կյանքով ապրում էր Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Սեպուի լեռան Մանյա Այրք քարայրում: Տրդատ արքան Գրիգորի որդիների՝ Վրթանեսի և Արիստակեսի հետ գնում է այնտեղ: Արքայի խնդրանքով Գրիգորն

Արիստակեսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Վերջինս մասնակցում է 325 թ. Նիկեայի առաջին պիեզերական ժողովին, որը սահմանում է «Հախարո հանգանակը»: Արիստակեսը, վերադառնալով Հայաստան, բերում է Նիկեական կանոնները: Սուրբ Գրիգորն այդ կանոններին ավելացնում է իր կանոնախումբը:

Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի նույնանուն քաղաքի վերակացուների խնդրանքով Տրդատ թագավորն այդ կողմերի եպիսկոպոս է ձեռնադրում Վրթանեսի որդուն՝ Գրիգորիսին: Նրա հոգևոր իշխանության տակ էին Հայոց Արևելից կողմերը՝ Արցախը, Ուտիքը և Փայրակարանը, ինչպես նաև Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա Վիրքի ու Աղվանքի եպիսկոպոսությունները: Գրիգորիսը քրիստոնեական քարոզչության ժամանակ դաժանորեն սպանվում է Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող մագքթաց երկրի թագավոր Սանեսանի հրամանով: Սուրբ Գրիգորիսի մարմինը նրա հավատակիցները բերում և հողին են հանձնում Արցախի Ամարաս գյուղում՝ իր պապի՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած եկեղեցում:

Խոսրով III Կոպակի քաղաքականությունը

Տրդատ Մեծի և նրա որդու՝ Խոսրով III Կոպակի (330-338 թթ.) օրոք ամրապնդվում է Հայոց աշխարհի պաշտպանական հզորությունը, տնտեսությունն ու քաղաքաշինությունը վերելք են ապրում:

Ծովքի վերակացու Արքեղայոսը, որը հայտնի էր բազմաթիվ անօրեն գործողություններով, նենգորեն սպանում է իրեն հանդիմանող Արիստակես կաթողիկոսին և փախչում կայսրության սահմանները: Արիստակեսի աշակերտները նրա մարմինը հանձնում են հողին Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում: Հայոց կաթողիկոս է դառնում նրա ավագ եղբայրը՝ Վրթանես Ա Պարթևը (333-341 թթ.):

Խոր Վիրապի վանքը. IV-XVII դդ.

Երասխի վտակ Մեծամորի հունը փոխվելու և Արտաշատի մոտակայքում ճահիճների առաջանալու պատճառով Խոսրովը քարեկարգում է մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող Դվին քաղաքը և այնտեղ կառուցում արքունի ապարանք: Նրա հրամանով Գառնի ամրոցից մինչև Դվին կաղնու ծառեր են տնկում: Անտառի մի մասը կոչվում է «Տաճար մայրի», իսկ մյուսը՝ «Խոսրովակերպ» («Խոսրովի անպատ»), որը մինչև Երասխ էր հասնում: Թագավորը հրամայում է անտառները լցնել կենդանիներով և գազաններով՝ որսի և ժամանցի համար: Դրանք աշխարհում առաջին արևատրական անտառներից էին:

Այս խաղաղ ու բարգավաճ վիճակն ընդհատում է իրեն Արշակունի հորջորջող մագքթաց թագավոր Սանեսանը: 335 թ. նա ներխուժում է Հայաստան և, ավերածություններ պատճառելով, հասնում Այրարատյան աշխարհի ու գրավում Վաղարշապատը: Հայոց գորավար Վաչե Մամիկոնյանը Վաղարշապատից դուրս է վտարում մագքթաների խառնիճաղանջ զորքերը, այնուհետև ջախջախում Օշականի Տյու գլուխ լեռան մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Սպանված Սանեսանի գլուխը բերում են Խոսրով Կոտակին՝ դրանով լուծելով Գրիգորիսի եպիսկոպոսի սպանության վրեժը:

336 թ. Սասանյանների զորքերը ներխու-

ժուռ են Հայաստան: Հայոց թագավորը Բզնունիքի Դատարեն նախարարին հանձնարարել էր դիմակայել թշնամուն: Սակայն Դատարենն անցել էր թշնամու կողմը: Այդ օրհասական պահին հայոց թագավորի դեմ է գործում նաև Աղձնիքի քրեշխ Բակուրը: Հայոց բանակը սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ջախջախում է պարսից զորքին: Դատարենը և Բակուրը մահապատժի են ենթարկվում: **Խոսքով Կոզակի սահմանած օրենքով** աշխարհատեր նախարարները պետք է մնային թագավորի մոտ, և նրանցից ոչ մեկը չպետք է մարտի գնար արքունի գորքի հետ:

Մծրինի պայմանագրի ժամկետը չլրացած՝ 337 թ. Սասանյանների արքա **Ճապոհ II Երկաբակյացը** (309–379 թթ.) պատերազմ է սկսում Հռոմեական կայսրության դեմ: Չկարողանալով գրավել Մծրինը՝ պարսիկները հարձակվում են Հայոց աշխարհի վրա: Վաչե Մամիկոնյանի զորքը դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են կրում: Ջոհվում են սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը և նրա մի քանի զինակիցներ: Սակայն թշնամին դուրս էր շարտվել երկրից: **Վրթանես կաթողիկոսն օրենք է սահմանում**՝ ամեն տարի Հայոց աշխարհում Վաչե Մամիկոնյանի և նրա հետ զոհված զինակիցների հիշատակը նշելու և հայրենիքի փրկության համար մղված պայքարում իրենց կյանքը զոհաբերողներին սուրբ նահատակների շարքին դասելու մասին: Հայ եկեղեցին Վրթանես կաթողիկոսի սահմանած այս կարգով հետագայում Վարդան զորավարին և նրա հետ Ավարայրի ճակատամարտում իրենց կյանքը նվիրաբերած հայորդիներին դասեց սրբերի շարքին:

Խոսքով թագավորը Վաչե Մամիկոնյանի որդուն՝ Արտավազդին, հանձնում է սպարապետության պաշտոնը: Բայց քանի որ Արտավազդը պատանի էր, մինչև նրա չափահաս դառնալը հայոց զորավարության գործը հանձն են առնում Շիրակի իշխան Արշավիր Կամսարականը և Անդովկ Սյունին:

Տիրանի գահակալությունը

Խոսքով Կոտակի մահից հետո նրա որդուն՝ **Տիրանին** (339–350 թթ.), Կոտանդիոս II–ը ճանաչել էր հայոց թագավոր, սակայն կայսրությունում պատանդ էին պահվել Տիրանի մի որդին՝ Տրդատը, և թոռները՝ Գնեղն ու Տիրիթը: Նրանց կյանքը վտանգված էր: Տիրանն ամեն կերպ աշխատում էր երկրի անկախությունը պահպանել՝ խուսափելով հռոմեա–պարսկական հակամարտության մեջ ներքաշվելու վտանգից: Նա փորձում էր Պարսկաստանի հետ հավասարակշռել հարաբերությունները: Սակայն Սասանյանները շարունակում էին իրենց թշնամական գործողությունները:

Վրթանես կաթողիկոսի վախճանից հետո նրա որդին՝ Հուսիկը, կաթողիկոս ձեռնադրվելու համար մեկնել էր Մածակ–Կեսարիա: Վերադարձին Տափերի կամրջի մոտ նրան դիմավորում է Տիրան արքան: Թագավորն ու կաթողիկոսը հանդիսավորությամբ մտնում են Արտաշատ: Որոշ ժամանակ անց Հուսիկի և Տիրանի միջև հարաբերությունները սրվում են: Կաթողիկոսը հանդիմանում է թագավորին: Երբ Տիրանն իր ուղեկիցների հետ Ծոփքի Բնաբեղ բերդում ցանկանում էր մտնել եկեղեցի, Հուսիկը թույլ չի տալիս և հենց այդտեղ էլ նահատակվում է: Եպիսկոպոսապետ է դառնում Փառեն Աշտիշատեցին, այնուհետև Շահակը՝ Ազքիանոսի տոհմից:

Բարդ էին Տիրանի հարաբերությունները նաև նախարարների հետ: Այդ ամենի հետևանքով մեծ կորուստներ կրեցին Ռշտունյաց և Արծրունյաց տոհմերը, իսկ հայոց զորքերի հրամանատարներ Արտավազդ և Վասակ Մամիկոնյանները հեռացան իրենց տոհմական աշխարհը՝ Տայք:

Այդ ժամանակ Հայաստան եկած՝ Ատրպատականի մարզպան Վարազդ, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, դավադրաբար ձեռքակալեց Տիրանին, ածուխով աչքերը դաղեց ու տարավ Ճապուռի մոտ: Հռոմեական կայսրության հետ շա-

րունակվող հակամարտության ընթացքում պարսից արքան ձգտում էր ասպարեզից հեռացնել Հոմին աջակցող Տիրանին: Հայ նախարարները փորձեցին ձանապարհին ազատել հայոց թագավորին, բայց հաջողություն չունեցան: Այնուհետև հայ ավագանին Կոստանդինոս կայսեր մոտ պատգամավորություն ուղարկեց՝ պարսիկների

դեմ ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկով: Շապուհը, իմանալով այդ մասին, ազատ արձակեց Տիրանին: Սակայն վերջինս, լինելով կույր, հեռացավ պետական գործերից և քնակություն հաստատեց Արագածի լանջերին՝ Կուաշում (Կոշ): Գահ բարձրացավ Տիրանի որդին՝ *Արշակ II-ը (350-368 թթ.)*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Տրդատ III-ը կենտրոնական իշխանության և բանակի հզորացման ուղղությամբ. ինչ արդյունքներ դրանք ունեցան:
2. Որտեղ էր առանձնացել Գրիգոր Լուսավորիչը: Հայաստանից ո՞վ մասնակցեց Նիկեայի տիեզերական ժողովին: Ո՞վ էր Գրիգորիսը և ինչ գործունեություն էր իրականացնում:
3. Երբ է թագավորել Խոսրով III Կոտակը և ինչ գործերով է նշանավորվել: Ներկայացրեք Սաննասան թագավորի ներխուժման պատմությունը: Ինչ հետևանքներ ունեցան պարսկա-հռոմեական պատերազմները: Ինչ կանոն սահմանեց Վրթանես հայրապետը: Խոսրով Կոտակն ո՞ւմ շնորհեց սպարապետության պատիվը:
4. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Տիրանը: Վրթանեսից հետո ո՞վ դարձավ հայոց կաթողիկոս: Ինչպիսի հարաբերություններ էին հայոց արքայի և կաթողիկոսի միջև, որն էր դրա պատճառը: Ինչ դրսևորում ունեցան Տիրանի և նախարարների միջև հարաբերությունները:

Ներքաղաքական իրավիճակը

Հռոմեա-պարսկական հակամարտության սրման պայմաններում Հայաստանին ահաբեկելու նպատակով Հռոմում սպանում են Արշակի եղբայր Տրդատին: Հուսիկ կաթողիկոսի թոռան՝ **Ներսես Ա Պարթև** կաթողիկոսի (353-373 թթ.) միջնորդությամբ հայրենիք են վերադառնում մյուս պատանդները՝ Տիրիթն ու Գնելը: Վերջիններիս ազատ արձակելով՝ կայսրը նպատակ ուներ նաև, անհրաժեշտության դեպքում, նրանց օգտագործել Արշակի դեմ՝ հայոց գահը հանձնելով նրանցից մեկին: Գնելն ամուսնանում է Անդոպկ Սյունու աղջկա՝ Փառանձեմի հետ: Տիրիթը, որ նույնպես սիրում էր Փառանձեմին, Արշակին տրամադրում է Գնելի դեմ՝ արքային հավաստիացնելով, թե նա ցանկանում է դավադրորեն դառնալ հայոց թագավոր: Գնելին մահապատժի են ենթարկում: Արշակը, իմանալով, որ Տիրիթն իրեն խաբել է, նրան նույնպես մահապատժի է ենթարկում, այնուհետև ամուսնանում Փառանձեմի հետ:

Արքունիքի և նախարարական տների միջև աճող լարվածությունը սպառնում էր երկրի ներքին կայունությանը: 354 թ. **Տարոն գաւխտի Աշոիշաբ** գյուղում գտնվող Մայր եկեղեցում Ներսես Ա-ն հրավիրում է **Հայ եկեղեցու առաջին ժողովը**, որն ընդունում է հոգևոր և աշխարհիկ կյանքին առնչվող կանոններ: Որոշվում է կառուցել վանքեր, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, իջևանատներ, աղքատանոցներ: Ժողովի սահմանած կանոնը հայոց թագավորին ու մեծամեծերին պատվիրում էր գթասիրտ լինել իրենց ծառաների և ստորադրյալների նկատմամբ, սիրել նրանց՝ որպես իրենց ընտանիքի անդամների, անօրեն կերպով և չափազանց մեծ հարկերով չնեղել հասարակ ժողովրդին: Ծառաներին էլ պատվիրում էր հնազանդ ու հավատարիմ մնալ

իրենց տերերին: Աշտիշատի կանոններով արգելվում են հեթանոսական շատ սովորույթներ՝ քազմակնությունը, մահացածների վրա անվայելույշ լացը, հարբեցողությունը և այլն:

Արշակ II-ն ուժեղ անձնավորություն էր և հաստատակամորեն ինքնուրույն քաղաքականություն էր վարում: Թագավորական իշխանության ամրապնդման և նախարարական կենտրոնախույս տրամադրությունները զսպելու նպատակով նա սկսում է **Արշակափան** քաղաքի կառուցումը Կոգովիտ գավառում: Արշակը թույլատրում է քաղաքում ազատորեն քնակություն հաստատել բոլոր ցանկացողներին, նույնիսկ օրինազանցներին: Այդ հանգամանքն առաջացնում է նախարարների դժգոհությունը, քանզի նրանց կալվածքներից Արշակավան էին փախչում ավանդառուներն ու պարտապանները, նրանցից դժգոհ ծառաներն ու շինականները: Թագավորից դժգոհ նախարարները, օգտվելով առիթից, որ արքան մեկնել է Վրաստան, հարձակվում և ավերում են Արշակավանը: Արշակը պատժում է որոշ նախարարների:

Արտագերս

Արշակ II-ի քաղաքականությունը և պարսկա-հռոմեական պայտերագվը

359 թ. պատերազմ է սկսվում Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Պարսկական զորքը պաշարում է Ամիդ քաղաքը: Այս պատերազմի ընթացքում շատ կարևոր էր Հայաստանի դիրքորոշումը: Ճապոհն օգնության խնդրանքով դիմում է Արշակին: Վերջինս հայոց զորքով պարսիկներից շտախասնում է *Մծրին* քաղաքի մոտ և հաղթանակ տանում հռոմեացիների հանդեպ: Ճապոհի դստեր հետ ամուսնանալու առաջարկը Արշակը կտրականապես մերժում է: Անդովկ Սյունուն հայտնի է դառնում, որ Ճապոհը մտադիր է սպանել Արշակին: Այդ մասին իմանալով՝ Արշակը անմիջապես վերադառնում է հայրենիք: Հայ-պարսկական կարճատև ռազմական դաշինքը խախտվում է: Ռազմական գործողություններն անձամբ գլխավորելու նպատակով Արևելք եկած Կոստանդինոս II-ի հրավերով Արշակ II-ը մեկնում է Մաժակ քաղաքը, որտեղ նրանք ամրապնդում են հայ-հռոմեական դաշինքը Արշակի և Օլիմպիայի՝ կայսեր մահացած եղբոր նշանածի ամուսնությամբ: Փառանձեմը չէր կարող հաշտվել այդ իրավիճակի հետ: Նրա ծառաներից մեկը թունավորում է Օլիմպիային:

Պարսկա-հռոմեական պատերազմն ավարտվում է Տիգրանի մոտ Հուլիանոս Ուրացող կայսեր պարտությամբ և մահով: Պարսից արքայի և հռոմեական նոր կայսեր՝ Հովիանոսի միջև 363 թ. կնքված *պայմանագրով* կայսրը պարտավորվում էր չօգնել հայոց արքային: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ կայսրը Ճապոհին վատահեցրել էր. «...եթե կարողանաս հաղթել նրանց և պարտադրեա ծառայելու, ես նրանց թիկունքը չեմ պաշտպանի»: Հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկեդինոսը (IV դ.) այդ պայմանագիրն անվանել է *«ամոթալի»*:

Ճապոհ II-ի դրամներից

Հայ-պարսկական պայտերագվը

Մեծ Հայքի թագավորության հարավային սահմանագլխին՝ Գանձակ (Ճահաստան) քաղաքում տեղակայված հայոց սահմանապահ գնդի հրամանատարներն Արշակ թագավորին տեղեկացնում են Ճապոհ II-ի զորքերի ներխուժման վտանգի մասին: Արշակի հրամանով Վասակ սպարապետի զորքը դուրս է գալիս թշնամու դեմ և 363 թ. պարտության մատնում նրան:

Հաջորդ տարի Սասանյանների զորքերը Հայաստան են ներխուժում երեք ուղղությամբ: Արշակը, Վասակը և նրա եղբայրը տեղի ունեցած մի քանի ճակատամարտերում ջախջախում են թշնամուն:

Այդ ժամանակ Մերուժան Արծրունին ներկայանում է Ճապոհին, իր հպատակությունը հայտնում նրան և, ուրանալով քրիստոնեությունը, ընդունում մագղեզականություն: Ճապոհը նրան խոստացել էր օգնել տիրանալու հայոց գահին՝ երկիրը պարսկական տիրապետությանը և կրոնին ենթարկելու պայմանով:

Պարսից զորքերի ներխուժումները Հայոց աշխարհին ավերածություններ էին պատճառում: *Վասակ Մամիկոնյանը կարողանում է թշնամուն դուրս մղել երկրից*: Հաջորդ անգամ Ճապոհի մեծաքանակ զորքը հասնում է Անգեղ ամուր բերդը, որտեղ Արշակունի թագավորների գերեզմաններն ու գանձերն էին: Պարսիկները, չկարողանալով տիրել այս բերդին, գնում ու զրավում են *Անի բերդը Դարսուաղիում*: Նրանք չեն կարողանում քանդել միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը, արքայա-

կան մյուս գերեզմանները բացում են և թագավորների ոսկորները գերեզմարում՝ ասելով. «Նրա համար ենք մենք հայոց թագավորների ոսկորները մեր աշխարհը փանում, որ այս աշխարհի թագավորների փառքը, բախարն ու քաջությունը այսրեղից թագավորների ոսկորների հետ մեր աշխարհը փոխադրվեն»: Վասակ սպարապետի գլխավորած հայոց 60000-անոց զորքը ջախջախում է թշնամուն, ազատում թագավորների ոսկորները և վերաթաղում Արագած լեռան լանջին՝ **Աղձք** գյուղում:

Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը նոր պարտություններ են կրում: Երկարատև պատերազմները հյուժում էին թե՛ պարսիկների և թե՛ հայերի ուժերը: Վիճակն ավելի է ծանրանում, երբ Մերութանի դավաճանական օրինակին հետևում է Վահան Մամիկոնյանը:

Արշակի և Վասակի դավադրական սպանությունը

Շապուհը, համոզվելով, որ ռազմական ճանապարհով անհնար է ընկճել հայերին, որոշում է խաբեությանը ձեռքակալել Արշակին: Նա դեսպանների միջոցով հայոց արքային Տիգրան է հրավիրում՝ վիճելի հարցերը կարգավորելու պատրվակով: Շապուհը իր մատանիով կնքված աղ է ուղարկում, ինչը պարսիկների բարձրագույն երդումն էր համարվում: Ի վերջո՝ Արշակ թագավորը Վասակ սպարապետի ուղեկցությամբ **368 թ. մեկնում է Պարսկաստան**: Շապուհն Արշակին փորձելու նպատակով, ինչպես պատմում է հայրենասեր պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, հրամայում է Հայաստանից բերել հող ու ջուր և արքունի դահլիճի հատակի կեսը ծածկում այդ հողով՝ վրան ցանելով ջուրը: Շապուհը, Արշակի ձեռքից բռնած, ճեմելով շրջում էր դահլիճում: Պարսից հողի վրա Արշակը, որ խոսում էր գղջումով, հայկական հողի վրա սաստիկ ըմբոստանում է Շապուհի դեմ և հպարտորեն ասում. «*Լեռն ինձանից, չաբազորձ ծառս, որ փերերիդ վրա փեր ես*

դարձել, և ես չեմ ների քեզ և թո որոց իմ նահանիների փրեժը...»: Շապուհը հրամայում է Արշակին ձերբակալել և փակել Անհուշ բանտում:

Հաջորդ օրը Շապուհի հրամանով պալատ են բերում Վասակ Մամիկոնյանին: Նա ծաղրում է Վասակին՝ ասելով. «*Աղվես, այդ դո՛ւ էիր խանգարիչը, որ այսքան չարչարեցիր մեզ... Ես քեզ պիտի աղվեսի մահով պաննեմ*»: Իսկ Վասակ սպարապետը արժանապատվորեն պատասխանում է. «*Այժմ, երբ ինձ փեմնում ես կարճահասակ, մեծոթյանս չափը չես հասկանում, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվես: Բայց մինչ ես Վասակն էի՝ հսկա էի, մի ուրս հեմում էի մի լեռան վրա, իսկ մյուսն էլ՝ մյուս լեռան. երբ հեմվում էի աջ ուրբիս վրա, աջ կողմի լեռն էր գեղնի փակ անցնում, երբ ձախ ուրբիս վրա էի հեմվում, ձախ կողմի լեռն էր գեղնի փակ անցնում*»: Շապուհի հարցին, թե որոնք էին այդ լեռները, Վասակ սպարապետը պատասխանում է. «*Այդ երկու լեռներից մեկը դու էիր, իսկ մյուսն էլ՝ հունաց թագավորը*»: Կատաղած Շապուհը հրամայում է Վասակին սպանել: Շուտով բանտում նահատակվում է նաև Արշակ II թագավորը՝ Արշակունյաց արքայատոհմի ամենապայծառ դեմքերից մեկը:

Արտագերսի պաշտպանությունը

Հայոց ազատատենչ ոգու դրսևորումն էր պաշարման մեջ հայտնված Արտագերս ամրոցի պաշտպանների՝ **Փառանձեմ թագուհու և Կասանակ հագար ընդիր զորականների** երկարատև ու հերոսական դիմադրությունը: Ամրոց թափանցած երկու հայ իշխաններ, որոնք մտադիր էին համոզելու թագուհուն՝ զենքը վայր դնել, տեսնելով Փառանձեմի վճռականությունը, միանում են պաշտպաններին: Թագուհու միակ հույան իր որդու՝ **Պապի** վերադարձն էր, որին նա ուղարկել էր Վաղես կայսեր մոտ՝ օգնություն խնդրելու: Շապուհն ավելի է սաստկացնում ճշումը: Երկարատև պաշարման հետևանքով սկսված համաճարա-

կը, սովը և անընդմեջ կոիվներն ուժասպառ էին արել Արտագերսի պաշտպաններին:

Զավթիչները, ներխուժելով ամրոց, ոչնչացնում են ողջ մնացածներին, իսկ Փառանձեմին, անմարդկային խոշտանգումների ենթարկելով, սպանում:

Այդ ընթացքում Մերուժանը և Վահանը երկրի տարբեր վայրերում ավերածություններ էին կատարում, ատրուշաններ շինում և հայերին բռնի պարտադրում մազղեգական կրոնը: Ուրացյալ Վահանին սպանում է իր որդին՝ Սամվել Մամիկոնյանը:

Պապ թագավորի գահակալությունը

Պապը հռոմեական գորավար Տերենտիոսի գլխավորած մի զորաջոկատով վերադառնում է Հայաստան: Պատերազմի թե՛՛ պահին Վաղես կայսեր կողմից հայոց գահին է հաստատվում **Պապը (370–374 թթ.)**: Նահատակված սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ **Մուշեղը**, դառնում է հայոց սպարապետ և սկսում Հայոց աշխարհի ազատագրումը:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մուշեղը վերականգնում է «...*հին սահմանը, որ առաջ գոյություն ուներ Հայոց երկրի և Վրաց երկրի միջև, որպիսին էր մեծ գեղ Կուրը*»: Մուշեղ զորավարը շրջում էր երկրում և քանդում պարսիկների ու հայրենիքն ուրացողների կառուցած մազղեգական ատրուշանները: Պարսից արքունիքից պատիվ վայելող անձինք ձերբակալվում և խստագույնս պատժվում էին: Այդպես Մուշեղը լուծում էր Արշակ արքայի և Վասակ սպարապետի վրեժը: Պապ թագավորը տեր է կանգնում Կոգովիտ գավառի Դարույնք բերդում պահվող Արշակունյաց գանձերին: Երկրում վերաշինվում են ավերված քնկավայրերը, նորոգվում եկեղեցիները, կարգի բերվում պետության գործերը: Մուշեղը շարունակում է երկրի պաշտպանության գործը:

Մուշեղը 370 թ. 40 հազար ընտիր զորականներով գնում է դեպի Հայաստանի հա-

րավային սահմանը: Այնտեղ էր եկել Շապուհն իր զորքով, որի մի գնդի հրամանատարն էր հայրենադավ Մերուժանը: **Այդպապականում** Մուշեղն իր զորքով նախահարձակ է լինում: Շապուհը փախչում է, իսկ պարսից ավագներից շատերը ձերբակալվում են և Մուշեղի հրամանով մահապատժի ենթարկվում: Հաղթանակած հայերի ձեռքն են ընկնում պարսից արքայի գանձարանը և կանանոցը: **Մուշեղը հրամայում է կանանոցը վերադարձնել Շապուհին**: Շապուհը, ապշած հայոց զորավարի արարքից, մի գավաթի վրա նկարել է տալիս Մուշեղի պատկերը՝ ձերմակ ձին հեծած: Իր զորքին հյուրասիրելու պահին նա ամեն անգամ ձեռքն է վերցնում գինու գավաթը և ասում, «*ձերմակաձին գինի արքցե*»: Երբ հայոց զորքը վերադառնում է պատերազմից, ոմանք Պապի առջև ամբաստանում են Մուշեղին: Թագավորը զայրանում է, որ Մուշեղն ինքնակամ ազատել է կանանոցը՝ անհարկի մեծահոգություն ցուցաբերելով իր մոր հանդեպ դաժանորեն զործած Շապուհի նկատմամբ:

Ձիրալի հաղթական ճակատամարտը

Պապ թագավորը, տեղեկանալով, որ 371 թ. մեծաքանակ պարսից զորքը կրկին ներխուժել է երկիր և հասել Միջնաշխարհ, հրամայում է հայոց զորքերը հավաքել Այրարատ նահանգի **Բագրևանդ գավառի Ձիրալի դաշտում**: Նրանց են միանում հռոմեական զորաջոկատները: Պապ թագավորը մարտավարության բոլոր կանոններով հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը նախապատրաստում է վճռական ճակատամարտի: **Հայոց զորքի** թիվը ավելի քան 90 հազար էր:

Տերենտիոս զորավարը խնդրում է Պապ թագավորին և Ներսես կաթողիկոսին ապահովության համար բարձրանալ **Նպար լեռ**: Այնտեղ է գնում նաև Մուշեղը: Կաթողիկոսի բարեխոսությամբ փարատվում է Պապի զայրույթը Մուշեղի նկատմամբ: Սպարապետը սուրբ երդում է տալիս և

Արածանի գետը ՁիրաՎի դաշտում

ստանում կաթողիկոսի օրհնությունն ու թագավորի բարի մաղթանքը, որից հետո կրկին ստանձնում է գորքի հրամանատարությունը:

Լուսադեմին սկսվում է ՁիրաՎի ճակատամարտը: Ներսես կաթողիկոսը, բազուկները տարածած, հայոց հաղթանակի համար աղոթում է Նպատ լեռան վրա: Մուշեղի գլխավորած զորագնդերը հաջողությամբ գրոհում են պարսիկների վրա: Սմբատ ասպետի հրամանատարությամբ սեպուհական զորագունդը նույնպես խիզախորեն էր գործում: Սպանդարատ Կամսարականի զորաթևը ջախջախում և փախուստի է մատնում հակառակորդի կենտրոնի զորախմբին: Հաղթանակը կատարյալ էր:

Պարսից բանակի մնացորդները փախուստի են դիմում: Մերութանին ձերբակալում է Սմբատ Բագրատունին: Նա, երկաթե շամփուրը տաքացնելով, բոլորում է պսակի ձևով և շիկացնելով ատում. *«Բեզ պակում եմ, Մերութան, որովհետև դու ձգվում էիր հայոց վրա թագավորելու, և իմ՝*

ասպետիս պարոքն է քեզ պակեզ իմ հայրերի իշխանության կարգով»: Եվ շիկացած շամփուրը դնում է Մերութանի գլխին: Այդպես իրականացվում է չարագործի մահապատիժը:

372 թ. Մուշեղը, լուր ստանալով Շապուհի առաջիկա ներխուժման մասին, զորքով շարժվում է դեպի **Գանձակ**: Հայոց զորքը քաջալերական *«Բաջ Արշակի համար»* բացականչություններով մարտի է նետվում և ջախջախում է պարսկական ուժերը: Վերականգնվում է երկրի խաղաղությունը:

Պապի բարեփոխումները և արքային քաղաքականությունը

Պապ թագավորը և Մուշեղ սպարապետը զբաղվում են պետության անվտանգության և ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդմամբ: Բանակի թիվը հասցվում է մոտ հարյուր հազարի: Հոգևորականների եղբայրներին, զավակներին և ազգականներին պարտադրվում է պետական

Սր Ներսես կաթողիկոս

ծառայություն կատարել: Մինևույն ժամանակ սահմանափակվում է եկեղեցական հողատիրությունը: Այդ նպատակով Պապը նախ վերացնում է «պտղի և տասանորդների կարգը», այսինքն՝ բերքից եկեղեցուն վճարվող տուրքը: Այնուհետև նա, հոգուս

արքունիքի, եկեղեցուց կտրում է Տրդատ III Մեծի տված հողի մեծ մասը: Պապի հրամանով փակվում են կուսանոցները և այրիների ապաստանները, թույլ է տրվում կույսերին և այրի կանանց ամուսնանալ: Այդպես Պապը խրախուսում է երկրի բնակչության և հայոց քանակի թվաքանակի աճը:

Պապը Սպանդարատ Կամսարականին վերադարձնում է հայրենի Շիրակ և Արշարունիք գավառները, ինչպես նաև մյուս նախարարներին է վարձահատույց լինում հավատարիմ ծառայության համար:

Պապի վարած անկախ քաղաքականության արդյունքում Հայաստանից վտարվել էին պարսից զորքերը: Ներսես Մեծի մահվանից հետո հայոց կաթողիկոսական աթոռին Աղբիանոսի տոհմից բարձրացած Հուսիկ-Շահակը, այլևս Կեսարիա չի մեկնում՝ ձեռնադրություն ստանալու մետրոպոլիտից, ինչով հաստատվում էր հայոց կաթողիկոսական աթոռի սկզբնական ինքնուրույնությունը:

Պապը Վաղես կայսեր մոտ պատգամավորներ է ուղարկում տարածքային պահանջով, ըստ Փավստոս Բուզանդի, փաստարկելով, թե հնում «Կեսարիայի (Կապադովկիայի Մաժակը) ուրիշ քաղաք քաղաք մերն են եղել, նր քուր, Ոսոհա (Եղեսիա) քաղաքն էլ մեր նախնիքն են շինել, ուարի, եթե չես ուզում, որ խոռվություն ծագի մեր մեջ՝ նր քուր»: Սա վկայում է ժամանակին՝ այդ տարածքների հայկական պետության մեջ լինելու մասին: **Վաղես կայսրը**, որն այդ ժամանակ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում էր, պատասխանում է դավադրությամբ: Նա իր մոտ է կանչում հայոց թագավորին, որը վերջին պահին է իմանում դավադրության մասին: Պապը մեծ դժվարությամբ կարողանում է խուսափել ծուղակից և իր 300-հոգանոց թիկնապահ գնդով վերադառնում է Մեծ Հայք:

Վաղես կայսեր հրամանով հռոմեական հրամանատարները 374 թ.՝ խնջույքի ժամանակ, դավադրորեն սպանում են Պապին: Հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մար-

կելինոսն այդ մասին գրել է. «Այսպիսի անարգ նենգությունը դյուրահավատությունը խարդավանվեց. օրարականի արշունը փրփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա՝ դեմ հանդիման հյուրասիրության, Աստուծո հյուրընկալության ժամանակ, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները, որոնք չստիպեց ավելի հագեցած էին, բոլորովին սարսափահար եղան ու փախան»։ Այս-

պես նենգաբար սպանվեց հայոց երիտասարդ ու եռանդուն արքան, որն իր կարճատև զահակայման ընթացքում կատարեց բազմաթիվ հայրենանվեր գործեր։ Նա ամրապնդեց բանակը, երկիրը մաքրեց օտար նվաճողներից, իրականացրեց մի շարք բարեփոխումներ և հայոց պատմության մեջ մնաց որպես նշանավոր արքաներից մեկը։

Հարգեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Արշակ II-ը։ Ո՞վ էր հայոց կաթողիկոսը, և նրա միջնորդությամբ ովքեր վերադարձան Հայաստան։ Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է հրավիրվել Աշտիշատի ժողովը։ Ի՞նչ կարևոր որոշումներ ընդունեց այդ ժողովը։
2. Ո՞րն էր Արշակ II-ի և Լափարարների միջև հակամարտության պատճառը։
3. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ 359 թ. ծագած պարսկա-հռոմեական պատերազմը։ Ինչպե՞ս ընթացան հայ-հռոմեական հարաբերությունները։ Ի՞նչ գիտեք 363 թ. կնքված պայմանագրի մասին։
4. Ներկայացրե՛ք հայ-պարսկական պատերազմի արդյունքները։ Ինչպե՞ս Շապուհին հաջողվեց ձերբակալել Արշակ II-ին և Վասակ Մամիկոնյանին։
5. Ինչպե՞ս ավարտվեց Արտագերսի պաշտպանությունը։ Ի՞նչ գիտեք 370 թ. Ատրպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին։ Բնութագրե՛ք Մուշեղ սպարապետի արարքը։ Ի՞նչ հետևանք դա ունեցավ։
6. Ներկայացրե՛ք Զիրափի հաղթական ճակատամարտը։ Ի՞նչ պատժի արժանացավ դավաճան Աերուժանը։
7. Հայոց պետության անվտանգության և ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդման ուղղությամբ ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Պապ թագավորը։ Ներկայացրե՛ք Պապի կերպարը։

Լ Բ Ա Ց Ո Ւ Ց Ի Չ Ն Յ Ո Ւ Թ

Փախարոս Բուզանդը 371թ. Զիրափի ճակատամարտի մասին

Պապ թագավորն ու Ներսես եպիսկոպոսապետը կանգնած մնացին Նպատ լեռան վրա, և Սուրբ Ներսես, իր մշտատարած ձեռքերը երկինք բարձրացնելով, խնդրում էր Տիրոջից, որ խնայե իր ուխտին և իր Սուրբ եկեղեցիներին... Մինչ նա աղոթում էր Աստծուն,

հայոց բոլոր զորքերի ճակատը կրակի նման գնում էր պարսից զորքերի դեմ, իսկ Մուշեղի գունդը, բոլոր մյուս գնդերից առաջ անցնելով, շտապ-շտապ գնում էր... Պարսից գնդերը պարտություն կրեցին, փախուստի դիմեցին և ցրվեցան, սփռվեցին դաշտերում, լեռների կատարներում, խորերում և ձորերում... (Հայոց պատմություն, Ե, 4):

§ 3. ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱԿՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

Վարազդատի գահակալությունը և Մուշեղ սպարապետի ծրագիրը

Հռոմեական կայսր Վաղեսը կեղծ ակտսանք է հայտնում Պապի սպանության կապակցությամբ: Ապա Մեծ Հայքում թագավորում է Պապի ազգական **Վարազդատը (374–378 թթ.)**: Նա վերադարձել էր Հռոմից, որ հեռացել էր՝ խուսափելով Ճապուհի հետապնդումներից: Վարազդատը կայսրությունում գտնվելու ժամանակ հայտնի էր դարձել որպես օլիմպիական խաղերի հաղթող: Քանի որ նա երիտասարդ էր և անփորձ, ուստի Մուշեղ սպարապետն էր առաջնորդում հայոց քանակը, հսկում Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները և քարի խրատներ տալիս թագավորին: Մուշեղի ծրագիրը նախատեսում էր Սասանյանների հարձակումներից Հայաստանը պաշտպանելու նպատակով Հռոմեական կայսրության հետ սերտ ռազմական համագործակցություն: Իսկ կայսրությունը ձգտում էր Հայաստանը պահել իր քաղաքական ոլորտի մեջ:

Բատ Սահառունի նախարարը, որ Վարազդատի ուսուցիչն էր եղել, մտադրվում է Մուշեղից խլել սպարապետության պաշտոնը: Նա Վարազդատին տրամադրում է Մուշեղ սպարապետի դեմ՝ հավատացնելով, թե նա է թագավոր դառնալու նպատակով կազմակերպել Պապի սպանությունը: Եվ քանի որ նրանք Մուշեղից շատ էին վախենում, ապա որոշում են ընթրիքի ժամանակ նրան սպանել: Խնջուլքի թեժ պահին չարագործ Բատը Մուշեղին դավադրաբար սպանում է: **Մուշեղ Մամիկոնյանի վերջին խոսքերն էին.** «Իմ այնքան ծառայությունների, արյուն ու քրտինք թափելու... հարուցումն այն եղավ: Բայց այս մահը երանի՜ թե ձիու վրա ինձ հասներ»:

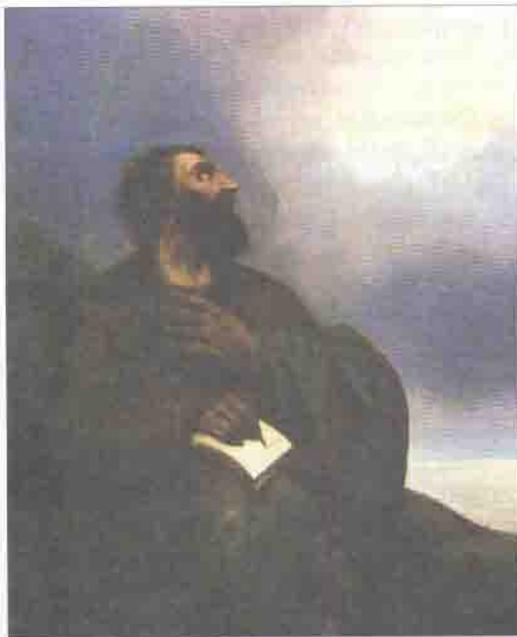
Արշակ III-ի գահակալությունը և Մանվել սպարապետը

Այդ ժամանակաշրջանում գերությունից ազատվելով՝ Պարսկաստանից հայրենիք են վերադառնում Մանվել և Կոմս Մամիկոնյան եղբայրները: Մանվելը տեր է կանգնում Մամիկոնյան տոհմի տանուտերության և նահապետության առաջնորդությանը և ստանձնում սպարապետության գործը՝ պահանջելով Վարազդատից հեռանալ երկրից: Նա էլ իր հերթին է պահանջում, որ Մանվելը հեռանա երկրից: Ի վերջո Վարազդատը հարկադրված հեռանում է կայսրության սահմանները: Իսկ Բատ Սահառունուն, ինչպես նաև Մուշեղի սպանության մյուս մեղաակիցներին բռնում և քերում են Մանվելի մոտ, որի հրամանով նրանց մահապատժի են ենթարկում:

Սպարապետ **Մանվել Մամիկոնյանի** խնամակալությամբ հայոց գահին հաստատվում են Արշակն ու Վաղարշակը՝ Պապի որդիները: **Արշակ III-ին (378–387 թթ.)** Մանվելն ամուսնացնում է իր Վարազդուխտ դստեր հետ: Երբ Մանվելը ծանր հիվանդանում է, նա իր մոտ է կանչում Արտաշիր որդուն և պատվիրում հավատարիմ լինել Արշակ թագավորին, Հայոց աշխարհը պաշտպանել թշնամիներից:

Հայաստանի պարսկա-հռոմեական առաջին բաժանումը և Խոսրով IV-ի միավորիչ ջանքերը

Հայ Արշակունիների տոհմից **Խոսրովին** 385 թ. պարսից արքան ուղարկում է Հայաստան: Արշակ III-ը հեռանում է Հայաստանի արևմտյան մասը, որտեղ մահանում է երկուսուկես տարի անց: 387 թ. Մեծ Հայքի թագավորությունը **բաժանվում է** Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարս-

Սբ Մեսրոպ Մաշտոց

կատանի միջև: Հայկական թագավորության արևմտյան մասն անցնում է Հռոմի, իսկ արևելյանը՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Մեծ Հայքի արևմտյան մասի կառավարումը Թեոդոսիոս I կայսրը հանձնում է կուսակալներին՝ կոմսաներին (կոմսեր): Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսարևմտյան մասը հռոմեական աղքյուրներում շարունակում է կոչվել *Մեծ Հայք* կամ *Ներքին Հայք*, իսկ հարավարևմտյան մասում պահպանվում է հայ նախարարների ինքնուրույնությունը: **Խոսրով IV-ը** իշխում է Արևելյան Հայաստանում:

Խոսրով IV-ը, Թեոդոսիոս I-ի համաձայնությամբ որոշ ժամանակ հարկ վճարելով, իշխում էր նաև Հայաստանի արևմտյան մասի վրա: Առանց Սասանյանների հետ համաձայնեցնելու նա **հայոց կաթողիկոս է նշանակում Սահակ Պարթևին**՝ Ներսես Մեծի որդուն՝ փորձելով միավորել երկրի երկու մասերը: Խոսրով թագավորի

ինքնուրույն հարաբերությունները հռոմեական կայսեր հետ և Սահակ Պարթևի կաթողիկոս նշանակումն առաջացնում են Շապուհ III-ի գայրոյթը: Նրա հրամանով պարսից պաշտոնյաները նենգորեն ձերբակալում են Խոսրովին և նրան հավատարիմ Գազավոն Կամսարականին: Գազավոնի եղբայրը՝ Շավարշ Կամսարականը, և Պարզև Ամատունի իշխանը յոթ հարյուր զինակիցներով հարձակվում են պարսկական բազմաթիվ պահակախմբի վրա: Հայ քաջերից շատերը զոհվում են, իսկ Պարզևին պարսիկները գերեվարում և Խոսրովի ու Գազավոնի հետ տանում են Պարսկաստան:

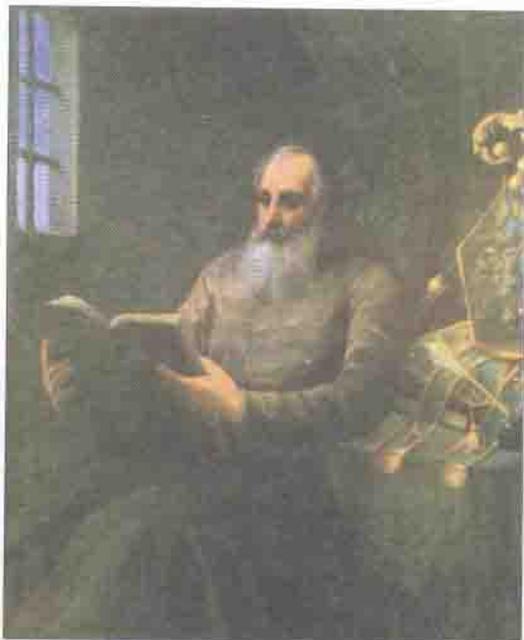
Վուամշապուհի համապետական գործունեությունը

Խոսրով IV-ի եղբոր՝ **Վուամշապուհ արքայի (388-414 թթ.)** գահակալության տարիները խաղաղ էին և արգասավոր: Սակայն Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև բաժանված Հայաստանին սպառնացող վտանգը պահպանվում էր: Ստեղծված քաղաքական իրավիճակում պետականության շահերից թխող մեծ ջանասիրությամբ գործում էր հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևը: Վուամշապուհ արքայի հետ խորհրդակցելով՝ նա մեկնում է պարսից արքունիք և ստանում Վուամ IV-ի համաձայնությունը Համագասպ Մամիկոնյանին (Սահակ Պարթևի դստեր՝ Սահականույշի ամուսնուն) հայոց սպարապետ նշանակելու մասին: Պարսից արքան նաև համաձայնվում է, որ Խոսրովի ազատման համար պայքարած նախարարները նորից տեղ դառնան պարսից արքունիքի կողմից բռնազավթված իրենց տիրույթներին: Այսպես Կամսարականները և Ամատունիները վերադարձնում են իրենց տոհմական տիրույթները:

Վուամը շտապում էր կարգավորելու

հարաբերությունները Վռամշապուհի հետ, քանի որ Կոստանդնուպոլսում խռովություններ էին ծագել, և խառնաշփոթ էր ստեղծվել կայսրությունում, ինչը վտանգում էր վիճակը պարսկա-բյուզանդական սահմանային գոտում՝ Տյուսիսային Միջագետքում:

Վռամշապուհին հաջողվում է օգտվել ստեղծված իրավիճակից և դիվանագիտորեն միավորել Մեծ Հայքի երկու մասերը ախոյան տերություններին՝ Բյուզանդիային և Պարսկաստանին՝ հարկ վճարելու գնով: Վռամշապուհի գահակալման շրջանում տեղի է ունենում նաև մշակութային դարակազմիկ իրադարձություն: Արքայի և Սահակ Պարթև կաթողիկոսի հովանավորությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծում է *հայոց այբուբենը* (405 թ.):

Հայոց կաթողիկոս Սր Սահակ Պարթև

Հայ Արշակունիների հարստության անկումը և դրա հետևանքները

Վռամշապուհի մահից հետո նրա որդին՝ Արտաշեսը, անչափահաս էր: Հայ նախարարների խնդրանքով պարսից արքա Հազկերտ I-ը թագավոր է հաստատում *Խոսրով IV-ին*, որը ութ ամիս անց մահանում է (415 թ.): Հազկերտը հայոց գահին բազմեցնում է իր որդուն՝ *Շապուհին* (415-419 թթ.), որի անարգաբարո կառավարումը տևում է չորս տարի: Հայաստանում քաջ Ներսես Ճիճրակեցու գլխավորությամբ ապստամբած նախարարները ջախջախում են երկիր մտած պարսից զունդը:

Մեծ Հայքում գահակալում է Վռամշապուհի որդին՝ *Արտաշեսը* (422-428 թթ.): Ըստ նախարարների ազդեցիկ խմբավորման կարծիքի՝ Արտաշեսը իբրև թե հեղինակագրկվել էր և կորցրել երկրի կառավարման ղեկը: Այդ նախարարները խնդիր էին դրել գահընկեց անելու Արտաշեսին,

ինչի համար նրանք դիմում էին պարսից արքային: Երկրի պառակտված ուժերը հաշտեցնելու հույսը մնում էր Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, որը, վճռականորեն դեմ լինելով Արտաշեսի գահընկեցությանը, ասում էր. «*Քալ լիցի՝ իմ մոլորված ոչխարը մտարնեմ գայլերին...*»:

Մի խումբ նախարարներ փառամոլ երեց Սուրմակի հետ բողոքով գնում են պարսից արքունիք՝ չարախոսելով, թե իբր Արտաշես թագավորը և Մեծն Սահակը հույների կողմն են անցել: Վռամ արքան իր պալատն է կանչում Արտաշեսին և Սահակ Պարթևին: Վռամի բոլոր ձիգերը՝ Սահակ կաթողիկոսին ստիպելու ամբաստանել հայոց թագավորին, ապարդյուն են անցնում: Ջայրացած Վռամը Տիգրանի հրապարակում քննություն է կատարում: Նա, ուշադրություն չդարձնելով Արտաշեսի խոսքերին, հոժարությամբ լսում է չարա-

խոսներին: Արդյունքում Վոամը հրամայում է թագավորությունը վերցնել **Արտաշեսից (428 թ.)** և նրան արգելափակել Պարսկաստանում, իսկ Սահակ Պարթևին գրկել կաթողիկոսությունից ու նրա փոխարեն եպիսկոպոսության աթոռը տալ Մուրմակին: Տիգրան մեկնած նախարարները Վոամից մեծ պարգևներ են ստանում և վերադառնում Հայաստան: Ըստ Եղիշեի՝ «Հա-

յոց նախարարներին անցավ թագավորությունը, որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքն էր գնում, ասկայն հայոց այրուձին ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պարերազմի ժամանակ»: Հայկական պետականությունը պահպանվում էր նախարարական համակարգի միջոցով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ հաջորդեց Պապին, ինչո՞վ էր նա նշանավոր: Ո՞րն էր Մուշեղ Մամիկոնյանի ծրագրի էությունը: Ի՞նչ ձևկատագիր ունեցավ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Մեկնաբանե՞ք նրա վերջին խոսքերը:
2. Ներկայացրե՛ք Մանվել Մամիկոնյանի գործունեությունը: Երբ և ինչո՞ւ Արշակ III-ը հեռացավ Հայաստանի արևմտյան մասը: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց կոսրով IV-ը Հայաստանի միավորման համար:
3. Ո՞վ էր Վոամշապուհը և նրբ է թագավորել: Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում նա: Ովքե՞ր հաջորդեցին Վոամշապուհին հայոց գահին: Քաղաքական և հոգևոր ինչ մթնոլորտ էր Մեծ Հայքում Արտաշես Արշակունու օրոք: Ի՞նչ դիրք էր բռնել կաթողիկոս Սահակ Պարթևը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը:
4. IV-V դդ. դրամատիկ իրադարձությունները նկարագրող գեղարվեստական ինչ ստեղծագործություններ գիտե՞ք: Այդ ստեղծագործություններից որևէ իրադարձության նկարագրություն համեմատե՛ք ժամանակակից պատմիչների տեղեկությունների հետ: Ներկայացրե՛ք արդյունքները և կազմակերպե՛ք համադասարանային քննարկում:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Մովսես Խորենացին Մեսրոպյան նշանագրերի՝ ապրիլածային շնորհով արվելու մասին

Մեսրոպը ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ո՞չ երազ քնի մեջ, ո՞չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա

հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին, ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագրերը (Հայոց պատմություն, Գ, 53):

ԹԵՄԱ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԸՐՁԱՆԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ: ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Նախարարական համակարգը: Հայ եկեղեցու վիճակը

Հայաստանի երկու հատվածներում թագավորության անկումից հետո հայոց պետականությունն ունեցավ ինքնատիպ դրսևորումներ: Այն առաջին հերթին պահպանվեց նախարարական համակարգի շնորհիվ: Հայ նախարարներն իրենց մեծ և փոքր տիրույթների տերեր մնացին ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում: Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր առաջնորդությամբ այդ համակարգը, ամբողջություն կազմելով, հզոր ուժ էր ներկայացնում: Թե՛ սասանյան և թե՛ հռոմեական նվաճողները ձգտում էին խարխլել այդ համակարգը, վերացնել հայոց ներքին ինքնավարությունը:

Նախարարական տան գլխավորը հայտնի էր «*պեր*» կամ «*դասնուպեր*» անունով, որից հետո՝ տոհմի գլխավորի ժառանգորդը՝ եղբայրներից ավագը, կոչվում էր «ավագ սեպուհ», իսկ մնացած ներկայացուցիչները՝ «սեպուհներ»: Յուրաքանչյուր նախարարություն պահպանում էր իր գինվորական ուժը և տնտեսությունը:

Հայ Արշակունիների անկումից հետո Սասանյանները ծրագրել էին Արևելյան Հայաստանը դարձնել իրենց տերության սովորական վարչաքաղաքական միավորներից մեկը՝ *մարզպանություն*: Այդ նպատակով նրանք իրականացրին *նախարարների և Հայ եկեղեցու իրավունքների սահմանափակումներ*: Նախ՝ Վոսամ արքան որպես մարզպան Արևելյան Հայաստան ուղարկեց պարսիկ Վեհմիհրշապուհին: Այսպիսով՝ Հայ եկեղեցու միավորիչ ուժը սասա-

նելու նպատակով նա հրամայեց իր պալատում արգելափակել Սահակ Պարթևին: Սակայն նրա փոխարեն «կաթողիկոս» նշանակված Սուրմակին մեկ տարի անց նախարարները հետացնում են աթոռից: Հաջորդը ասորի Բրքեշոն էր, որի աղտեղի վարքի հետևանքով նախարարներից շատերը Մնարոպ Մաշտոցի և համախոհ եկեղեցականների համաձայնությամբ դիմում են Վոսամ արքային՝ պահանջելով վերադարձնել Սահակ Պարթևին:

Վախենալով հայերի ընդվզումից՝ պարսից արքունիքը հարկադրված համաձայնում է ազատ արձակել մեծ հեղինակություն վայելող հայոց կաթողիկոսին և վերադարձնել հայրենիք: Միաժամանակ, զգուշանալով Սահակ Պարթևի հնարավոր հայրենանվեր քայլեր ձեռնարկելուց, պարսից արքան նրան է հանձնում միայն մի քանի գյուղ, արգելում հոգևորական ձեռնադրել, թույլատրում զբաղվել միայն կրթական գործով:

Վոսամ արքան արքունի ատյանում Սահակ Պարթևին մինչ հայրենիք ուղարկելը ասել էր. «*Երդվեցնում եմ քեզ քո հավաքով, որ հավարարիմ մնաս մեր հպարակության մեջ և ապարամքության խորհուրդներ չբաժես՝ խաբվելով հունաց մոլորական հավարակցությունից, պարճառ դառնալով, որ Հայոց աշխարհը մենք կորուստի մարտենք, և մեր բարերարությունը չարության փոխարկվի*»:

Սակայն անհնար էր սասանել հայոց կաթողիկոսի հավատքը և սերը քրիստոնեության ու հայրենիքի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ Հայաստան վերադառնալով՝ հայոց հայրապետն անմիջապես անցնում է

Սբ Սահակ Պարթևի և Սբ Մեսրոպ Մաշտոցի

միավորիչ, ազգանպաստ ձեռնարկումների:

Սահակ կաթողիկոսը պաշտպանում է հայ նախարարների ժառանգական իրավունքները, իր թոռանը՝ Վարդան գորավարին նորից հաստատել է տալիս Մամիկոնյան տոհմի մեջ, կարողանում է չեզոքացնել իրեն հակաթոռ նշանակված ասորի Շամուելի գործունեությունը: *Վահան Անապունուն* է անցնում հազարապետի պաշտոնը: *Վարդան Մամիկոնյանը* դառնում է սպարապետ: Փաստորեն հայ նախարարական և եկեղեցական համակարգը

փլուզելու պարսիկների քաղաքականությունը ձախողվում է: *Հայաստանը պահպանում է սեփական պետական համակարգի մի շարք կարևոր օղակներ:*

Մովսես Խորենացին, բարձր գնահատելով Սահակ Պարթևի գործունեությունը, գրել է, որ «նա չդադարեց հոգևոր կաթում սնուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց Վաղարշապատ քաղաքի կաթողիկե եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրևանդ գավառում...»:

Հայ ժողովրդի վիճակի ծանրացումը

Վիճակը կտրուկ վատթարանում է Պարսկաստանում *Հազկերտ II-ի* գահակալությամբ (439–457 թթ.): Նա առաջին հերթին փորձում է թուլացնել Հայաստանի ուզմական ուժը: Հազկերտը հայոց գնդերն ուղարկում է Արևելք՝ թոշվոր հոների դեմ պատերազմելու: Երկիրը գրկվում է Սասանյանների ճնշմանը դիմադրելու ուժից, հայոց այրուձին հայրենիքից հեռու ստիպված է լինում կոչվել Սասանյան Պարսկաստանի շահերի համար, նրա թշնամիների դեմ: Հազկերտը ճորա պահակի ներսում արգելափակում է հայոց, վրաց, աղվանից այրուձիերը, նրանց ենթարկում ծանր փորձությունների՝ ստիպելով դավանափոխ լինել: Սակայն քրիստոնյա մարտիկները մնում են անսասան:

Սահակ Պարթևը վախճանվում է 439 թ. *սեպտեմբերի 7-ին*: Նրան հողին են հանձնում Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում: *440 թ. փետրվարի 17-ին* Վաղարշապատում մահանում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցը: Հազարապետ Վահան Անապունին նրա աճյունը տանում է իր պապենական կալվածքը՝ Օշական գյուղը:

Սահակ Պարթևին ու Մեսրոպ Մաշտոցին Հայ առաքելական եկեղեցին դասել է սրբերի շարքին: Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանի վրա երեք տարի անց Վահան

Ամատունին կառուցում է գմբեթավոր եկեղեցի:

Հայոց աշխարհի համար այսպիսի տագնապալի ժամանակներում կաթողիկոս **Հովսեփ Ա Վայոցձորցու** (439-452 թթ.) գլխավորությամբ 444 թ. **եկեղեցական ժողով գումարվեց** Մեծ Հայքի Արարատ նահանգի Ծաղկոտն գավառի **Ճահապխիս** ավանում: Հայաստանի ներքին կյանքի վերաբերյալ ընդունվեց 20 կանոն, որոնց մեջ գլխավոր կետը պատիժների խստությունն էր ընդդեմ եկեղեցու և ընտանիքի կարգերը խախտողների: Պատիժներ սահմանվեցին հատկապես մողեմեթիստների (քրիստոսներ) աղանդի դեմ, որոնք եկեղեցական կանոնադրությունն ու պաշտամունքն ավելորդ էին համարում և ամեն տեսակ անկարգություն ու անօրինություն գործում:

Հայաստանի ինքնուրույնությանն ուղղված հաջորդ հարվածը 447 թ. Հազկերտի հանձնարարականով Դենշապուի պաշտոնյայի Արևելյան Հայաստանում **աշխարհագրի** անցկացումն էր, որի նպատակներից էին հարկերի ծանրացումը և եկեղեցու ազատության սահմանափակումը: Դենշապուիը Հայոց աշխարհի հազարապետ Վահան Ամատունու փոխարեն նշանակեց մի պարսիկ պաշտոնյայի: Մի մոգպետ էլ ստացավ երկրի դատավորի պաշտոնը:

Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի վիճակը ծանրանում է, քանզի, ինչպես Եղիշեն է ասում, որտեղից պետք է հարյուր դահեկան առնեն, կրկնապատիկն էին առնում. նույնպիսի հարկեր էլ դրին ոչ միայն շեն, այլև ամերակ տեղերի վրա: Ծանրագույն տուրքեր և սակեր, բաժեր և հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի և անտառների վրա: «Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է արքունի արժանապատվությանը, այլ ավագակաբար հափշտակելով, այն ասորիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին, թե մի փեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպես է շեն մնում այդ աշխարհը»:

Վարդան Մամիկոնյան

Արդաշարի ժողովը

Պարսից արքունիքը այդքանով չբավարարվեց: Շուտով ստացվեց արքայի հրամանը քրիստոնեությունից հրաժարվելու և մագդեզական (գրադաշտական) կրոնն ընդունելու մասին: Դա լցրեց հայ ժողովրդի համբերության բաժակը: 449 թ. **Արդաշարում** Հովսեփ կաթողիկոսի գլխավորությամբ եկեղեցական ժողով գումարվեց, և նախարարների ու ամբողջ ժողովրդի համաձայնությամբ մերժվեց Սասանյանների՝ գրադաշտականություն ընդունելու պահանջը:

Հազկերտը, ստանալով հայերի մերժողական նամակը, սաստիկ կատաղում է և իր մոտ կանչում հայ նախարարներին՝ **մարզպան Վասակ Սյունուն, սարաբապետ Վարդան Մամիկոնյանին, Վահան Անպունուն, Գուգարքի բղեշխ Աշուշային** և այլոց, ինչպես նաև Վիրքի ու Աղվանքի նախարարներին:

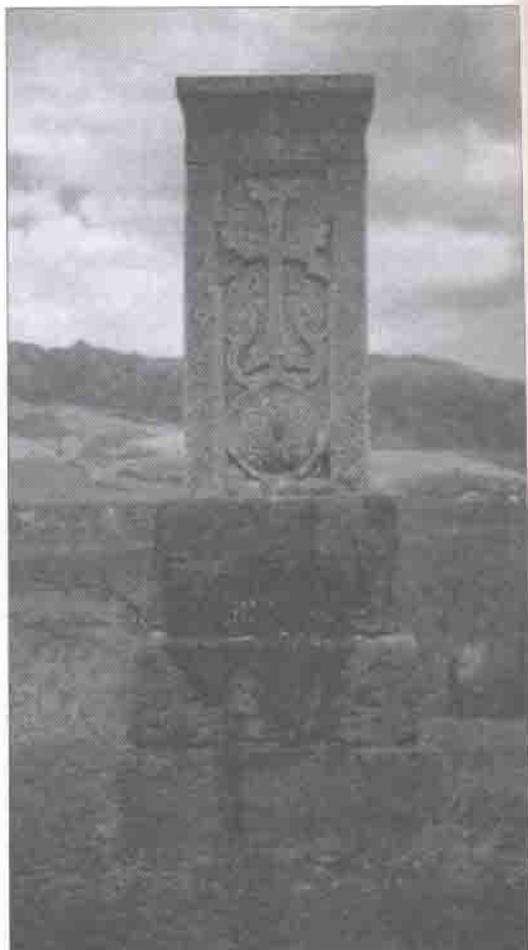

450 թ. սպրիլին նախարարները ժամանում են **Տիգրան**: Հազկերտը սպառնում է նրանց գրադաշտականություն չընդունելու դեպքում գրկել ժառանգական իրավունքներից և ընտանիքներով աքսորել Պարսկաստանի խորքերը: Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն աներկյուղ պատասխանում է. *«Յանկանում եմ մեռնել, քան թե սպրել ուրացությանը, ասանց Ասործ»*: Մյուս նախարարները դիմում են Հազկերտին, որպեսզի իրենց մի քանի օր ժամանակ տա: Իրականում նրանք ցանկանում էին ժամանակ շահել՝ իրենց գործողությունների հետագա ընթացքը որոշելու նպատակով:

Ապարամբության սկիզբը

Հայրենիք վերադառնալու և ապստամբության գործը կազմակերպելու համար նախարարները որոշում են առերես ընդունել գրադաշտականությունը: Վարդան Մամիկոնյանը, տեղեկանալով այդ մասին, սկզբում կտրականապես մերժում է, սակայն երբ լսում է նախարարների վճիռը հայրենիք վերադառնալու և գործը շարունակելու մասին, տալիս է իր համաձայնությունը: Հազկերտը, իմանալով հայ նախարարների որոշման մասին, կարծելով, որ վերջապես հասել է իր նպատակին, մոզպետին ու մոզերին հրամայում է իրենց ուղեկցող ուժերի և հայոց գնդի հետ մեկնել Հայաստան: Հազկերտը, Գուգարքի Աշուշա բղեշխին և Սյունյաց Վասակ իշխանի երկու զավակներին՝ Բարիկին ու Ատրնեբսեհին, պատանդ է պահում իր արքունիքում:

Հայոց գունդը, հայ նախարարները և մոզերի բազմությունն ուղեկցող զորքը հասնում են Հայոց աշխարհի և քանակում **Մաղկոպն գավառի Անզղ ախանում**: Մոզերն իրենց ուղեկցող պարսից զորքի հետ փորձում են քանդել տեղի եկեղեցին: Դա առաջացնում է տարբեր տեղերից ժամանած հայ բնակչության գայրոսյթը: Նրանք

Սիրուն խաչ՝ կառուցված Մամիկոնյանների կողմից. Դսեղ, XII դ.

Ղևոնդ երեցի գլխավորությամբ հարձակվում են մոզերի վրա և փրկում եկեղեցի՝ պղծումից ու ավերումից: Իրավիճակն արագորեն սրվում է:

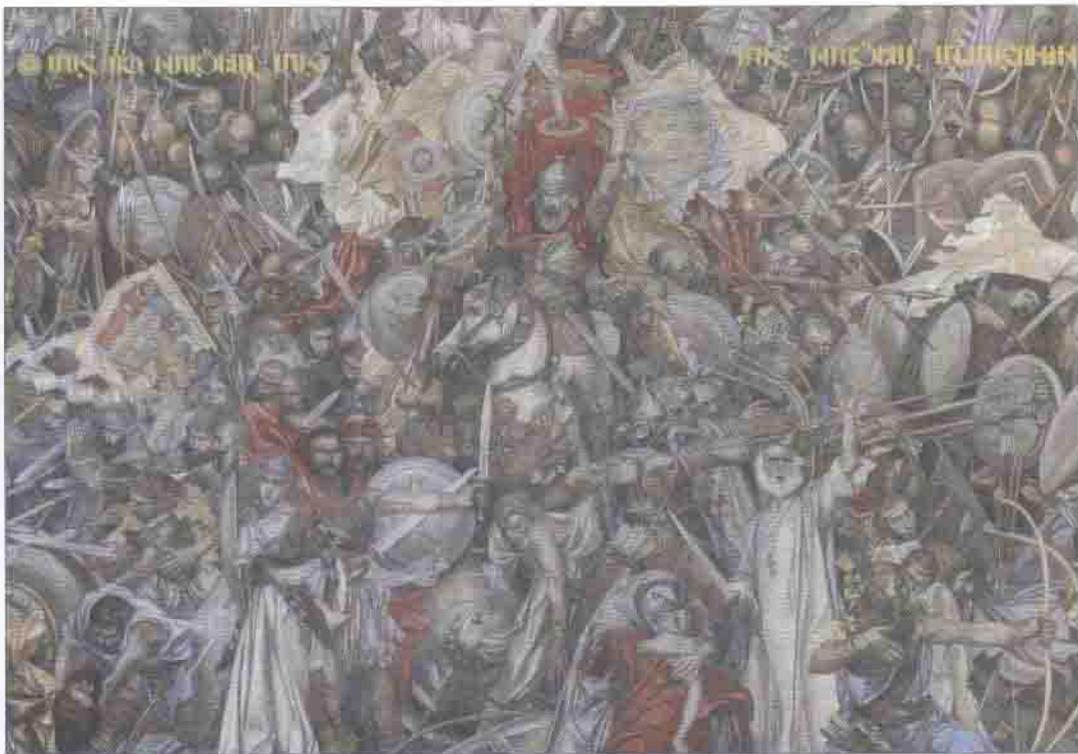
Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը խորհրդակցություն է հրավիրում, որի ժամանակ բոլորը տեղեկանում են, որ Տիգրան մեկնած ու վերադարձած նախարարների ուրացումը կեղծ է եղել: Ի լուր բոլորի՝ Վարդան Մամիկոնյանը հայտնում է ապստամբության մասին: Բոլորը միահամուռ երդում են տալիս, ասում *«Հախար*

ոխարի» խոսքեր: Ուխտը կնքվում է հայոց մարզպան Վասակ Սյունու և տանուտերերի ու ավագ սնարհների մատանիներով: Աշխարհագորը, ռամիկ քազմությունը, միանալով հայոց գորաքանակին, հարձակվում են մոզերի կառուցած ատրուշանի

կրակապաշտարանի վրա: Ապստամբները հանգցնում են պարսիկների սրբազան կրակը, քանդում նորակառույց ատրուշանը, իսկ մոզերին գերի վերցնելով՝ մահապատժի ենթարկում Անգղ ավանի հարևան Ջարեհավանում:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրե՞ք նախարարական համակարգի էությունը: Ի՞նչ էր պահանջվում ժողովրդին համախմբելու և հայրենիքը պաշտպանելու համար:
2. Ի՞նչ էին ծրագրել Սասանյանները հայ Արշակունիների անկումից հետո: Ի՞նչ պայմաններով պարսից արքան Սահակ Պարթևին թույլատրեց վերադառնալ հայրենիք: Արևելյան Հայաստանում հայ նախարարներն ինչ պաշտոններ էին շարունակում փարել: Ինչպե՞ս էր Հազկերտը փորձում թուլացնել Հայաստանի ռազմական հզորությունը:
3. Ինչպե՞ս է Հայ առաքելական եկեղեցին հավերժացրել Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հիշատակը:
4. Երբ է գունարվել Շահապիվանի ժողովը և ինչ որոշումներ է ընդունել: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Դենչապուհի անցկացրած աշխարհագիրը և ինչ հետևանքներ ունեցավ:
5. Հազկերտի հրովարտակը հայերից ինչ էր պահանջում: Երբ հրավիրվեց և ինչ որոշում ընդունեց Արտաշատի ժողովը:
6. Ի՞նչ որոշում ընդունեցին Տիգրան կանչված նախարարները: Արդյո՞ք հավատաց Հազկերտը նախարարներին: Ներկայացրե՞ք Անգղի և Ջարեհավանի դեպքերը: Ի՞նչ որոշում ընդունեցին ապստամբները:

Ավարայրի ճակատամարտը, գործ՝ Գ. Խանջյանի

§ 2. 450-451 ԹԹ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ապստամբության ծավալումը

Ապստամբությունն արագորեն ծավալվում էր Հայոց աշխարհում: Ապստամբ ուժերը պարսից կայսրերից ազատագրում են *Արարատը, Գտնին, Արագերսը* և այլ բնակավայրեր: Կազմվում է կռուվարություն. *Վասակ Սյունին՝* մարզպան, *Վարդան Մամիկոնյանը՝* սպարապետ, *Հովսեփ Վայոցձորցին՝* մեծ դատավոր, *Խորեն Խորխոռունին՝* մաղխագ:

Որոշ ժամանակ անց բուն Աղվանքից եպիսկոպոսների հետ Արարատ է գալիս հազարապետը և տեղնկացնում, որ պարսիկների քանակը երեք հարյուր մոզերի հետ ներխուժել է իրենց երկիրը: Զայթիչները պատակտում էին երկիրը, մահվան սպառնալիքով ստիպում բնակիչներին ըն-

դունել զրադաշտականությունը, պատրաստվում էին ատրուշաններ կառուցելու երկրում: Հայ գորականները քաջալերելով ճանապարհում են աղվանից պատվիրակներին՝ խոստանալով օգնության ելք գտնել:

Հայերը որոշում են օգնության խնդրանքով դիմել քրիստոնյա Բյուզանդական կայսրությանը: Սակայն կայսրը ոչ միայն հրաժարվում է հայերին օգնություն ցուցաբերելուց, այլև ընդհակառակը՝ Հազկերտի մոտ ղեկավարներ է ուղարկում և դաշինք կնքում նրա հետ:

Հայոց զորքը հավաքվում է և երկրի պաշտպանությունը տարբեր ուղղություններով ապահովելու համար բաժանվում է երեք գնդի: *Առաջին գունդը՝ Ներշապուհ Արծրունու* գլխավորությամբ, շարժվում է հարավ՝ պաշտպանելու Հայոց աշխարհն

Ավարայրի
ճակատամարտը,
գործ՝
Է. Բասթելյանի

Ատրպատականի կողմից: *Երկրորդ գունդը՝* սպարապետ *Վարդան Մամիկոնյանի* հրամանատարությամբ, նախապատրաստվում է արշավելու դեպի հյուսիս-արևելք՝ բուն Աղվանք և Ճորա պահակ ներխուժած պարսիկների առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով: Իսկ *երրորդ գունդը* հանձնվում է *Վասակ Սյունուն* և մնում Այրարատ աշխարհում:

Խաղխաղի ճակատամարտը, Ճորա պահակի գրավումը

Կուր գետի անցումի մոտ Վարդան Մամիկոնյանի զորագունդը հանդիպում է Ճորա պահակի մարզպան Սեբուխտ Նիխորականի բազմաքանակ զորքին:

Ճակատամարտը տեղի է ունենում հայոց արքայական հինավուրց ձմեռանոցի՝ *Խաղխաղ քաղաքի* մոտ 450 թ.: Վարդանն իր գնդով խիզախորեն գրոհում է թշնամու զորքի աջ թևի վրա: Փախուստի մատնված հակառակորդի զորականներից շատերն ընկնում են գետը և խեղդվում: Հաղթանակած հայկական զունդը, ցիրուցան անելով

պարսից զորքը, անցնում է Կուրի ձախափը և ազատագրում բուն Աղվանքի բերդերն ու քաղաքները:

Այս հայոց զորքը շարունակում է իր հաղթական երթը դեպի Հյուսիսային Կովկասի նշանավոր ռազմավարական լեռնանցքներից մեկը՝ *Ճորա պահակ*, և այնտեղ ևս ջախջախիչ հարված հասցնում պարսիկներին: Վարդան Մամիկոնյանն այստեղից դեպքան է ուղարկում հոների մոտ և դաշինք կնքում նրանց հետ ընդդեմ Սասանյանների: Անսպասելիորեն գուժկան է հասնում Հայոց աշխարհից: Վասակ Սյունին փոխել էր իր վերաբերմունքը ապստամբության նկատմամբ: Չստանալով օգնություն Բյուզանդիայից՝ Վասակը ծրագրել էր հաշտվել պարսից արքունիքի հետ: Ժողովրդի աջակցությունը շահելու համար նա լուրեր է տարածում, թե իբր Հազկերտը հրաժարվել է կրոնափոխություն պարտադրելուց: Նա ժողովրդին հորդորում էր հետ կանգնել ապստամբությունից, ինչը կարող էր թելադրված լինել նաև պատանդության մեջ նրա որդիների գտնվելու հանգամանքով: Սկսված

ապստամբության պայմաններում, երբ ժողովուրդը հանուն հայրենիքի կենաց ու մահու պայքարի էր ելել, մարզպան Վասակի հեռանալը ապստամբներից և հաստատվելը Սյունիքում մեծ հարված էր երկրի անվտանգությանը: Ուստի պատահական չէ, որ Վասակի գործունեությունը բացասական գնահատական է ստացել ապստամբության մասնակից Եղիշե պատմիչի կողմից:

Վարդանը, գիտակցելով պահի լուրջությունը, անմիջապես վերադառնում է Հայաստան: Որպես տաղանդավոր զորավար, պետական և քաղաքական մեծ գործիչ երկրի կառավարումը և զորքերի հրամանատարությունը Վարդան Մամիկոնյանն ամբողջությամբ վերցնում է իր ձեռքը: Հազարապետի պաշտոնը կրկին անցնում է Վահան Ամատունուն, իսկ մեծ դատավորի եր մնում է Հովսեփ Ա Վայոցձորցի կաթողիկոսին: Ռազմական գործողություններ չեն ընթանում վերահաս ձմռան պատճառով: Վարդան Մամիկոնյանը հայոց զորքին ուղարկում է երկրի զանազան գավառները՝ ձմեռելու:

Ավարայրի ճակատամարտը

Հազկերտը, լսելով, որ քյուզանդացիները հրաժարվում են ապստամբներին օգնելուց, բազմաքանակ զորքեր է ուղարկում Հայոց աշխարհ: Այս զորքերի հարվածային ուժը փղերի գունդն էր: Պարսից մեծաքանակ բանակը գլխավորում էր Մուշկան Նյուսալավուրտը:

Հայոց *վաթսունվեց հազարանոց* հեծյալ և հետևակ զորքը սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Արտաշատից շարժվում է Վասպուրական աշխարհի *Արորագ զավառը* և քանակում *Ավարայրի դաշտում՝ Տղմուր գետի ափին*: Եռապատիկ ավելի զինվոր ունեցող պարսիկ բանակը ճամբար է դնում Տղմուտի աջ ափին: Հայոց սպարապետը հայրենաշունչ կոչով դիմում է հայոց զորքին. «*Իմ քսիջ նիզակակիցներ, չերկնչենք ու չվախենանք և ոչ*

էլ մահկանացու մարդու սինեղի սրի դեմ կուներենքս դարձնենք, որպեսզի, եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը փա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը՝ մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս սրապերագվում, ընդունենք ուրախ սրբով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»:

Ղենոզ Երեցը և մյուս հոգևոր հայրերը Սուրբ պարարագի սեղան են կանգնեցնում և մկրտում մինչ այդ չմկրտվածներին: Այս արարողությունը տևում է ամբողջ գիշեր: Առավոտյան զինվորները նաև հաղորդություն են առնում:

Վարդան զորավարը հայոց զորքին հրամանատարներ է կարգում: Առաջին զորագունդը հանձնվում է *Ներշապուհ Արծրունուն*, որի համար նիզակակից է նշանակվում Մոկաց մեծ իշխան Արտակը: *Երկրորդի հրամանատարը Խորեն Խորխոռունուն* նիզակակից է կարգվում Արսեն Ընծայնեցին: *Թաթուլ Վանանդեցին* իր նիզակակից Տաճատ Գեթունու հետ ստանձնում է *երրորդ գնդի հրամանատարությունը*: Վարդան Մամիկոնյանը վերցնում է *չորրորդ գնդի հրամանատարությունը* և իրեն նիզակակիցներ կարգում Արշարունիքի տեր Արշավիրին ու իր եղբորը՝ Համազասպին:

451 թ. մայիսի 26-ի լուսարացին սկսվում է *Ավարայրի ճակատամարտը*: Հայոց հեծելազունդը՝ Վարդան զորավարի գլխավորությամբ, անցնելով Տղմուտ գետը, շեշտակի հարվածով մխրձվում է պարսից զորքի մեջ: Միայն որոշ ժամանակ անց թշնամին կարողանում է վերադասավորել իր ուժերն ու հարվածել հայոց զորքի ձախ թևին: Այդ տեսնելով՝ Վարդանը սրընթաց նետվում է այնտեղ և, ջարդելով հակառակորդի աջ թևը, շատերին ոչնչացնում է: Հայոց զորավարը թշնամու շարքերում այնպիսի իրարանցում է առաջացնում, որ Մուշկան Նյուսալավուրտը հրամայում է փղերին մտցնել ռազմի դաշտ: Կռիվը սաստկանում է: Վարդան Մամիկոնյանն ու իր զինակիցները հայտնվում են շրջա-

պատման մեջ: Եղիշեն գրել է. «Կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կորոքած արեց այնպեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ սրանալու կապարյալ նահապալությունն պատկը»:

Վարդան գորավարը և ութ մեծամեծ նախարարներ գոհվում են: Ճակատամարտը վերջանում է երեկոյան: Հայոց զորքից գոհվում է 1036 զինվոր, իսկ պարսիկներից՝ 3544:

Հայ առաքելական եկեղեցին Ավարայրի ճակատամարտում հերոսաբար գոհվածներին դասեց սուրբ նահատակների շարքին: Նրանց հիշատակի օրը մտցվեց եկեղեցական տոների մեջ՝ **Սուրբ Վարդանանց փոռն անունով**:

Հայրենիքի և հավատքի պաշտպանության համար մղված սուրբ Վարդանանց պատերազմը հայոց ազատատենչ ոգու վառ արտահայտությունն էր: Ավարայրի ճակատամարտը հաղթանակ էր ընդդեմ բռնակալության, դավաճանափոխության, մահվան: «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն». այսպիսի խոսքերով է պատմիչ Եղիշեն բնութագրել Վարդանանց սխրանքը: Հետագա դարերում Ավարայրի հերոսապատումը՝ սրբագործված Վարդան Մամիկոնյանի անունով, ոգեշնչման և հայրենիքը կյանքի գնով պաշտպանելու գաղափարի աղբյուր դարձավ հայոց բազում սերունդների համար:

Վարդանանց պարերազմի արդյունքները

Ավարայրի ճակատամարտից հետո ապստամբ ուժերը պատսպարվեցին տարբեր ամրոցներում: Դրանցից մեկում պաշարվածների մեջ էին **Հովսեփ կաթողիկոսն** ու **Ղևոնդ Երեցը**: Գիշերը, Բակ անունով քաջ զորականի առաջնորդությամբ, յոթ հարյուր հոգի կարողացավ հեռանալ ամրոցից: Պաշարի սպառման պատճառով շատերը, դուրս գալով ամրոցից, գոհվեցին, իսկ Հովսեփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ Երեցը Մուշկան Նյուսալավուրտի հրամանով գերվեցին:

Ավարայրի բոցը չէր մարել: Հայոց աշ-

խարհի մեծ նախարարների տոհմերից շատերն ամրացել էին Միջնաշխարհի, Խաղտիքի, Տնորիքի, Արցախի, Ուտիքի ամրոցներում: Նոր ուժերով համալրված պարսից զորքերը զանազան ուղղություններով դարձյալ հարձակումներ էին գործում: Միջնաշխարհում Կապույտ լեռան ամրոցների պաշտպանները քաջությամբ հակահարված տվեցին և ջախջախեցին թշնամուն:

Պարսից արքան, իր անհաջողությունների գլխավոր մեղավորը համարելով Վասակ Սյունուն, նրան կանչում է Տիգրուն: Վասակի փոխարեն որպես մարզպան Հայաստան է ուղարկվում Ատրորմիզդը: Միաժամանակ Հազկերտը հարկադրված երկրից հանում է պարսից զորքը: Ատրորմիզդը խաբեությամբ իր մոտ է հրավիրում ապստամբության մասնակից հոգևորականներին և շղթայակապ ուղարկում պարսից արքունական ձմեռանոց: Նկատի ունենալով, որ հայ նախարարներից շատերը շարունակում էին անտոկ պահել ամրոցները, իսկ մարզպանը երկյուղի մեջ էր, պարսից արքունիքը հրահանգում է զգուշությամբ վերաբերվել բանտարկված հոգևորականներին և աշխարհը «սիրով նվաճել»:

Հայաստանում մնացած հոգևորականներին թույլատրվում է վերադառնալ իրենց ծառայությանը, շինականներին՝ տեր կանգնել իրենց ունեցվածքին և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Բռնությամբ մազդեզականություն ընդունածներին իրավունք է տրվում վերստին վերադառնալու քրիստոնեությանը: Ձերբակալված Հովսեփ Ա-ի փոխարեն հայոց կաթողիկոս է դառնում **Մելիսե Ա Մանազկերտցին (452-456 թթ.)**՝ Աղբիանոսյան տոհմից:

Երբ շատերն իմանում են երկրում տեղի ունեցող փոփոխությունների մասին, վերադառնում են իրենց տեղերը, իսկ նախարարները, որոնք ամրացել էին Հայոց աշխարհի բերդերում կամ հեռավոր օտարության մեջ էին, ներկայանում են պարսից արքային: Սակայն քանիցս իր նենգությունը ցուցադրած Հազկերտը նրանց ևս ձերբակալում է և բոլորին բազում չարչարանք-

ներից հետո հեռավոր արտո ռոլարկում: Մարգպան Վասակը դատապարտվում է մահվան:

454 թ. հեռավոր արտոում նահատակվում են Հոգևեի Վայոցձորցի կաթողիկոսը, Ղևոնդ Երեցը և մյուսները:

Երկար տառապանքներից հետո պարսից գերությունից ողջ մնացած նախարարները 464 թ.՝ Պերոզի գահակալության

(459–484 թթ.) ժամանակ, վերադառնում են հայրենիք: Հայոց աշխարհի կաթողիկոսական աթոռին է բարձրանում **Գյուր կաթողիկոսը (461–478 թթ.)**:

Սուրբ Վարդանանց նահապետության գնով հայոց երկիրը պահպանում է իր ներքին ինքնուրույնությունը, իսկ ժողովուրդը՝ քրիստոնեական հավաքը:

Հարգեր և աստօայրանքներ

1. Ներկայացրեք ապստամբության ծավալման ընթացքը:
2. Ինչով եք բացատրում Վասակի նոր դիրքորոշումը: Ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Վարդանի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո:
3. Նախապատրաստական ինչ քայլեր ձեռնարկեց սպարապետը, որոնք բանակեց հայոց զորքը: Հոգևոր ինչ արարողություն կատարվեց Ավարայրի դաշտում: Ճակատամարտից առաջ ինչ գորարածանում կատարեց սպարապետը:
4. Նկարագրեք Ավարայրի ճակատամարտը: Ինչ նշանաբանով էր մղվում ճակատամարտը:
5. Պատմական ինչ կարևոր հետևանք ունեցավ ճակատամարտը: Ինչ փոփոխություններ կրեց պարսից արքունիքի քաղաքականությունը: Ինչ ճակատագիր ունեցան Հազկերտին ներկայացած նախարարներն ու բանտարկված հոգևորականները:
6. Ներկայացրեք Վարդանի կերպարը: Հայոց եկեղեցին ինչպես է հավերժացրել Վարդանանց հիշատակը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Եղիշեն Ավարայրի Վարդանանց հերոսների լուսավորչական դարաշրջանում՝ Հայոց Ոսկեդարում հոգու կորույթի և լուսավորության մասին.

«Ինչպես որ հնում մեկն ասել է՝ չհասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անմահություն: Ով որ չգիտե, թե ինչ է մահը, վախենում է մահից, իսկ ով գիտե մահը,

նրանից չի վախենում: Եվ այս բոլոր չարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնությունից: Կույրը գրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգիտությունը գրկվում է կատարյալ կյանքից: Լավ է աչքով կույր լինել, քան մտքով կույր: Ինչպես որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմինների տեսողությունից» (Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Բ):

§ 3. ՎԱՇԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳԼԵՆՎՈՐԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
481-484 ԹԹ.

**Մարզպանական Հայաստանի
քաղաքական իրավիճակը**

Վարդանանց պատերազմից հետո պարսից արքունիքն առժամանակ շարունակում է հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ քաղաքական ու կրոնական հալածանքները կրկնվում են: Արևելյան Հայաստանում հայրենասիրական ուժերը գլխավորում էր *Վահան Մամիկոնյանը*¹՝ Վարդան գորավարի եղբոր՝ Հմայակի որդին: Հայոց հոգևոր կյանքը առաջնորդում էր Գյուտ կաթողիկոսը: Արտահայտելով հայ հայրենասերների տրամադրությունը՝ օգնության խնդրանքով նա մի քանի դիմումներ էր հղել քյուզանդական կայսրին: Այս անգամ ևս Բյուզանդիան անպատասխան էր թողել հայ հայրենասերների դիմումը:

Պարսից Պերոզ արքան առիթը քաց չի թողնում երկիրը թուլացնելու համար: Նախարարական կալվածքները մասնատելու նպատակով նա *հողեր ժառանգելու իրա-*

վունք է շնորհում կրթսուր իշխաններին՝ սեպուհներին: Գյուտ կաթողիկոսի և Վահանի դեմ քանսարկություններ են սկսվում: Պերոզի հրամանով Գյուտ կաթողիկոսը 471 թ. մեկնում է Տիգրոն: Աննկուն կերպով պատասխանելով իրեն ուղղված մեղադրանքներին՝ Գյուտ կաթողիկոսը մերժում է դավանափոխ լինելու Պերոզի առաջարկը: Որոշ ժամանակ անց նա վերադառնում է հայրենիք և իր կյանքի վերջին տարիներն ապրում Վանանդ գավառում:

Պերոզ արքան, զբաղված լինելով Միջին Ասիայում հոնների դեմ պատերազմով, խուսափում է հայ հայրենասիրական ուժերին քացահայտորեն հալածելու քայլերից: Սակայն նա թաքուն խրախուսում էր ուրացող նախարարներին, որոնց գլխավորում էր Գաղիշո մաղխազը:

Արևելյան Վրաստանում պարսիկների դեմ ապստամբում է *Վախթանգ Գորգասաղ* թագավորը (456-502 թթ.): Նա հարվածն ուղղում է պարսից արքայի դրածո րզնշխ Վազգենի դեմ: Վերջինս խիզախ իշխան

Աշուշայի գավակն էր և Սուրբ Վարդանի աղջկա՝ Շուշանիկի ամուսինը: Սակայն ևս պարսից կրոնն ընդունելուց հետո ուրացել էր քրիստոնեությունը: Շուշանիկը, որ մայրական սրբության մարմնավորումն էր և ճշմարիտ քրիստոնյա, չնայած երկարատև տանջանքներին, մերժում է կրոնափոխվելու՝ Վազգենի բոլոր պահանջները և նահատակվում: Եկեղեցին նրան ևս դասել է սրբերի շարքին:

Վախթանգի կողմից Վազգեն բղեշխի սպանությունը Հայաստանում ապստամբության բռնկման ազդանշան էր:

Ապարամբական պայքարը

481 թ. հայ նախարարները հավաքվում են **Շիրակում** և որոշում ապստամբել: Վարդանանց ազատատենչ միաբանության ուխտերի ոգով նրանք վճռում են. «*Լավ ենք համարում մի անգամ մեռնել, քան թե ամեն օր եկեղեցու և քրիստոնեության արհամարհանքը և քակվումը տեսնել*»: Վահան Մամիկոնյանը ստանձնում է ապստամբության ղեկավարությունը՝ կանգ չառնելով անգամ պարսից արքունիքում պատանդ մնացած եղբոր՝ Վարդի կյանքը վտանգելու առջև:

Մարզպան Ատրվշնասպը բանակում է Շիրակ գավառի Անի ամրոցի մոտ: Հայ ապստամբները հետապնդում են պարսից մարզպանին մինչև Արտաշատի բերդը: Մարզպանն իր խմբով գիշերը փախչում է Ատրպատական:

481 թ. Արևելյան Հայաստանում կառավարություն է կազմվում. **Սահակ Բագրատունի** ասպետը նշանակվում է **մարզպան**, **Վահան Մամիկոնյանը՝ տարապետ**, **Հովհաննես Ա Մանդակունի** կաթողիկոսը մեծ դատավոր: Ատրվշնասպի՝ նոր ուժերով ներխուժման լուրը ստանալով՝ հայ ապստամբները պատրաստվում են դիմադրության: Հայ զորականները հասնում են Վարազկերտ գյուղը և լսում, որ **պարսից 7-հազարանոց** զորքն անցել է Արաքս գետը: Հայոց **չորս հազար զորականների** գունդը բանակում է Արարատի քարքա-

րոտ լանջին՝ Մասյացոտն գավառի **Ալոռի գյուղի** մոտ: Պարսից հիմնական ուժերը ջախջախվում են, սպանվում է նաև Ատրվշնասպը:

Պարսից արքունիքը չի հապաղում Հայաստանի դեմ նոր արշավանք ձեռնարկել: Պարսիկների բազմաքանակ զորքը հասնում է Հեր և Զարնանդ գավառների սահմանը: Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած հայոց զորքը շտապում է **Արաքս գալիս**: Ավարայրի դաշտի մոտակայքում՝ **Ներսեհասպար գյուղի** մոտ, տեղի է ունենում նոր ճակատամարտ: Մարտից առաջ ոգևորիչ ճառ է արտասանում կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունին: Կոչվում հատկապես աչքի է ընկնում հայոց կենտրոնական գունդը: Ճակատամարտը հայոց հաղթանակով է ավարտվում: Այդ ժամանակ էլ Վարդը փախուստով ազատվում է պարսից պատանդությունից և վերադառնում հայրենիք:

Հայոց զորքը հանգստանում էր **Ծաղկոյն գալստում՝ Վաղարշակի Ջերմուկներում**, որը հայոց բանակի հանգստավայրն էր: Շուտով Վախթանգ թագավորից օգնության խնդրանք է ստացվում: Վրաց թագավորը հայտնում էր, որ պարսկական մեծ գունդ է մտել Վիրք, իսկ ինքը նահանջել է Գուգարք աշխարհ: Վախթանգը նաև տեղեկացնում էր, որ հունների զորքին գալու հրաման էր տրված, ուստի բոլորը միասին կարող են ոչնչացնել թշնամուն: Վահանը փոքրաթիվ գնդով 482 թ. շտապ գնում է Գուգարաց աշխարհի և այնտեղից անցնում **Ճարմանայի դաշտը**՝ Կուր գետի հովիտ: Վախթանգը հուսադրում է հայերին, թե եղած ուժերը քավարար են՝ հաղթելու համար պարսիկներին: Սակայն Ճարմանայի ճակատամարտը անհաջող և ողբերգական ելք է ունենում. զոհվում են հայոց տասնուտեր, ասպետ **Սահակ Բագրատունին**, Վահանի եղբայր քաջ **Վասակ Մամիկոնյանը** և ուրիշներ: Հայոց բանակի մնացած ուժերով Վահան Մամիկոնյանը վերադառնում է հայրենիք:

483 թ. պարսից բազմաքանակ զորքը Բասենի Դու գյուղում փորձում է շրջափակել

Վահանի ուժերը: Պարսից զորավար Միհրանը պատգամավորներ է ուղարկում՝ խաղաղության առաջարկով, սակայն Վահանից մերժում է ստանում:

484 թ. Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը՝ Հազարավուխտի գլխավորությամբ, անցնելով Երասխ գետի կամուրջը, ներխուժում են Արտաշատի շրջակա տարածքը, այնուհետև Դվինի մոտ ռազմական կարգով դասավորվում Խոսրովակերտ անտառից մինչև Ջրվեժի լեռները: Հայոց հեծելազունըը, քաջասրտորեն ձեռքբերելով պարսկական գնդի մի թևը, շատերին տապալում է: Մարտի ընթացքում զոհվում են երկու նախարարներ՝ Դիմաքսյան և Մահառունի տոհմերից: Հովհաննես կաթողիկոսը, որ զորքի հետ մարտադաշտում էր, ձիուց վայր է ընկնում և վնասվում, սակայն շարունակում է ոգեշնչել հայերին:

Վահանը հայ նախարարների հետ անցնում է **Խաղարյաց աշխարհը**: Հազարավուխտը հարձակվում է Բարձր Հայքի Շահազում գավառում գտնվող ապստամբների մի խմբի վրա, ռամիկներից շատերին կոտորում է, իսկ Ներսես ու Հրահատ Կամսարական եղբայրների կանանց պատանդ տանում:

Պարսից արքունիքի կողմից հայոց մարզպան նշանակված Շապուհը Կամսարականների կանանց քանտարկում է Բասեն գավառի Բողբերդ ամրոցում և լուր տալիս նրանց ամուսիններին, որ եթե նրանք հնազանդվեն պարսից թագավորին և սպանեն Վահան Մամիկոնյանին, ապա կարող են հետ ստանալ իրենց կանանց: Կամսարական եղբայրները ոչ միայն մերժում են այդ նենգ առաջարկը, այլև սեպուհ Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ իրենց ջոկատով փորձում են միանալ Վահան Մամիկոնյանի զորքին: Կարևոր գավառի Արծաթի կոչվող գյուղի մոտ նրանք ջախջախում են պարսից զունըը:

Վահան Մամիկոնյանն իր զորքով գնում և քանակում է Արշամուկյաց գավառում: Հայոց զորականների նետաձգությունից պարսից գնդից շատերը սպանվում են:

Առավոտյան հայ զորականները տեսնում են Շապուհի առաջապահ զորքը, սակայն դա բնավ չի ընկճում Վահանին և նրա զինակիցներին. նրանք քաջաբար շարունակում են պայքարը:

Պարսկաստանից անսպասելի լուր է ստացվում, որ պարսից զորքերը Միջին Ասիայում պարտություն են կրել հեպթաղներից, և Պերոզ արքան սպանվել է: Պարսից զորքն արագորեն վերադառնում է Պարսկաստան:

Նվարսակի պայմանագիրը

Վահան Մամիկոնյանը հայոց զորքով գալիս է Դվին: Պարսկաստանում գահ բարձրացած **Վաղարշը (484-488 թթ.)** Հայաստան է ուղարկում պարսիկ պաշտոնյա **Նիխորին**, որը հայերին պետք է տեղեկացներ, որ Վահանի և իր զինակիցների ապստամբության պատճառը Վաղարշի եղբոր՝ Պերոզի անմարդկային վարքն էր: Արքան խորամանկում էր, քանզի նա Նիխորին հանձնարարել էր սիրաշահելով նրանց ենթարկել պարսից պետությանը:

Նիխորը, գալով Հայաստան, մնում է **Տեր գավառի Նվարսակ** գյուղում: Դեսպանների միջոցով նա Վահանին հրավիրում է քանակցությունների:

Վահանը Նիխորի առջև պայմաններ է դնում՝ հրաժարվել կրոնափոխության առաջարկից, անարժան և ուրացյալ նախարարներին պաշտոններ չտալ, հարգել հայ նախարարների ժառանգական իրավունքները, մարդկանց գնահատել ըստ արժանվույն և այլն, այսինքն՝ ձանաչել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը: Նիխորը հավանություն է տալիս Վահանի պայմաններին:

Վահանը, ստանալով Նիխորի հրավերը, նախարարների և քազում գնդերի հետ մեկնում է նրա ձամբարը: Երբ մոտենում են Նվարսակ գյուղին, Վահանն իր զորքին հրամայում է պատրաստվել ըստ պատերազմական կարգի: Պատերազմական փողերի ձայներից երկիրը թնդում է: Պարսից

ճամբարում զարհուրած կարծում են, թե Վահանը եկել է պատերազմելու: Նրան Նիխորի պատգամավորներն ասում են, թե պարսից կարգով բանակ մտնելիս փող հնչեցնելու պատիվը վերապահված է միայն իրենց զորավարին: Վահանը պատասխանում է, որ ինքը շատ լավ գիտի Պարսից աշխարհի կարգը և արևածագին իր զորքով մտնելով Նիխորի ճամբարը՝ պահանջում է իր առաջադրած պայմանները հաստատել պարսից արքայի գրով և կնիքով:

Նվարսակում 484 թ. պայմանագիր է կնքվում Վահան Մամիկոնյանի և Նիխորի միջև: Մի քանի օր անց Վահանը, հավաքելով հայոց այրուձին, ուխտակից նախարարների հետ մեկնում է *Տիգրոն՝ կնքելու հայ-պարսկական հաշտություն*: Արքունի մեծ դահլիճում Վահան Մամիկոնյանի հետ խոսելիս Վաղարշ թագավորը հայտնում է իր գոհունակությունը Նվարսակի հաշտության կապակցությամբ և, ամբողջ մեղքը Պերոզի վրա քարդելով, ասում. «*Դուք բնավ ոչինչ համարեցիք այս աշխարհը, քաջաբար մեռան նրանք, որ մեռան, և առավել քաջաբար ապրում եք դուք*»: Վահանը դիվանա-

գիտորեն թագավորին արդար լինելու կոչ է անում: Վաղարշը համաձայնում է քավարարել Վահանի բոլոր պահանջները՝ դադարեցնել կրոնափոխության քաղաքականությունը, կրկին թույլատրել քրիստոնեական կրոնի դավանումը, չմիջամտել հայ նախարարների ներքին գործերին և պաշտոններ չտալ հավատորացողներին, հարգել հայ հողատեր-նախարարների ժառանգական իրավունքը և այլն: Վահան Մամիկոնյանը պարսից արքայի կողմից ճանաչվում է *Մամիկոնյանների փանուպետության գահերեց և հայոց ապարապետ*: Նա, վերադառնալով Հայաստան, մեկնում է հայոց ուտան՝ *Գլին*: Վաղարշի հատուկ հրովարտակով հայոց սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր *Վահանը հասարակում է մարզպանի* պաշտոնում:

Վարդան Մամիկոնյանի և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ազատագրական ապստամբությունները նշանավորեցին Հայաստանում հայոց փանուպիրական համակարգի պահպանումը և հայոց փառարկան պետականության վերականգնումը:

Հարգեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Պերոզը Հայաստանի նկատմամբ: Ո՞վ էր Վահան Մամիկոնյանը: Ինչու Գյուտ կաթողիկոսը մեկնեց Տիգրոն: Ինչ գիտեք Շուշանիկի մասին: Ինչու Վազգեն բղեշխի սպանությունը Հայաստանում ապստամբության բռնկման ազդանշան եղավ:
2. Ինչ որոշեցին հայ նախարարները Շիրակում: Ինչ կազմ ուներ Հայաստանում ապստամբների առեղծած իշխանությունը: Ներկայացրեք Արտիի ձակատամարտը:
3. Ձեր կարծիքով՝ ինչու հայերը որոշեցին օգնել Վախթանգին: Ինչ իրադարձություններ տեղի ունեցան 482-484 թթ.:
4. Պարսից արքա Վաղարշը Հայաստանի նկատմամբ ինչ քաղաքականություն որդեգրեց: Ներկայացրեք Նվարսակի բանակցությունները, ինչ պայմաններ առաջադրեց Վահան Մամիկոնյանը: Երբ կնքվեց Նվարսակի պայմանագիրը և ինչ հետևանքներ ունեցավ:
5. Համեմատեք Վարդանանց և Վահանանց պատերազմները: Ինչ նշանակություն ունեցան դրանք:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ

Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը Հայոց Արևելից կողմերում

V դ. 80-ական թթ. հայոց ապստամբական շարժման արդյունքներից էր Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներում (**Հայոց Արևելից կողմանք**) և հարակից տարածքներում հայկական թագավորության հիմնումը, որտեղ Հայկազուն-Սիսակյան Առանից սերող տոհմից գահ բարձրացավ **Վաչագան Բարեպաշտը** (484 թ.-VI դ. առաջին կես): Վաչագան թագավորը, անցնելով սուրբ նահատակների վայրերով, Ամարաստոմ այցելում է նաև Գրիգորիս եպիսկոպոսի գերեզմանին: Նրա բարենորոգչական գործունեության շնորհիվ բարգավաճում են եկեղեցաշինությունը և դպրոցաշինությունը: Վաչագան Բարեպաշտ արքան ստեղծում է **«Սահմանադրութիւն կանոնական»-ը**, որը եպիսկոպոսնե-

րի, քահանաների և ազատների համաձայնությամբ ընդունվում է Աղունքի կանոնադիր ժողովում: **Այն համաշխարհային և հայ իրավագիտության պարամոնային մեջ վաղ կանոնագրություններից է:** Մովսես Կաղանկատվացու գնահատմամբ՝ Վաչագան Բարեպաշտը **«եղավ ասրվածագիտության լույսի դուռ և բազմազան բարիքների երջանիկ օրինակ»:**

Քաղաքական իրավիճակը և Դվինի 506 թ. ժողովը

Միջազգային ասպարեզում կարևորվում էին քրիստոնեական եկեղեցիների հարաբերությունները: Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես պահպանել է Քրիստոսի մի բնության մասին ճշմարիտ դավանաբանությունը՝ հենվելով տիեզերական **սուսջին երեք՝ Նիկեայի (325 թ.), Կոստանդնուպոլսի (381 թ.) և Եփեսոսի (431 թ.) ժողովների**

Արցախի Տիգրանակերտի եկեղեցի, V-VI դդ.

վճիռների վրա: Եփեսոսում դատապարտվել էր Նեստորը, որի հետևորդները հովանավորվեցին Պարսկաստանում: Հայ եկեղեցին չէր մասնակցել *Քաղկեդոնի IV ժողովին (451 թ.)*, որն ընդունել էր Քրիստոսի՝ «մի անձ, երկու բնություն» բացատրությունը՝ այդ ժամանակ Հռոմի պապ Լևոն I Մեծի՝ «Տոմար Լևոնի» կոչվող թղթի հիման վրա: Այդ բանաձևի հետևորդները հետագայում կոչվեցին *քաղկեդոնականներ* կամ *երկարնակներ*:

Ժամանակի ընթացքում կայսերական շրջաններում անհանգստություն էր առաջացել քաղաքական ծանր հետևանքներով լի եկեղեցական պառակտումից: Ջենոն կայսրը 482 թ. հրապարակեց «*Հենտրիկոնը*» («միավորության գիրը»)՝ փորձելով հաշտեցնել քաղկեդոնականներին և հակաքաղկեդոնականներին: Քաղկեդոնական բանաձևն ու բոլոր հերետիկոսությունները մերժող Անաստասիոս I կայսեր հրովարտակր (506 թ.) միտված էր արևելյան եկեղեցիների հետ հաշտեցմանը, ինչը բխում էր կայսրության քաղաքական շահերից: Քաղկեդոնականությունը, այնուամենայնիվ, դարեր շարունակ ծառայեցվեց Բյուզանդիայի ծավալապաշտական քաղաքականությանը:

Վահան Մամիկոնյանից հետո իշխանությունը VI դ. սկզբին անցնում է նրա եղբորը՝ *Վարդ Պարրիկին*: Հայոց կաթողիկոս *Բարզան Ա-ն Դվինում 506 թ. ժողով է* գումարում՝ Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա վրաց, աղվանից հոգևորականների և նեստորականներից Պարսկաստանում նեղվող քրիստոնյաների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Դվինի ժողովը դատապարտում է նեստորականների գործողությունները և Նիկեայի ժողովի դավանարանության վրա հաստատված գրություն է կազմում ու հանձնում Պարսկաստանից եկած քրիստոնյաներին: *Ժողովում ուղենշվում է Հայ եկեղեցու դավանաբանական ինքնուրույնությունը*:

Վարդ Պարրիկից հետո Արևելյան Հայաստանում կառավարեցին պարսիկ մարզ-

պանները, այնուհետև՝ հայոց իշխան *Սմեծ Գնունին*:

Ակաված բյուզանդա-պարսկական պատերազմը, որը ավերածություններ պատճառեց Հայաստանին, շարունակվում է նաև նոր գահակալած Հուստինիանոս I-ի (527-565 թթ.) և Խոսրով I Անուշիրվանի (531-578 թթ.) գահակալության սկզբնական շրջանում և ավարտվում «համիտենական» կոչված հաշտության կնքումով (532 թ.):

Արևմտյան Հայաստանը VI դարի առաջին կեսին

Արևմտյան Հայաստանում (Մեծ Հայքի արևմտյան մաս և Փոքր Հայք) գործում էր Բյուզանդական կայսրության վարչակարգը: Հուստինիանոս I-ը, կայսրության կառավարումը կենտրոնացնելու և հայ նախարարների ներքին կառավարման համակարգը քանդելու նպատակով, Արևմտյան Հայաստանում իրականացնում է մի շարք միջոցառումներ, որոնք ծանրացնում են հայության վիճակը: Կայսրը 530-531 թթ. *ուսգմավարչական բաժանում է* կատարում, խախտում Արևմտյան Հայաստանի իշխանական տների համակարգը՝ կառավարումը հանձնելով բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներին: 536 թ. հրապարակած *օրենքով՝* Արևմտյան Հայաստանի նախկին նահանգներից և հայկական հինգ ինքնուրույն իշխանություններից ստեղծում է *Առաջին Հայք* (կենտրոնը՝ Հուստինիանուպոլիս), *Երկրորդ Հայք* (Սեբաստիա), *Երրորդ Հայք* (Մելիտինե) և *Չորրորդ Հայք* (Մարտիրոպոլիս) *նահանգները*: Հատուկ *օրենքով* տոհմական կալվածքներ *ժառանգելու իրավունք էր* ստանալու *նաև կանանց ու աղջիկներին*, որով նախարարական հողային տիրույթները բաժան-բաժան էին լինում: Դրանով վտանգվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի հայ նախարարների տոհմական կապը Արևելյան Հայաստանի նախարարական տների հետ:

Բյուզանդական կայսրության լուծը ծանրանում է: Հայոց իշխան Համազաս-

պին զրպարտելով և սպանելով՝ կայսեր մտերիմներից Ակակիոսը հայերի վրա ավելի ծանր հարկ է դնում ու բռնություններ գործադրում: **539 թ. հայերը, Հովհաննես Արշակունու և նրա որդու՝ Արարախանի գլխավորությամբ,** ապստամբում ու սպանում են Ակակիոսին: Հուստինիանոսն ուղարկում է Սիտտաս զորավարի զորքը: Ճակատամարտում նրան նիզակով սպանում է Արտավան Արշակունին: Կայսրը նոր ուժեր է ուղարկում: Ջորավար Բուգեսը դավադրաբար սպանում է իր մոտ գնացած Հովհաննես Արշակունուն: Ապստամբները հարկադրաբար դիմում են հոսրով Անուշիրվանին: Օգտվելով առիթից՝ պարսից արքան 540 թ. Բյուզանդիային պատերազմ է հայտարարում: Ռազմական գործողությունները ավերածություններ են պատճառում Հայաստանին:

Արտավանն իր եղբոր հետ անցնում է Բյուզանդիա՝ կայսեր մոտ ծառայության: Նրանք մասնակցում են Հյուսիսային Աֆրիկայում մղված կռիվներին: **Արարախանն** այնտեղ զորավար է նշանակվում, այնուհետև, գալով կայսրության մայրաքաղաք, **548 թ. մասնակցում է հայազգի զորավար Արշակ Արշակունու՝** Հուստինիանոսի դեմ կազմակերպած **խռովությանը:** Ըստ **Պրոկոպիոս Կեսարացու՝** Արտավանին Արշակն ասել էր. «Հայրենիքն ամուր կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինական ծանր հարկեր, երբ իր հայրը սպանվել է՝ հակառակ նրան փրված երաշխիքների, երբ ամբողջ իր հարազատ ժողովուրդը արկնացված և ցրված է դժոխ հոռմեական երկրով մեկ, ինքը վախեցած և անզորձ նստած է»: Խռովությունը քացահայտվում է մասնակից բյուզանդացիների մատնությամբ: Հուստինիանոսը, ի թիվս մյուսների, Արտավանին պաշտոնանկ է անում և արգելափակում պալատում, քանզի նրանց՝ որպես հմուտ զորավարների կարիքն ինքը զգալու էր հետագա պատերազմների ժամանակ:

571 թ. ապստամբությունը և պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պատերազմը

Ազգային-եկեղեցական խնդիրներով մտահոգ հայոց կաթողիկոս **Ներսես Բ Բագրևանդացու** ջանքերով **554 թ. գումարվեց Դվինի երկրորդ ժողովը:** Այն վերջնականապես հասարակեց Հայ առաքելական եկեղեցու ազգային ինքնուրույնությունը, ինչն արտահայտվել է Հայոց աշխարհի միաբանության ուխտին նվիրված գրվածքում: Դվինի ժողովների (VI դ.) որոշումները պաշտպանում էին Հայ եկեղեցու դավանաբանությունը թե՛ պարսից արքունիքի հովանավորած նեստորականության և թե՛ քաղկեդոնական բանաձևին հետևող բյուզանդական եկեղեցու ուսնձգություններից:

564 թ. Հայաստանում պարսիկ մարզպան Սուրենի նշանակումով ավելի ծանրացան հարկերն ու տուրքերը, վարչական և կրոնական ճնշումները: Դվինում փորձ արվեց հիմնել զրադաշտական պաշտամունքի մի ատրուշան: Չնայած Հովհաննես Բ Գաբրեղենացի կաթողիկոսի և նախարարների բողոքներին՝ մարզպանը շարունակում է իր ապօրինի գործողությունները՝ հարստահարում հայ բնակչությանը, Ս. Գրիգոր եկեղեցին վերածում պահեստի: Սուրենը սպանում է Մամիկոնեից տեր Վասակի որդուն՝ Մանվելին: Այդ սպանությունը մեծ զայրույթ է առաջացնում և լցնում հայ ժողովրդի համբերության բաժակը:

Հայերը **571 թ. ապստամբում են՝** Վասակ Մամիկոնյանի մյուս որդու՝ **Վարդանի (Վարդան Կրպակը)** գլխավորությամբ: Կովի ժամանակ Սուրեն մարզպանը սպանվում է Դվինում: Ապստամբներից ոմանք գնում են Բյուզանդիա: Կայսրը օգնական զորք է ուղարկում, և Վարդանը ջախջախում է պարսիկներին: Հայաստան ներխուժած պարսից զորավար Միհրանի 20 հազար զորքը պարտվում է **Խաղանախյայի ճակատամարտում:**

572 թ. վերսկսված պարսկա-բյուզանդական պատերազմի ընթացքում Խոսրով

Թևափոր խաչ Դիլինից. V-VI դդ.

Անուշիրվանը ներխուժում է Հայաստան և, անցնելով Արտազ և Բագրևանդ գավառներով, հասնում է Կարին, իսկ այնտեղից՝ Մելիտինե: Նրա դեմ է դուրս գալիս Վարդանը և պարտության մատնում: 20 տարի տևած պարսկա-բյուզանդական պատերազմը կրկին ավերածությունների պատճառ է դառնում Հայաստանում:

Պալատական դավադրության հետևանքով 590 թ. սպանվում է պարսից արքան: Պարսկաստանի արևելյան շրջանների գորքերի հրամանատար Վահրամ Չուրինն ապստամբում է: Պարսից նոր արքան՝ Խոսրով II-ը, տարածքներ խոստանալով, օգնություն է խնդրում Մավրիկիոս կայսրից (582-602 թթ.), որը չի հապաղում օգտվել Սասանյանների թուլացումից: Մավրիկիոսի ուղարկած ռազմական օգնության զգալի մասը կազմում էին հայկական զնդերը: Իր հերթին **Վահրամը** խնդրել էր **հայոց զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանին** իրեն օգնել

գորքով՝ փոխարենը **խոսրամազով վերականգնել հայոց թագավորությունը**: Մուշեղը, զգուշավորություն ցուցաբերելով, չի պատասխանում նրան: Վահրամի՝ սպանակիքներով լի երկրորդ հրովարտակից երևում էր, թե որքանով իրավացի էր Մուշեղը՝ չվստահելով նրան: Մուշեղն իր պատասխան նամակում նշել էր, որ թագավորությունն Աստուծոց է, իսկ նա ոչ թե Աստծուն էր ապավինել, այլ փղերի գորությանը:

Հայաստանի 591 թ. րաժանումը

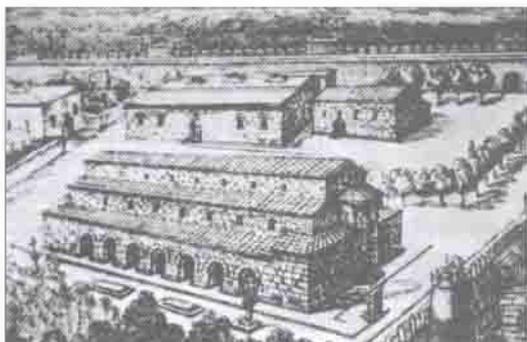
Խոսրով II-ի և Վահրամ Չուրինի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ատրպատականում: Վահրամի գորքը ջախջախվում է, իսկ ինքը՝ սպանվում: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև գտնվող երկրները վարչաքաղաքական խոշոր փոփոխություններ են կրում 591 թ. պարսկա-բյուզանդական րաժանումով, ինչը հատկապես վերաբերում էր Հայաստանին, որի հզոր ռազմական ուժերը, հարուստ տնտեսությունը և բնական պաշարները հանգիստ չէին տալիս նվաճողներին:

Հայաստանի 591 թ. երկրորդ րաժանումով երկրի մեծ մասն անցավ **Բյուզանդիային**: Խոսրովը զիջումներ էր կատարել հիմնականում ի հաշիվ Հայաստանի: Նոր միացրած և նախկին հայկական տարածքներից ու հարակից երկրամասերից բյուզանդացիները կազմավորում են մի շարք խոշոր նահանգներ՝ **«Մեծ մասն Մեծ Հայոց»** (տարածվում էր մինչև Սև ծովի ափերը), **«Մասն Մեծ Հայոց»** (Բարձր Հայք), **«Չորրորդ Հայք կամ Վերին Միջագետք»**, **«Մեծ Հայք»** (Տուրուբերան), **«Խորազոյն Հայք»** (Տայք), **«Ներքսագոյն Հայք»** (Այրարատ նահանգի մեծ մասը) և այլ նահանգներ:

Նվաճողներին հանգիստ չէր տալիս հայոց գորքերի հզորությունը, ինչը երևում է բյուզանդական Մորիկ կայսեր՝ պարսից արքային ուղարկած նամակից. **«Անկազանդ մի ազգ են... մեր միջև...: Բայց եկ... են իմս (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի հայ**

գորականներին) ժողովեմ և Թրակիա ուղարկեմ, և դու քննը (այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի հայ գորականներին) ժողովիր և հրամայիր Արևելք փանել: Քանզի եթե մեռնեն, մեր թշնամիները կմեռնեն, և եթե սպանեն, մեր թշնամիները կսպանվեն, և մենք կապրենք խաղաղությամբ: Քանզի, եթե նրանք իրենց երկրում մնան, մեզ հանգիստ չի լինի»: Այս հրեշավոր ծրագիրը Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունից էր բխում:

Հայ գորավարները հաճախ ապստամբում էին: Նրանցից էր **Սմբար Բագարունին**, որը ազատագրական շարժում էր սկսել հայրենիքում: Նա ցանկանում էր մնալ ու պայքարել Հայաստանի ազատագրման ու թագավորության վերականգնման համար, այլ ոչ թե կռվել նվաճող պետությունների հետավոր սահմաններում: Կայսրը հրամայում է Սմբատին ու նրա զինակիցներին ձերբակալել և նետել կրկեսի գազանների առջև: Նախ նա բռունցքի հարվածով սպանում է արջին, հետո փախուստի է մատնում ցուլին, ապա խեղդում է առյուծին: Կայսրը հանդիսականների պահանջով ազատում է նրան:

Դվինի կենտրոնական թաղամասի վերակազմությունը

Հայաստանի բյուզանդական տիրապետությանն անցած մասում՝ սահմանամերձ Ավանում, բյուզանդացիները, *ի հակադրություն Դվինում գրվող Հայ ստաբեղական նկեղեցու կաթողիկոսական աթոռի, քաղկեդոնական հակաթոռ «կաթողիկոս» են նաբեցնում*՝ Հովհան Բագարանցու գլխավորությամբ: Կայսրությունը ծրագրում էր նվաճողական նպատակով քաղկեդոնականություն պարտադրել հայերին, սակայն, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, *«շարկուն արհամարեցին հրամանը՝ ամուր մնայով իրենց փեղում»*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տարածքներ էր ընդգրկում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը: Ներկայացրե՞ք նրա գործունեությունը:
2. Քրիստոսի բնության բացատրության ինչ ուսմունք էր դալանում Հայոց նկեղեցին: Երբ և ինչպես առաջացան քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական ուղղությունները: Երբ է հրապիրվել Դվինի առաջին ժողովը և ինչ որոշում է ընդունվել:
3. Ինչ նպատակով և ինչ միջոցառումներ իրականացրեց Հուսիսհայկանոս I-ը հայկական տարածքներում: Ինչ հետևանքներ դրանք ունեցան: Ներկայացրե՞ք հակաբյուզանդական ապստամբությունն ու խռովությունը:
4. Ինչ գիտեք 554 թ. գումարված Դվինի ժողովի մասին: Ինչ քաղաքականություն էին վարում պարսիկները հայերի նկատմամբ: Ներկայացրե՞ք 571–572 թթ. ապստամբության ընթացքը:
5. Որտեղով էր անցնում պարսկա–բյուզանդական 591 թ. սահմանագիծը: Վարչական ինչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Հայաստանում 591 թ. հետո: Ինչ միջոցներով էին Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան ջլատում հայոց ռազմական հզորությունը: Որտեղ հիմնվեց հակաթոռ կաթողիկոսությունը, ինչ նպատակ էր հետապնդում կայսեր այդ քայլը:

§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII ԴԱՐՈՒՄ

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմի վերակառույց

Հայաստանը VII դարի առաջին տասնամյակներում կրկին հայտնվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմական զործողությունների ոլորտում:

Պատերազմի առաջին տարիներին նախաձեռնությունը Պարսկաստանի (Իրան) կողմն էր: Խոսրով II-ի զորքերը ներխուժում են Արևմտյան Հայաստան, որտեղ հայ ժողովրդի պայքարը գլխավորում է **Վահան իշխանը Տարսնում**:

Հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միջև հակասությունների օգտագործումով Խոսրով II-ը ձգտում էր ամրապնդել կայսրության հանդեպ ձեռք բերած ռազմական հաջողությունները: **Վրկանից աշխարհի մարզպան** նշանակված **Սմբատ Բագրատունուն**, արևելյան քոչվոր ցեղերին հաղթելու առթիվ, Խոսրով II-ը մեծ պատիվների է արժանացնում: **Դվինում 606 և 607 թվականներին** եկեղեցական ժողովներ են գումարվում: Հայրենիք վերադարձած Սմբատ Բագրատունու հրամանով և կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Վրթանես Քերթոռլի գլխավորությամբ հայոց եպիսկոպոսները միաբանության ուխտ են հաստատում: Սակայն 607-608 թթ. Բյուզանդիայի գործուն աջակցությամբ Վրաց եկեղեցին ընդունում է քաղկեդոնականություն և անջատվում Հայ եկեղեցուց:

Սասանյանների զորքերը գրավում են Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա տարածքները Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում: **614 թ. նրանք փրկում են նաև Երուսաղեմին**, որտեղից, որպես ավար, ոսկու և արծաթի հետ տանում են նաև **Խաչատրիայրը**, որի վրա խաչել էին Քրիստոսին:

615 թ. Խոսրով II-ը գումարում է **Տիգրանի ժողովը**, որին մասնակցում էին պարսից տիրապետության տակ հայտնված երկրներից հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչներ: Հայերից ներկա էին **Կոմիդրաս Մամի-**

Լջմիածնի Ս. Հռիփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսքը. 618 թ.

կոնյան և **Մաթեոս Անապունի** եպիսկոպոսներն ու **Սմբատ Բագրատունին**: Վիճաբանություններից հետո ընդունվում են տիեզերական առաջին երեք ժողովների վճիռները, և մերժվում են 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները: Խոսրովը հրամայում է. **«Անեն քրիստոնյա, որ իմ իշխանության փակ է, հայոց հավարին թող հարի»**: Տիգրանի ժողովից հետո **Կոմիդրաս Մամիկոնյանը** պաշտոնապես **օծվում է հայոց կաթողիկոս (615-628 թթ.)**: Նրա ջանքերով կառուցվում է հոյակերտ **Ս. Հռիփսիմեի տաճարը** (618 թ.):

Հայաստանի քաղաքական վիճակը VII դարի 20-30-ական թթ.

VII դ. 20-ական թթ. Հերակլ կայսրը (610-641 թթ.) մի քանի արշավանք է ձեռնարկում դեպի Պարսկաստան: Բյուզանդական զորքերի երթուղիներն անցնում էին Հայաստանով, որի պատճառով Հայոց աշխարհը կրկին դառնում է պատերազմի թատերաբեմ: Բյուզանդացիները լուրջ հաջողություններ են ունենում: **631 թ. սեպտեմբերի 14-ին** Հերակլը **Խաչատրիայրը վերադարձնում է Երուսաղեմ**: Հենց այդ օրն էլ քրիստոնյաներն սկսում են նշել **Խաչվերացի (Սուրբ Խաչ)** եկեղեցական **դռնը**:

Արևելյան Հայաստանում սկսվել էր անկախացման գործընթաց՝ մարզպան Վարազդիրոց Քազրայունու (628–632 թթ.) գլխավորությամբ: Իրանից անհանգստացած՝ ախոյան երկրները մոռանում են իրենց միջև առկա թշնամությունը և կրկին հայերի դեմ գործում միասնաբար: Բյուզանդական և պարսկական իշխանությունները Վարազտիրոցի դեմ դավադրություն են կազմակերպում: Վարազտիրոցը ցանկանում էր մնալ և ծառայել հայրենիքում, սակայն կայսրը նրան ուղարկում է Կոստանդնուպոլիս: Չհաշտվելով «պատվավոր արքայալի» վիճակի հետ՝ նա մասնակցում է Հերակլի դեմ կազմակերպած դավադրությանը: Դավադրության բացահայտումից հետո Հերակլը բոլորին դաժանորեն պատժում է, իսկ Վարազտիրոցին արքայում մի կղզի:

Արևմտյան Հայաստանի կառավարիչ Մծեժ Գնունին գործում էր ազատատենչ հայ գորականների դեմ: Նա ձերբակալում է իշխան Դավիթ Սահառունու: Հայրենասիրական ուժերը համախմբվելով ջախջախում են Մծեժին: Դավիթը ստանձնում է երկրի գորավարությունը: Հերակլը նրան տալիս է «պարրիկ-կյուրապաղասի» աստիճան և ճանաչում հայոց իշխան: Հերակլի այդպիսի վերաբերմունքը թելադրված էր թե՛ Բյուզանդիային համակած ձգնաժամով և թե՛ արաբների հարձակումներով: Դավիթ Սահառունին մինչև VII դարի 30-ական թթ. վերջը գլխավորում է երկրի վերամիավորման գործը: Նրան փոխարինում է Թեոդորոս Ռշրունին:

Հայաստանը և արաբների զավթողական պարերազմները

Արաբական թերակղզում բնակվող և անասնապահությամբ զբաղվող ցեղերի քաղաքական միավորումը տեղի ունեցավ 622 թ. իրենց մարզաբն Մուհամմեդի օրոք: Նա եղավ մահմեդական (իսլամ) կրոնի (կենտրոնը՝ Մեքքա քաղաքը) և Արաբական խալիֆայության հիմնադիրը: Մուհամ-

մեդը անմիջապես սկսեց իր նվաճողական պատերազմները, որ շարունակեցին նրա հաջորդները: 636 թ. բյուզանդական զորքը խոշոր պարտություն կրեց Յարմուք գետի ափին, իսկ 637 թ. արաբները Քադիսիայի ճակատամարտում ջախջախիչ հարված հասցրին նաև պարսիկներին և կործանեցին պարսկական պետությունը:

Հայոց իշխան և պարսպակար Թեոդորոս Ռշրունին, օգտվելով արաբներից երկու աշխարհակալ երկրների կրած պարտությունից, 639 թ. վերամիավորեց Հայաստանի արևմտյան և արևելյան մասերը: Երկիրը դարձավ ինքնուրույն իշխանապետություն: Հայոց իշխանի նստավայրն Աղթամար կղզին էր, որտեղից իրականացվում էր երկրի պաշտպանությունը:

640 թ. սկսվեցին արաբական զորքերի ներխուժումները Հայաստան: 641 թ. հուլիսին արաբները հարձակվում են Դվինի վրա: Չնայած բնակիչների համառ դիմադրությանը՝ նրանք գրավում, ավերում ու թալանում են քաղաքը, բնակիչներից շատերին կոտորում, իսկ 35 հազար մարդ գերեվարում և տանում խալիֆայության խորքերը: Արաբական արշավանքները հետագա տարիներին կրկնվում են:

Կոստանդին (Կոստաս) II կայսրը (641–668 թթ.), չհաշտվելով Թեոդորոս Ռշրունու ինքնուրույն քաղաքականության հետ, նրան մեղադրում է Հայաստանում գտնվող բյուզանդական մի ջոկատի՝ արաբներից 643 թ. կրած պարտության մեջ, և ձերբակալում: Այդ նույն ժամանակ գերությունից փախչում և հայրենիք է վերադառնում Վարազդիրոցը: Կայսրությունն արաբների դեմ հայերի աջակցությունը ստանալու համար նրան շնորհում է կյուրապաղասի կոչում և հանձնում հայոց իշխանի պաշտոնը: Սակայն Վարազտիրոցը շուտով մահանում է: Հայաստանը կայսրության ոլորտում պահելու ձգտումով Կոստասն ազատ է արձակում Թեոդորոսին և ճանաչում նրա իշխանությունը:

647 թ. խալիֆայության զորքերը դարձյալ ներխուժում են Հայաստան, Վիրք ու

րուն Աղվանք: Վասպուրականի կողմերում ասպատակած արաբական զորամասը չի կարողանում գրավել Հերևան և Որդսպու բերդերը: Ազա արաբները փորձում են իրենց վրեժը լուծել Կոզոպիտ գավառի Արծափ ամրոցի բնակիչներից: Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ ամրոցին օգնության հասած հայոց զորքը գլխավին ջախջախում է արաբներին՝ իրենց երկու զորավարներով: Այրարատ և Տայք նահանգները, Վիրքն ու Աղվանքն ասպատակած արաբական մյուս զորքը վերադարձի ճանապարհին պաշարում է հայոց Նախիջևանի բերդը, սակայն չկարողանալով այն գրավել՝ հարձակվում է Խրամի բերդի վրա, անխնա կոտորում պաշտպաններին, կանանց ու երեխաներին գերեվարում ու մեծ ավարով հեռանում Հայաստանից:

Հայ ժողովուրդը դիմակայեց խալիֆայությանը: Մինչդեռ Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական քաղաքականություն վարած Սասանյան Պարսկաստանը մի քանի տարվա ընթացքում լրիվ ջախջախվեց ու կործանվեց, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը, չսթափվելով խալիֆայությունից կրած պարտություններից, կրկին շարունակեց իր նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ:

Հայ-արաբական պայմանագիրը

Խալիֆայությունը չէր հրաժարվել Հայաստանը նվաճելու ծրագրից: Նման պայմաններում հայ հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանների մի խմբավորում՝ *Ներսես Գ Տուշեցի կաթողիկոսի* ղեկավարությամբ, շարունակում էր հույսեր կապել քրիստոնյա Բյուզանդիայի օգնության հետ: Սակայն մյուս թերթ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ, փորձում էր քաղաքական հարաբերություններ հաստատել Արաբական խալիֆայության հետ: Հայաստանի անվտանգությունը ապահովելու նպատակով Ռշտունին 652 թ. մեծ ընձաներով ուղղվեց *Ատրիքի* (Սիրիա) և *Վերին Միջագետքի*՝ այդ ժամանակվա կառավարիչ *Մուավիայի*

մոտ: Արաբները, ձեռնառու համարելով հայերի հետ դաշինքը, Դամասկոսում կնքում են հայ-արաբական պայմանագիրը:

Ըստ պայմանագրի՝ խալիֆայությունն առնվազն 3 տարի հարկ չէր գանձելու, իսկ դրանից հետո հայերը այնքան էին վճարելու, որչափ կամենային: Ի հաշիվ գանձվող հարկի՝ հայերը 15-հազարանոց այրուձին էին պահելու, որը պետք է պատրաստ լիներ զործելու այլ տեղերում: Հայաստանում արաբական զորք չէր լինելու: Բյուզանդացիների ներխուժման դեպքում խալիֆայությունն այնքան զորք էր ուղարկելու, որքան հայերը կամենային:

Պայմանագրի կնքումը սրում է հայ-բյուզանդական հարաբերությունները: 653 թ. Կոստանդին II-ը 100-հազարանոց բանակով ներխուժում է Հայաստան, հասնում մինչև Կարին: Կայսրը մտադրվել էր ավարառության ենթարկել երկիրը: Կարինում նրան են ներկայանում Ներսես կաթողիկոսը և Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ իրենց համախոհ իշխանների հետ, և խնդրում հրաժարվել Հայաստանը կողոպտելու քայլից: Կոստանդին II-ն իր զորքի մեծ մասը հետ է ուղարկում, իսկ ինքը 20-հազարանոց զորքով գալիս է Դվին: Նա հայոց հեծելազորի իշխան է նշանակում Մուշեղ Մամիկոնյանին: Այդ իրավիճակում, «պայմանագրի» համաձայն, արաբները չեն հապաղում ներխուժել Հայաստան: Նրանք հետապնդում են բյուզանդական զորքին, որը նախ փախչում է Տայք, իսկ այնտեղից՝ Տրապիզոն, որտեղ և պարտություն է կրում հետապնդող արաբական զորքից:

Թեոդորոս Ռշտունին գնում է Դամասկոս՝ Մուավիայի մոտ, և *որպես հայոց իշխան՝ Հայաստանի հետ միաժամանակ իշխանություն պահնում նաև Վիրքի ու Աղվանքի վրա՝ մինչև Ճորա պահակն ընկած տարածքները*:

Արաբների հաջորդ ասպատակությունը և բյուզանդական ներխուժումը մեծ ավերածություններ պատճառեցին երկրին: Հայաստանից արաբները հեռացան մեծ ավարով և բազում գերիներով: Ռշտունին,

Զվարթնոցի տաճարի խոյակները

միանալով գերիներին, 656 թ. մահանում է օտարության մեջ: Թեոդորոս Ռշտունու մարմինը բերում և թաղում են հայրենի կավածքում՝ Ռշտունիքում:

Հայաստանի անկախության վերականգնումը

VII դ. երկրորդ կեսը նշանավորվեց Հայաստանի վերականգնված անկախության պահպանմամբ և երկրի բարգավաճմամբ:

Թեոդորոս Ռշտունուն հաջորդել էր **Համազասպ Մամիկոնյանը**: Կոստանդին II-ը, ձգտելով Հայաստանը ներգրավել կայսրության ազդեցության ոլորտը, Համազասպ Մամիկոնյանին ճանաչել էր հայոց իշխան: Սեբեոսի բնութագրմամբ՝ նա առաքինի, ընթերցասեր և ուսումնասեր այր էր, որը քաջությամբ և ջերմեռանդությամբ նախանձախնդիր է լինում զինվորական գործին: Համազասպի իշխանության տարիները խաղաղ էին:

Ներսես Գ-ն 661 թ. ավարտում է Զվարթնոցի տաճարի կառուցումը:

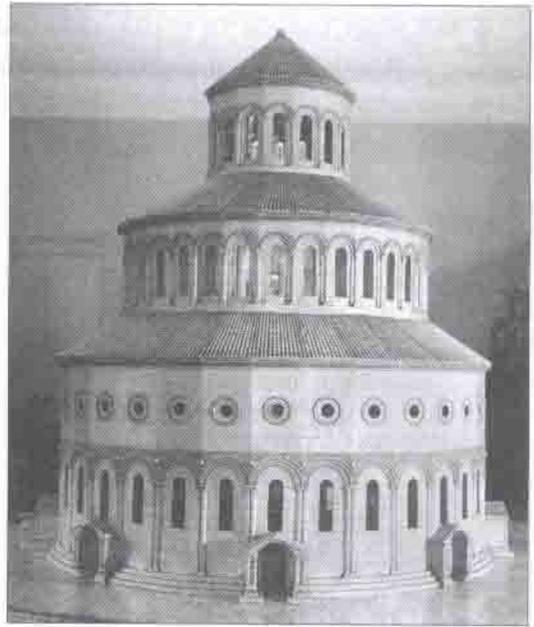
Հայոց իշխան **Գրիգոր Մամիկոնյանի (661–685 թթ.)** կառավարումը նույնպես խաղաղ էր: Դա պայմանավորված էր նաև արդեն խալիֆ դարձած Մուավիայի կառավարմամբ, երբ կրկին ուժի մեջ էր մտել Թեոդորոս Ռշտունու հեռատես քաղաքականության շնորհիվ կնքված հայ-արաբական պայմանագիրը: Հայաստանի տարածքային ամբողջականության և անկախության վերականգնումը հսկայական նշանակություն ունեցավ Հայոց աշխարհի քաղաքական և տնտեսական բարգավաճման համար: Հայաստանի կախումը խալիֆայությունից ձևական բնույթ ուներ, իսկ վճարվող հարկը չնչին էր՝ 500 դահեկան:

Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին հայ պատմիչներն անվանում են կարգ ու կանոնի քարեպաշտ առաջնորդ: Նա Արուճ ավանում ձեռնարկեց Ս. Գրիգոր եկեղեցու, իսկ կողքին՝ իշխանական պալատի կառուցումը:

680 թ. վերջից Հայաստանը սկսեց հարկ չվճարել խալիֆայությանը: Հինգ տարի անց հյուսիսից ներխուժած խազարների

ղեմ մղած պայքարում զոհվեց Գրիգոր Մամիկոնյանը, որին հաջորդեց **Աշոտ Բագրատունին (686-689 թթ.)**: Նրա օրոք Հայաստանի միձակը վատթարացավ խալիֆայության և կայսրության զորքերի ներխուժումների հետևանքով: Աշոտ Բագրատունին երկիր ներխուժած արաբական զորքին պարտության մատնեց, սակայն թշնամուն հետապնդելու ժամանակ ինքը ևս զոհվեց: 689 թ. Հայաստան ներխուժեց բյուզանդական զորքը: **Ներսես Կամսարականին** կայսրը ձանաչեց **հայոց իշխան**: Նրա օրոք կառուցվեց Թալինի նշանավոր եկեղեցին:

Մի կողմից՝ բյուզանդացիներն էին ձգտում ամրապնդելու կայսրության ազդեցությունը Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից՝ արաբները սաստկացնում էին իրենց հարձակումները: Ներսես Կամսարականին հաջորդած **Սմբատ Բագրատունու** իշխանության տարիներին շարունակվեց հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը խալիֆայության զորքերին: Բայց նրանց հարձակումներն օրեցօր սաստկանում էին և լուրջ սպառնալիք դառնում Հայաստանի անկախության համար:

Զվարթնոցի տաճարի մանրակերտը՝ ըստ Թ. Թորամանյանի վերակազմության

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ էր Խոսրով II-ը առանձնակի ուշադրություն տալով հակաքաղկեդոնականների նկատմամբ: Վրաց եկեղեցին նրբ առանձնացավ Հայոց եկեղեցուց:
2. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունը VII դ. սկզբներին: Ովքե՞ր ավարտին հասցրին Հայաստանի միավորման գործընթացը:
3. Վերհիշե՛ք, թե ինչ դեր ունեցավ հայամն արաբների համախմբման գործում: Ինչո՞ւ արաբներին հաջողվեց կարճ ժամանակում նվաճել Առաջավոր Ասիան: Ներկայացրե՛ք արաբական արշավանքները Հայաստան և դրանց հետևանքները:
4. Ինչպե՞ս էր Թեոդորոս Ռշտունին փորձում պաշտպանել Հայաստանը արաբական հարձակումներից: Երբ և ինչ պայմաններով կնքվեց հայ-արաբական պայմանագիրը: Ի՞նչ նշանակություն այն ունեցավ:
5. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի միձակը VII դ. երկրորդ կեսին. ինչ նշանավոր իրադարձություններ տեղի ունեցան:

§ 6. ՀԱՅ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱՆՔԱՑՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արաբական խալիֆայությունը, գրավելով Հայաստանը, Վիրքը, բուն Աղվանքն ու Մերձկասպյան շրջանները (մինչև Ճորա պահակ՝ Դերբենդ), 701 թ. կազմեց մեկ ընդհանուր վարչաքաղաքական *Արմինիա* կոչվող միավոր՝ *փոխարքայություն* (որի կենտրոնը նախ *Դվինն էր*, VIII դ. վերջից՝ *Պարսավը*): Հայ ժողովուրդը VIII – IX դարերում բազմիցս ապստամբեց օտար լծի դեմ: Հայ նախարարական համակարգը, չնայած խալիֆայության դաժան բռնություններին, պահպանել էր իր բաղադրատարրերը, որոնց հողատիրական հիմքը կազմում էին Բագրատունյաց, Սյունյաց, Մամիկոնյան և Արծրունիների իշխանական տիրույթները: Հայոց իշխանի պաշտոնը հիմնականում զբաղեցնում էին Հայաստանում և ամբողջ Արմինիայում մեծ հեղինակության տեր Բագրատունյաց տան ներկայացուցիչները, որոնց էր անցել նաև հայոց սպարապետի պաշտոնը: Հայ եկեղեցին այդ ծանրագույն ժամանակաշրջանում շարունակում էր իր ազգապահպան գործունեությունը:

Հակաարարական 703 թ. սպարամբությունը

Արմինիայի առաջին արաբ ոստիկանի (կառավարիչ) դաժան հարկահանությանը և կրոնական հալածանքներին հայերը պատասխանեցին ապստամբությամբ, որը գլխավորեց Աշոտ իշխանի որդին՝ *Սմբատ Բագրատունին*: Նախարարների ժողովը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Բյուզանդական կայսրություն՝ օգնություն ստանալու: Ակոռի գյուղ հասած նախարարներին հետապնդում էր ավելի քան 5-*հազարանոց արաբական զորքը*: Հայկական 2000-*անոց այրուձին* շարունակում է ճանապարհը և Երասխի հովտում՝ *Վարդանակերտ ավանտում*, 703 թ. *հունվարին*

բանակ է դնում: Հայերը հայտնում են, որ իրենք ցանկանում են հեռանալ: Սակայն արաբները խաղաղ բանակցելու ցանկություն չունեին: Լուսաբացին ապստամբները գրոհում են թշնամու գորքի վրա, որը, սարսափելի սառնամանիքին զիջելով բաց երկնքի տակ, կորցրել էր մարտունակությունը: Ջախջախված արաբների փախուստի պահին սառույցը ջարդվում է, և նրանցից շատերը խեղդվում են Երասխի ջրերում: Միայն 300 հոգու մեծահոգաբար պատսպարում և բուժում է Կամսարական իշխանուհի Շուշանը և խնդրում Սմբատին նրանց կենդանի թողնել: Սակայն վեհաձևության այս աննախադեպ դրսևորումը հետագայում չգնահատվեց բիրտ թշնամու կողմից: Հաղթանակած հայերը ռազմավարից արաբական ձիեր են ուղարկում կայսրին, որը շնորհակալություն է հայտնում Սմբատին և նրան *կրպակապատարի* կոչում շնորհում: Սմբատը գնում է Տայք և ամրանում Թուխարք ամրոցում:

Ապստամբությունն ընդգրկել էր *Երևանը, Վանանդը, Վասպուրականը*: Ռշտունիք նահանգի Գուկանք գյուղի մոտ ապստամբները Վասպուրականի Սմբատ իշխանի գլխավորությամբ ջախջախում են թշնամուն: Միայն 280 արաբ զինվոր փախչում են և թաքնվելով եկեղեցում՝ ներում են խնդրում: Սմբատ իշխանը եկեղեցուց դուրս է հանում չարագործներին և մահապատժի ենթարկում: Վանանդ գավառում Կամսարական իշխանի հեծյալ գունդը ջախջախում է արաբների մի մեծ զորամաս:

Խալիֆայությունն ապստամբների դեմ մեծաքանակ զորք է ուղարկում: Սահակ Չորսփորցի կաթողիկոսը մի քանի նախարարների հետ գնում է արաբ հրամանատարի մոտ՝ բանակցելու: Կաթողիկոսը նամակով խնդրում է նրան ճանաչել հայոց հավատը և հրաժարվել արյունահեղությունից: Արաբ հրամանատարը «գրավոր երդում» է տալիս եպիսկոպոսներին: Սակայն արա-

րական գորքը ներխուժում է երկիր և հետևում հայ նախարարների գործողություններին: Խալիֆ Վալիդ I-ը, Ղևոնդ պատմիչի խոսքերով, «խորհում է մեր Հայոց աշխարհից վերացնել նախարարական րոնները՝ իրենց հեծյալների հեր միասին»:

705 թ. Հայաստանում այրուձիի հաշվառում կատարելու և ոռձիկ վճարելու պատրվակով Նախիջևանը բռնագավթած արաբ կառավարիչը իր մոտ եկած քազմաթիվ հայ նախարարների բռնի զինաթափում, թալանում և փակում է Նախիջևանի ու Խրամի եկեղեցիներում և ողջակիզում նրանց: Այս գազանային ոճրագործության ժամանակը արաբական մի սկզբնաղբյուրում կոչվել է «**Կրակի րարի**»:

Սմբատ կյուրապաղատը և մի քանի նախարարներ հեռանում են Եզերաց աշխարհը: Արաբ նոր ոստիկանը, վախենալով ապստամբության կրկնությունից, անձի ու գույքի ապահովության երաշխիք պարունակող հրովարտակով նախարարներին համոզում է վերադառնալ իրենց կալվածքները: Միայն 709 թ. Սմբատ Բագրատունին և նախարարները կարողանում են վերադառնալ իրենց տները:

Խալիֆայության լծի ծանրացումը

VIII դարի 20–ական թթ. սաստկանում են խալիֆայության ճնշումները: Այդ քաղաքականությունն իրականացվում էր Դվինում, Կարինում, Նախիջևանում, Խլաթում, Մանազկերտում, Արձեշում և այլ քաղաք–ամրոցներում տեղակայված արաբական կայազորերի միջոցով:

725 թ. Արմինիա եկած Հերթ ոստիկանի «**աշխարհագրով**» հարկահանությունը խիստ ծանրացավ: Վճարվող հողահարկին գումարվեցին նորերը: Հարկային նոր քաղաքականությունն ուղեկցվեց դաժան բռնություններով: Ոչ մահմեդականներից գանձվող **ծխահարկը** (ըստ գերդաստանների՝ երդերի) փոխարինվում է **զխահարկով**: Հաճախ հարկի փոխարեն տանում էին հարկատուի ընտանիքի անդամներին: **Հարկա-**

րու է դառնում նաև հոգևորականությունը: Հարկ վճարողները նույնպես չէին ազատվում նվաստացումներից: Նրանց պարանոցից կապարն կնիքներ էին կախում:

Հայ նախարարների տիրույթների մի մասը բռնագավթում էին արաբները՝ ստեղծելով **ամիրայություններ** կոչվող վարչաքաղաքական միավորներ: Ոչ մահմեդականները, հատկապես քրիստոնյաները դառնում էին կրոնական բռնության գոհ՝ հաճախ ենթարկվելով բռնի հավատափոխության: Քրիստոնյաներն իրավունք չունեին դատարաններում մահմեդականների դեմ վկայություն տալու: Արգելված էր մահմեդականների նման հագնվելը և այլն: Եթե քրիստոնյան մահմեդական սպաներ, ապա մահապատժի էր ենթարկվում, իսկ հակառակ դեպքում ավելի մեղմ պատիժ էր կիրառվում: Արաբներին ենթակա բոլոր երկրներում պետական բարձր պաշտոնները տրվում էին մահմեդականներին: Արգելվում էին խաչերով ու սրբապատկերներով երթը փողոցներում, եկեղեցական գանձեր հնչեցնելը, խաչեր կանգնեցնելը:

748–750 թթ. սպարաւորությունը

Արաբական խալիֆայությունում Օմայանների և Աբալյանների միջև սկսվում են գահակալական կռիվներ: Խառը իրավիճակից օգտվելով՝ **748 թ.** հայերը ապստամբում են՝ **Գրիգոր և Դավիթ Սամվելոյան** եղբայրների զլխավորությամբ: Խալիֆի հրամանով Դավթին ձերբակալում և սպանում են: Գրիգորի հետ եղած նախարարներին է միանում **հայոց իշխան և սպարապետ Աշուր Բագրատունին**: Նրանք գնում են Տայք՝ հույս ունենալով օգնություն ստանալ Պոնտոսում գտնվող բյուզանդական զորքից: Սաղրիչ լուրերը պառակտում են ապստամբության ղեկավարներին: Աշուրը հեռանում է Բագրևանդ գավառ, իսկ Գրիգորին նենգորեն տեղեկացնում են, թե Աշուր հարել է արաբներին: Նրա հրամանով Դավթի ծառաները Աշուտին կուրացնում են:

Բյուզանդիայից այդպես էլ օգնություն չստանալով՝ Գրիգորն անցնում է Կարին, սակայն ծանր հիվանդանալով՝ մահանում է: 749 թ. հայոց իշխան է դառնում *Մուշեղ Մամիկոնյանը*, որին 753 թ. *հաջորդում է Սահակ Բագրատունին*:

Ապստամբությունն արձագանք էր գտել *Սասուն-Խուրթ գավառում*, որտեղ ապստամբությունը ղեկավարում էր *Հովհանն*: Քաջ սասունցիները սպանում են այնտեղ նշանակված արաբ կառավարչին: Խալիֆայությունն ստիպված էր Հովհաննին նշանակել *«Առան» կառավարիչ*, դրանով իսկ Սասուն գավառը, որ մինչ այդ մտցվել էր «Ջազիրա» (Հյուսիսային Միջագետք) նահանգի կազմի մեջ, միանում է Արմինիային՝ անցնելով հայոց իշխանի իրավասության ներքո: Փաստորեն 748-750 թթ. ապստամբության ճնշումից հետո էլ *Հայաստանը շարունակում է պահպանել ներքին ինքնուրույնության մի շարք տարրեր*:

762 թ. ապարամբությունը

760-ական թթ. սկզբին խալիֆայությունը սաստկացնում է հպատակ ժողովուրդների ճնշումները: Անձի և գույքի ապահովությունը բացարձակապես վերացել էր: Վասպուրականում Արծրունի իշխաններն այդ ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին մղում Ատրպատականի կողմից ներխուժող հրոսակախմբերի դեմ: Պայքարը գլխավորում էին *Սահակ* և *Համազասպ* եղբայրները, որոնք իրենց կյանքի գնով ջախջախում են թշնամուն: Նրանց երրորդ եղբայրը՝ *Գագիկը*, վրեժ է լուծում արաբներից: Նա ոչնչացնում է արաբների մի զորագնդի մեծ մասը: Սակայն խալիֆայության ուղարկած նոր զորքերը թալանում ու ավերում են Վասպուրականը: Գագիկը հայկական ուժերը կենտրոնացնում է անառիկ *Նկան քերդում* և հաջողությամբ հարձակումներ գործում թշնամու վրա: Արաբ հրամանատարը բանակցությունների պատրվակով իր մոտ է

հրավիրում Գագիկին և նենգորեն ձերբակալելով՝ ուղարկում Բաղդադ:

774-775 թթ. ապարամբությունը

Խալիֆայության գերիշխանության դեմ *ստավիկ հզոր էր հայ ժողովրդի 774-775 թթ. ապարամբությունը*: Այն սկսել էր Ճիրակի Կումայրի գյուղից *Արտավազդ Մամիկոնյանը*: Գնալով Դվին՝ նա ռազմական խորամանկությամբ արաբ ոստիկանից գեներ էր ստացել՝ խալիֆայության թշնամիների դեմ կռվելու պատրվակով: Այնինչ Ճիրակում զինելով իր ռազմիկներին՝ նա հարձակվում է արաբ գլխավոր հարկահանի վրա, խլում հավաքված ամբողջ հարկը և իր ընտանիքով ու զինակիցներով հեռանում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանային գոտին: Ապստամբներին հետապնդում է մեծաքանակ արաբական զորքը: Թշնամու հետ բախումից հետո Արտավազդը ստիպված իր զորքով Հայոց աշխարհից հեռանում է Եգեթաց աշխարհ:

Ապստամբներին այդուհետ ղեկավարում է *Մուշեղ Մամիկոնյանը*: Ջախջախելով Տարոն ներխուժած արաբական ջոկատը՝ նա ընտանիքով *անրանում է Արտագերս ամրոցում*: Շուտով 260 զինակիցների հետ Մուշեղը Բագրևանդ գավառում ոչնչացնում է արաբ հարկահաններին: Միառժամանակ հարկապահանջումը Հայաստանից դադարեցվում է: Դվինը զավթած արաբական կայազորից 4000 հեծյալ գալիս է Բագավան գյուղը: Այստեղ Մուշեղի ջոկատը ջախջախում է թշնամուն և փախուստի մատնում արաբական զորքի մնացորդներին: Դվինը զավթած արաբները սարսափահար փակվում են քաղաքում:

Ապստամբությունը ծավալվում է: Հայ ապստամբական ուժերի թիվը հասնում է *5000 զինվորի*: Մուշեղին էր *միացել սպարապետ Սմբատ Բագրատունին*: Շատերին թվում էր, թե խալիֆայության տիրապետության վերջն էր եկել: Ապստամբները պաշարում են Կարինը: 775 թ. գարնանը խալիֆը ապստամբների դեմ 30-հազարանոց

գործ է ուղարկում, որը գալիս է խլաթ: Համազասպ Արծրունին ու եղբայրները՝ Վասպուրական աշխարհի գործով, Ամատունյաց տոհմի նախարարները և սպարապետ Սմբատի եղբայրը՝ իրենց գործերով, գալիս են Բերկրի: Այստեղ նրանց են միանում շատ ռամիկներ: **Ազգադամքները հասնում են Արձնշ քաղաքը և սպրիկի 15-ին մարտի մեջ մտնում արարների հետ:** Սակայն խլաթից եկած և դարանակալ արաբական մյուս գործը հարձակվում է հայերի վրա: Հատկապես ծանր էր անգնն և անհմուտ ռամիկ հետևակի վիճակը: Չոհվում են չորս իշխաններ և 1500 ռամիկներ:

Կարինը պաշարող ապստամբները, տեղեկանալով Արձնշի ճակատամարտի տխուր վախճանի մասին, ըստ Ղևոնդի՝ «...լավ համարեցին իրենց անձերի մահը, քան մեր երկրի կորուստը և Քրիարտսի եկեղեցիների անպարվությունը փեսեղը»: Ապստամբները Մուշեղի գլխավորությամբ շարժվում են դեպի Բագրևանդ գավառ, ուր եկել և քանակ էր դրել հայկական ուժերից թվով վեց անգամ ավելի արաբական զորքը:

Վճռական ճակատամարտը փողի ունեցավ Արաձանի գերի հովաքում՝ Արձնի գյուղի մոտ, 775 թ. սպրիկի 25-ին: Ճակատամարտի սկիզբը բարենպաստ էր հայերի համար: Արաբները նույնիսկ ստիպված էին նահանջել: Ըստ Ղևոնդի՝ հայերը, միմյանց բաջալերելով, ասում էին. «**Բաջությունը մեռնենք մեր աշխարհի ու մեր ազգի համար:**»: Հայերը կռվեցին հերոսաբար, սակայն ապստամբական ուժերը չքավարարեցին, և շատերը զոհվեցին: Հայրենիքի ազատության համար իրենց կյանքը զոհաբերեցին Բագրատունյաց, Մամիկոնյան, Գնունյաց և քազում այլ տոհմերից նախարարներ, ինչպես և ռամիկներ՝ մոտ երեք հազար հոգի:

Հայկական իշխանական փաների հզորացումը

IX դ. խաղիֆայության թուլացման պայմաններում կրկին հզորանում էին **Բագրատունի, Արծրունի, Սյունիքի, Արցախի**

հայկական իշխանությունները: Առավել ազդեցիկ դիրքի հասան հայոց իշխանի պաշտոնը զբաղեցնող **Բագրատունիները՝ Սպեր և Կոզովիտ գավառների ժառանգական տերերը:** Սմբատ Բագրատունու որդին՝ **Աշոտ Մասկերը**, ընդարձակել էր իր տիրույթները Տարոնում, Շիրակում, Աչոցքում, Արշարունիքում, Բագրևանդում, Տայքում և այլուր: Նա խալիֆայության կողմից **804 թ. պաշտոնապես ճանաչվեց հայոց իշխան:** Նրա եղբայրը՝ **Շապուհը**, նշանակվեց **սպարապետ:** Աշոտ Բագրատունին իր նստավայրը **Դարոյնքից** տեղափոխում է **Ախուրյանի ափին գրնվող Բագարան բերդաքաղաքը:**

Աշոտ Մասկերին հայոց իշխանաց իշխանի պաշտոնում հաջորդեց որդին՝ Տարոնի տեր **Բագարատ Բագրատունին (826-851 թթ.):** Նա ամբողջ Արմինիայում մեծ հեղինակություն ուներ: Արաբների դեմ ճակատամարտում զոհված Շապուհ Բագրատունու փոխարեն Բագարատի մյուս եղբայրը՝ **Շիրակի փեր Սմբատ Բագրատունին, դարձավ հայոց սպարապետ:** 851 թ. հայ նախարարները՝ հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու գլխավորությամբ, արաբ հարկահավաքին թույլ չտվեցին երկրի սահմանն անցնել և հենց այդտեղ էլ նրան հանձնեցին հարկերը: Արաբ պաշտոնյան վերադարձավ խալիֆի մոտ: Այդ քայլով Բագրատունյաց իշխանը բացարձակ անհնազանդություն էր ցուցաբերում հետզհետե թուլացող խալիֆայության նկատմամբ:

850-855 թթ. սպարապետությունը

IX դարում հայ ժողովուրդը շարունակեց պայքարն անկախ պետականության վերականգնման համար: **850 թ. Բագարատ Բագրատունին Աշոտ Արծրունու հետ արաբ նխաձողներին դուրս բռեց Տարոնից:** Արաբների մի ուրիշ զորախումբ ջախջախվեց Վասպուրականում:

851 թ. Յուսուֆի գլխավորությամբ արաբական զորաբանակ է ներխուժում Հայաս-

Սասունցի Դավիթ Էպոսի նկարագրողումներից
Գործ Հ. Կոջոյանի

տան: **Խուրթում** նա խաբեությանը ձերբակալում է Բագարատին և ուղարկում խալիֆայություն: **Հովնան Խուրթում** և Բագարատի որդիների՝ **Աշոտի** ու **Դավթի** գլխավորությամբ սասունցիները Տարոնում հարձակվում ու ոչնչացնում են զավթիչներին: Յուսուֆը փախչում և թաքնվում է Բագարատ Բագրատունու կառուցած Ս. Փրկիչ եկեղեցու գմբեթում: Սասունցիները, գտնելով ոճրագործին, մահապատժի են ենթարկում: Ապստամբությունն ավելի է ծավալվում: Այդ պայքարն իր արտացոլումն է գտնում **«Սասնա ծռեր»** կամ **«Սասունցի Դավիթ»** դյուցազներգությունում՝ միահյուսվելով հազարամյակների խորքից եկող հայոց ազատագրական պայքարի ոգեղենությանը:

852 թ. խալիֆը հայ ապստամբների դեմ ուղարկում է իր դաժանությամբ աչքի ընկած **Բուդա** անունով մի թուրք վարձկան զորականի: Թշնամին ասպատակում է Բաղեշը, Խուրթը և Սասունը: Բնակչության մի մասին Բուդան կոտորում է, մյուսներին՝ գերեվարում, այդ թվում՝ Հովնան Խուրթում և Բագարատի որդիներին: Վասպուրականցիներն **Աշոտ Արծրունու** գլխավորությամբ ամրանում են **Նկան ամրոցում** և հերոսաբար դիմադրում արաբներին: Աշոտի ձերբակալությունից հետո արաբների դեմ պայքարը շարունակում է նրա եղբայրը՝ **Գուրգենը**: Բուդայի 15000-անոց զորքի դեմ Գուրգենը կռվում էր 900 ռազմիկներով: 852 թ. **«Արյան լիճ»** կոչվող լեռնային

բարձրադիր լճի ափին **տեղի ունեցած ճակատամարտն ավարտվում է հայերի հաղթանակով**: Պարտված թշնամին խուճապահար փախչում է Վասպուրականից:

853 թ. Բուդայի զորքը ասպատակում է Վիրքը, սակայն հյուսիսում պարտվելով Կովկասի լեռնականներից՝ կրկին ներխուժում է Հայաստան: Բուդան մի շարք խայտառակ պարտություններ է կրում Արցախում: Հայոց իշխան **Եսայի Արու-Մուսեի** քաջարի զինվորները **Քթիշ ամրոցը** (Տող գյուղի մոտ) մոտ մեկ տարի անառիկ են պահում: Բուդան Եսայուն առաջարկում է հանձնվել: Քաջարի իշխանը կտրականապես մերժում է. **«Արդ թող հայրնի լինի, որ ինչքան քափականանա իմ զորությունը, և քանի դեռ կենդանի եմ, կընդդիմակայեմ Տեր Ապրծո ուժով ու զորությամբ... Եթե հեռանաս ինձանից, խաղաղություն կլինի, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ, կռիվ ու ճակատամարտ»**: Պատմիչի վկայությամբ կրած պարտություններից հետո Բուդան այնքան էր հուսալքվել, որ երկար ժամանակ չէր համարձակվում դուրս գալ իր վրանից: Ինչպես հաճախ, այս անգամ էլ նենգ թշնամին դիմում է խաբեության. բանակցելու պատրվակով նա իր մոտ է կանչում ու ձերբակալում քաջարի զորականին:

Վասպուրականում ապստամբները **Գուրգեն Արծրունու** գլխավորությամբ ջախջախում և դուրս են մղում արաբներին: Բուդան այս պարտություններից հետո վերջնականապես խայտառակվում է, և խալիֆը 855 թ. նրան Հայաստանից հեռ է կանչում:

Հայոց **հզորագույն սպարապետությունը (850-855 թթ.) սասանեց արաբական փրկապետությունը Հայաստանում**: Երկրի քաղաքական զարգացումն ընթացավ հայոց անկախ պետականության և թագավորության վերականգնման հունով, որում որոշիչ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի պայքարն օտար նվաճողների դեմ: Սմբատ սպարապետի որդին՝ **Աշոտ Բագրատունին**, 855 թ. **ճանաչվեց հայոց իշխան ու տարապետ**: 862 թ. նա դարձավ հայոց իշխանաց իշխան՝ իշխելով որպես անկախ տիրակալ, իսկ 885 թ. հռչակվեց Հայաստանի թագավոր:

Հարգեր և ստաշադրանքներ

1. Վարչաբարաքական հնչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Այսրկովկասում VIII դ. սկզբին: Ներկայացրե՛ք 703 թ. հակաարարական ապստամբությունը: Ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում արաբները Հայաստանում 720–ական թվականներին. հնչ հետևանքներ այն ունեցավ: Ներկայացրե՛ք 748–750 թթ. հակաարարական ապստամբությունը:
2. Ներկայացրե՛ք 774–775 թթ. ապստամբության սկիզբն ու ընթացքը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ այս ապստամբությունը:
3. Ինչո՞վ էր պայմանավորված հայ իշխանական տների հզորացումը IX դարում: Ո՞ր իշխանական տները հզորացան: Ովքե՞ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր Բագրատունիները. հնչ պաշտոններ էին զբաղեցնում:
4. Ներկայացրե՛ք 850–855 թթ. ապստամբության ընթացքը, կարևոր իրադարձությունները և նշանակությունը: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք հակաարարական ապստամբությունները, կարևոր իրադարձությունները և ղեկավարներին:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹԵՐ

Ղևոնդ պատմագիրը 775 թ. Արձնի ճակատամարտի նահապետների մասին

Իսկ քաջահաղթ նահատակները, թե՛ պետև սակավաթիվ էին... սակայն դառնաշունչ օրհասական պահին ահի չմատնվեցին, այլ քոլորը միահամուռ հավաքվելով՝ իրար քաջալերում էին հետևյալ խոսքերով՝ «Քաջությանը մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար և թող մեր աչքերը չտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի ոտից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրը թող նախ նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի... Մեր անձերը զոհենք ճշմարիտ հավատի փոխարեն և ոչ թե երկրավոր կյանքի սիրուն, քանզի այս ժամանակավոր մահվան դիմաց կա հավիտենական կյանք (Պատմություն, ԼԴ):

Թովմա Արծրունին 852 թ. Արցան լիճ հովտում հայերի փարսած հաղթանակի և Բուղայի գոթի ջախջախվելու մասին

Գուրգեն զորավարը գլխավորեց ճակատի ձախակողմը, որպեսզի թիկունք լինի հետևակազոր մարտակիցների զորագնդին, իսկ աջ թևը տվեց Ապումկղեմին... Ապա խիտ շարքերով, հանդուգն հարձակմամբ դիմեցին առաջ, բախվեցին զորագնդին, ճեղքեցին ճակատը ու ետ դարձրին այլազգիներին: Գոչում էին վիշապաձայն, պատառոտում առյուծաբար, խոցում ինչպես վարազը և մատնում էին մահվան ու պարտության: Յուրաքանչյուր տղամարդ գետին էր գցում իր ախտյանին և նետվում մյուսի ետևից: Բազմակուտակ նիզակների սաստիկ բախումից, գենքերի փայլից, սրերի շողշողալուց և լարված աղեղների սուլոցից կայծակ էր դուրս ցայտում, ինչպես ամպի որոտից, և թվում էր, թե լեռն այրվում էր հրից: Պատերազմը երկարեց մինչև օրվա տասներորդ ժամը. այլազգիներին հասցրեցին մեծամեծ հարվածներ (Պատմություն Արծրունյաց տան, Գ, 4):

ԹԵՍԱ 1. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 1. ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

*Մեսրոպ Մաշտոցի
պարունական առաքելությունը*

IV դարի վերջում մայրենի լեզվով գիր և գրականություն ունենալն ազգապահպան խնդիր էր դարձել, քանի որ հայերեն գրավոր լեզուն կենսական անհրաժեշտություն էր թե՛ պետության, թե՛ եկեղեցու և դրանով իսկ ներկա ու ապագա սերունդներին դաստիարակելու և կրթելու համար: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո հայոց լեզվով եկեղեցական գրականության բացակայությունը, առավել ևս Աստվածաշնչի ասորերենով և հունարենով ընթերցումներն անհնարին էին դարձնում ժողովրդի լայն խավերին ծանոթանալու քրիստոնեական վարդապետությանը:

Վիճակը քիչ էր փոխվում հայերեն բանավոր թարգմանությունից, քանզի օտար լեզուներին քչերն էին տիրապետում, որ կարողանային միանգամից թարգմանություն կատարել մայրենի լեզվով: Ավելին՝ *հունարենը* պարսից արքունիքը դիտում էր որպես թշնամի երկրի՝ Հռոմեական կայսրության լեզու և Հայաստանում զավթողական քաղաքականության իրականացման ժամանակ նույնիսկ արգելում էր դրա կիրառումը՝ փոխարենը *պարսպադրելով պարսկերենը*: Իսկ որպես եկեղեցական լեզու մնում էր դարձյալ ժողովրդի համար անհասկանալի ասորերենը:

Դրան գումարվեցին IV դ. վերջին Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, իսկ այնուհետև՝ Հա-

Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց

յաստանի արևմտյան մասում թագավորական իշխանության վերացումը: Այդ ամենը նշանակում էր, որ արդեն *վրասագլած էր հայ Արշակունիների թագավորության գոյությունը*, դրանով իսկ՝ հայ ժողովրդի պետականորեն երաշխավորված քաղաքական և մշակութային կյանքը:

Արշակունիների մոտալուտ՝ անկման պայմաններում Հայ առաքելական եկեղեցին էր դառնում միակ ազգային ամբողջական կառույցը, սակայն մայրենի լեզվով հոգևոր գրականության պակասը սպառ-

նում էր հենց իր՝ Հայ առաքելական եկեղեցու անկախ գոյությանը:

Հենց այդ տազնապալի ժամանակաշրջանում *Մեսրոպ Մաշտոցին* էր վերապահված հայոց ինքնության հզոր դրսևորումներից մեկի՝ գրերի գյուտի առաքելությունը:

Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է 361 թ. Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում՝ կարճագատ Վարդանի ընտանիքում: Կրթություն ստանալով Ներսես Մեծի օրոք՝ այնուհետև նա Տարոնից մեկնում է Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատ, և Խոսրով IV-ի արքունիքում գինվորական ծառայություն կատարում: Միևնույն ժամանակ նա կարգված էր արքունի մատենագիր դպիրների խմբի մեջ:

Փայլուն տիրապետելով մայրենի լեզվին՝ Մեսրոպ Մաշտոցն արքունիքի միջազգային գրագրություններում կիրառում էր նաև *հունարենի, ասորերենի, պարսկերենի իր ինսցությունը*: Թողնելով ծառայությունը հայոց արքունիքում՝ Մաշտոցը քարոզչական գործունեության նպատակով գնում է *Նախիջևան գավառից հարավ գրնվող Գողթան գավառը*: Քրիստոնեական ուսմունքը վարդապետելիս Մեսրոպ Մաշտոցը հայերեն քանավոր թարգմանում է Սուրբ Գիրքը:

Մինչև նա Գողթան գավառում էր, Աստվածաշունչը Հայաստանի մյուս գավառների եկեղեցիներում կարդում էին ժողովրդի համար անհասկանալի օտար լեզվով: Ուստի, ըստ պատմիչ Ղազար Փարպեցու, նա խորհում էր, թե *«գոյություն ունեն հայոց լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ձայնով և ոչ թե մուրացած լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ ամբողջ բազմության սրբերը»*: Այստեղ պատմիչը վկայել է նախամեսրոպյան շրջանում հայերեն գրերի գոյության մասին:

Պահպանվել են մատենագրական տեղեկություններ նախամաշտոցյան հայ գրերի մասին: II–III դարերում հայերը հիշատակված են հին դպրություն ունեցող ժողովուրդ-

ների շարքում: Պատմահայր Մովսես Խորենացին հիշատակել է նախաքրիստոնեական մեհենական գրականության մասին, որն առ այսօր չի հայտնաբերվել: Վարդան Արևելցին նույնպես տեղեկացնում է, որ *«ինուց հայերեն գիր է եղել», ինչը «վկայվեց Լևոն արքայի ժամանակ, քանզի դրամ գրավ Կիլիկիայում դրոշմված հայերեն գրով... Հայկազուն թագավորների» անուններով*: Ըստ Գարեգին Սրվանձտյանցի՝ *Բայրս բերդաքաղաքի* մոտ գտնվող *Գրման քար կոչվող սարը վայրերի* մերձակա մի քարայրի (որտեղ ձգել է Մեսրոպ Մաշտոցը) պատերի սեպագիր արձանագրությունները միայն հայերը կարող են վերծանել:

Հայ գրերի գյուղը և նշանակությունը

Մեսրոպ Մաշտոցը Գողթն գավառում քարոզչության ժամանակ միտք հղացավ հայոց լեզվի նշանագրերը գտնել և ամենայն ջանասիրությամբ իր անձը նվիրեց այդ մեծ գործին: Վերադառնալով Այրարատ՝ Մեսրոպ Մաշտոցն իր մտադրության մասին հայտնում է հայոց կաթողիկոս *Սահակ Պարթևին* և ստանում նրա հավանությունը: IV դարի վերջին *գրանարվում է եկեղեցական ժողով*, որտեղ, ըստ Կորյունի, որոշվում է *«հայ ազգի համար նշանագրեր գրնել»*: Վռամշապուհ արքայի հովանավորությամբ խնդրի լուծմանն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Վռամշապուհ արքային հայտնել էին, որ *Գանինկ* անունով ասորի մի *եպիսկոպոսի* մոտ կան *հայերեն նշանագրեր*: Արքայի հանձնարարությամբ այդ նշանագրերը բերում են և երկու տարի դրանցով ուսուցանում աշակերտներին: Սակայն այդ նշանագրերն անբավարար եղան հայոց հարուստ լեզվի հնչյունային համակարգի օգտագործման համար:

Վռամշապուհի կարգադրությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը, ձեռնարկելով նոր նշանագրեր ստեղծելու գործը, մի խումբ աշակերտներով մեկնում է *Ամիո, Եղնայա և Սամուսար* քաղաքները:

Հայոց այրուքների նվիրված հուշակոթող, Օշական

Մեսրոպ Մաշտոցն աշակերտներին երկու խմբի էր բաժանել՝ մեկին կարգելով ասորական դպրության, իսկ մյուսին՝ հունական: Նա հանդիպում է Դանիել եպիսկոպոսին, սակայն նախկինից ավելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եղեսիա՝ Պլատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մոտ: Այս իր պրպտումները շարունակում է այլ վայրերում: Վերջապես 405 թ. Ռոսիայում (Եղեսիա) **Մաշտոցը արեղծում է հայոց գիրը:**

Կորյուն վարդապետը և Մովսես Խորենացին գրում են **հայոց գրերի՝ Ասրծո շնորհով արվելու մասին:** Կորյունը գրել է. «Եվ այսպես նա բազում ներդրություններ կրեց՝ իր ազգին մի բարի օգնություն գրելու համար: Ամեն բան շնորհող Ասրծուց իսկապես պարգևվեց նրան այդ բարքը, նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերենի նշանագրեր»:

Մեսրոպ Մաշտոցը, գալով **Սամոսաթ** քաղաքը, գտնում է հունարեն գրչության արվեստի խորագիտակ **Տոսիանոսին**, որը գեղագրում է Մեսրոպ Մաշտոցի պատ-

րաստած 36 **նշանագրերը**, որոնցից յուրաքանչյուրին Հայոց աշխարհի մեծ ուսուցիչն անուն էր տվել. «Այբ, բեն, գիմ, դա... »: Եղիշեի գնահատմամբ՝ **«Այբն է մայր խնայությունն...»:**

Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանությունն անվանվեց **Ասրվածաշունչ**, որից հայերեն թարգմանված ու գրված առաջին նախադասությունն էր. **«Ճանաչել զինասարթին են զիրար, իմանալ զբանս հանճարոյ»:**

Հայրենիք վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցին Երասխի ափին մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորում են Վոսմշապուհ արքան, Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, նախարարագունդ ավագանին՝ ժողովրդի բազմության հետ: Այս նրանք միասին գալիս են մայրաքաղաք: Մեսրոպ Մաշտոցն ամփոջապես ձեռնամուխ է լինում հայերեն այբուբենով մանուկների ուսուցմանը: **Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հայ դպրության հիմնադիրը**, գրել է հոգևոր ձառեր, երգեր, հատկապես շարականներ: Սահակ Պարթևը նույնպես գրել է եկեղեցական կանոններ, թղթեր (նամակներ) ու հոգևոր երգեր:

Լուսավորչական գործունեությունն ընդարձակելով Հայաստանում Մեսրոպ Մաշտոցը գնում և **լստեր է արեղծում նաև վրաց** և Կուրի ձախախնյա բուն Աղվանքի ցեղերից **գարգարացիների լեզուների** համար:

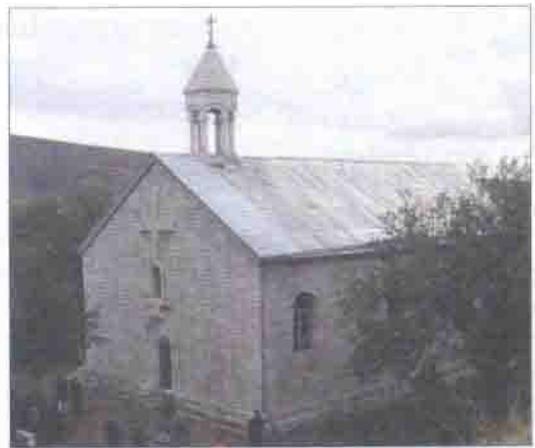
Դպրոցը

Սբ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սբ Սահակ Պարթևը կրթական աշխատանքը ծավալեցին նախ Հայաստանի կենտրոնական երկրամասերում՝ մայրենի լեզվով դպրոցներ հիմնելով: **Առաջին վարդապետարանը՝ բարձրագույն դպրոցը, հիմնադրվեց Էդհարշապատում:** Այստեղ պատրաստվում էին վարդապետներ՝ ուսուցիչներ, որոնց շարքում էր նաև Մաշտոցի վարքագիր Կորյունը: Այն ժամանակ Սահակ Պարթևը մեծ հոգատարությամբ զբաղվում էր նաև իր թոռան՝ հայոց ապագա սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի կրթությամբ:

Այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը հայոց դպրոցներ է հիմնում նաև **Արցախում**

(Անարաի դպրոցը), Մյունխրում, Գոդթան գավառում: Սահակ Պարթևի նամակով Մաշտոցը Վարդանի հետ ներկայանում է բյուզանդական կայսր Թեոդոսիոս II-ին, ստանում է նրա համաձայնությունը Արևմտյան Հայաստանում և դպրոցներ բացելու մասին: Այդ առաքելությունը Հայաստանի արևմտյան մասում նա իրականացնում է 419–422 թթ.: Դրանով իսկ հոգևոր առումով Հայաստանը վերամիավորվում է:

Հայոց գրերը հայ ժողովրդի համար դառնում են գրայրևան, ազգային ինքնության, արժեհամակարգի պահպանման հզոր միջոց բոլոր ժամանակներում:

Անարաի եկեղեցին, Արցախ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ IV դ. վերջում իրատապ խնդիր դարձավ մայրենի գիր ու գրականություն ունենալու հարցը: Ի՞նչ գիտեք Մեսրոպ Մաշտոցի մասին: Ի՞նչ տեղեկություններ կան նախամաշտոցյան հայ գրերի մասին:
2. Ինչո՞ւ Դանիել եպիսկոպոսի մոտից քերված նշանագրերը անբավարար եղան օգտագործման համար: Ո՞ր քաղաքներում եղան Մեսրոպ Մաշտոցն ու իր աշակերտները: Ո՞րն է հայերեն առաջին նախադասությունը: Որտեղից է այն թարգմանված:
3. Որտեղ է բացվել առաջին վարդապետարանը: Դրանից հետո որտեղ հիմնվեցին հայոց դպրոցներ:
4. Վերհաներ գրերի գյուտի պատմական նշանակությունը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Հայոց, Վրաց և Աղվանից գրագիրության մասին

Մեսրոպը Վուսնապուհի և Մեծն Սահակի երամանով ընտրությամբ էրեխաներ ժողովեց, ուշիմ, առողջակազմ, լավ ձայնով և երկար շնչատությամբ, բոլոր գավառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, քացի հունական մասից, որոնք ձեռնադրության փոխարեն տուժեցին, որովհետև Կեսարիայի աթոռին ենթարկվելով՝ պետք է հունարեն գիր և լեզու գործածեին և ոչ ասորերեն:

Մեսրոպը Վրաստան գնալով՝ նրանց համար էլ, իրեն տրված երկնային շնորհով, ստեղծում է նշանագրեր, մի ուն Ջաղայի հետ, որ հունարեն և հայ լեզուների թարգմանիչ էր, օժանդակություն գտնելով նրանց Բակուր թագավորից և Մովսես եպիսկոպոսից: Ընտրում է երեխաներ, քաժանում է երկու դաս, և նրանց հա-

մար ուսուցիչներ է թողնում իր աշակերտներից Տեր Խորձնեացուն և Մուշե Տրոնեացուն:

Ինքն իջնում է Աղվանք, նրանց Արավաղեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք հոժարությամբ հանձն առան նրա ուսուցիչ, և նրան հանձնեցին ընտիր երեխաներ: Նա կանչեց Բենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանչի, որին անմիջապես ուղարկեց Մյունխրի տեր երիտասարդ Վասակը, իր Առանիա եպիսկոպոսի միջոցով, որոնց (օգնությամբ) նա նշանագրեր ստեղծեց զարգարացիների այն կոկորդաձայն, կոշտ, խժական, կոպիտ լեզվի համար: Այնտեղ վերակացու թողնելով իր Հովնաթան աշակերտին, նաև արքունական դռանը քահանաներ նշանակելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան և տեսնում է, որ Մեծն Սահակ գրադրված է (Ս. Գրքի) թարգմանությամբ ասորերենից, հունարեն չգտնվելու պատճառով (Հայոց պատմություն, Մ. Խորենացի):

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Հայ մշակույթի պահպանման և հետագա զարգացման գործում անգնահատելի նշանակություն ունեցավ Մուրթ Մեսրոպ Մաշտոցի հանձարով ստեղծված հայերեն նշանագրերի գյուտը:

Հազարամյակների պատմություն ունեցող հայոց լեզուն IV-V դդ. սահմանագլխին այնքան կատարյալ էր, որ Մեսրոպ Մաշտոցի նշանագրերի գյուտին անմիջապես հաջորդեցին համաշխարհային գրական և գիտական երկերի թարգմանությունը և հայ մատենագրության ու գիտության բարձրագույն արժեքների ստեղծումը:

Թարգմանչական գրականություն

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն անզուգական երևույթ էր թարգմանչական արվեստի մեջ: Դարեր անց ֆրանսիացի գիտնականներն այն համարեցին **թարգմանությունների թագուհի**: Աստվածաշնչին հետևեցին համաշխարհային գիտության և պատմագեղարվեստական գրականության նմուշների թարգմանությունները: Երկրում ծավալվեց **թարգմանչաց շարժումը**: Թարգմանիչների ջանքերի շնորհիվ հայ ընթերցողը մայրենի լեզվով հաղորդակից դարձավ Արիստոտելի փիլիսոփայական երկերին, Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությանը», Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությանը», Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմութիւն վարուց Ալեքսանդրի» և այլ երկերի: Հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ պահպանվեցին Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությունը», Արիստիդեսի «Ջատագրությունը», Հերմես Եռամեծի «Սահմանքը» և այլ երկեր, որոնց քնագրերը կորել են:

V դ. թարգմանությունների և ինքնուրույն գրականության լեզուն այնքան կատարյալ էր, որ **մնարուսյան հայ գրական ժառանգությունն անվանվեց ոսկեդարյան**: Ըստ Եղիշեի՝ Հայաստանում լուսավորչա-

Էջմիածնի Ավետարան, VI դ.

կան շարժումն ընթանում էր «**Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մորօք**» («**Լավ է աչքով կոյր լինել, քան մորթով**») նշանաբանով:

Պարմագրություն

V դարում մեծ վերելք ապրեց հայ պատմագրությունը: **Կորյուն վարդապետը** գրել է «**Լարք Մաշտոցի**» երկը, որում մեծ խանդավառությամբ ու սիրով շարադրել է իր ուսուցչի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքն (վարքը) ու գործունեությունը՝ հայ գրերի գյուտը և լուսավորչական գործը:

Ագաթանգեղոսի «Պարմութիւն Հայոց»–ը նվիրված է Սբ Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծ թագավորի կյանքին ու գործունեությանը, Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանն ու աշխարհում առաջինը պետականորեն ընդունմանը:

Փախարոս Բուզանդի «Պարմութիւն Հայոց»–ն ընդգրկում է Հայոց աշխարհի՝ IV դարի առաջին տասնամյակներից մինչև

Մեծ Հայքի թագավորության պարսկա-հոռմենական առաջին քաժանումն ընդգրկող ժամանակաշրջանի պատմությունը: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի քաղաքական ու հոգևոր կյանքի, թագավորական իշխանության, նախարարությունների ու եկեղեցու հարաբերությունների և օտար զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի մասին:

Հայ պատմագրության թագն ու պատկն է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը հայ դասական պատմագիտության հիմնասյունն է: Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Մովսես Խորենացու հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ նա անվանվել է *Մեծն քերթող, Քերթողասար*: Մովսես Խորենացու երկը, որ գրվեց հայոց տանտներ Սահակ Բագրատունու մեկննատությամբ, ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև V դ. 40-ական թվականները: Ժամանակագրական այդպիսի ընդգրկմամբ Մովսես Խորենացին հայ պատմագրության մեջ առաջինը շարադրեց հայոց ամբողջական պատմությունը:

Պատմահոր երկը բաղկացած է երեք գրքից: *Առաջին գրքում* («Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը») հեղինակը պատմական գրավոր սկզբնաղբյուրներից և հայոց բանահյուսությունից բաղված տեղեկությունների հիման վրա պատմում է հայոց անվանադիր նախնի Հայկ Նահապետի ու նրան հաջորդած Հայկագուն սերունդների հայրենանվեր հերոսությունների ու աշխարհաշեն գործունեության մասին՝ մինչև Երվանդյան Տիգրանի և նրա զարմերի ժամանակները: Պատմահայրը զգալի տեղ է հատկացրել Աստվածաշնչին, ինչպես նաև հին առասպելներին և պատմական ավանդություններին:

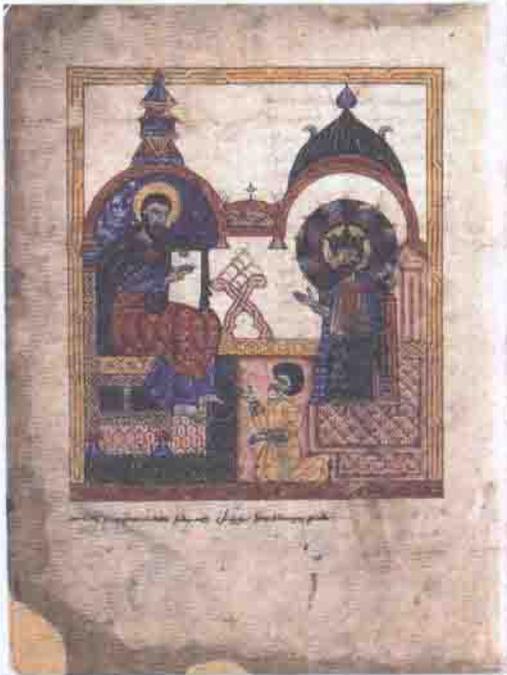
Երկրորդ գիրքը կոչվում է «*Բան միջակ պատմութեան մերոցն ևսխնեսաց*», որի շարադրանքում ամփոփված է Ք.ա. IV դ. վերջին քառորդից մինչև Ք.հ. IV դ. երրորդ տասնամյակի պատմությունը: Այս գրքի հիմնական դեմքերն են հայոց Երվանդ,

Տրդատ Մեծ, Սր Գրիգոր Լուսավորիչ և Ագաթանգեղոս

Արտաշես, Տիգրան Մեծ, Արտավազդ, Վաղարշակ, Արգար, Տրդատ Մեծ թագավորները, Սր Գրիգոր Լուսավորիչը և մյուս հոգևոր այրերը:

Երրորդ գիրքը վերնագրված է՝ «*Անխարսբանութիւն մերոց Հայրենեսաց*»: Այն ընդգրկում է մինչև 440 թ. ընկած պատմությունը և ավարտվում է Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակի նկարագրությամբ՝ «Ողբով»: Երրորդ գրքի պատմական դեմքերն են հայոց թագավորներ Խոսրով Կոտակը, Տիրանը, Արշակ II-ը, Պապը, Վռամշապուհը և մյուսները, գինավորական գործիչները (Վասակ, Մուշեղ, Մանվել, Վարդան Մամիկոնյանները), հայոց կաթողիկոսներ Ներսես և Սահակ Պարթևները, հանձարեղ Մեսրոպ Մաշտոցը և նրանց ժամանակակից ազգային գործիչները: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկը գրված է հայրենասիրական հզոր ոգով, որի *հիմնական զաղախարն է՝ հայոց ամբողջական պարության վերականգնումը՝* ապավինելով սեփական ուժին:

Մովսես Խորենացի

Մովսես Խորենացին գրել է նաև «Աշխարհացոյց» երկը, որը VII դարում շարունակել է Անանիա Շիրակացին:

V դարում հայ ժողովրդի՝ Սասանյանների տիրապետության դեմ կազմակերպված մեծ ապստամբությունները նկարագրված են Եղիշեի «Լամն Վարդանայ և Հայոց պարտերազմին» ու Ղազար Փարպեցու «Պարսութիւն Հայոց» երկերում: Եղիշեի երկը նվիրված է Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած ժողովրդական հզոր ապստամբությանը: Ղազար Փարպեցին շարունակում է դեպքերի ընթացքն այնտեղից, որտեղ հասցրել էր Փավստոս Բուզանդը 385-387 թթ.: Այդ շարադրանքը ներկայացնում է IV դ. վերջից մինչև V դ. վերջն ընկած պատմությունը, Վարդանանց ապստամբությունից հետո մանրամասն պատմում է Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության մասին:

V դ. վարքագրական գրականության

նմուշներից է Վարդան Մամիկոնյանի դստեր՝ Շուշանիկի նահատակությանը նվիրված վարքագրությունը:

Փյլիստփայություն

Հայ գիտական միտքը վաղ միջնադարում ներկայանում էր փյլիստփայության համակարգում: IV դարում փյլիստփայությամբ կամ իմաստասիրությամբ զբաղվել նշանավոր ճարտասան ու մանկավարժ Պարոյր Հայկազնը, իսկ V դարում հանդես եկան Եզնիկ Կողբացին և Դավիթ Անհաղթը: Եզնիկ Կողբացին իր «Եղծ սղանտոց» երկում քրիստոնեական հավատքը պաշտպանել է հակադիր ուսմունքներից:

Հայ մեծագույն փյլիստփա Դավիթ Անհաղթն իր «Սահմանք իմաստասիրության» երկում մեծ տեղ է հատկացրել քնության ճանաչմանը: Նա ասում է. «Տիր հասանձ գիտութիւն, ուր ոչ հասանձ քնութիւն»: Այս

Գրքիք Անհաղթ

Եզնիկ Կողբացի

խոսքերն անսահման բնության ճանաչողությամբ կատարելության հասնելու արտահայտություն են, քանզի, ըստ մեծ մտածողի, իմաստասիրությունը նպատակ ունի զարդարելու մարդկային հոգին:

Անհաղթը կատարել է գիտությունների դասակարգում՝ ըստ բնագիտության, թվաբանության և աստվածաբանության: Հետևելով անտիկ գիտության ավանդույթներին՝ Գրքիք Անհաղթն իր փիլիսոփայական երկերում լայնորեն համադրում է գիտելիքների տարրեր բնագավառներից եկող դրույթները: Նա բուն փիլիսոփայական խնդիրների հետ մեկտեղ անդրադարձել է նաև տիեզերագիտական կարգի որոշ դրույթների, որոնք մեծ նշանակություն ունեն վաղմիջնադարյան բնափիլիսոփայական մտքի զարգացման մեջ:

Բնական գիտություններ

Հայ բնագիտության մեջ երկրի գնդաձևության զաղափարն առավել ցայտուն դրսևորվել է V դարում Գրքիք Անհաղթի հայացքներում և Գյուր Կարողիկոսի նամակում, իսկ VII դարում՝ ականավոր բնափիլիսոփա, մաթեմատիկոս, տիեզերագետ, աշխարհագետ ու մանկավարժ Աստիա Շիրակացու աշխատություններում:

Բնության զարգացման ուսումնասիրության առաջին աստիճանի վրա գիտնականները դնում էին տարրերի առաջացումը և դրանց փոխազդեցությունը: Հին մտածողները կարծում են, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած էին չորս տարրեր՝ կրակ, օդ, ջուր, հող: Արիստոտելն իր հերթին ներկայացրել է այդ

խնդիրը: Անդրադառնալով իմաստասիրության սահմանմանն ըստ Արիստոտելի՝ Դավիթ Անհաղթը նույնպես համարում էր, որ «մարմինը բաղկացած է չորս տարրերից, որոնց պարձառը գիտի քնական իմաստասերը» (այսինքն՝ քնափիլիսոփան):

Դավիթ Անհաղթի ժամանակակից Գյուտ կաթողիկոսը նույնպես համարում էր, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած են չորս տարրերը: Իր նամակում ուղղված «Աղվանից թագավոր Վաչեին» (մինչև 461 թ.), նա գրել է, որ չորս տարրերից բաղկացած աշխարհի մասին կարող է խոսել միայն նա, ով համարձակ ուսումնասիրություններ է կատարել տարբեր գիտությունների քննազավառում:

Անանիա Շիրակացին քնափիլիսոփայական տեսանկյունից նոր և կարևոր դրույթներ արձարձեց՝ հիմքում ունենալով անտիկ գիտության դրույթները, որոնք նա ստեղծագործաբար մշակում և խորացնում էր: Շիրակացին հստակ ձևակերպել է աշխարհի գոյության գաղափարը՝ պայմանավորված *հակադրությունների միաստությանը ու պայքարով*. «Ծնունդը մահվան սկիզբն է, և մահը վերադին սկիզբն է ծննդյան, քանզի այս անընդհար հակասությունից աշխարհը գոյարևում է»:

Տիեզերագիտություն

Տիեզերագիտության քննազավառում անտիկ գիտության հիմնական նվաճումներից էր Տիեզերքում գտնվող մարմինների *գնդաձևության գաղափարը*:

Դավիթ Անհաղթը, հիշատակելով գնդաձև մարմինների մասին, անտարակոյս նկատի ուներ գիտելիքների այն քննազավառը, որին Արիստոտելը մանրամասն անդրադարձել էր «Երկնքի մասին» իր աշխատությունում:

Շնտաքքեիր են Դավիթ Անհաղթի հաղորդած տեղեկությունները Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերի մասին: Նա գրում է. «Ահալասիկ Արեգակը, բազմապարիկ մեծ լինելով, քան Երկիրը, թզաչափ է երևում»: Մի այլ տեղ նա գրում է, որ «...Արեգակը չափազանց մեծ է, քան Երկիրը, և Երկիրը՝ քան Լուսինը, թեպետ և անհավանական է, տակայն ճշմարիտ է»:

Դավիթ Անհաղթի ժամանակակից Գյուտ կաթողիկոսի հայացքները ևս վկայում էին, որ V դ. *հայ գիտությունը շարունակում էր անպիկ գիտության ստաջադեմ ափանդույթները*: Գյուտ կաթողիկոսը, նկարագրելով Արեգակի և Լուսնի արտաքին հատկանիշները, վերջինս համարել է «մանգաղաձև կիսագունդ...»:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Անտիկ շրջանի ինչ ստեղծագործություններ թարգմանվեցին հայերեն, դրանցից որոնք են պահպանվել միայն հայերեն թարգմանությամբ:
2. Պատմագրության քննազավառում ինչ ձեռքբերումներ եղան: Ներկայացրեք հեղինակներին ու նրանց երկերը:
3. Քանի՞ գրքից է կազմված Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ինչ ժամանակագրական սահմաններ է ընդգրկում այն: Ո՞րն է Խորենացու մյուս ստեղծագործությունը:
4. Նշեք IV–V դդ. հայ փիլիսոփաների անունները և նրանց ստեղծագործությունները: Ինչ հարցեր են արձարձել հայ փիլիսոփաներն իրենց ստեղծագործություններում:
5. Ներկայացրեք Դավիթ Անհաղթի հայացքները:

§ 3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ VI-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պատմագիտություն

VI-VII դդ. (մինչև 661 թ.) իրադարձությունների մասին կարևոր սկզբնաղբյուր է *Սեբեոս* եպիսկոպոսի «*Պատմություն*»-ը: Պատմիչը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հայ-բյուզանդական և հայ-պարսկական հարաբերությունների, ինչպես նաև արաբկա-բյուզանդական հակամարտության և դրան հաջորդած Արաբական խալիֆայության նվաճումների սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին: Սեբեոսը հատուկ ուշադրություն է դարձնում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին և հայոց ամբողջական ու անկախ պետության վերականգնման համար հայ քաղաքական և հոգևոր գործիչների հսկայական ջանքերին: Ընդհանուր առմամբ Սեբեոսի երկն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության մասին:

VII-VIII դարերի հայ պատմիչ *Սուխուտադանկարպացին* իր «*Պատմություն Արուսից աշխարհի*» երկում մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Հայքի Հայոց Արևելից կողմանց՝ Արցախ և Ուտիք աշխարհների, ինչպես նաև հայոց պետության և Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա բուն Աղվանքի քաղաքական, եկեղեցական, մշակութային և ժողովրդագրական պատմության մասին:

Տուխան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարօնոյ» երկը նվիրված է օտար նվաճողների դեմ հայ քաջարի հերոսներ Մուշեղ Մամիկոնյանի, Գայլ Վահանի և նրա հաջորդների մղած պայքարին:

VIII դ. պատմիչ *Ղևոնդ Վարդապետը* իր «*Պատմություն*» երկում նկարագրել է հայ ժողովրդի ծանր վիճակը և հերոսական պայքարը Արաբական խալիֆայության տիրապետության դեմ:

Անանիա Շիրակացի

Բնափիլիսոփայություն և փիեզերագիտություն

Հնագույն աշխարհընկալումային և անտիկ փիլիսոփայության տիեզերագիտական հայացքները կարևոր դեր են խաղացել վաղ միջնադարում բնափիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում:

Երկրի որպես տիեզերական մարմնի ուսումնասիրությունն անտիկ դարաշրջանում հանգեցրեց աստղագիտության զարգացմանը:

Անանիա Շիրակացին, իր տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփելով վաղմիջնադարյան Հայաստանի բնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները, *գիտականորեն հիմնավորել է Երկրի և փիեզերական մարմինների գնդաձևության գաղափարը*:

Նա քննադատում է աստղագուշակությունը և ցույց տալիս աստղային երկնքի ուսումնասիրության կարևորությունը՝ ճանապարհորդությունների և եղանակը կանխագուշակելու համար: Այս առումով կարևոր են նրա հաղորդումները Կենդանակերպի, Ծիր Կաթինի և Խեցգետնի համաստեղության մասին:

Անանիա Շիրակացին տեղեկություններ է հաղորդում Լուսնի ազդեցության հետ կապված մակրոթացությունների ու տեղատվությունների, ինչպես նաև «աստղային երկնքի հետ կապված» երկրաշարժերի մասին: Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփված են վաղմիջնադարյան Հայաստանի քնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները:

Աշխարհագրություն

Վաղմիջնադարյան Հայաստանի *աշխարհագրության և քարտեզագրության անգուգական հուշարձանն* է Մովսես Խորենացու (V դ.) և նրա գործը շարունակողի՝ Անանիա Շիրակացու (VII դ.) «*Աշխարհացոյց*»-ը: Դա հին և վաղմիջնադարյան ժամանակներում հայտնի աշխարհի աշխարհագրական նկարագրությունը պարունակող աշխատություն է՝ հագեցած համապատասխան քարտեզագրական նյութերով: Այն հիմնված է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկ»-ի մեթոդաբանության վրա: Միևնույն ժամանակ այն իր դարաշրջանի առումով կարևոր տեղեկություններ է պարունակում աշխարհի մասին: «Աշխարհացոյց»-ում մեծ տեղ է հատկացված Հայաստանի և հարևան երկրների աշխարհագրությանը: Դա նշանակում է, որ գիտականորեն ստեղծվել էր թե՛ աշխարհագրական ձեռնարկ և թե՛ դրանում նկարագրված երկրների ու երկրամասերի *քարտեզների ժողովածու*՝ «Արրաս»:

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո հայ քաղաքական մտքի կենտրոնում էր հայոց պետականության և տարածքային ամբողջականության վերականգն-

Մուրթ Գրիգոր Լուսավորիչ

ման խնդիրը, ուստի կարևոր է համարվել Հայոց աշխարհի տարածքային ամբողջական պատկերի ներկայացումը: «Աշխարհացոյցը» հանգամանորեն նկարագրում է *Մեծ Հայքի 15 աշխարհները* և *Փոքր Հայքը*: «Աշխարհացոյց»-ի պարունակած համապատասխան նյութը հնարավորություն է տալիս խոսելու նաև գլոբուսի վերականգնման մասին: Անանիա Շիրակացին մեծ ներդրում ունի նաև մաթեմատիկայի քննադատում: Նրա կողմից կազմված *թվաբանության դասագիրքն աշխարհում հնագույնների շարքին է պատկանում*:

Տոմար

Տոմարական հաշվումների նպատակով Դվինի 554 թ. եկեղեցական ժողովրդ անդրադարձ է կատարում հայկական օրացույցին: *Բուն Հայոց թվականի* (Ք.ա. 2492 թ.) կողքին սահմանվում է «*Հայոց Մեծ թվականը*», որի սկիզբը համարվում է 552 թ. *հուլիսի II-ը*: Այնուամենայնիվ, Հայաստա-

Հովհաննես Ա Մանդակունի

Հովհան Գ Օձնեցի

նում եկեղեցական տոների և ծիսակատարությունների ժամանակը որոշելիս անհամապատասխանություններ էին նկատվում կապված հայկական արեգակնային օրացույցի շարժական լինելու հետ: Ուստի քրիստոնյա ուրիշ երկրների նման՝ Հայաստանում ևս սկսեցին գործածել հատուկ աղյուսակներ՝ օրացուցային տարբերությունները կարգավորելու համար: Անանիա Շիրակացին «Անշարժ տոմար» կազմելու փորձ արեց:

Իրավունք և եկեղեցական կանոնական գրականություն

IV դարից աշխարհիկ իրավունքի կողքին Հայաստանում զարգացավ նաև եկեղեցական կանոնական իրավունքը: Հայ Արշակունիների թագավորության վերջից երկրի օրենքների մշակման աշխատանքն իր վրա վերցրեց եկեղեցին: Հայ եկեղեցական իրավունքի մեջ կարևոր էին Սբ Գրի-

գոր Լուսավորչի, Սբ Սահակ Պարթևի և մյուս սուրբ հայրերի հաստատած կանոններն ու Հայ առաքելական եկեղեցու ժողովներում ընդունված կանոնախմբերը:

V դարի կեսերից հայ մտավորականներն իրենց ծանրակշիռ խոսքն են ասել՝ ի պաշտպանություն Տիեզերական առաջին երեք ժողովների քրիստոսաբանության վրա հիմնված Հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանության (Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, կաթողիկոսներ Հովհաննես Ա Մանդակունի և Բարգեճ Ա):

Կազմվում է դավանաբանական բնույթի թղթակցությունների ժողովածու՝ «Գիրք թղթոց»՝ գրված V-IX դդ.: Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ (615-628 թթ.) կազմվել է եկեղեցու հայրերի գրվածքների հատվածներից հավաքված «Կնիք հասարդոյ» ժողովածուն:

Համաշխարհային պապության մեջ «Կանոնագիրք Հայոց» երկը, որը կազմվել է հայոց կաթողիկոս Հովհանն Գ Օձնեցու

(717–728 թթ.) ջանքերով, *Կանոնական իրավունքի վերաբերյալ առաջին ժողովածուն է*: Դրանում զետեղված են վաղմիջնադարյան կանոնական բազմաթիվ փաստաթղթեր: Հովհան Օձնեցու գրչին է պատկանում նաև պավիլյանների վարդապետության դեմ ներկայացված «*Ընդդեմ Պողոկեանց*» գրվածքը:

Եկեղեցին զբաղվել է նաև քաղաքացիական, ընտանեկան, քրեական և դատավարական իրավունքի հարցերով:

Արվեստ

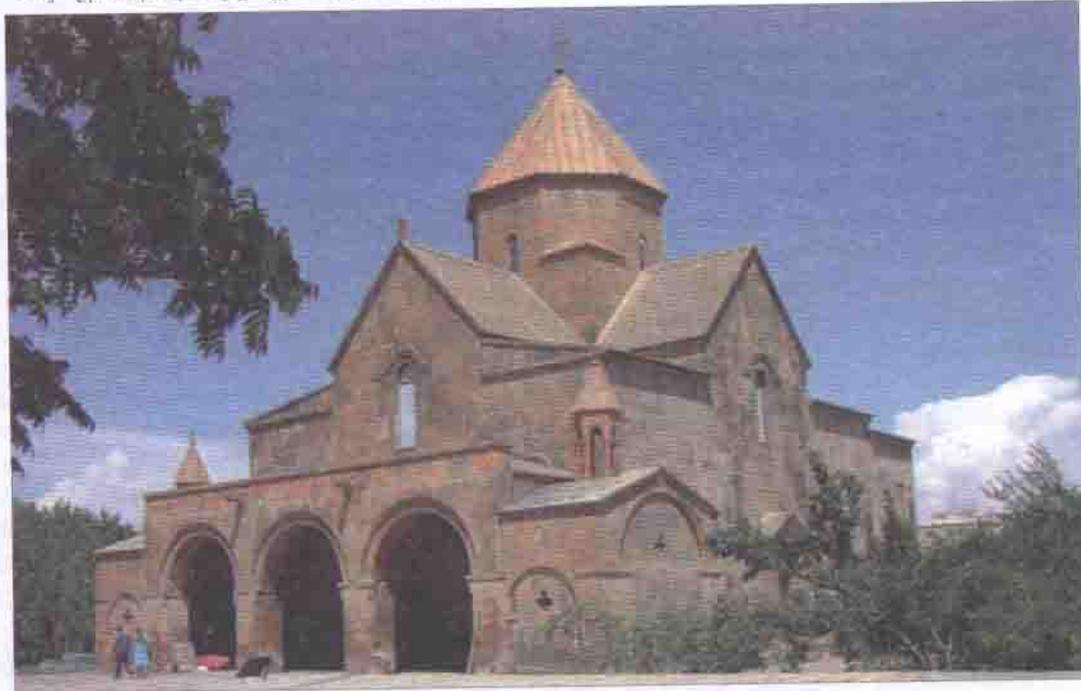
Հայ շինարարական արվեստի հնագույն ավանդույթները նշանակալից առաջընթաց ապրեցին միջնադարում: *Հայ ազգային ճարտարապետությունն սպեղծեց եկեղեցաշինության համաշխարհային գլուխգործոցներ*:

Քաղաքաշինության և ամրոցաշինության մեջ ձեռք բերված մեծ փորձը լայնորեն օգտագործվեց վաղ միջնադարում: Հայ շինարարները շինությունների ամ-

Միծեռնականքի եռանավ բազիլիկ եկեղեցին. IV–V դդ.

րությունն ապահովելու համար կիրառում էին հատուկ միջոցներ՝ օգտագործելով կապակցող կրաշաղախ նյութով շարվածքը: Քրիստոնեական պաշտամունքային վաղ շրջանի շինությունները բազիլիկ տաճարներն էին, ինչպես *Միծեռնականքի, Քասաղի, Արցախի Տիգրանակերտի, Երերույքի և Տեկորի եռանավ բազիլիկ եկեղեցիները*: Այնուհետև եկեղեցաշինության մեջ առաջ եկան կենտրոնագմբեթ կառույցները, որոնք ավելի դիմացկուն էին

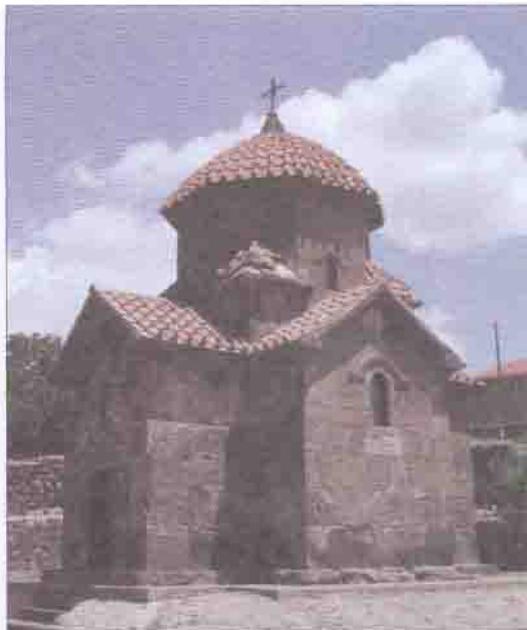
Վաղարշապատի Ս. Գայանե եկեղեցու ընդհանուր տեսքը, 631 թ.

երկրաշարժերի ժամանակ: Երդիկավոր քարաշեն ծածկերը կառուցվում էին հնուց եկող հազարաշեն կոչվող ձևի օրինակով, որը կիրառվում էր ժողովրդական տների ծածկերում:

Եկեղեցաշինության վաղ շրջանի կառույցներից էր Վաղարշապատի Մայր տաճարը (303 թ.), որը վերակառուցվեց V դարի 80-ական թթ.: Բազիլիկ շենքի հիմքի վրա է կառուցվել Մայր տաճարի խաչաձև գմբեթակիր շինությունը: Տարոն գավառում, Արցախում, Գաննիում, Դվինում, Արուճում, Աշտարակում, Թալինում և Բազավանում ևս եկեղեցիներ կառուցվեցին:

Նշանակալից էին *Ավանի* (590-ական թթ.), *Մրենի* (613 թ.), *Ս. Տոխիսիանի* (618 թ.), *Ս. Գայանի* (631 թ.) և *Զվարթնոցի* (641-661 թթ.) եկեղեցիները:

Ճարտարապետության հետ միասին զարգանում էր նաև *քանդակագործությունը*: Այդ քնագավառի հիասքանչ նմուշներից են Աղձքի դամբարանի, Ս. Էջմիածնի, Երերույքի, Զվարթնոցի, Աշտարակի և այլ

Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցին. VII դ.

Զվարթնոցի տաճարի ավերակների ընդհանուր տեսքը

Արծիվ. Ջվարթեղցի հարավարևմտյան սյան խոյակ

Մրենի տաճարը. 613 թ.

Ճարտարապետական հուշարձանների քանդակները:

Հայկական ճարտարապետության ու քանդակագործության մեջ նոր երևույթ էր **խաչքարը**, որի ակունքներում էր կոթողներ կանգնեցնելու վաղեմի ավանդույթը (հնագույն մենհիրներ, փշապաքարեր, Արարատյան՝ Վանի թագավորության դարա-

շրջանի կոթողներ, սահմանաքարեր, թևավոր խաչեր և այլն): Ճարտարապետական մանր կոթողային ձև ներկայացնելով՝ **խաչքարը հայ կերպարվեստի յուրահայտուկ տեսակ է**: Խաչքարը պատվանդանի վրա կանգնեցված սալաձև **կոթող-խաչարձան է**: Այն՝ որպես ճարտարապետական զարդ, կարող է նաև ազուցվել եկեղեցու որմի մեջ:

Քրիստոսը խաչով. խոյակ Դվինից, V-VI դդ.

Հայկ-Օրինո, վարագի որս՝ շներով, Աղձի Արշակունիների դամբարան, IV դ.

Մարարայի խճանկար. Ա. Պոփկտոսի վկայարան, Երուսաղեմ, VI դ.

Խաչքարերը կանգնեցվել են որպես կոթողներ՝ ի նշանավորումն ռազմական հաղթանակների, պատմական կարևոր իրադարձությունների, տաճարների, եկեղեցիների, աղբյուրների, կամուրջների կառուցման և ի հիշատակ նախնիների: Խաչքարի արվեստը դարերի ընթացքում նշանավոր վարպետների ստեղծագործ աշխատանքի շնորհիվ անգուգական կատարելության հասավ:

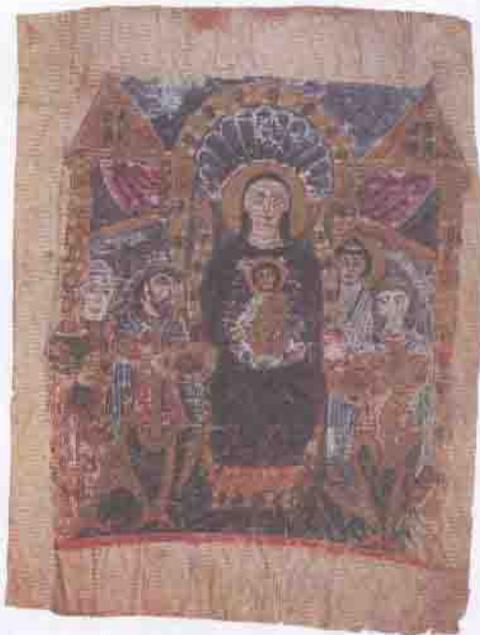
IV-VII դդ. կառուցված եկեղեցիները զարդարված էին *խճանկարներով* և *որմնանկարներով* (Քասաղ, Ա. Էջմիածին, Տեկոր, Զվարթնոց, Արուճ):

Հայ մատենագրության մեջ վաղմիջնադարյան շրջանից զարգացել է նաև գրքերը մանրանկարներով զարդարելու արվեստը, որը հետագա դարերում մեծ վերելք է ապրել: *Պահպանված հայկական առաջին մանրանկարները (VI-VII դդ.) չորսն են*, որոնք ունեն ավետարանական բովանդա-

կություն: Հայտնության թեմային վերաբերող մանրանկարները կատարված են սուպավորիչ գունազեղությամբ, իսկ կերպարների դեմքերն արտահայտչորեն ազգային ինքնատիպություն են կրում: Դրանք ներմուծված են «Էջմիածնի Ավետարանի» (989 թ.) ձեռագրի վերջում և պահպանվել են VI դ. փղոսկրյա կազմի տակ:

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում զարգացել է նաև *եկեղեցական երգն ու երաժշտությունը*: Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Կոմիտաս կաթողիկոսը հորինել են *չարականներ*՝ եկեղեցական արարողություններին և տոներին երգելու համար: Իսկ թատերական կյանքն արտահայտվել է թատերականացված խաղերի և հանդեսների ձևով:

Ուշագրավ էին հայ ոսկերիչների ստեղծած գործերը: Գեղարվեստական խեցեղենն ու ապակեղենը լայն կիրառություն են ունեցել հնադարյան ժամանակաշրջանից:

Մոզերի երկրագործությունը, VI-VII դդ.,
Էջմիածնի Ավետարան

Արմավիրում, Արտաշատում, Գառնիում և Դվինում հայտնաբերվել են գեղեցիկ գարդեր և բազմազուն անոթներ, ջրամաններ, պնակներ, թասեր, կարասներ և ապակուց պատրաստված տարրեր սրվակներ:

Հայկական արհեստագործության և արվեստի գլուխգործոցների համբավը փարածվել էր Հայաստանի սահմաններից դուրս: Վաղ միջնադարում արեղծված հարուստ մշակութային արժեքները պարարտ հող նախապարտադրեցին հեթանոսական հայ մշակույթի հարաբերման և բուռն զարգացման համար:

Հարգելի և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ տեղեկություններ է պարունակում Սեբեոսի «Պատմութիւնը»: Ո՞ր շրջանի իրադարձությունների պատմությանն է նվիրված Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունը: Ո՞վ է «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկի հեղինակը: Ի՞նչ իրադարձությունների մասին է պատմում Անոն Կարդայեստի աշխատությունը:
2. Ի՞նչ գիտեք Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական հայացքների մասին:
3. Աշխարհագրական բնույթի ինչ աշխատություն է տեղեկվել վաղմիջնադարյան Հայաստանում: Ո՞վ է դրա հեղինակը:
4. Դվինի 554 թ. եկեղեցական ժողովը ինչ որոշումներ է կայացրել տոմարի վերաբերյալ:
5. Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո Հայաստանում ո՞ւմ էր պատկանում օրենքների մշակման իրավունքը: Ինչո՞վ է հայտնի «Կանոնագիրք Հայոց» երկը, ո՞վ է այն կազմել:
6. Վաղմիջնադարյան քրիստոնեական պաշտամունքային ինչ շինություններ կարող եք նշել: Նկարագրեք դրանք: Ի՞նչ է խաչքարը: Ո՞ր շրջանին են վերաբերում հայկական առաջին մանրանկարները:
7. Վերհանեք վաղմիջնադարյան հայկական մշակույթի պատմական նշանակությունը:

- 2 մլն – մոտ 100000 տարի մեզանից առաջ — Ստորին պալեոլիթ
- Մոտ 100000–40000 տարի մեզանից առաջ — Միջին պալեոլիթ
- Մոտ 40000–14000 տարի մեզանից առաջ — Վերին պալեոլիթ
- Ք.ա. 12000–10000 թթ. — Մեզոլիթ (միջին քարի դար)
- Ք.ա. 10000–5500 թթ. — Նեոլիթ (նոր քարի դար)
- Ք.ա. 5500–4000 թթ. — Էնեոլիթ (պղնձի-քարի դար)
- Ք.ա. IV–III հազարամյակներ — Բրոնզի դար
- Ք.ա. XXVIII–XXVII դդ. — Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք.ա. XXIV–XXIII դդ. — Հայա, Սուբուր, Արմանի վաղ պետական կազմավորումների հիշատակությունը արձանագրություններում
- Ք.ա. XV–XIII դդ. — Հայասա թագավորությունը
- Ք.ա. 859 թ. — Ուրարտուի առաջին արքա Արամուի անվան հիշատակությունը սաորեստանյան արձանագրություններում
- Ք.ա. մոտ 835–825 թթ. — Սարդուրի I-ի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 830–ական թթ. — Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք.ա. մոտ 810–786 թթ. — Մենուայի գահակալումը
- Ք.ա. 786–764 թթ. — Արգիշտի I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 782 թ. — Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը
- Ք.ա. 776 թ. — Արգիշտիխինիլի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը
- Ք.ա. 764–735 թթ. — Սարդուրի II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 685–645 թթ. — Ռուսա II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 612 թ. — Պարոյրի գլխավորությամբ Հայկազունների թագավորության վերականգնումը
- Ք.ա. 521–331 թթ. — Հայկազուն-Երվանդականների, որպես սատրապներ, իշխանությունը Հայաստանում
- Ք.ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1 — Գավգամելայի ճակատամարտը և Հայաստանի անկախության վերականգնումը
- Ք.ա. մոտ 260–240 թթ. — Շամ (Սամոս) Երվանդականի գահակալումը. մայրաքաղաք Սամոսատի հիմնադրումը
- Ք.ա. մոտ 240 թ. — Արշամի գահակալման սկիզբը
- Ք.ա. մոտ 220–201 թթ. — Երվանդ IV-ի գահակալումը

- Ք.ա. 201 թ. — Մեծ Հայքում Հայկազուն-Երվանդականների ճյուղի իշխանության ավարտը
- Ք.ա. 190 թ. — Մագնեսիայի ճակատամարտը
- Ք.ա. 189 թ. — Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմմագենեի անկախացումը
- Ք.ա. 189–մոտ 160 թթ. — Արտաշես I-ի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 185 թ. — Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- Ք.ա. 160–115 թթ. — Արտավազդ I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 115–95 թթ. — Տիգրան I-ի գահակալումը
- Ք.ա. 95–55 թթ. — Տիգրան II Մեծի գահակալումը
- Ք.ա. 94 թ. — Ծոփքի և Կորդուքի միացումը Մեծ Հայքին
- Ք.ա. 94 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը
- Ք.ա. 87 թ. — Հայ-պարթևական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 84 թ. — Տիգրան Մեծի բազմելը Սելևկյանների գահին
- Ք.ա. 80–70–ական թթ. — Տիգրանակերտի կառուցումը
- Ք.ա. 69 թ. գարուն — Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը
- Ք.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6 — Տիգրանակերտի ճակատամարտը
- Ք.ա. 68 թ. սեպտեմբերի 22 — Արածանիի ճակատամարտը
- Ք.ա. 66 թ. սեպտեմբեր — Արտաշատի պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 55–34 թթ. — Արտավազդ II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 53 թ. մայիսի 6 — Խառանի ճակատամարտը
- Ք.ա. 30–20 թթ. — Արտաշես II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 20–8 թթ. — Տիգրան III-ի գահակալումը
- Ք.ա. 8–5 թթ. — Տիգրան IV-ի գահակալումը
- Ք.ա. 2–1 թթ. — Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալումը
- 1 թ. — Արտաշեսյան արքայատոհմի թագավորության ավարտը
- 18–34 թթ. — Զենոն-Արտաշեսի գահակալումը
- 52 թ. — Վաղարշի և Տրդատի գլխավորությամբ պարթևական զորքի մուտքը Հայաստան
- 62 թ. գարուն — Հռանդեայի ճակատամարտում Պետոսի պարտությունը
- 65 թ. — Տրդատի մեկնումը Հռոմ
- 66–88 թթ. — Տրդատ I-ի գահակալումը
- 88–110 թթ. — Սանատրուկ II-ի գահակալումը
- 117–140 թթ. — Վաղարշ I-ի գահակալումը. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- 185–198 թթ. — Վաղարշ II-ի գահակալումը

- 198–215 թթ. — Խոսրով I-ի գահակալումը
- 216–252 թթ. — Տրդատ II-ի գահակալումը
- 287–330 թթ. — Տրդատ III-ի գահակալումը
- 301 թ. — Քրիստոնեության հռչակումը Հայաստանի պետական կրոն
- 303 թ. — Վաղարշապատի Մայր տաճար Ս. Էջմիածնի կառուցումը
- 325 թ. — Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովը. «Հավատո հանգանակի»
ընդունումը
- 330–338 թթ. — Խոսրով III Կոտակի գահակալումը
- 339–350 թթ. — Տիրանի գահակալումը
- 350–368 թթ. — Արշակ II-ի գահակալումը
- 354 թ. — Աշտիշատի ժողովի գումարումը
- 363 թ. — Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև պայմանագրի
(«ամիրայի») կնքումը
- 361–440 թթ. — Սբ Մեսրոպ Մաշտոց
- 370–374 թթ. — Պապի գահակալումը
- 371 թ. — Զիրավի ճակատամարտը
- 374–378 թթ. — Վարազդատի գահակալումը
- 378–387 թթ. — Արշակ III-ի գահակալումը
- 385–388 թթ. — Խոսրով IV-ի գահակալումը
- 387 թ. — Հայաստանի առաջին բաժանումը (Հռոմեական կայսրության և
Պարսկաստանի միջև)
- 388–415 թթ. — Վուամշապուհի գահակալումը
- 405 թ. — Հայոց գրերի գյուտը
- 422–428 թթ. — Վուամշապուհի որդի Արտաշես Արշակունու գահակալումը
- 428 թ. — Հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը
- 444 թ. — Շահապիվանի ժողովի գումարումը
- 449 թ. — Արտաշատի ժողովի գումարումը և կրոնափոխության առաջարկի
մերժումը
- 450–451 թթ. — Վարդանանց պատերազմը
- 450 թ. — Խաղխաղի ճակատամարտը
- 451 թ. մայիսի 26 — Ավարայրի ճակատամարտը
- 481–484 թթ. — Վահանանց ապստամբությունը
- 481 թ. — Ակոռիի ճակատամարտը
- 482 թ. — Ներսեհապատի ճակատամարտը
- 482 թ. — Ճարմանայի ճակատամարտը

- 484 թ. — Նվարսակի պայմանագրի կնքումը
- 484 թ. — VI դ. առաջին կես — Վաչագան Բարեպաշտի գահակալումը
- 506 թ. — Դվինի առաջին եկեղեցական ժողովի գումարումը
- 554 թ. — Դվինի երկրորդ եկեղեցական ժողովի գումարումը
- 571–572 թթ. — Հակապարսկական ապստամբությունը Վարդան Մամիկոնյանի (Կրտսեր Վարդան) գլխավորությամբ
- 591 թ. — Հայաստանի երկրորդ բաժանումը (Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև)
- 618 թ. — Ս. Հռիփսիմն եկեղեցու կառուցումը
- 628–632 թթ. — Վարազտիրոց Բագրատունին՝ Հայաստանի մարզպան
- 631 թ. սեպտեմբերի 14 — Խաչափայտի վերադարձը Երուսաղեմ
- 631 թ. — Ս. Գայանն եկեղեցու կառուցումը
- 639 թ. — Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերի վերամիավորումը հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ
- 640 թ. — Արարական ներխուժումների սկիզբը Հայաստան
- 641–661 թ. — Զվարթնոց տաճարի կառուցումը
- 652 թ. — Հայ-արաբական պայմանագրի կնքումը
- 701 թ. — Դվին կենտրոնով Արմինիա վարչաքաղաքական միավորի ստեղծումը
- 703 թ. — Հակաարաբական հուժկու առաջին ապստամբությունը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ. Վարդանակերտի ձակատամարտը
- 748–750 թթ. — Հակաարաբական ապստամբությունը Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանների գլխավորությամբ
- 774–775 թթ. — Հակաարաբական հուժկու ապստամբությունը Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ
- 775 թ. ապրիլի 25 — Արձնիի ձակատամարտը
- 804–824 թթ. — Աշոտ Մսակեր Բագրատունու ձանաչվելը հայոց իշխան
- 826–851 թթ. — Բագարատ Բագրատունին՝ հայոց իշխան
- 850–855 թթ. — Հակաարաբական ամենահզոր ապստամբությունը
- 855 թ. — Աշոտ Բագրատունին՝ հայոց իշխան և սպարապետ
- 885 թ. — Աշոտ Բագրատունու ձանաչվելը Հայաստանի թագավոր

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ	3
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆԸ ՊԱՏՄԱՆՁԵԼՈՒՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ	6

Ա Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆԸ ՈՒ ՋԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԲԱԺԻՆ 1

ՆԱԽՆԱԳԻՐՅԱՆ ՀԱՅԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾ ԲՈՒՄ

ԹԵՄԱ 1. ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐ	10
§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	10
Սյուրիև հին քարի դար	10
Միջին հին քարի դար	10
Վերին հին քարի դար	11
Միջին քարի դար	12
Միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի մշակույթը	13
§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԽԱՐՀԸ Ք.Ա. X-V ՀԱՋԱՐԱՄՅԱՂՆԵՐՈՒՄ	14
Նոր քարի դար	14
«Նորքարիդարյան հնդափոխարյուն»	14
Նորքարիդարյան հոգևոր մշակույթը	15
Պղնձի-քարի դար (Էնեոլիթ)	16
§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՐՈՒՋԻ ԴԱՐՈՒՄ	18
Վաղ բրոնզի դարաշրջան	18
Միջին բրոնզի դարաշրջան	19
Նոր մշակութային ընդհանրությունների առաջացումը	20
Ուշ բրոնզի դար: Երկաթի դարի սկիզբ	21
§ 4. ՊԱՇՏՄԱՐՈՒՆՔԸ: ԱՐՎԵՍՏԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵՐԸ	22
Պաշտամունքը	22
Արվեստը	24
Գիտության փարրերի առաջացումը	24

ԲԱԺԻՆ 2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

ԹԵՄԱ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	26
§ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ	26
Հնդեվրոպական նախահայրենիքը	26
Հայոց ծագումնաբանության փերաբերյալ ախմեդագրույցները	27
Հայերի ծագման հորիցը պատմագիտության մեջ	29
§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	31
Հնագույն պատմական րեզիդենցիաները	31
Հայաստանը հին աշխարհի հոգևոր ընկալումներում	31

ԹԵՄԱ 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

(Ք.Ա. III ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿ-Ք.Ա. I ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԻՋՐ)

§ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԽԱՐՀՈՒՄ	35
Հարկական լեռնաշխարհը Ք.ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև	
III հազարամյակի կեսերը	35
Հայաստանյան մշակույթի աննախադեպ փարածումը	37

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ Ք.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ	39
Առաջին պերական կազմավորումը. Արարդա	39
«Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակությունները	41
Կուրիական (Կորդիսց) աշխարհակազմությունը	43
§ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք.Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲԻՆ	45
Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. XX-XVII դարերում	45
Միլաննի թագավորությունը	45
Հայաստան թագավորությունը	45
Նաիրյան երկրները	46
Հայկազունների Այրարատյան թագավորությունը	47

ԲԱԺԻՆ 3

ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԹԵՄԱ 1. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	49
§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ	49
Տուշաթա (Տուսթ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնումը	50
Իշպրիմի գահակալությունը	50
Թագավորության հզորացումը Մենուայի օրոք	51
§ 2. ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳԻՇՏԻ Ի-Ի ԵՎ ՍԱՐԴՈՒՐԻ ԵՒ ԹՐՈՒՔ	53
Արգիշտի I	53
Արգիշտի I-ի փերության և ազդեցության որոշումների աշխարհագրությունը	55
Սարդուրի II. Չորս ծովերի փերությունը	56
§ 3. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք.Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՒԵՄԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք.Ա. VII ԴԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ	59
Վանի թագավորությունը և Ասորեստանը	59
Վանի թագավորությունը Ք.ա. VIII դարի վերջին և Ք.ա. VII դարի առաջին կեսին	60
Թագավորության անկումը	62
§ 4. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿԸ	63
Գյուղատնտեսությունը և արհեստները	63
Քաղաքաշինությունը	63
Պետական կարգը. Հայկական պետականության զարգացումը	64
Բանակը	66

ԹԵՄԱ 2. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐ ՎԱՆ ԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. VII ԴԱՐԱՆԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ Ք.Ա. 330-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ	68
Սկացորդի և Պարուր Հայկազուններ	68
Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունը Ք.ա. VI դարում	68
Քեհիսթունյան արձանագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին	69
Հայաստանը Արևմտյան փերության կազմում	71
§ 2. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. 331-201 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	73
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը	73
Հայկական թագավորությունները և Սելևկյան փերությունը	75
§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐ ՎԱՆ ԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ	77
Գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը	77
Քաղաքները	78
Պետական կարգը	79
Թագավորության փառածրը, փարչական քաժանումը և բանակը	79

ԹԵՄԱ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՐՏԱՇԵՍ Ի-Ի ՄԻԱՎՈՐԻՉ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	82
---	----

Արդաշես I-ի գահակալությունը.....	82
Հայկական հողերի վերամիախորունը.....	83
Մեծ Հայքի միջազգային հեղինակության աճը.....	84
§ 2. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՓՈՍՈՒՄԼԵՐԸ.....	85
Արդաշես I-ի գահակալությունը.....	85
Հողային բարեփոխումը.....	86
Ռազմավարչական և այլ բարեփոխումներ.....	88
§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾ.....	89
Տիգրան II-ի գահակալությունը և Ծոփքի վերամիախորունը.....	89
Հայ-պոնտական դաշինքը և Վասպուրիկայի նվաճումը.....	89
Հայ-պարթևական պարերազմը.....	91
Ասորիքի գրավումը.....	92
Տերության փարածքը, բնույթը, բնակչությունը.....	93
Տիգրանակերտի կառուցումը.....	95
§ 4. ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅՈՒՄ.....	97
Հռոմեա-պոնտական հակամարտությունը.....	97
Հայ-հռոմեական պարերազմի առաջին փուլը.....	98
Արածանիի ճակարամարտը.....	99
Հայ-հռոմեական պարերազմի երկրորդ փուլը.....	100
Արդաշեսի պայմանագիրը.....	101
Տիգրան Մեծը՝ սերունդների հիշողության մեջ.....	102
§ 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԸՆԴԴԵՄ ՀՈՒՍԻ ԾԱՎԱՆԱԳԱՇՏ	
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ: ԱՐՏԱՎԱԶԴ II.....	104
Արդախազը II-ի գահակալությունը.....	104
Հռոմեա-պարթևական պարերազմը և Հայաստանը.....	104
Անպոնտիսի արշավանքները.....	106
§ 6. ԱՐՏԱՇԵՍԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ.....	110
Արդաշես II.....	110
Վերջին Արդաշեսյանները.....	111

ԹԵՄԱ 4. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ..... 113

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՒՍԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆԻ ՄՐՑԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄՈՒՄ.....	113
Մեծ Հայքի թագավորությունը դրածո թագավորների օրոք.....	113
Հայաստանը և հռոմեա-պարթևական հակամարտությունը.....	115
§ 2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒՄԸ.....	117
Տանանույա պարերազմը, Հունդեայի պայմանագիրը.....	117
Տրդատ I Արշակունին՝ Մեծ Հայքի թագավոր.....	119
Հաջորդ գահակալները.....	120
§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ II-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	121
Վաղարշ I. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը.....	121
Մեծ Հայքում Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը.....	121
Հայ-պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները.....	122
Տրդատ III Մեծի գահակալումը: Մծբինի հաշտությունը.....	124
Պերսական կարգը Արշակունիների օրոք.....	124
Տեսության զարգացումը: Բնակչությունը, քաղաքները և գյուղական բնակավայրերը.....	125

**ԲԱԺԻՆ 4
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ**

ԹԵՄԱ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ Ք.Ա. IX-Ք.Ա. III ԴԱՐԵՐՈՒՄ.....	126
§ 1. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (Ք.Ա. IX-VI ԴԱՐԵՐ).....	126
Մշակույթի զարգացման պայմանական պայմանները.....	126
Ճարտարապետություն.....	126
Մեթաղագրություն.....	127

<i>Խեղեզործություն և քարե գրածոներ</i>	128
<i>Որմնանկարչություն</i>	129
<i>Ոսկորից գրածոներ</i>	129
<i>Փայլաանջակում</i>	130
§ 2. <i>ՎԱՆԻ ԹԱԳՎԱԼՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ</i>	132
<i>Հանստակական ստացին թագավորության պեղական կրոնը</i>	132
<i>Երկրագործական-եղանակային և քաղման ծեսերը</i>	133
<i>Վանի թագավորության զիրը</i>	134
§ 3. <i>ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԵՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԸՐՁԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ</i>	136
<i>Քարաքաշիկություն, ճարտարապետություն</i>	136
<i>Նրբալիք քաղաքը</i>	136
<i>Գյուղական բնակավայրեր</i>	137
<i>Նյութական մշակույթ, ստեղծարար</i>	137
§ 4. <i>ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ</i>	139
<i>Հայոց հին հավաքալիքները</i>	139
<i>Նուստպեղները</i>	140
<i>Դիցարանը</i>	141
ԹԵՄԱ 2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ ՀԵԼԼԵՆԻՋՄԻ ԴԱՐԱԸՐՁԱՆՈՒՄ	143
§ 1. <i>ՀԵԼԼԵՆԻՋՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ</i>	143
<i>Հայկական մշակույթի զարգացման ստանձնահարկությունները</i>	143
<i>Տեղեկաբանական դարաշրջանը և Հայաստանը</i>	144
<i>Հայոց դիցաշխարհը և կրոնական պարկերացումները</i>	145
§ 2. <i>ԳԻՐԸ, ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՐԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ</i>	148
<i>Հայ հին դպրությունը, հայկական մեհենազրությունը</i> <i>և օրսար գրահանակարգերի կիրառումը</i>	148
<i>Պարունագրությունը և գրականությունը</i>	151
<i>Տունարը և օրացույցը</i>	152
§ 3. <i>ԺՈՂՈՒՐԴԱԿԱՆ ՔԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹԱՏՐՈՆԸ</i>	153
<i>Ժողովրդական բանասիրությունը</i>	153
<i>Թապրոնը</i>	154
§ 4. <i>ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ</i> <i>ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍԸ</i>	156
<i>Շինարարության զարգացումը և ճարտարապետությունը:</i> <i>Նոր քաղաքների հիմնադրումը</i>	156
<i>Քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը</i>	160
§ 5. <i>ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ:</i> <i>ՀՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ</i>	162
<i>Ազգային արժեքային համակարգը</i>	162
<i>Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները</i>	163

Բ ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

<i>ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ</i>	168
---------------------------	-----

ԲԱԺԻՆ 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴԱՇՆԱԿՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻՆ

<i>ԹԵՄԱ 1. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ:</i> <i>ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ</i>	170
§ 1. <i>ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ</i>	170
<i>Քրիստոնեության ընդունման հոգևոր ակունքները և</i> <i>Հայ ստաբիլական եկեղեցու հիմնադրումը</i>	170

<i>Քաղաքական և կրոնական վիճակի քաղաքացունը</i>	170
<i>Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունը</i>	
<i>Տրդատ III Մեծի գահակալության օրոք</i>	171
<i>Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետության հասարակումը</i>	173
<i>Ազգային և քրիստոնեական արժեքների ներդաշնակումը</i>	173
<i>Քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը</i>	173
§ 2. ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	175
<i>Ավարապիրական հարստերությունների ձևավորումը</i>	175
<i>Ավարապիրական հողատիրության ձևերը</i>	176
<i>Ավարապիրական սարիճանակարգը</i>	177
<i>Թագավորը և տերական կառավարման համակարգը</i>	177
<i>Բանակը</i>	178
<i>Բնակչությունը</i>	179
<i>Քաղաքային կյանքը և միջազգային ստևորոը</i>	179

ԹԵՄԱ 2. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ IV ԴԱՐՈՒՄ
ԵՎ V ԴԱՐՈՒ ՍԿԶԲԻՆ.....182

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԵՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ	182
<i>Մեծ Հայքի թագավորության վերելքը Տրդատ III Մեծի օրոք</i>	182
<i>Խոսրով III Կուրակի քաղաքականությունը</i>	183
<i>Տիրանի գահակալությունը</i>	184
§ 2. ԱՐՇԱԿ II ԵՎ ՊԼՂ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	186
<i>Ներքաղաքական իրավիճակը</i>	186
<i>Արշակ II—ի քաղաքականությունը և պարսկա-հռոմեական պարերազմը</i>	187
<i>Հայ-պարսկական պարերազմը</i>	187
<i>Արշակի և Վասակի դափադրական պայանությունը</i>	188
<i>Արքագերանի պաշտպանությունը</i>	188
<i>Պսպ թագավորի գահակալությունը</i>	189
<i>Ձիրալի հաղթական ձակարամարտը</i>	189
<i>Պսպի քարեփոխումները և արուսին քաղաքականությունը</i>	190
§ 3. ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ	193
<i>Վարազդարի գահակալությունը և Մուշեղ սպարապետի ծրագիրը</i>	193
<i>Արշակ III—ի գահակալությունը և Մանվել սպարապետը</i>	193
<i>Հայապոստի պարսկա-հռոմեական ստաշին բաժանումը</i> <i>և Խոսրով IV—ի միավորիչ ջանքերը</i>	193
<i>Վտանչապոսի համապետական գործունեությունը</i>	194
<i>Հայ Արշակունիների հարստության անկումը և դրա հեղուանքները</i>	195

ԹԵՄԱ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ.....197

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԵՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԽՈՒՃԱԿԸ	
<i>ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ</i>	197
<i>Նախարարական համակարգը: Հայ եկեղեցու վիճակը</i>	197
<i>Հայ ժողովրդի վիճակի ծանրացումը</i>	198
<i>Արաշապի ժողովը</i>	199
<i>Ապստամբության սկիզբը</i>	200
§ 2. 450–451 ԹԹ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	202
<i>Ապստամբության ծավալումը</i>	202
<i>Խաղիտաղի ձակարամարտը, Ճորա պահակի գրավումը</i>	203
<i>Ավարայրի ձակարամարտը</i>	204
<i>Վարդանանց պարերազմի արդյունքները</i>	205
§ 3. ՎԱՇԼԵՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐԱՄ ԵՊՊԱՏԱԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 481–484 ԹԹ	207
<i>Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը</i>	207
<i>Ապստամբական պայքարը</i>	208
<i>Նիսիսական պայմանագիրը</i>	209
§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ	211
<i>Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը Հայոց Արևելից կողմերում</i>	211

	<i>Քաղաքական իրավիճակը և Դվինի 506 թ. ժողովը</i>	211
	<i>Արևմտյան Հայաստանը VI դ. առաջին կեսին</i>	212
	<i>571 թ. սպարապետությունը և Կարակա-բյոզանդական 20-ամյա պատերազմը</i>	213
	<i>Հայաստանի 591 թ. քաժանտմը</i>	214
§ 5.	ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII ԴԱՐՈՒՄ	216
	<i>Պարակա-բյոզանդական պատերազմի վերակսումը</i>	216
	<i>Հայաստանի քաղաքական վիճակը VII դարի 20–30-ական թթ.</i>	216
	<i>Հայաստանը և արաբների զավթողական պատերազմները</i>	217
	<i>Հայ-արաբական պայմանագիրը</i>	219
	<i>Հայաստանի անկախության վերականգնումը</i>	220
§ 6.	ՀԱՅ ԵԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ	
	<i>ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ</i>	222
	<i>Հակաարաբական 703 թ. սպարապետությունը</i>	222
	<i>Խալիֆայության լծի ծանրացումը</i>	223
	<i>748–750 թթ. սպարապետությունը</i>	223
	<i>762 թ. սպարապետությունը</i>	224
	<i>774–775 թթ. սպարապետությունը</i>	224
	<i>Հայկական իշխանական տների հզորացումը</i>	225
	<i>850–855 թթ. սպարապետությունը</i>	225

ԲԱԺԻՆ 2

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

	ԹԵՄԱ 1. ԱԶԳԱՅԻՆ–ԲՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ	228
§ 1.	ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ	228
	<i>Մարտյա Մաշտոցի պատմական առաքելությունը</i>	228
	<i>Հայ գրերի գյուղը և նշանակությունը</i>	229
	<i>Դպրոցը</i>	230
§ 2.	ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ	232
	<i>Թարգմանչական գրականություն</i>	232
	<i>Պատմագրություն</i>	232
	<i>Փյոյխափայություն</i>	234
	<i>Բնական գիտություններ</i>	235
	<i>Տիեզերագիտություն</i>	236
§ 3.	ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՆ-ՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ VI–VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ	237
	<i>Պատմագիտություն</i>	237
	<i>Բնափյոխափայություն և փինզերագիտություն</i>	237
	<i>Աշխարհագրություն</i>	238
	<i>Տոմար</i>	238
	<i>Իրավունք և նկեղեցական կանոնական գրականություն</i>	239
	<i>Արվեստ</i>	240

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Յ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Է. ՂԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ՂԱՍԱՐԱՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Լեզվական խմբագիր՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Վերատուգող սրբագրիչ՝
Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ձևավորող՝
Քարտեզագիր՝

Էմին Մկրտչյան
Հովհաննես Ջաքարյան
Արա Բաղդասարյան
Նվարդ Փարսադանյան
Սերժ Մելքունյան
Արնիկ Հակոբյան
Գրիգոր Բեգլարյան

Տպագրությունը՝ օժտեր: Շափար՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օժտեր:
Շափար՝ 16 տալ. մատուլ: Տպաքանակը՝ 10 000 օրինակ:

10

ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՌԻԹՅՈՒՆ

